

BAOU
Education
for All

**ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી**

MASTER IN SOCIAL WORK

MSW-406

વૃદ્ધો અને અપંગ વ્યક્તિઓ સાથે સામાજિક કાર્ય

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

MSW-406

वृद्धो अने अपंग व्यक्तिओ
साथे सामाजिक कार्य

विभाग

1

वृद्धावस्था परियय

अेकम-1 वृद्धत्वनो परियय

अेकम-2 वृद्धोनी स्थिति अने समस्याओ

अेकम-3 वृद्धोनी अवगणना अने दुरुपयोग

ISBN : 978-93-91071-77-6

લેખક

ડૉ. કાંતિ પી. ત્રિવેદી	પ્રિન્સિપાલ શ્રી સાર્વજનિક એમ.એસ.ડબલ્યુ/બી.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, મહેસાણા
શ્રી જાગૃતિ પી. ત્રિવેદી	રિટાયર્ડ સ્ટેટ પ્રોગ્રામ ઓફીસર સંકલિત બાળવિકાસ યોજના ગુજરાત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. વિપીન મકવાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. નીતુ સૈની	મહેસાણા

પરામર્શક (ભાષા)

પ્રિ. ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
------------------------	--

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપૂષ્ટિ(Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઉચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઉચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમાં, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઉચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

પ્રસ્તાવના

દૂરવર્તી શિક્ષણની અભ્યાસ-સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે વિવિધ બાબતોની કાળજી રાખવાની થાય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક દરેક વિદ્યાર્થીની અધ્યયન વિષયક સજ્જતા કેળવવામાં સહાયક નીવડશે તેવી શ્રદ્ધા છે. વિષયલક્ષી વિભાવનાઓની સરળ સમજ આ પુસ્તિકાને વિદ્યાર્થીભોગ્ય બનાવે છે.

આશા છે કે સ્વ-અધ્યયન અને અધ્યાપનના ક્ષેત્રે આ પ્રકારની અભ્યાસ સામગ્રી વિષયક્ષેત્રની સમજનો વિસ્તાર કરશે. કારકિર્દી ઘડતરના નિર્ણાયક તબક્કે આપને ઉજ્જવળ ભવિષ્યની શુભકામનાઓ.

MSW-406 વૃદ્ધો અને અપંગ વ્યક્તિઓ સાથે સામાજિક કાર્ય

વિભાગ-1 : વૃદ્ધાવસ્થા પરિચય

- એકમ-1 વૃદ્ધત્વનો પરિચય
- એકમ-2 વૃદ્ધોની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ
- એકમ-3 વૃદ્ધોની અવગણના અને દુરુપયોગ

વિભાગ-2 : વૃદ્ધો માટે જોગવાઈઓ, કાયદાઓ અને યોજનાઓ

- એકમ-1 વૃદ્ધો માટેની જોગવાઈઓ અને કાયદાઓ
- એકમ-2 વૃદ્ધો માટેની યોજનાઓ
- એકમ-3 વ્યવસાયિક સામાજિક કાર્યપ્રથા
- એકમ-4 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા

વિભાગ-3 : અપંગતા

- એકમ-1 અપંગતાની વ્યાખ્યા, કારણો, પ્રકાર અને બંધારણીય જોગવાઈ
- એકમ-2 વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ તથા સંપૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો 1995
- એકમ-3 નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ 1999
- એકમ-4 અપંગ વ્યક્તિનો અધિકાર અધિનિયમ-2016

વિભાગ-4 : અપંગ વ્યક્તિઓ માટે કાર્યક્રમો, પુનર્વસન પ્રક્રિયા અને સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા

- એકમ-1 અપંગ વ્યક્તિઓ માટેની સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો
- એકમ-2 પુનર્વસન પ્રક્રિયા
- એકમ-3 સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા

ઘટક પરિચય :

“આપ ગૈરોં કી બાત કરતે હૈં
હમૈં અપનોં કો ભી આજમાયે હૈં
લોગ કાંટોં સે બચકર ચલતે હૈ
હમને ફૂલોં સે જમ્મ ખાયે હૈ”

વૃદ્ધાવસ્થાનાં અંતિમ પડાવમાં જિંદગી ગુજારતા વડીલોને પોતાના જ સંતાનો દ્વારા તરછોડવામાં આવે છે ત્યારે એક વૃદ્ધની મનોવેદના ઉક્ત રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. પ્રાચીન ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં વડીલોનું કુટુંબમાં માન-સન્માન હતું. વડીલોની આજ્ઞા અને સલાહ મુજબ કુટુંબ ચાલતું હતું. યુવાનોને પરંપરાગત વ્યવસાયમાં જોડવા, તાલીમ આપવી, સંતાનોના વેવીશાળ પ્રસંગો જેવા કૌટુંબિક કામોમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની આજ્ઞા શિરોમાન્ય ગણાતી. પરંતુ આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણના કારણે યુવાનો ધંધા-રોજગાર માટે શહેરોમાં વસવાટ કરવા લાગ્યા. પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબો તૂટતા ગયા અને વિભક્ત કુટુંબોમાં વ્યક્તિવાદની વિચારધારામાં વૃદ્ધોની હાલત વસમી બનતી ગઈ. વૃદ્ધો સંતાનો સાથે રહેતા હોય કે વતનમાં જૂનાઘરમાં એકલા રહેતાં હોય, બન્ને પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધોને અનેક સમસ્યાઓ માંડીને શારીરિક સમસ્યાઓ, આરોગ્ય સમસ્યાઓ, આર્થિક સંકડામણો વચ્ચે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અશાંત માનસિક પરિસ્થિતિને મનોવ્યથા વચ્ચે જિંદગી ગુજારે છે.

પાશ્ર્ચાત્ય સભ્યતાઓની જેમ ભારતમાં પણ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની અનેક સમસ્યાઓ છે તેથી જ વૃદ્ધો સાથેનું સમાજકાર્યએ સમાજકાર્યનું અગત્યનું અને અતિ સંવેદનશીલ ક્ષેત્ર છે. આ વિભાગમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો પરિચય આપી વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવનાઓ, લાક્ષણિકતાઓ અને વૃદ્ધની પ્રક્રિયાઓ વિશે વિસ્તૃતમાં છણાવટ કરવામાં આવી છે.

જ્યારે એકમ-2માં વૃદ્ધોની સ્થિતિ અને વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ તથા વૃદ્ધોની શારીરિક સમસ્યાઓ, માનસિક, સમસ્યાઓ, ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ, આર્થિક સમસ્યાઓ અને આરોગ્ય સમસ્યાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ માટેનાં મુખ્ય પરિબળો અંગે પણ વિસ્તૃત છણાવટ કરવામાં આવી છે. જેથી સમાજકાર્યનાં આ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને સંવેદનશીલ દષ્ટિકોણ રાખીને કાર્ય કરવાની પ્રેરણા મળી શકે છે.

એકમ-3માં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથેની અવગણનાઓ દુર્વ્યવહારો અને દુરુપયોગની વિસ્તૃતમાં ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કેવા કેવા દુર્વ્યવહારો થાય છે. તેનાથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા છે. વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનો જોખમ પરિબળોની સમજૂતી આપી દુર્વ્યવહારોના નિવારણ માટે સમાજકાર્યકર તરીકેની કામગીરી કેવી રીતે કરવી તે અંગે વિદ્યાર્થીઓને વિસ્તૃત માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી છણાવટ કરવામાં આવી છે.

આમ આ વિભાગ દ્વારા આપણે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની વૃદ્ધત્વની વ્યાખ્યાથી શરૂ કરીને વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયા તથા વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાનની વિવિધ સમસ્યાઓ, દુર્વ્યવહારોની વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત જાણકારી આપી શકીએ છીએ. જેથી આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધત્વ અંગેની સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવી શકે છે અને સમાજકર્તાના આ અતિ સંવેદનશીલ ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક કામગીરી કરવા સક્ષમ બની શકે છે.

ઘટકના હેતુઓ :

1. વૃદ્ધો સાથે અને વૃદ્ધો માટે સમાજકાર્ય કરવા માટે વૃદ્ધત્વની સમજણ કેળવવી પડે છે.
2. વૃદ્ધા માટે સમાજકાર્ય કરવા વૃદ્ધોની વિવિધ સમસ્યાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે.
3. વૃદ્ધો સાથે થતાં દુર્ઘવહારો સમજવા અને તે બાબતે સંવેદનશીલ બનીને કાર્ય કરવાનો અભિગમ કેળવવી શકાય છે.
4. આ વિભાગનાં અભ્યાસથી વૃદ્ધો સાથેનાં સમાજકાર્ય માટેની અથથી ઈતિ સુધીની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિ અને વિચારધારામાં મૌલિક પરિવર્તનો લાવી શકાય છે

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમના હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વૃદ્ધત્વનો પરિચય
- 1.3 વૃદ્ધત્વનો અર્થ
- 1.4 વૃદ્ધત્વની વિભાવના
- 1.5 વૃદ્ધત્વની લાક્ષણિકતાઓ
- 1.6 વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયા
- 1.7 ઉપસંહાર
- 1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.11 સ્વાધ્યાય લેખન
- 1.12 પ્રવૃત્તિ
- 1.13 કેસ સ્ટડી
- 1.14 સંદર્ભ ગ્રંથ

1.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. વૃદ્ધત્વનો પરિચય કેળવવો.
2. વૃદ્ધત્વનો અર્થ સમજી વૃદ્ધત્વની વિભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવો.
3. વૃદ્ધત્વની લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરવો.
4. વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવો.

1.1 પ્રસ્તાવના :

આપણા વેદો, ઉપનિષદોમાં વેદકાળના માનવીઓ, સાધુ-સંતો 400થી 500 વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા હોવાના પ્રમાણ મળે છે. રામાયણકાળમાં એટલે કે ત્રેતાયુગમાં શ્રીરામનાં સમયગાળામાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળે છે કે ભગવાન શ્રીરામે 5000 વર્ષ સુધીનું રામરાજ્ય ભોગવેલું હતું. તે સમયગાળામાં સામાન્ય માનવીઓ પણ ઘણા લાંબા આયુષ્યવાળા હતા. ત્યાર બાદ દ્વાપરયુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં માનવીઓ લાંબી આવરદા ભોગવતા હતા. આરોગ્ય-સુખાકારીમાં સમૃદ્ધ હતા. વૃદ્ધત્વની કોઈ સમસ્યા ન હતી તેવા પ્રમાણો વૈદિક સાહિત્યમાં મળે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ 125 વર્ષના આયુષ્ય દરમિયાન સંપૂર્ણ સ્વસ્થ અને યુવાન હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વૈકુંઠ ગમન સુધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તેમના કુટુંબીજનો-સગાસંબંધીઓ તમામ તથા સમાજના લોકો પણ યુવાનવયના જ હતા. તેવું શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રમાણ મળે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વૈકુંઠગમન પછી ઘણા સમય બાદ કલિયુગનું આગમન થયું.

રાજા પરીક્ષિતે જ્યારે પ્રથમ વખત કલિને પોતાના રાજ્યની સીમામાં જોયો ત્યારે જ તેનો વધ કરવા તૈયાર થઈ ગયા અને પરીક્ષિત રાજાએ કલિને પોતાના રાજ્યની સીમા બહાર નીકળી જવાનું ફરમાન કર્યું ત્યારે કલિની વિનંતી, કાકલૂદીઓને કારણે દયાભાવથી કલિને રહેવા માટે બે-ત્રણ સ્થાનમાં અનુમતિ આપી. આમ કલિને સુવર્ણ, વ્યભિચાર, મદિરા, જુગાર, આ સ્થાનોમાં રહેવા માટે દર્શાવ્યો. આમ કલિનો પ્રવેશ થતાં જ તેનો દુષ્પરિણામોની શરૂઆત થઈ. આજે કલિયુગ તેના ચોથા ચરણમાં છે અને તેનો પ્રભાવ ચરમસ્થાને છે, જે સમાજમાં જોઈ અનુભવી શકાય છે.

આપણા હિન્દુ ધર્મગ્રંથોમાં મનુષ્યનાં આયુષ્યને 100 વર્ષનું ધ્યાનમાં રાખીને જીવનનાં ચાર આશ્રમો મુજબ ગોઠવવામાં આવ્યો છે. જેમાં બાળકનાં જન્મથી લઈને 25 વર્ષ સુધીના સમયને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ગણવામાં આવે છે. જેમાં બાળકનાં ઉછેર બાદ અભ્યાસની, કારકિર્દીની સફર આ સમયગાળામાં પૂર્ણ કરવાની હોય છે. ત્યાર બાદ 25થી 50 વર્ષનાં સમયગાળાને ગૃહસ્થાશ્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમયમાં લગ્ન અને લગ્નજીવનની ફરજો, જવાબદારીઓ, કુટુંબજીવન, બાળકો, તેમનો ઉછેર, ભણતર, લગ્ન કરીને તેમને તેમના જીવનમાં ગોઠવવાની જવાબદારીઓનો સમાવેશ થાય છે.

50થી 70 વર્ષના સમયગાળાને વાનપ્રસ્થાશ્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમયગાળામાં વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબથી અને સાંસારિક જવાબદારીઓથી ધીરે ધીરે નિવૃત્તિ લઈને કોઈ ઋષિમુનિના આશ્રમમાં નિવાસ કરે છે ત્યાં સામાજિક કાર્ય કરે છે અને આત્મકલ્યાણ માટે પણ સાધના કરે છે. આ સમયમાં સાંસારિક ચિંતાઓ, ઉપાધિઓમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી ઈશ્વર સમીપ જવાની ભક્તિ કરવા જાતને સજ્જ કરવાની પ્રેરણા ઋષિ મુનિ આપતા અને આપણા દેશમાં આવા વાનપ્રસ્થાશ્રમ પણ જોવા મળતા હતા. જ્યાં જઈને આપણા વડીલો સંતોના સાંનિધ્યમાં, સંતો સાથે ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક સત્સંગ કરતા હતા. વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછીના આશ્રમને સંન્યાસાશ્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતે ઘણા બધા વાનપ્રસ્થાશ્રમી વડીલો સંન્યાસ લઈને આત્મકલ્યાણ તો કરતા જ પણ સમાજ માટે પણ દીવાદાંડી બનીને કેટલાય લોકોમાં જીવનને પ્રકાશમય બનાવતા.

પ્રાચીન સમયની આ પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થામાં વડીલો જે 50 વર્ષની ઉપરની વયનાં હોય તેમને કોઈ પ્રશ્નો ઊભા થવાની શક્યતાઓ જ ન હતી. કારણ કે આપણા ત્યારનાં વડીલો 50 વર્ષના થાય કે તુરત જ પોતાના કુટુંબની જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરીને કુટુંબમાંથી નીકળી જતા હતા અને આશ્રમોમાં રહેતા. જેથી તેમના બાળકોને જે વયસ્ક થયા હોય, પરણી ગયા હોય - તેમની સાથે રહેવું કે ન રહેવું. તેમના કુટુંબીજનોનાં વ્યવહારો, દુર્વ્યવહારો વગેરે સમસ્યાઓથી તેઓ મુક્ત હતા.

ત્યાર બાદ સમય વિતતા સમાજની પરિસ્થિતિઓમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. મધ્યકાલીન યુગમાં અને તે પછીના સમયગાળામાં પ્રાચીન વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા કાળક્રમે ઘટતી ગઈ. ઉપરાંત દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, રોગચાળો વગેરે કારણોસર લોકોની સરેરાશ આવરદામાં ઘણા બધા ફેરફારો જોવા મળે છે. કારણ કે દુષ્કાળ, ભૂખમરામાં ઘણા બધા લોકોનાં મૃત્યુ થતા. અતિવૃષ્ટિ થાય ત્યારે હજારો માણસો પૂરમાં તણાઈને મૃત્યુ પામતા. યુદ્ધો થાય તો ગામોના ગામો ભસ્મીભૂત થતા. વળી રોગચાળો આવે ત્યારે આરોગ્યની સુવિધાના અભાવે હજારો માણસો મોતની યાદર ઓઢતા. આમ 100 વર્ષની આયુષ્ય રેખામાં પણ આવી અનેકવિધ કુદરતી આફતોને કારણે માણસો વૃદ્ધ થાય તે પહેલાં જ મૃત્યુ પામતા હતા.

આધુનિક યુગમાં આઝાદી પછી આ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતો ગયો અને આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં લોકોની આરોગ્ય સુધારણાના, પોષણ વિષયક કાર્યક્રમોને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. ઉપરાંત સ્વચ્છતા, શુદ્ધ પાણી, શિક્ષણ, માતાઓનાં આરોગ્ય - પોષણ પર સવિશેષ પાર આપીને આ દરેકનાં અલગ અલગ વિભાગો દ્વારા યોજનાઓ સ્વરૂપે લોકો સુધી પહોંચાડવામાં આવી અને ફક્ત શહેરો જ નહીં ગામડાંનાં અંતિમ માનવી સુધી આ યોજનાઓનો લાભ પહોંચાડવામાં આવ્યો. જેનાં કારણે ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થયો છે

એટલે કે આજે વ્યક્તિ પહેલાંની તુલનામાં વધુ વર્ષો જીવે છે એટલે કે 70થી 80 વર્ષનું આયુષ્ય જોવા મળે છે.

પ્રાચીન યુગમાં જ્યારે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા મુજબ વ્યવસાય કરવામાં આવતા હતા. ત્યારે કુટુંબમાં વૃદ્ધોનું સ્થાન અજોડ હતું અને આવી સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથામાં વૃદ્ધોની છત્રછાયામાં રહીને યુવાનો પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય શીખતા અને આગળ ધપાવતા એટલે કે ખેતીકામ, સુથારીકામ, લુહારીકામ, કડિયાકામ, વાંસકામ, વણાટકામ, બાગકામ, પશુપાલન જેવા અનેકવિધ પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં વૃદ્ધોની, વડીલોનાં અનુભવો અને જ્ઞાનનો લાભ યુવાનોને મળતો વડીલો કુટુંબનું ગૌરવ ગણાતું અને વડીલોની પ્રતિષ્ઠાને વ્યક્તિગત સુખ અને સગવડ કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવતું. આવા સંયુક્ત કુટુંબમાં, વૃદ્ધો, કુટુંબીજનો, બાળકો, અપંગો તેમજ વિધવા બહેન, અસહાય દૂરનાં સગાંવહાલાંઓને પણ સાચવી લેવામાં આવતા. વૃદ્ધો અને આ વડીલો કુટુંબની પરંપરા, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા હતા. તેમની સલાહ સૂચનો મુજબ કુટુંબ ચાલતું હતું. તેમની ઈચ્છા અને અભિપ્રાયોનું ઘણું મહત્ત્વ ગણાતું હતું.

તે સમયમાં આરોગ્યની ઓછી સુવિધાને લીધે ઊંચો મૃત્યુદર અને નીચી આયુષ્ય મર્યાદાને લીધે વૃદ્ધોને કુટુંબમાં ખાસ પ્રશ્ન ઊભા થતાં નહીં. વળી કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ પરંપરાગત વ્યવસાયને લીધે કુટુંબમાં જ રહેતી હોય વૃદ્ધોની સારસંભાળ અને સગવડ સારી રીતે સચવાતી. ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ઘર બહાર વ્યવસાય માટે જતી ન હોવાથી નજીકનાં એકલદોકલ સગા સંબંધીઓ પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં સચવાઈ જતા હતા.

સમાજમાં ખેતી પ્રધાન અને પરંપરાગત વ્યવસાયો ધીમે ધીમે ઘટતા ગયા અને ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણ થતા યુવાનો રોજગાર માટે શહેરી તરફ સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા. સંયુક્તમાંથી વિભક્ત કુટુંબ તરફ સમાજની જીવનશૈલી બદલાતી ગઈ. વ્યક્તિવાદ વિકસતો ગયો. શિક્ષણનો વ્યાપ વધતા સ્ત્રીઓ નોકરી ધંધા માટે કુટુંબની બહાર કામ કરવા લાગી અને સ્ત્રીની આ બેવડી ભૂમિકા ઘર - બાળકો - વૃદ્ધો માટે સારસંભાળનો પ્રશ્ન ઊભો થયો.

બીજી બાજુ આઝાદી પછી સરકારશ્રીની આરોગ્ય સુવિધાઓ, શુદ્ધ પીવાનું પાણી, સ્વચ્છતા, ગામડે-ગામડે દવાખાનાઓ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો દ્વારા લોકોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટેનાં પ્રયત્નોથી લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યું. આમ વૃદ્ધોનું 70થી 80 વર્ષનું આયુષ્ય થતાં આજે આધુનિક યુગમાં વડીલો, વૃદ્ધોની કુટુંબમાં સારસંભાળની સમસ્યાઓ તથા સંલગ્ન સામાજિક, આર્થિક અનેક સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થવા લાગી.

વિભક્ત કુટુંબની વિભાવના અને વ્યક્તિવાદે વડીલોની આમન્યાને સ્થાને અપમાનો અને વડીલોનાં અભિપ્રાયોનાં મહત્ત્વને સ્થાને તેમની ઉપેક્ષા થવા લાગી. વડીલો કાં તો ગામડાના ઘરે એકાકી જીવન જીવતા અથવા યુવાનોની સાથે તેમનાં અપમાનો સહીને જીવવા મજબૂર બન્યા. આ રીતે પ્રાચીન સમયની આશ્રમ વ્યવસ્થા લુપ્ત થતાં આધુનિક યુગમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ દયનીય બનતી ગઈ અને વૃદ્ધોની અવગણના, વડીલો સાથે દુર્વ્યવહાર, એકલા રહેતા વૃદ્ધોના જીવન નિર્વાહનાં પ્રશ્નો, વડીલો, વૃદ્ધોને થતી શારીરિક સમસ્યાઓ, હુમલાઓ, આર્થિક પ્રશ્નો, જોખમો, સંતાનો દ્વારા થતી કનડગત જેમાં શારીરિક મારઝૂડ, ખૂન-ખરાબાઓ તથા તેમની મરણ મૂડી ઝુંટવી લેવા માટે તેમના સંતાનો, સગાવહાલાઓ દ્વારા થતી શારીરિક, માનસિક કનડગતો - વગેરે જેવી અનેકવિધ સમસ્યાઓને લીધે અત્યારે વડીલો, વૃદ્ધો - પારાવાર કષ્ટ અનુભવે છે અને જેમણે જીવનભર પોતાના સંતાનો માટે જાત ખર્ચી નાંખી હોય તેવા આપવા વડીલોને જિંદગીનાં અંતિમ પડાવમાં રોજરોજ લોહીના આંસુડાં સાથે જીવવું પડે છે. તેમની વ્યથા - કથાને સાંભળવાનો, સમજવાનો કોઈને ટાઈમ નથી.

સરકારશ્રીએ વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે બંધારણમાં જોગવાઈ કરેલી છે અને કાયદાઓ પણ બનાવવામાં આવ્યા છે. જેવા કે માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ 2007,

વરિષ્ઠ નાગરિકો પર રાષ્ટ્રીય નીતિ - 2007 જેમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણની જોગવાઈ કરી છે. આ ઉપરાંત વૃદ્ધો માટે સરકારશ્રી દ્વારા એક સંકલિત કાર્યક્રમ તથા ઈન્દિરા ગાંધી વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના તથા વરિષ્ઠ નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ જેવી અનેક યોજનાઓ બનાવવામાં આવી છે. જેથી વડીલો આ યોજનાઓનો લાભ મેળવીને પોતાનું જીવન સારી રીતે વ્યતિત કરી શકે.

1.2 વૃદ્ધનો પરિચય :

ભારતમાં 50 વર્ષની વય ધરાવતા કે તેથી ઉપરની ઉંમરના લોકોને વડીલો તરીકે માન આપવામાં આવે છે અને વાનપ્રસ્થાશ્રમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 50 વર્ષ ઉપરની વ્યક્તિઓને યુવાનવૃદ્ધ ગણી શકાય. વૃદ્ધત્વ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ઉંમર વધતા માણસના શરીરમાં કુદરતી રીતે શારીરિક ઘસારાની અસરો જોવા મળે છે. WHO સંસ્થાએ 60 થી 74 વર્ષની વયનાં વૃદ્ધોને પાકટ વય અને તેનાથી વધારે વયનાં વૃદ્ધોને વૃદ્ધાવસ્થા કહી છે. યુનાઈટેડ નેશન્સ 60 વર્ષને વૃદ્ધત્વ કહ્યું છે તે ઉંમરે લોકો ઓજારમુખ થતાં જોવા મળે છે.

વરિષ્ઠ નાગરિકોની ત્રણ શ્રેણીઓ દર્શાવેલી છે. જેમાં 60થી 75 વર્ષનાં યુવાન વૃદ્ધો. 75થી 85 વર્ષના વૃદ્ધ વૃદ્ધો અને 85 વર્ષથી વધુ વયનાં વૃદ્ધોને અતિવૃદ્ધ વૃદ્ધો કહ્યા છે.

60 વર્ષની વય થતાં જ વ્યક્તિનાં શરીરમાં ઘણા ફેરફારો થાય છે. જેમ કે આંખોમાં ઓછું દેખાય છે. ઝાંખપ આવે છે. ઘણા બધા વ્યક્તિઓને આંખોમાં મોતિયો આવે છે. જેના ઓપરેશન કરાવવા જરૂરી બની જાય છે. વળી મોતિયાના ઓપરેશન પછી શરીરમાં ઘણી બધી નબળાઈ આવે છે.

60 વર્ષ પછી મોટાભાગના સ્ત્રી-પુરુષોને ઢીંચણનો દુઃખાવો થાય છે. ચાલવામાં તકલીફ પડે છે. આવો દુઃખાવો પહેલાં એક પગમાં થાય છે. પછીથી બન્ને પગમાં થાય છે. આ દુખાવાને કારણે ચાલવામાં, બેસવામાં, ઉઠવામાં ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ પડે છે. લાકડીથી ચાલવું પડે છે અથવા સ્ટેન્ડથી ચાલવું પડે છે. આધુનિક યુગમાં ઢીંચણનાં ઢાંકણીના ઓપરેશન કરવામાં આવે છે જે ઘણા ખર્ચાળ છે અને તે કરાવ્યા પછી પણ ચાલવામાં, બેસવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

50થી 60 વર્ષનાં બહેનોને ગર્ભાશયને લગતી તકલીફો થાય છે. સ્તન કેન્સર તથા ગર્ભાશયનું કેન્સર આ ઉંમરમાં ઘણી ઝડપથી સ્ત્રીઓને અસર કરે છે. જેની સારવાર ઘણી બધી ખર્ચાળ હોય છે. વળી આવી ખર્ચાળ સારવાર કરાવ્યા પછી પણ તે સ્ત્રી જિંદગીભર પથારીવશ જ રહે છે અને સામાન્ય જિંદગી જીવી શકતી નથી.

50 વર્ષની વય વટાવી ચુકેલા પુરુષોને પ્રોસ્ટેટની તકલીફ થાય છે અને ઓપરેશન જરૂરી બની જાય છે. આ સિવાય આ ઉંમરનાં વડીલોને ડાયાબિટિસ અને બ્લડ પ્રેશરનાં રોગો પણ લાગુ પડી જાય છે. દર 100એ 70% વૃદ્ધોને ડાયાબિટિસ અને બ્લડપ્રેશરનાં રોગો હોય છે. જેની નિયમિત દવાઓ અને તેમનાં આહારનું ધ્યાન કુટુંબીજનો દ્વારા ન રાખવામાં આવે તો ડાયાબિટિસ કે બ્લડપ્રેસર અથવા બન્ને રોગોની સમસ્યાઓ વધી જાય છે. પરિણામે આવા વૃદ્ધોને પેરાલિસિસ કે કોમામાં સરી જવું જેવી આરોગ્ય સમસ્યાઓ થાય છે.

60 વર્ષ ઉપરની વયનાં વૃદ્ધોને લોહીમાં કોલેસ્ટ્રોલ વધી જાય છે. પરિણામે હૃદયરોગનું જોખમ વધી જાય છે. આમ કોલેસ્ટ્રોલની નિયમિત દવાઓ અને ચરબી વગરનો ખોરાક આપવો જરૂરી બની જાય છે. જો વડીલોને દવા તથા ખોરાકની પરેજી કુટુંબીજનો દ્વારા પાળવામાં ન આવે તો હૃદયરોગની તકલીફ થાય છે.

60 વર્ષથી વધુ વય ધરાવતા વડીલોને હિમોગ્લોબિનની કમી શરૂ થાય છે. જેને કારણે શરીરમાં ફિક્કાશ અને નબળાઈ રહેતી હોય છે. આ નબળાઈને કારણે ચાલતા-ચાલતા કે ઉઠતાં-બેસતાં વડીલો પડી જાય તો તરત જ હાથ કે પગમાં ફેક્ચર થાય છે. પરિણામે આ વડીલો ચારથી છ મહિના માટે પથારીવશ થઈ જાય છે. હાડકાં સંધાતા સમય લાગે છે અને પૂરતી સારસંભાળના અભાવે આ વડીલો

સતત પથારીમાં સુતા રહેવાને કારણે પીઠ કે થાપા પર ભાઠા પડે છે. તેમાંથી લોહી-પરુ નીકળે છે. અને અસહ્ય દુઃખાવો થાય છે જેની સારવાર અને સારસંભાળ રાખવી ખૂબ જ જરૂરી બની જાય છે.

વૃદ્ધત્વ દરમિયાન વડીલોનાં શરીરનાં બધા જ અંગો - આંખ, કાન, હૃદય, કીડની, પગ અને પાંચનતંત્રને લગતી નાની-મોટી સમસ્યાઓ શરૂ થાય છે. જે વડીલોને સતત પરેશાન કરે છે અને સંતાનો કાળજીવાળા સ્વભાવ ધરાવતા હોય તો માતા-પિતાનું નિયમિત હેલ્થ ચેકઅપ કરાવે છે અને વડીલોની સમસ્યાને સમજીને તેની સારવાર કરાવે છે. પરંતુ દરેક સંતાનો લાગણીશીલ હોતાં નથી અને માબાપને એકલા છોડીને શહેરમાં કમાવા ચાલ્યા જાય છે. ત્યારે મોટી ઉંમરના મા-બાપ પોતાની તકલીફો દિવસો સુધી કોઈને કહેતા નથી અને પરિણામે રોગ વધી જાય છે. ક્યારેક માતા કે પિતા રોગોથી ઘેરાઈને મૃત્યુ પણ પામે છે અને પછી એકલવાયા જીવનસાથીની મુશ્કેલી ઓર વધી જાય છે. આમ વૃદ્ધત્વ દરમિયાન રોગો તથા નિયમિત પોષક આહાર ન લેતાં વૃદ્ધોની શારીરિક ક્ષમતા ઘટતી જાય છે.

વૃદ્ધોની શારીરિક સમસ્યાઓ જેટલી જ ઘાતક વડીલોની માનસિક સમસ્યાઓ હોય છે. વડીલોનો સ્વભાવ સંવેદનશીલ બની જાય છે એટલે તેમની સાથેના વર્તન - વ્યવહારો કઠોર હોય તો તેમો હૃદય મન પર સતત આઘાત અને હતાશા ઘેરી વળે છે. વડીલોને લાગણીની જરૂર હોય છે. તેમને પ્રેમથી બોલાવે, વાતો કરે, સાંભળે તો વડીલોનું મન-હૃદય આનંદથી ભરાઈ જાય છે. પોતાના સંતાનો વડીલ સમક્ષ પોતાનાં પ્રશ્નો રજૂ કરીને તેમના અનુભવોમાંથી સમાધાન મેળવે વી વૃદ્ધોની અદમ્ય ઈચ્છા હોય છે. તેમની લાગણીસભર કાળજી કોઈ રાખે તેવું તેઓ ઈચ્છે છે. પરંતુ વિભક્ત કુટુંબમાં કોઈની પાસે આટલો સમય હોતો નથી. દિકરો પોતાના ધંધા-નોકરીમાં વ્યસ્ત હોય જે પુત્રવધૂ પણ કામ ધંધે ઘરની બહાર જાય છે અને પોતાનાં વૃદ્ધ માતા-પિતાની સારવાર માટે તેમની પાસે સમય હોતો નથી આવી લાગણીશૂન્યતા વડીલોનાં હૃદયને દુઃખી દુઃખી કરી નાંખે છે. તેમને વારંવાર અપમાનિત થવું પડે છે એટલે પોતાની શારીરિક તકલીફોની સારવાર તેઓ પોતાની જાતે જ કરવા મજબૂર બને છે. આ ઉપરાંત આર્થિક પ્રશ્નો પણ વડીલોને મુંઝવે છે. સરકારી નોકરીમાં નિવૃત્ત થયેલાં વૃદ્ધોને પેન્શન મળતું હોય છે, પરંતુ આ જના દીકરા-વહુઓની નજર આ પેન્શનની રકમ પર મંડાયેલી જ હોય છે અને બે-ત્રણ મહિને મોટી રકમ પડાવી લેવાની સ્કીમ બનાવી વૃદ્ધને ચેકમાં સહી કરાવી લેતાં હોય છે અથવા તો બેંકમાં સાથે જઈને પેન્શનની રકમમાંથી મોટી રકમ પડાવી લે છે અને વૃદ્ધની નાની-મોટી જરૂરિયાતો, દવાઓ, સારવાર વગેરે માટે પણ તેની પાસે પૈસા હોતાં નથી અને દિકરા-વહુ પાસે માંગે તો અપમાનિત થવું પડે છે. વૃદ્ધોને જાત્રા કરવા કે તીર્થસ્થાનોમાં જવાની ઈચ્છા હોય છે. પરંતુ આવી કોઈ ઈચ્છા તેમની પૂર્ણ થતી નથી. જો વૃદ્ધ દંપતી બન્ને જીવિત હોય તો કદાચ આ શક્ય બને છે. પરંતુ બે માંથી એક જીવિત હોય તો બીજાની હાલત ધોબીના કુતરા જેવી કરી નાંખવામાં આવે છે. તેમને એકલા જવા દેતા નથી અને પોતાની સાથે પણ બહાર લઈ જવા માંગતા નથી. ક્યારેક ઘરડા ઘરમાં મોકલી આપે છે અથવા તો બીજો દિકરો કે છેલ્લે દીકરીના ઘરે મોકલતાં અચકાતા નથી. એમાં પણ વૃદ્ધ વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય તો તેને ઘણી હાડમારી થાય છે. ઘરનું ઘણું બધું કામ, છોકરાની સંભાળ, વાસણ ધોવા જેવાં કામો દીકરાની વહુ આ ઘરડા સ્ત્રી પાસે કરાવે છે. ઘણી વાર મારજૂડ તો સામનો પણ કરવો પડે છે. તેમના શરીર પરના રૂઝાતા ઘા, ઉઝરડા, લોહી મરી જવું વગેરે ચિન્હો આવા પ્રકારની શારીરિક ઈજાઓને કારણે જ થયા હોય છે. પરંતુ મા-બાપ સમાજથી આ વાત છુપાવે છે. ઘરની આબરુ સાચવવા બધું જ સહન કરતાં હોય છે. આ છે વૃદ્ધત્વ.

1.3 વૃદ્ધત્વનો અર્થ :

આદિ શંકરાચાર્યજીની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત રચનામાં વૃદ્ધત્વ વિષે કહ્યું છે કે

અંગ ગલીતં પલીત મુંડ

દુશન વિહિનં જાતં તુંડ

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહિત્વા ડુંડ

તદપિ ન મુચ્ચતિ આશા પિંડમ્ ॥

જેમાં કહ્યું છે કે જે વ્યક્તિનાં વધારે વયને લીધે શરીરનાં અંગો વળી ગયા હોય, માથા પરના વાળ ખરી ગયા હોય, આંખોની ઝાંખપને લીધે દેખાતું ન હોય અને હાથમાં લાકડી રાખી વાંકા વળેલાં શરીરથી આ વૃદ્ધના મનમાં હજી પણ આશાઓ અને આશાઓનાં પિંડ છુટતા નથી હોતા તેવી વ્યક્તિ.

આમ વૃદ્ધત્વનો શબ્દાર્થ જોઈએ તો જે વ્યક્તિને 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર હોય અને ઘડપણ આવી ગયું લાગતું હોય તે વ્યક્તિ. વૃદ્ધત્વને બીજા અર્થમાં ઘડપણ પણ કહે છે જેમનાં શરીરનાં અંગ-ઉપાંગો નબળા પડી ગયા હોય. આંખોની રોશની ઘટતી જતી હોય અને ઝાંખું દેખાતું હોય, માથાના વાળ ખરી ગયા હોય, ચાલવામાં તકલીફ પડતી હોય તેથી લાકડીનાં સહારે ચાલવું પડતું હોય. આવી શારીરિક તકલીફો શરૂ થાય ત્યારે તેને વૃદ્ધત્વ આવ્યું તેમ કહી શકાય. ખરેખર તો શરીરની પહેલાં મનની વાત કરીએ તો મન વહેલું નબળું પડે છે. આમ વ્યક્તિનું મન નબળું પડી જાય. મનોબળ પણ ઘટતું જતું હોય, આત્મવિશ્વાસમાં પણ ધરખમ ઘટાડો થાય ત્યારે વૃદ્ધત્વનું આગમન થઈ ચૂક્યું છે તેમ કહી શકાય. વ્યક્તિને માનસિક થાક લાગવાનો શરૂ થાય છે અને કારણ વગર આળસ આવે છે. વારંવાર બેસી જવાનું મન થાય છે કે પથારીમાં પડવાનું મન થાય છે. વ્યક્તિ સામાજિક સંબંધો ઓછા કરીને ઘરમાં જ આરામ ફરમાવતો થાય ત્યારે ઘડપણ કે વૃદ્ધત્વ આવી રહ્યું છે તેમ કહી શકાય. 60 કે તેથી વધુ વય થતાં માણસનું મન આખું થઈ જાય છે અને તેને વાત-વાતમાં ઓછું આવવા લાગે છે કે ખોટું લાગી જાય છે. પોતાની કોઈને કદર નથી તેવી અનુભૂતિ થાય છે અને વ્યક્તિ મનમાં જ મનમાં રહે છે. આંખોને બદલે હૃદય રહે ત્યારે વૃદ્ધત્વ આવ્યું કહેવાય. કેમ કે વ્યક્તિનાં આંસુ આંખોને બદલે હૃદયને ભીનું કરે છે અને પોતાની સુખમય વિતેલી જિંદગી સાથે અત્યારની વિરામ જિંદગીને સરખાવીને માણસ સતત હૂંફની તલાશમાં સળગતો રહે છે. પરંતુ તેને હૂંફને બદલે ચોટ મળે છે જે તેનાં આળા મનને આઘાત આપે છે. આશ્વાસનને બદલે ઉપેક્ષા મળે છે. સ્નેહને બદલે તિરસ્કાર મળે છે જે વૃદ્ધત્વને વધારે વસમું બનાવે છે.

વૃદ્ધત્વની શરૂઆતથી વૃદ્ધત્વનાં અંતિમ પડાવ સુધીની માનવીની આ સફર અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે. રેગિસ્તાન જેવી. જ્યાં શરીર-મનને ચોતરફથી બળબળતા તાપ સહન કરવા પડે છે. આગળની સફર મુશ્કેલ હોવા છતાં પાછળ ફરવાનો વિકલ્પ હોતો નથી.

આ રીતે 60 કે તેથી વધુ વયથી શરૂ થતી વૃદ્ધત્વની સફર 70, 80 કે 85 વર્ષે પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી બેસુમાર શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અસુવિધાઓ, તકલીફો અને વ્યગ્રતાથી ભરપૂર હોય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ એટલે શારીરિક રીતે ખખડી ગયેલી એટલે કે જેનો હાથ કામ કરવા માટે ધ્રુજતા હોય, જેમાં પગ ચાલતી વખતે દુખતા હોય કે ધ્રુજતા હોય અથવા ઢીંચણથી વળી ગયેલા હોય. માથાના વાળ લગભગ સફેદ થઈ ગયા હોય, આંખોની રોશની ઝાંખી થતી જતી હોય છે. કાનમાં શબ્દોને બદલે ઘોંઘાટ સંભળાતો હોય અથવા સીટી વાગતી હોય, બોલવામાં કંપન લાગતું હોય, અથવા એકને બદલે બીજા શબ્દો બોલી જવાતા હોય, પેશાબના સ્નાયુની ઢીલાશને લીધે વારંવાર બાથરૂમ જવાની ઈચ્છા થતી હોય, ખોરાક પચતો ન હોય, પરંતુ તીખું, તળેલું કે ગળ્યું ખાવાની અદમ્ય ઈચ્છાઓ થવા લાગે, ઘરમાં બનતું હોય અને વૃદ્ધને ખાવાની મનાઈ હોય તો બહાર ખાવાની ઈચ્છા થાય. આમ વૃદ્ધત્વ તો અર્થ વિશાળ છે. મન ઘરડું થતું નથી પણ શરીર ઘરડું થવા લાગે છે. આમ મનમાં જલદી - જલદી ચાલવાની ઈચ્છાઓ થાય, ઘણું બધું કામ કરવાની ઘરડી સ્ત્રીને ઈચ્છા થાય. રસોઈ બનાવવા જેવા કામોમાં અત્યંત રસ જણાય. પોતે બનાવીને ખાવાની અત્યંત મજા આવે આવું જ્યારે બનવા લાગે ત્યારે વૃદ્ધત્વ આવ્યું છે તેમ કહી શકાય.

એક પંક્તિમાં કહ્યું છે કબીર સાહેબે

મન મરે માયા મરે

મર-મર જાય શરીર

આશા - તૃષ્ણા નહીં મરે

કહે ગયે દાસ કબીર

એટલે કે શરીર જીવનનાં અંતિમ પડાવમાં સાવ ક્ષીણ થઈ જાય છે. હાથ, પગ, માથું, દાંત, આંખ, કાન બધું જ મરી-મરીને ઠેકાણે થઈ જાય છે, પરંતુ મમાં જે આશાઓ હોય, તૃષ્ણાઓ હોય તે મરતા દમ સુધી પૂરી થતી નથી. છેલ્લા શ્વાસ સુધી માનવી જુદી જુદી આશામાં રાચતો રહે છે. જે ક્યારેય પૂર્ણ થવાની જ નથી. પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન ભોગવેલું સુખ પણ આશાઓને નિર્મૂળ કરવામાં સમર્થ નથી. તો પછી દુખીની તો વાત જ ક્યાં કરવી. આમ વૃદ્ધત્વ એટલે શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, આર્થિક બધી જ રીતે અશક્ત વ્યક્તિ, ઘરડો વ્યક્તિ એમ કહી શકાય.

1.4 વૃદ્ધત્વની વિભાવનાઓ :

મનુષ્યનાં જીવનનો અંતિમ તબક્કો એટલે વૃદ્ધાવસ્થા. કાયદાકીય ભાષામાં કહીએ તો સિનિયર સિટીઝન એટલે ગમે તે વ્યક્તિ કે જે ભારતનો નાગરિક હોય અને જેની ઉંમર 60 વર્ષ કે તેથી વધુ હોય. 2011ની વસતી ગણતરી મુજબ 104 મિલિયન વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ 60 કે તેથી વધુ ઉંમરના છે. જેમાં 53 મિલિયન સ્ત્રીઓ અને 51 મિલિયન પુરુષો છે. ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તે 71% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ગામડામાં નિવાસ કરે છે અને 29% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ શહેરી વિસ્તારોમાં વસે છે.

વૃદ્ધત્વની વ્યાખ્યા કરીએ તો વ્યક્તિની જીવનપ્રક્રિયા નો છેલ્લો તબક્કો છે. આ સમય એટલે સમાજનાં સૌથી જૂના સભ્યોનો સમૂહ એટલે વૃદ્ધો.

વૃદ્ધત્વ એટલે કોઈ સ્વીકૃત વય નથી કે જેને સમાજની અંદર વૃદ્ધ માનવામાં આવે. આ અંગે વિસંગતતા પ્રવર્તે છે. સમાજમાં કઈ ઉંમરના લોકોને વૃદ્ધ માનવામાં આવે છે તે મહત્ત્વનું છે. દરેક સમાજમાં વૃદ્ધ કોને માનવા તે અંગે વિવિધ પરિબળો ભાગ ભજવે છે.

વૃદ્ધત્વ માટે જન્મ જાત જૈવિક પરિબળો પણ કારણભૂત છે. ઘણી વ્યક્તિઓ 60 કે 65 વર્ષની ઉંમરે પણ સક્ષમ જોવા મળે છે. જેમના માતા-પિતા આ ઉંમરે યુવાનવૃદ્ધ હોય છે. તેમના સંતાનો પણ વારસાગત કારણોસર 60 કે 65 વર્ષની વયે યુવાન વૃદ્ધ જેવા જણાય છે અને તેમનો શારીરિક બાંધો જોતા જોતા તેમને વૃદ્ધ ગણવામાં આવતા નથી. જ્યારે કેટલાક માબાપ વારસાગત રીતે 50-55ની વયથી જ વૃદ્ધ થઈ જાય છે અને આ માબાપના સંતાનો પણ જૈવિક કારણોસર 50-55ની વયે વૃદ્ધ થઈ જાય છે.

આમ છતાં મોટાભાગનાં સમકાલીન પશ્ચિમી દેશોમાં 60 થી 65 ની વયને નિવૃત્તિની વય ગણવામાં આવે છે.

Wikipedia : Old age refers to ages nearing or surpassing the life expectancy of human beings and is thus the end of the human life cycle terms and euphemisms include old people the elderly, oas, seniors, sinior citizens, older adults and the elders.

આ વ્યાખ્યામાં વિકિપીડિયામાં જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિ કે ઉંમર લાયક વ્યક્તિ એટલે જીવનનાં મોટાભાગનાં વર્ષો વિતાવી ચુકેલી અને માનવીય જીવનની ઘટમાળમાં છેલ્લા અને અંતિમ તબક્કા કે અંતિમ વર્ષો સુધી પહોંચેલી વ્યક્તિને વૃદ્ધ વ્યક્તિ કે ઘરડી વ્યક્તિ, સિનિયર સીટીઝનથી, વધુ પુખ્ત વ્યક્તિ કે પુખ્ત વ્યક્તિ તરીકે ગણી શકાય. આમ આ વ્યાખ્યા વૃદ્ધ પીડિતની સમજૂતી થોડા વિસ્તૃત રીતે આપે છે. એટલે કે પુખ્ત કે પાકટ વયથી શરૂ કરી ને ઘડપણ સુધીની તબક્કાવાર જિંદગી જીવતા વ્યક્તિઓને આ વ્યાખ્યામાં ઘરડા કે સિનિયર સિટીઝન કે વધુ પુખ્ત વ્યક્તિ તરીકે ગણવામાં

આવે છે. આપણા શાસ્ત્રો મુજબ પણ વાનસ્થાશ્રમની વય 50 પછીની જ ગવાય છે. તેમ આ વ્યાખ્યામાં પણ 50 ઉંમરની વયની પુખ્ત, વધુ પુખ્ત, ઘરડા કે સિનિયર સિટીઝન અને વધુ યુવાન વ્યક્તિઓને વૃદ્ધ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ જિંદગીના અંતિમ વર્ષોનો સમય અથવા જીવનનાં અંત ભાગનો સમય વિતાવતી વ્યક્તિઓને વૃદ્ધ વ્યક્તિ ગણી શકાય.

Britannica : Old age, also called Senecence in human beings final stage of the normal life span - for statistical and public administrative purposes however old age is frequently defined as 60 or 65 years of age or older.

વૃદ્ધત્વએ માનવીય જીવનની છેલ્લામાં છેલ્લી અવસ્થા ગણાય છે. પરંતુ આંકડાકીય ગણતરી અને પબ્લિક વર્ણનીય હેતુઓ માટે વૃદ્ધત્વને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે 60 કે 65 વર્ષની ઉંમરને વૃદ્ધ કે ઘરડા વ્યક્તિ કહેવામાં આવે છે.

આ વ્યાખ્યામાં બ્રિટાનિકા આવે છે કે માનવ જીવનમાં ત્રણ તબક્કા - બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને ઘડપણ હોય છે. જેમાં છેલ્લા તબક્કો કે જેની જિંદગીનો અંતિમ પડાવ ગણી શકાય તે તબક્કો કે સ્ટેજને વૃદ્ધત્વ કહેવામાં આવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી, પરંતુ 60 કે 65 વર્ષની ઉંમરે સામાન્ય રીતે લોકોનું શરીર ઘરડું દેખાવા લાગે છે. હાલ ચાલમાં ફરક આવે, ખોરાક જમવામાં, પચવામાં અને સુવા, બેસવામાં ફરક જણાઈ આવે છે. વ્યક્તિનો દાંત પડી જવા લાગે, આંખોની રોશની ઓછી થતી જણાય, બોલવામાં પણ ફરક લાગે. આ બધા ચિહ્નો ઘડપણના કહેવાય. આમ વહીવટી સુગમતા માટે આ વ્યાખ્યા મુજબ 60 કે 65 વર્ષની ઉંમરને ઘરડા કે વૃદ્ધ ગણી શકાય છે.

WHO અનુસાર : The words population aged 60 years and older is common conditions in older age include hearing lose.

વૃદ્ધત્વની વ્યાખ્યા આપતા WHO દ્વારા જણાવાયું છે કે વિશ્વની વૃદ્ધોની વસ્તી જે 60 વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે તેવા વૃદ્ધ, ઉંમરલાયક વ્યક્તિઓમાં બીજા સામાન્ય લક્ષણો સાથે સાંભળવાની ક્ષતિની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ દરેક વૃદ્ધમાં સમાન જોવા મળે છે.

આ વ્યાખ્યામાં WHO દ્વારા સ્પષ્ટ કહેલું છે કે સિનિયર સિટીઝન અથવા તો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જેઓ 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરનાં હોય તેમને શારીરિક અવયવો જેમ કે આંખ, કાન, પગ, હૃદય, પાચનતંત્ર, શ્વસનતંત્ર જેવા વિવિધ અવયવોની ક્ષમતામાં પહેલા કરતા, ઘસારાને કારણે ક્ષમતામાં કાર્યક્ષમતામાં થોડો તફાવત જોવા મળે છે. પહેલાં યુવાન વયમાં જે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા થોડા ઓછા સ્પીડમાં થતી જોવા મળે છે. જે પૈકી સંભવાન ક્રિયામાં સામાન્યતઃ મોટાભાગનાં વૃદ્ધવ્યક્તિને ઓછું સંભળાય છે તેમ વિભાવનામાં જણાવ્યું છે એટલે અન્ય તમામ અવયવોની ક્ષમતામાં જે ઘટાડો જોવા મળે છે. તેમાં સાંભળવાની ક્રિયામાં પણ ઘટાડો થતો જોવા મળે છે. વૃદ્ધવ્યક્તિમાં સાથે વાતચીત દરમિયાન થોડા મોટા આવજમાં બોલવું પડે છે તો જ સાંભળી શકે છે તેમ જણાવાયું છે.

Dictionary.com અનુસાર : Old age definition the last period of human life now often considered to be the years after 65.

ડિક્શનેરીમાં વૃદ્ધત્વની વિભાવના જોઈએ તો, વૃદ્ધત્વએ માનવજીવનનો છેલ્લો તબક્કો છે જેને 65 વર્ષ પછીનાં વર્ષોનો ગણી શકાય તેવું જણાવેલ છે. એટલે કે વ્યક્તિનાં જીવનનાં નિવૃત્તિ પછીનાં વર્ષો એટલે કે 65 વર્ષ પછી નહીં ઉંમરને વૃદ્ધત્વ ગણવામાં આવેલ છે. વ્યક્તિનાં જીવનમાં ધંધા-રોજગાર-નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ લગભગ 65ના ઉંમરથી વૃદ્ધત્વ શરૂ થઈ ચૂક્યું ગણી શકાય. આ ઉંમરનાં વરિષ્ઠ નાગરિકો મોટેભાગે પોતાની કૌટુંબિક જવાબહદારીઓમાંથી પણ નિવૃત્ત થઈ ચુક્યા હોય છે. બાળકો યુવાન થઈને પોતાના સંસારમાં સ્થિર થયા હોય છે. આ વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતાની જિંદગીનો અંતિમ તબક્કામાં પ્રવેશીને શાંતિથી પોતાની જિંદગી પસાર કરવાની મહેચ્છા ધરાવતાં હોય છે.

આમ, વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં જીવનનો છેલ્લા પડાવ પર પહોંચેલાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જિંદગીનાં ઘણા બધા ચડાવ-ઉતારમાંથી પસાર થઈ ચુક્યા હોય છે. દામ્પત્યજીવનનો સુખમય સંસાર ભોગવીને, બાળકોની સાથે આનંદ મસ્તી કરી સંતાનોને શિક્ષણના પાઠ ભણાવીને તેમનો કેરિયર બનાવીને સંતાનો પોતાની જિંદગીમાં ગોઠવાઈ ગયા હોય છે. આ સમયે વૃદ્ધો પોતાની જિંદગીના છેલ્લા તબક્કાનાં દિવસો આનંદથી સ્વસ્થતાથી વિતાવવા માંગતા હોય છે તેવું વ્યાખ્યામાં રહેલાં ગર્ભિતાર્થમાંથી સમજી શકાય છે.

“વૃદ્ધ લોકો નાના કે વયસ્ક વ્યક્તિઓ કરતા રોગ, રોગનાં લક્ષણો ઈજાઓ અને માંદગીઓ માટે વધુ સંવેદનશીલ હોય છે અને આ કુદરતી પ્રક્રિયાને વૃદ્ધ કહે છે.”

આ વિભાવના અનુસાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ એટલે એવા ઉંમર લાયક વ્યક્તિઓ કે જેમને એક યા બીજા પ્રકારના રોગો હોય, માંદગી કે રોગો માટે જેઓ વધારે સંવેદનશીલ હોય છે અને નાની ઉંમર કે યુવાનો કરતા વૃદ્ધ વ્યક્તિને સામાન્ય રીતે રોગો કે માંદગી અને નાની-મોટી ઈજાઓ વધારે ઝડપથી થાય છે. ઉંમર વધતા આ બાબતો કુદરતી પ્રક્રિયા અનુસાર સામાન્ય છે જે દરેક વૃદ્ધ માટે સમાન અસરકારક હોય છે.

- જેરિન્ટોલોજીનાં તબીબી અભ્યાસમાં જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયાને ઘડપણ કહેવામાં આવે છે અને વૃદ્ધોને નિવૃત્તિ, એકલતા અને ઉંમર લાયકતા જેવા અન્ય સામાજિક યુદ્ધોનો પણ સામનો કરવો પડે છે.

ઉક્ત જેરિન્ટોલોજી અભ્યાસ અનુસાર વયનિવૃત્ત બાદ વ્યક્તિમાં વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયા દેખાવા લાગે છે જેને ઘડપણ કે વૃદ્ધત્વ કહે છે. વૃદ્ધોના ઉક્ત અભ્યાસમાં જણાવાયું છે કે સામાન્ય રીતે વૃદ્ધત્વ માણસમાં પોતાની ધંધા / રોજગારમાંથી નિવૃત્તિ લેવામાં આવે પછી વધુ ઝડપથી તેની અસરો દેખાય છે. કારણ કે નિવૃત્ત થયા બાદ વ્યવસાય / નોકરીના સંબંધો અને સામાજિક આન્તર ક્રિયા સંપૂર્ણ પણે બંધ થઈ જાય છે અને વૃદ્ધ વ્યક્તિ એકલા પડી જાય છે. સમાજમાં હળવા ભણવાનું બંધ થતાં એકલતા તેમને ઘેરી વળે છે. જેને લીધે ઘણા સામાજિક મુદ્દાઓ, હતાશા, નિરાશા, એકલાપણા જેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે તેવું અભ્યાસમાં જણાવાયું છે.

- યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં કાર્યકરો 65 વર્ષની ઉંમરે સંપૂર્ણ સામાજિક સુરક્ષા લાભો સાથે નિવૃત્ત થવાને પાત્ર બને છે અને 65 કે તેથી વધુ વય વયજૂથનાં લોકોને ઘણીવાર વરિષ્ઠ નાગરિક કહેવામાં આવે છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં 65 વર્ષની ઉંમરને તથા તેથી વધુ ઉંમરનાં વ્યક્તિઓને વૃદ્ધ કે વરિષ્ઠ નાગરિક કહેવામાં આવે છે. એટલે કે નોકરી / ધંધા / રોજગારમાંથી 65 વર્ષ બાદ નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે અને આ નિવૃત્ત થતાં વરિષ્ઠ નાગરિકોને સરકારશ્રીની યોજના અનુસાર આર્થિક, સામાજિક, આરોગ્ય વિષયક, હાઉસિંગ તથા પેન્શન જેવા તમામ સામાજિક સુરક્ષા અને લાભો સાથે નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે. જેથી આ વરિષ્ઠ નાગરિકને રોજિંદા જીવન જીવવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન થાય. તેમના માટેની હેલ્પલાઈન પણ 24 કલાક કાર્યરત હોય છે. સરકાર દ્વારા આ વરિષ્ઠ નાગરિકોને તમામ સુરક્ષા-લાભો આપવામાં આવે છે.

સામાન્ય વૃદ્ધત્વ પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ એ જેરોન્ટોલોજી છે. જેમાં વૃદ્ધ લોકો પર અસરકર્તા વિકારોની રોકથામ તેનું નિદાન અને ઉપચારનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

જેરોન્ટોલોજી અંતર્ગત વૃદ્ધત્વ પ્રક્રિયાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે એટલે કે વૃદ્ધ લોકો પર શારીરિક રીતે કેવા ફેરફારો થાય છે તથા કયા કયા રોગો કે રોગોનાં લક્ષણો જોવા મળે છે અને આ રોગોને અટકાવવા માટેની નિદાન પ્રક્રિયા અને આ રોગોનાં ઉપચારની સમગ્ર પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ જેરોન્ટોલોજી અંતર્ગત કરવામાં આવે છે. આ અભ્યાસમાં વૃદ્ધોનાં વિવિધ ગ્રુપમાં સર્વે કરી વારંવારની મુલાકાતો યોજી સમગ્રતાથી તમામ વિગતોની જાણકારી મેળવવામાં આવે છે.

ભારત સરકારે વૃદ્ધો માટેની નેશનલ પોલિસી જાન્યુઆરી - 1999માં સ્વીકારી છે. આ પોલિસી અનુસાર સિનિયર સિટીઝન કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ એટલે કે એવી વ્યક્તિ કે જેની ઉંમર 60 વર્ષ કે તેથી વધારે હોય.

ભારતમાં સરકારશ્રીએ 1999 જાન્યુઆરીમાં નેશનલ પોલિસી બનાવી છે તે મુજબ 60 વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમર હોય તે વ્યક્તિને સિનિયર સિટીઝન કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ગણવામાં આવે છે તેથી ભારતમાં 60 વર્ષ બાદ નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે અને નિવૃત્તિના લાભો, પેન્શનલ યોજનાઓનો લાભ આપવામાં આવે છે.

“વૃદ્ધાવસ્થાએ સતત ન બદલી શકાય તેવી સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે. જે શરૂ થયા બાદ વ્યક્તિનાં મૃત્યુ સુધીમાં પૂર્ણ થાય છે.”

આ વ્યાખ્યા મુજબ વૃદ્ધાવસ્થા એક સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે જે એક વખત શરૂ થાય ત્યાર બાદ સતત ચાલુ રહે છે અને વ્યક્તિનાં મૃત્યુ સુધી પૂર્ણ થાય છે. એટલે કે વૃદ્ધત્વની અસરો શરૂ થયા બાદ તેમાં સતત વધારો થતો જાય છે અને દરેક વ્યક્તિ જે વૃદ્ધ થાય છે તેનામાં આ પ્રક્રિયા સાર્વત્રિક છે. જેમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકાય નથી.

જે ઉંમરે કોઈ વ્યક્તિનું ઉત્પાદક યોગદાન ઘટે અને કોઈ આર્થિક રીતે નિર્ભર રહે છે. તે સંભવતઃ ઉંમર જીવનના વૃદ્ધ તબક્કાની શરૂઆત તરીકે માનવામાં આવે છે.

આ વિભાવના અનુસાર વ્યક્તિની ઉંમર વધતાં વધતા જે ઉંમરનાં પડવા પર તેની કાર્યક્ષમતા ઘટતી જાય અને ઉત્પાદક યોગદાન પણ ઘટે તે ઉંમરને વ્યક્તિનાં વૃદ્ધ તબક્કાની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે. એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયા વ્યક્તિનાં શરીરમાં શરૂ થયા પછી મૃત્યુ જ તેનો અંતિમ તબક્કો હોય છે.

“રાષ્ટ્રીય વડીલ નીતિ 60+ના વયજૂથમાં વ્યક્તિને વૃદ્ધ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.”

ભારત સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય વડીલ નીતિ - 2011 અનુસાર 60+ ની વયજૂથ ધરાવતાં વ્યક્તિઓનો વૃદ્ધ તરીકેની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરેલો છે. એટલે કે 60 વર્ષ અને તેથી વધુ વય ધરાવતા વ્યક્તિઓને વૃદ્ધ ગણી શકાય તેવું જણાવેલ છે.

આમ, વૃદ્ધાવસ્થા એ ચોક્કસ જૈવિક તબક્કો નથી કેમ કે વૃદ્ધાવસ્થાને કાળક્રમે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે બદલાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા કોઈ ચોક્કસ ઉંમરે આવતી નથી પણ તેમાં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો અસર કરે છે. જેથી પહેલા 125 વર્ષે પણ વૃદ્ધ ગણતા ન હતા. હવે 60 વર્ષે વૃદ્ધ ગણે છે તેમ કહી શકાય.

વૃદ્ધાવસ્થાનો બરાબર વ્યાખ્યાયિત કરી શકાતી નથી કારણ કે તે બધા જ સમાજોમાં સમાન અર્થ ધરાવતી નથી. વિશ્વનાં ઘણા ભાગોમાં લોકો તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં અથવા સામાજિક ભૂમિકાઓમાં ચોક્કસ ફેરફારને કારણે વૃદ્ધ માનવામાં આવે છે. દા.ત. દાદા-દાદી કે નાના-નાની બનવા લાગે ત્યારે તેમને વૃદ્ધ માનવામાં આવે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં આગળની વિભાવનાઓમાં જણાવ્યા અનુસાર જૈવિક પરિબળો અને વારસાગત લક્ષણો પણ જોવા મળે છે જેથી 60 વર્ષ અમૂક વ્યક્તિ વૃદ્ધ લાગે છે જ્યારે બીજા 60 વર્ષે પણ વૃદ્ધ જેવા લાગતા નથી. ભારત સરકારશ્રી એ વરિષ્ઠ નીતિ મુજબ 60 અને તેથી વધારે વયનાં વ્યક્તિઓને સિનિયર સિટીઝન કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ ગણવામાં આવ્યા છે અને તે મુજબ નેશનલ પોલિસી બનાવેલી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં વ્યક્તિઓને 65 વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્ત થવાને પાત્ર ગણીને તેમને સંપર્ષ સામાજિક સુરક્ષા લાભો આપવામાં આવે છે.

1.5 વૃદ્ધત્વની લાક્ષણિકતાઓ :

60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓને વૃદ્ધ અથવા સિનિયર સિટીઝન અથવા વરિષ્ઠ નાગરિક અથવા વડીલ વ્યક્તિ તરીકે સન્માનવામાં આવે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની કેટલીક ચોક્કસ શારીરિક અને માનસિક લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે જે નીચે મુજબ છે.

- વૃદ્ધાવસ્થાના સમયગાળામાં શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓ ક્ષીર્ણ થતી જાય છે અને શરીરનાં કોષો ધીમે ધીમે નાશ પામતાં જાય અને નવા બનવાની પ્રક્રિયા ખૂબ જ ધીમી પડી જાય છે તેથી શરીર વૃદ્ધત્વ તરફ ધકેલાય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયા દરેક માનવીની તેની વારસાગત તેમજ ખાન-પાન, રીતરિવાજ મુજબ અલગ-અલગ હોય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થાનો માપદંડ અલગ અલગ હોય છે અને શારીરિક દેખાવ પરથી તે નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમ કે સફેદવાળ, ચામડી પરની કરચલીઓ, દાંત પડી જવા, આંખોમાં મોતિયો વગેરે.

- વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો :

1. ચામડી પર કરચલીઓ
2. ચામડી પર ઝીણા ટપકા થવા
3. પગ વળી જવા
4. સુસ્તતા - આળસ
5. સુજેલી આંખો

- શારીરિક ચિહ્નો : વૃદ્ધાવસ્થાનાં શારીરિક ચિહ્નો નીચે મુજબ :

- ચામડી પર કાળા ધબ્બા- ડોટ્સના પ્રથમ સંકેતો :

વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં સૂર્યપ્રકાશને કારણે ચામડી પર કાળા નાનાં નાનાં ટપકા તથા છિદ્રો સનસ્પોટ તરીકે ઉભરી આવે છે. કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન ચામડી પર રહેલા મૃતકોષો ફરી સજીવન થઈ શકતા નથી એ તેથી આમ બને છે.

- **સુસ્તી અને આળસ :** વૃદ્ધાવસ્થાનું મૂળ ચિહ્ન શરીર અને મન બન્નેને અસર કરે છે અને તે વર્તની સુસ્તી અને આળસે. આગળ વધતી વયની પ્રતિક્રિયાને લીધે મનને આળસ આવે છે અને શરીરમાં સુસ્તી લાગે છે.
- **હાડકાં અને જોઈન્ટ -** વૃદ્ધાવસ્થામાં હાડકાં અને જોઈન્ટ પાતળા અને સંકોચન દ્વારા ચિન્હિત થયેલ હોય છે. આ ઊંચાઈનાં નુકસાનને લીધે હાડકાંનાં જોઈન્ટનાં સંયુક્ત રોગો વધારે જોવા મળે છે. જે 80 વર્ષની ઉંમરે 5 ઈંચ જેટલી પરિણામે છે જે અસ્થમા અને ઓસ્ટિઓ પોરોસિસ જેવી તકલીફ થાય છે.
- **લાંબા રોગ અવસ્થા :** કેટલાંક વૃદ્ધ લોકોને રોગની લાંબી અવસ્થા હોય છે જે સ્થિતિ વારંવારની પરિસ્થિતિઓમાં અનિયંત્રિત છે. જેમાં હાયપર ટેન્શન 34%, સંધિવા 50% અને હૃદયરોગ 32% સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉધરસ અને ગળફા તરીકે ઓળખાતી પરિસ્થિતિ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં શ્વસનનું લક્ષણ સામાન્ય છે.
- **દંત સમસ્યાઓ -** વૃદ્ધાવસ્થામાં મૌખિક સ્વચ્છતા મોટેભાગે ઓળી લાળ તથા ઓછી ક્ષમતા હોઈ શકે છે. જેનાથી દાંતનો સડો અને ચેપ થવાની સંભાવના વધારે હોય છે.

- **પાંચનતંત્ર :** પાચનતંત્રમાં લગભગ 40% વૃદ્ધોમાં પાચક વિકારો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેમ કે ગળી જવામાં મુશ્કેલી, પર્યાપ્ત ખોરાક ખાવામાં અસમર્થતા કબજિયાત અને રક્તસ્ત્રાવને લગતી તકલીફો જોવા મળે છે.
- **આવશ્યક કંપન :** શરીરનાં ઉપરનાં ભાગોમાં એક અનિયતિત ધ્રુજારી હોય છે. વૃદ્ધોમાં આ બાબત સામાન્ય છે અને વય સાથે લક્ષણો વધુ બગડે છે.
- **આંખોની તકલીફ :** દૃષ્ટિ પ્રેસ્લિ આંખોમાં 50 વર્ષની ઉંમરે થઈ શકે છે અને તે ખાસ કરીને ઓછા પ્રકાશમાં નાના પ્રિન્ટ વાંચવામાં અવરોધ આવે છે. આ ઉપરાંત જે સ્પીડમાં વ્યક્તિ વાંચે છે તે વસ્તુઓને સ્થિર કરવાની ક્ષમતા પણ નબળી પડી શકે છે અને 50 વર્ષ પછી મોતિયો, મોતિયાની સર્જરીની તકલીફ સામાન્ય છે.
- **ગાટીર ફેરફાર :** વૃદ્ધાવસ્થામાં ગાઈટની તકલીફ થાય છે એટલે કે જમીન પર બંને પગ સાથે રાખવાનો સમય પણ ઉંમર સાથે વધે છે. વૃદ્ધ લોકો કેટલીક વાર બરફ પર ચાલતા હોય છે તેવું દેખાય છે.
- **વાળ :** વાળ ભૂરા અને પાતળા બને છે.
- **અંગૂઠો :** અંગૂઠો ગ્રે કલરનો કે રાખોડી કલરનો લાગે છે.
- સ્ત્રીઓમાં મેનોપોઝની તકલીફો થાય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં હૃદય ઓછું કાર્યક્ષમ બને છે. આ ઉપરાંત એથરોસ્કલેરોસિસ લોહી પ્રવાહને મર્યાદિત કરી શકે છે.
- **ફેફસાં :** વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં ફેફસાં પ્રમાણમાં ઓછા વિસ્તૃત થઈ શકે છે. આમ તેઓ ઓછાં ઓક્સિજન ગ્રહણ કરે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં મોટાભાગનાં દર્દ સંધિવા અથવા તો જીવલેશ હોય છે.
- **ત્વચા :** વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની ત્વચા ઘાવ અને ઈજાઓ મટાડવામાં વધુ સમય લે છે. ઉપરાંત ઘાટ અને ઈજાઓ કાયમી ડાઘ છોડી જાય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં ઊંઘની તકલીફ 50% થી વધુ વૃદ્ધોને જોવા મળે છે.
- **સ્વાદ :** વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્વાદની ગ્રંથિ ઓછી થતાં ખોરાક ઓછો આકર્ષક લાગે છે. સ્વાદ વગરનાં લાગે છે અને કુપોષણથી પીડાય છે.
- 85 વર્ષની ઉંમર થતાં પાણીની તરસની ક્ષમતા ઓછી થાય છે. 41% વૃદ્ધ લોકો અપૂરતું પાણી પીવે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં અવાજની શક્તિ નબળી પડે છે. વધુ ધીમેથી કંપન થાય છે. આ નબળા શ્વાસ લેતા અવાજમાં પરિણમે છે.

માનસિક લક્ષણો :

- વૃદ્ધાવસ્થામાં મોટાભાગનાં લોકો કંપન અને સ્વીકારની મનોદશા ધરાવે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થા પરાધીનતા, અસમર્થતાને પ્રેરિત કરે છે.
- સાવધાની વૃદ્ધાવસ્થાની નિશાની છે એટલે કે યુવાનો જોખમો ઉઠાવીને ગુમાવે છે. જે વૃદ્ધ લોકોમાં સાવધાનીને લીધે ઓછું જોવા મળે છે.
- હતાશાનો મૂડ - વૃદ્ધાવસ્થામાં અવમૂલ્યનને કારણે હતાશાનું જોખમ વધી જાય છે. જ્યારે લોકો વૃદ્ધ સામે પૂર્વગ્રહ રાખે છે અને પછી પોતે વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેમનાં પૂર્વગ્રહો અંદરની તરફ વાગે છે જેનાથી હતાશા આવે છે.
- હતાશાને પરિણામે આત્મહત્યાનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે.

- વૃદ્ધાવસ્થામાં અપરાધનો ભય નાણાકીય બાબતો અને આરોગ્યની ચિંતા કરતાં વધુ હોય છે. જેથી વૃદ્ધ લોકો નાની ઉંમરનાં કરતા ઓછા સમયમાં ગુન્હાનો ભોગ બને છે તે હકીકત છે. છતાં આવા ગુન્હા ડર વૃદ્ધોને ભયભીત કરે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં આરોગ્યને નુકસાન થવાનો ભય વધારે હોય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘટી ગયેલી માનસિક ક્ષમતા પણ વૃદ્ધોને પતાવી શકે છે.
- વૃદ્ધાવસ્થામાં યાદશક્તિનાં નુકસાનની વિગત વધારે જોવા મળે છે. મગજમાં સંગ્રહિત કરેલી અને પુનઃ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી ગતિમાં ફેરફારો થવાથી યાદશક્તિમાં નુકસાન થાય છે.
- **ડિમેન્શિયા** - ડિમેન્શિયા એ સામાન્ય રીતે ખોટી યાદશક્તિ માટે અને અન્ય બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ માટે દૈનિક જીવનમાં દખલગીરી કરવા માટે ગંભીર છે.
- **અન્ઝાઈમર** : અન્ઝાઈમર રોગ એ ડિમેન્શિયાનાં કેસોમાં 50% થી 70% જેટલો છે. ડિમેન્ટેડ વર્તનમાં ભટકવું શારીરિક આક્રમકતા, મૌખિક પ્રકોપ, હતાશા અને માનસિકતા સામેલ છે.
- લગભગ 50% થી વધારે વૃદ્ધ લોકો મલ્ટિ મોર્બિટિરિસથી પીડાય છે. તેમના શરીરમાં ત્રાવથી વધારે લાંબી માંદગીઓના રોગો હોય છે. આ લાંબી માંદગી, અવલંબન, પીડા અને સહનશક્તિ ઉમેરે છે. જે સમય સામાજિક, માનસિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ ખર્ચાળ હોય છે.
- વૃદ્ધાવસ્થા જીવનનો છેલ્લો તબક્કો હોય છે ત્યારે જ વૃદ્ધો પીડા, વેદનાઓ અને સંઘર્ષો સહન કરતાં હોય છે અને આ દોઝખમાંથી છૂટકારા તરીકે તેઓ મૃત્યુને સ્વીકારે છે. આવકારે છે.
- કેટલાક વૃદ્ધો તેમનાં મૃત્યુ પામેલાં સ્વજનો સાથે પુનઃ મેળાપ કરવા માટેનાં માર્ગ તરીકે મૃત્યુને ભેટે છે.
- વૃદ્ધ લોકો યુવાનો કરતાં વધારે ધાર્મિક હોય છે.

1.6 વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયા

વૃદ્ધત્વ એ કુદરતી પરિવર્તનની ક્રમિક અને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. જે પ્રારંભિક પુખ્તાવસ્થાથી શરૂ થાય છે. પ્રારંભિક મધ્યમવય દરમિયાન ઘણા બધા શારીરિક કાર્યો ધીમે ધીમે ઘટાડવાનું શરૂ થાય છે. લોકો કોઈ ચોક્કસ ઉંમરે વૃદ્ધ બનતા નથી. પરંપરાગત રીતે 65 વર્ષની વયને વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવી છે. પરંતુ તેનું કારણ ઇતિહાસમાં આધારિત હતું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં જર્મનીમાં નિવૃત્તિ માટેની વય તરીકે 65 વર્ષની પસંદ કરવામાં આવી હતી.

- કાલક્રમિક યુગ :

કાલક્રમિક વય ફક્ત સમય પસાર થવા ઉપર આધારિત હોય છે. જેને વ્યક્તિની ઉંમર વર્ષોમાં ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કાલક્રમિક વયનું મહત્ત્વ મર્યાદિત છે. તેમ છતાં વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન આરોગ્યની સમસ્યાઓ વધવાની સંભાવના વધતી જાય છે. કારણ કે કાલક્રમિક વય ઘણી બધી આરોગ્ય સમસ્યાઓની આગાહી કરવામાં મદદ કરે છે. તેના કેટલાક કાનૂની અને નાણાકીય ઉપયોગ છે.

- બાયોલોજિકલ યુગ :

બાયોલોજિકલ યુગ શરીરમાં થતાં પરિવર્તનોના સંદર્ભે આપે છે. જે સામાન્ય રીતે લોકોની ઉંમર તરીકે થાય છે. કારણ કે આ ફેરફારો કેટલાક લોકો પર વહેલાં વહેલાં અસર કરે છે. કેટલાંક લોકો જૈવિક રૂપે 65 વર્ષનાં હોય છે. જેમનાં શરીરમાં વૃદ્ધત્વનાં ફેરફારો મોડા થાય છે જ્યારે, કેટલાંક લોકો 50થી 55 વર્ષે વૃદ્ધ લાગે છે. આ તફાવતો જીવનશૈલી, આદત અને રોગની સૂક્ષ્મ અસરોને કારણે થાય છે.

- **માનસશાસ્ત્રીય વય :**

મનોવૈજ્ઞાનિકો લોકો કેવી રીતે કાર્ય કરે છે અને અનુભવે છે. તેનાં આધારે વય નક્કી કરે છે. દા.ત. એક 80 વર્ષનાં વૃદ્ધ જે કામ કરે છે. યોજનાઓ બનાવે છે. ભવિષ્યની ઘટનાઓની રાહ જુએ છે અને ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. તે માનસિક રીતે યુવાન માનવામાં આવે છે.

- **વૃદ્ધત્વ સાથે શરીરમાં પરિવર્તન :**

શરીર વૃદ્ધાવસ્થા સાથે બદલાય છે. કારણ કે વ્યક્તિગત કોષોમાં અને સમગ્ર અવયવોમાં ફેરફાર થાય છે. ફેરફારોને પરિણામે કાર્ય અને દેખાવમાં ફેરફારો થાય છે.

- **વૃદ્ધકોષો :**

વ્યક્તિની ઉંમર વધતા કોષો આખા શરીરમાં વધઘટ થાય છે. જૂના કોષો મૃતપ્રાય: થાય છે. કારણ કે કોષ લાંબા સુધી વિભાજિત કરી શકાતો નથી. ત્યારે તે મોટા થાય છે. થોડો સમય માટે અસ્તિત્વમાં રહે છે. પછી મૃત્યુ પામે છે. સેલ (કોષ) વિભાજિત કરતી પદ્ધતિમાં ટેલોમેર નામની રચના સામેલ છે. ટેલોમેરનો ઉપયોગ કોષ વિભાજનની સામગ્રીને ખસેડવા માટે થાય છે. દર વખતે કોષ વિભાજિત થાય છે. ટેલોમેર્સ થોડાંક ટૂંકા કરે છે. આખરે ટેલોમેર્સ એટલા ટૂંકા થઈ જાય છે કે સેલ લાંબા સમય સુધી વહેંચાઈ શકે નહીં. રેડિએશન, સૂર્યપ્રકાશ અને કીમોથેરાપી જેવી દવાઓ - હાનિકારક પદાર્થો દ્વારા કોષોને નુકસાન થઈ શકે છે.

- **વૃદ્ધ અવયવો :**

વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં શરીરનાં કોષો ઓછા કાર્ય કરે છે. ઉપરાંત કેટલાક અવયવોમાં કોષો મરી જાય છે અને બદલાતો નથી. તેથી કોષોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. અંડાશય, યકૃત અને કિડનીનાં કોષોની સંખ્યામાં શરીરની ઉંમર વધતા નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય છે. કોષોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી થાય છે. ત્યારે કોઈ અંગ સામાન્ય રીતે કાર્ય કરી શકતું નથી. આમ મોટાભાગના અવયવો લોકોની ઉંમર વધતી જાય તેમ તેમ ઓછા કાર્ય કરે છે. તેમ છતાં બધા જ અવયવો મોટી સંખ્યામાં કોષોને ગુમાવતાં નથી. મગજ તેનું એક ઉદાહરણ છે. સ્વસ્થ વૃદ્ધ લોકો મગજનાં ઘણા કોષોને ગુમાવતા નથી. જેમને માનસિક સ્ટ્રોક કે આઘાત થયો હોય તેમને જ વધારે નુકસાન થાય છે.

એક અંગના કાર્યમાં ઘટાડો થતાં બીજા અંગના કાર્યને અસર કરી શકે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રથમ સંકેતોમં મસ્ક્યુલિસ્કેલરલ સિસ્ટમ સામેલ હોય છે. આંખો, કાનનાં કામોમાં પ્રારંભિક બદલાવ શરૂ થાય છે અને ઉંમર વધતા આ અવયવોની કામગીરી વધારે નિષ્ક્રિય બને છે.

વૃદ્ધ લોકો સખત શારીરિક પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી. વળી વાતાવરણમાં સખત ફેરફારોના સમયે પોતાના શરીરને નિયંત્રિત કરવા માટે ઓછા સક્ષમ છે. આ અવયવોમાં હૃદય એ રુધિરવાહિનીઓ, પેશાબના અવયવો જેમ કે કિડની અને મગજ સામેલ છે.

- **હાડકાં અને સાંધા :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં હાડકાં નબળા પડે છે અને વધુ તૂટી જાય છે. હાડકાંની ઘનતામાં ગંભીર નુકસાન થતાં ફેકચરની સંભાવનાઓ વધી જાય છે. સ્ત્રીઓમાં મેનોપોઝ પછી હાડકાંની ઘનતામાં ઘટાડો થાય છે. કારણ કે ઓછા એસ્ટ્રોજનનું ઉત્પાદન થાય છે. એસ્ટ્રોજન શરીરની સામાન્ય પ્રક્રિયા દરમિયાન તૂટી જાય છે અને હાડકાંને સ્ટીથી બનાવે છે. ત્યારે હાડકાં તૂટી જતાં અટકાવે છે. હાડકાંમાં કેલ્શિયમની માત્રા ઓછી થાય છે. કારણ કે શરીર ખોરાકમાંથી કેલ્શિયમ ઓછું ગ્રહણ કરે છે. ઉપરાંત વિટામિન-ડીનું સ્તર જે શરીરને કેલ્શિયમનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરે છે. તેમાં થોડો ઘટાડો થાય છે. ચોક્કસ હાડકાં અન્ય કરતાં વધારે નબળાં પડે છે. જેમાં સૌથી વધુ અસર જાંઘના હાડકાં, કાંડા પરનાં હાડકાં અને કરોડરજજૂનાં હાડકાંનો સમાવેશ થાય છે. કરોડરજજૂની ટોચ પર ડોકનાં પાસેના હાડકાંમાં પરિવર્તન આવતાં ગળું સંકોચાય છે, જે માથાને આગળની તરફ દોરી જાય છે. પરિણામે વચ્ચેની ગાદીની પેશીઓમાં ગાદી નીચેની તરફ વળી જાય છે. તેથી વૃદ્ધ માણસો, આગળની બાજુ નમેલાં રહે

છે અને વૃદ્ધ લોકોની ઊંચાઈ થોડી ટૂંકી થઈ જાય છે. આ કોમળ અસ્થિ જે સાંધાને દોરે છે તે પાતળા વલણ ધરાવે છે. વર્ષોની હલનચલન અને વસ્ત્રો ને કારણે સંયુક્ત ઈજાને લગતી સંવેદનશીલ બને છે. સાંધાના આજીવન ઉપયોગ અથવા વારંવાર ઈજાને કારણે કાર્ટિલેજને નુકસાન વારંવાર થાય છે. જેનાથી અસ્થિવા થાય છે. જે વૃદ્ધનાં પછીનાં જીવનની સૌથી સામાન્ય વિકૃતિ છે.

અસ્થિ બંધન જે સાંધાને એક સાથે જોડે છે અને કંડરા જે સ્નાયુઓને હાડકાંમાં બાંધે છે. ઓછી સ્થિતિ સ્થાપક બને છે. જેનાથી સાંધા કડક લાગે છે. આ પેશીઓ પણ નબળી પડે છે. આમ મોટાભાગનાં લોકો લચીલા બની જાય છે. અસ્થિ બંધન અને કરોડરજજી વધુ સરળતાથી ફાટી જાય છે અને જ્યારે તે ફાટી જાય છે ત્યારે બહુ ધીમેથી મટે છે.

- સ્નાયુઓ અને શરીરની ચરબી :

સ્નાયુઓની શક્તિની માત્રા 30 વર્ષની આસપાસ શરૂ થઈ આખા જીવન દરમિયાન ચાલુ રહે છે. શારીરિક નિષ્ક્રિયતા અને વૃદ્ધ હોર્મોન અને ટેસ્ટોસ્ટોરનનાં સ્તરમાં ઘટાડો થાય છે. જે સ્નાયુઓના વિકાસને ઉત્તેજીત કરે છે. ઉપરાંત સ્નાયુઓ ઝડપથી સંકુચિત થઈ શકતા નથી. જો કે વૃદ્ધાવસ્થાની અસર પુખ્તાવસ્થાનાં જીવનકાળ દરમિયાન સ્નાયુઓનાં સમૂહને અને શક્તિને લગભગ 10થી 15% જેટલી ઘટાડે છે. રોગની ગેરહાજરીમાં નિયમિત કસરત દ્વારા 10થી 15% જેટલું નુકસાન અટકાવી શકાય છે. સ્નાયુઓની વધુ તીવ્ર ક્ષતિ જેને સરકોમેનિયા કહે છે. જેનો અર્થ માંસની ખોટ થાય છે. જે રોગ આત્યંતિક નિષ્ક્રિયતા દ્વારા પરિબળો છે - મોટાભાગનાં વૃદ્ધ લોકો તમામ કાર્યો માટે પૂરતા સ્નાયુસમૂહ અને તાકાત જાળવી રાખે છે. ઘણાં વૃદ્ધ લોકો મજબૂત એથ્લેટ રહે છે. તેઓ રમતોમાં ભાગ લે છે અને ઉત્સાહી, શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ આનંદ માણે છે.

સ્નાયુઓને મજબૂત બનાવવાની નિયમિત કસરત એટલે જે પ્રતિકાર પ્રશિક્ષણ જેનાથી સ્નાયુઓનાં સમૂહ અને શક્તિનાં નુકસાનને આંશિક રીતે દૂર કરી શકે છે. લાંબા અંતર સુધી ચાલવું, હળવી કસરતો, પ્રાણાયામ, યોગાસનોથી સ્નાયુઓનાં સમૂહને શક્તિમાં વધારો કરી શકાય છે. શારીરિક, નિષ્ક્રિયતા ખાસ કરીને માંદગી દરમિયાન પથારીનો આરામ જેવા નુકસાનને ઘટાડી શકે છે. નિષ્ક્રિયતાનાં સમયમાં વૃદ્ધ લોકો સ્નાયુઓની શક્તિ જીવન લોકો કરતા વધુ ઝડપથી ગુમાવે છે.

75 વર્ષની ઉંમરે શરીરની ચરબીની ટકાવારી તે યુવાન પુખ્તાવસ્થા (60થી 75) દરમિયાન તુલનામાં સામાય રીતે બમણી થાય છે. શરીરની આ ચરબી ડાયાબિટીસ જેવી આરોગ્ય સમસ્યાઓનું જોખમ વધારે છે. માણસમાં ધડનાં આકારને બદલી નાંખે છે. તંદુરસ્ત આહાર અને નિયમિત કસરત વૃદ્ધ લોકોની શરીરની ચરબીમાં ઘટાડો કરે છે.

- આંખો :

વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખ પર પણ પરિવર્તન આવે છે. લેન્સ સખત બને છે. નજીકનાં પદાર્થો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું અશક્ય બનાવે છે.

અસ્પષ્ટ પ્રકાશમાં લેન્સની કામગીરી નબળી બને છે. પ્રકાશમાં થતાં બદલાવ દરમિયાન વધુ ધીરેથી પ્રતિક્રિયા આપે છે.

ચેતાકોષોની સંખ્યા ઘટે છે. આંખો ઓછી પ્રવાહી ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી શુષ્ક લાગે છે. દષ્ટિમાં પરિવર્તન એ વૃદ્ધાવસ્થાનું પ્રથમ નિર્વિવાહ સંકેત આપે છે.

નજીકની દષ્ટિનું નુકસાન - 40 વર્ષની વય પછી મોટાભાગના લોકોને 2 ફૂટની નજીકની વસ્તુઓ જોવા મુશ્કેલ બને છે. દષ્ટિનાં આ ફેરફારને પ્રેસ્બિયોપ્સિયા કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ આંખનો લેન્સ સખત થાય છે તે છે. સામાન્ય રીતે લેન્સ આંખના ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મદદ માટે તેના આકારમાં ફેરફાર કરે છે. સખત લેન્સ નજીકનાં પદાર્થો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું સખત બનાવે છે. આખરે લગભગ દરેક વ્યક્તિને વાંચનના ચશ્મા લેવા પડે છે. જેને લોકો બેતાલા કહે છે જે બેતાલીસ વર્ષની ઉંમર પછી આવે છે. દૂરના પદાર્થોને જોવા માટે પણ જરૂર પડે તો તેવા લોકો દૂરનાં ચશ્મા પહેરે છે.

તેજસ્વી પ્રકાશની જરૂરિયાત - લોકોને વય વધતા અસ્પષ્ટ પ્રકાશમાં જોવાનું વધુ મુશ્કેલ બને છે. કારણ કે લેન્સ ઓછા પારદર્શક બનવાનું વલણ ધરાવે છે. આંખોની પાછળના ભાગની રેટિના જેમાં કોષો હોય છે જે પ્રકાશનો અહેસાસ કરાવે છે. તે ઓછી સંવેદનશીલ બને છે. વાંચવા માટે તેજસ્વી પ્રકાશની જરૂર હોય છે એટલે કે 60 વર્ષનાં વ્યક્તિને 20 વર્ષની વ્યક્તિ કરતા 3 ગણા વધુ પ્રકાશની જરૂર પડે છે.

રંગોની ધારણામાં પરિવર્તન : વૃદ્ધાવસ્થા સાથે આંખોના લેન્સ પીળા પડતા જાય છે જેથી રંગો ઓછા તેજસ્વી દેખાય છે. વિવિધ રંગો વચ્ચેના વિરોધાભાસ જોવાનું મુશ્કેલ બને છે. બ્લ્યુ રંગ વધુ ગ્રે દેખાય છે આ ફેરફારો મોટાભાગના લોકો માટે નજીવા લાગે છે. વૃદ્ધ લોકોને વાદળી પૃષ્ઠભૂમિ પર છાપેલાં કાળા અક્ષરો વાંચવામાં તકલીફ થઈ શકે છે. આંખોને પ્રકાશમાં થતા બદલાવ માટે વધુ અથવા ઓછા પ્રકાશમાં આવવા માટે વિસ્તૃત પહોળી કે સાંકડી થાય છે એટલે કે વૃદ્ધ લોકો જ્યારે અંધારાવાળી રૂમમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અસ્થાયીરૂપે બ્લાઈન્ડ થઈ શકે છે. વૃદ્ધોની આંખો કોઈ વાર સૂકાઈ જાય છે. કારણ કે લુબ્રિકેટ કરવા માટે પ્રવાહી પેદા કરનારા કોષોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. આંસુનું ઉત્પાદન ઘટી શકે છે. આંખોનો દેખાવ પણ બદલાય છે. આંખોની ગોરા (સ્કલેરા) ધોળી પીળી અથવા ભૂરી થઈ શકે છે. આંખોની સપાટી પર રાખોડી-સફેદ રંગ દેખાઈ શકે છે. આ વીટી કેલ્સિયમ અને કોલેસ્ટ્રોલ મીઠાની બનેલી હોય છે. જે દૃષ્ટિને અસર કરતું નથી. આંખ માથામાં ડૂબતી દેખાય છે. કારણ કે આંખની આજુબાજુની ચરબીનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે.

- **કાન :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં કાનની સાંભળવાની ક્ષમતામાં પણ પરિવર્તન આવે છે. ઘોંઘાટને કારણે આવું બને છે. અને સમય જતાં ઉંમર વધતા ઉચ્ચ અવાજો સાંભળવા વધારે મુશ્કેલ બને છે. આ ફેરફારને વય સંબંધિત સાંભળવાની ખોટ માનવામાં આવે છે. જે પ્રેસ્લાયકસિસ કહે છે. આ પ્રેસ્લાયકસિસનું સૌથી નિરાશાજનક પરિવારમાં એ છે કે શબ્દોને સમજવું મુશ્કેલ બને છે. વૃદ્ધ લોકો સમક્ષ વધારે મોટા અવાજથી બોલવાથી પણ વૃદ્ધોને સમજવામાં, સાંભળવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વૃદ્ધો વ્યંજનોને જલદી ઓળખે છે અને સ્વરો ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ઘણા વૃદ્ધ લોકોને બેકગ્રાઉન્ડ અવાજને કારણે મોટા અવાજોવાળા સ્થળોએ અથવા ટોળાઓમાં સાંભળવાની વધારે તકલીફ હોય છે.

- **મોં અને નાક :**

સામાન્ય રીતે 50ની ઉંમર થતાં જ સ્વાદ અને ગંધ જ ક્ષમતા ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગે છે. સ્વાદનો સંપૂર્ણ આનંદ માણવા માટે સ્વાદ અને ગંધ બન્ને સંવેદના જરૂરી છે. વૃદ્ધ લોકોની ઉંમર વધતા જીભ પર સ્વાદની ગ્રંથિઓની સંવેદનશીલતામાં ઘટાડો થાય છે. આ પરિવર્તન કડવા અને ખાટા કરતાં વધુ મીઠા અને મીઠાની ચાખવા પર અસર કરે છે. ગંધની ક્ષમતા ઓછી થાય છે. કારણ કે નાકનું સ્તર પાતળું અને સૂકું બને છે. નાકમાં ચેતા અંત બગડે છે. મોં વધુ વખત સૂકું લાગે છે તેનું આશિંક કારણ એ છે કે લાળ ઓછી ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂકા મોંએથી ખોરાકનો સ્વાદ લેવાની ક્ષમતા ઓછી થાય છે.

જેમ જેમ લોકોની ઉંમર 60 વર્ષથી વધે છે. તેમ તેમ દાંતના નીચલા ભાગોને ખોરાકનો કણો અને બેક્ટેરિયામાંથી ખુલ્લા કરવામા આવે છે. ઉપરાંત દાંતનો સડો, શુષ્ક મોં અને પોલાણ માટે વધારે સંવેદનશીલ બનાવે છે. આમ દાંતની ખોટની સંભાવના વધી જાય છે.

- **ત્વચા :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિની ત્વચા પાતળી, ઓછી સ્થિતિસ્થાપક સૂકા અને ઊંડી કરચલીઓવાળી બે છે. વર્ષોથી સૂર્યપ્રકાશમાં રહેવાને લીધે ત્વચા કરચલીવાળી, ખરબચડી અને અસ્પષ્ટ લાગે છે. જે લોકો સૂર્યપ્રકાશમાં આવવાનું ટાળે છે તેઓ ઘણીવાર તેમની ઉંમર કરતા ખૂબ નાના દેખાય છે. ત્વચા પાતળી થતા શરીર પર કરચલીઓ પડવાની શક્યતાઓ વધી જાય છે અને ઠંડી સહન કરવાની ક્ષમતા

ઓછી થાય છે. ત્વચામાં ચેતાતંત્રની સંખ્યા ઓછી થાય છે. પરિણામે લોકો પીડા, તાપમાન અને દબાણ પ્રત્યે ઓછા સંવેદનશીલ બને છે અને ઈજા થવાની સંભાવના વધારે હોય છે.

પરસેવાની ગ્રંથિઓ અને રુધિરવાહિનીઓની સંખ્યા ઓછી થાય છે. ત્વચાના અંદરના સ્ત્રોત માં લોહીનો પ્રવાહ ઘટે છે. પરિણામે શરીર ગરમીને છોડી દે છે અને શરીર પોતાને પણ ઠંડું કરી શકતું નથી.

રંગદ્રવ્યો ઉત્પાદિત કોષોની સંખ્યા ઘટે છે. પરિણામે ત્વચાને અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોત્સર્ગ સામે ઓછું રક્ષણ મળે છે. જેમ કે સૂર્યપ્રકાશથી મોટી તુરી ફોલ્લીઓ ત્વચા પર વિકસે છે. કારણ કે ત્વચા કચરો-પેદાશોને દૂર કરવામાં ઓછી સક્ષમ છે. સૂર્યપ્રકાશમાં ત્વચા વિટામિન-ડી બનાવવા માટે ઓછી સક્ષમ છે જેથી વિટામિન-ડીની ઉણપનું જોખમ વધે છે.

- મગજ અને નર્વસ સિસ્ટમ :

મગજમાં ચેતા કોશિકાઓની સંખ્યા સામાન્ય રીતે ઓછી થાય છે. છતાં મગજ થોડે ઘણે અંશે આ નુકસાની ભરપાઈ કરી શકે છે. મગજમાં સંદેશો મોકલવામાં સામેલ રાસાયણિક પદાર્થોનું સ્તર ઘટે છે. મગજમાં લોહીનો પ્રવાહ ઘટે છે. આ વય સંબંધિત ફેરફારને કારણે મગજ થોડું ઓછું સારી રીતે કાર્ય કરે છે. વૃદ્ધ લોકો થોડી વધુ ધીમેથી પ્રતિક્રિયા આપે છે અને કાર્યો કરે છે. કેટલાક માનસિક કાર્યો-મેમરી-યાદશક્તિ, નવું શીખવું, શબ્દો યાદ રાખવાની ક્ષમતા 70 વર્ષની વય બાદ ઘટાડો થઈ શકે છે.

- હાર્ટ અને બ્લડવેસલ્સ - હૃદય અને રુધિરવાહિનીઓ :

વૃદ્ધાવસ્થામાં હૃદય અને રુધિરવાહિનીઓ સખત બની જાય છે. હૃદય વધુ ધીમેથી લોહી વહાવે છે. સખત ધમનીઓ જ્યારે વધુ રક્ત દ્વારા પ્રવાહિત થાય છે ત્યારે વિસ્તૃત થવામાં ઓછી સક્ષમ હોય છે. આમ બ્લડપ્રેશર વધવાનું વલણ ધરાવે છે. આમ છતાં વૃદ્ધહૃદય સારી રીતે કાર્ય કરે છે. નિયમિત એરોબિક કસરત વૃદ્ધ લોકોમાં એથ્લેટિક પ્રભાવમાં સુધારો કરી શકે છે.

- ફેફસાં અને શ્વાસ લેવાનાં સ્નાયુઓ :

શ્વાસ લેવામાં વપરાતા સ્નાયુઓ, પડદાથી વચ્ચેની ડાયાફ્રામ અને સ્નાયુઓ નબળાં પડે છે. ફેફસાંમાં હવાની કોથળીઓ અને રુધિરકોશીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. આમ શ્વાસ લેવામાં આવતી હવાથી થોડું ઓછા ઓક્સિજન શોષણ થાય છે. ફેફસાં ઓછા સ્થિતિ સ્થાપક બને છે. જે લોકો ધુમ્રપાન કરતાં નથી તેમને આ ફેરફારો સામાન્ય દૈનિક પ્રવૃત્તિઓને અસર કરતાં નથી, પરંતુ કસરતને વધારે મુશ્કેલ બનાવે છે. ઊંચાઈ પર શ્વાસ લેવામાં પણ મુશ્કેલી થાય છે. ફેફસાં ચેપ સામે લડવામાં ઓછા સક્ષમ બને છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતી ખાંસી ફેફસાંને નબળા પાડે છે.

- પાયનતંત્ર

પાયનતંત્ર શરીરનાં અન્ય ભાગ કરતાં વૃદ્ધત્વ દરમિયાન ઓછું અસરકારક થાય છે. ખોરાક પેટમાંથી થોડો વધુ ધીમેથી ખાલી થાય છે અને પેટ વધુ ખોરાકને રાખી શકતું નથી. પરંતુ કેટલાંક ફેરફારો વૃદ્ધ લોકોમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. એટલે કે દૂધને પચાવવાની ક્ષમતા ઘટે છે. કારણ કે દૂધને પચાવવાની જરૂરિયાતવાળા એઝાઈમની કમી ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં દૂધ કે દૂધની બનાવટો આવા વૃદ્ધો ખાય તો ગેસ કે ઝાડા થઈ શકે છે. મોટા આંતરડામાં પાયનસામગ્રી આગળ વધે છે. જેને પરિણામે કબજિયાત થવાની શક્યતા વધે છે.

- કિડની અને પેશાબની નળીઓનો વિસ્તાર :

કિડનીમાં રહેલી કોશિકાઓની સંખ્યા ઓછી થાય છે. કિડનીમાં લોહી ઓછું વહે છે. મૂત્રાશયનાં સ્નાયુઓ નબળા પડતા વૃદ્ધોને વારંવાર પેશાબ કરવા જવું પડે છે. મૂત્રાશયના સ્નાયુઓ જે શરીરનાં પેશાબના પેસેજને નિયંત્રિત કરે છે તે યુસ્તપણે બંધ કરવામાં આવે છે. પેશાબને અટકાવવામાં પણ ઓછા સક્ષમ બને છે. આમ વૃદ્ધોને પેશાબ રોકી રાખવામાં મુશ્કેલ બને છે. સ્ત્રીઓમાં મૂત્રમાર્ગ ટૂંકો

થાય છે. તેનું સ્તર પાતળું થાય છે જેથી એસ્ટ્રોજનના સ્તરમાં ઘટાડો થાય છે. જ્યારે પુરુષોમાં પ્રોસ્ટેટગ્રંથિ મોટા થાય છે. જેની સારવાર જરૂરી બને છે.

- **પ્રજનનતંત્ર :**

સેક્સ હોર્મોન્સના સ્તર પર વૃદ્ધત્વની અસરો પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓમાં વધુ સ્પષ્ટ હોય છે. આ પૈકીની મોટાભાગની અસરો મેનોપોઝ સાથે સંબંધિત હોય છે. આ ઉંમરે માસિક સ્ત્રાવ કાયમી ધોરણે સમાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી હોર્મોન્સનું પ્રમાણ ઘટવાને કારણે અંડાશય અને ગર્ભાશય સંકોચાય છે. યોનીમાર્ગની પેશીઓ પાતળી, સૂકી અને ઓછી સ્થિતિસ્થાપક બને છે. ગંભીર કિસ્સાઓમાં આ ફેરફારો ખંજવાળ અને રક્તસ્ત્રાવમાં પરિણમી છે. સ્તનોમાં ગઠ્ઠાઓ શોષવા મુશ્કેલ હોઈ શકે છે. સ્તનકેસરની શક્યતાઓ વધે છે. પુરુષોમાં સેક્સ હોર્મોન્સના સ્તરમાં ફેરફાર અચાનક ઓછા આવે છે. નપુંસકતા ઉંમર વધતા સામાન્ય બને છે.

- **અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિની સિસ્ટમ :**

વૃદ્ધિ હોર્મોન્સનું સ્તર ઘટે છે. સ્નાયુ સમૂહમાં ઘટાડો થાય છે. ડિહાઈડ્રેશનની સંભાવના વધારે છે. આ હોર્મોન્સ શરીરમાં મીઠું અને પાણી જાળવવાનો સંકેત આપે છે. ઈન્સ્યુલિન જે લોહીમાં સુગરનાં સ્તરને નિયંત્રણમાં રાખવામાં મદદ કરે છે તે ઓછું અસરકારક બને છે. પરિણામે ઈન્સ્યુલિન ઓછું ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને આ પરિવર્તનથી ભોજન પછી ખાંડનું (સુગરનું) સ્તર વધે છે. જેને સામાન્ય બનાવવા માટે વધારે સમય લાગે છે. મોટાભાગના લોકો માટે અંતઃસ્ત્રાવ પ્રણાલીમાં પરિવર્તનની અસરો સમગ્ર આરોગ્ય પર નોંધપાત્ર થતી નથી પરંતુ કેટલાકમાં આ ફેરફારોથી આરોગ્ય સમસ્યાઓનું જોખમ વધી શકે છે. દા.ત. ઈન્સ્યુલિનમાં ફેરફારથી ટાઈપ-2 ડાયાબિટીસનું જોખમ વધે છે.

- **રક્ત ઉત્પાદન :**

રક્તકણો ઓછા ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે રક્ત કોશિકાઓની જરૂરિયાત ખૂબ જ વધી જાય છે. ત્યારે સમસ્યાઓ થઈ કે છે. દા.ત. એનિમિયા અથવા ચેપ વિકસે છે અથવા રક્તસ્ત્રાવ થાય છે. ત્યારે શરીરની જરૂરિયાત કરતા લોહીનાં કોષોનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે.

- **રોગપ્રતિકારક તંત્ર :**

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન રોગપ્રતિકારક શક્તિનાં કોષો વધુ ધીમેથી કાર્ય કરે છે. તેથી વૃદ્ધ લોકોમાં કેન્સર વધુ જોવા મળે છે. વૃદ્ધ લોકોમાં રસીઓ ઓછી રક્ષણાત્મક હોય છે, પરંતુ ઈન્જ્યુએઝા ન્યુમોનિયા જેવી રસીઓ આવશ્યક છે જે થોડી સુરક્ષા આપે છે કારણ કે આ પ્રકારનાં ચેપ વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન વધુ જોવા મળે છે.

1.7 ઉપસંહાર :

આ એકમમાં આપણે વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધિત વિવિધ મુદ્દાઓનાં સવિસ્તર અભ્યાસ કર્યો. વૃદ્ધત્વના પરિચય મેળવતાં આપણે જોયું કે ભારતીય માજમાં જે વાનપ્રથાશ્રમની દૃષ્ટિએ 50 વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમરમાં વડીલો કુટુંબજીવનની જવાબદારીઓથી મુક્ત થઈને આશ્રમોમાં સંતો - ઋષિના સાંનિધ્યમાં આધ્યાત્મિક, ભક્તિમય જીવન જીવતા હતા. વૃદ્ધત્વ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે અને ઉંમર વધતાં માણસના શરીરમાં કુદરતી રીતે શારીરિક ફેરફારો અને ઘસારાની અસરો જોવા મળે છે.

વૃદ્ધત્વની વિભાવનાઓમાં આપણે જોયું કે લગભગ બધી જ વિભાવનાઓનું તારણ કાઢીએ તો 60 વર્ષ કે તેથી વધારે વય ધરાવતાં વ્યક્તિઓને સિનિયર સિટીઝન કે વૃદ્ધ ગણવામાં આવે છે અને વૃદ્ધત્વએ જિંદગીનો અંતિમ તબક્કો ગણવામાં આવે છે. પશ્ચિમી સભ્યતાઓમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સામાજિક સુરક્ષાનાં લાભો સાથે નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે. ભારત સરકારશ્રીની વૃદ્ધો માટેની નેશનલ પોલિસી જાન્યુ.-1999માં જણાવ્યા મુજબ 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓને સિનિયર સિટીઝન ગણવામાં આવે છે.

વૃદ્ધત્વની લાક્ષણિકતાઓ જોઈએ તો આ સમયગાળામાં શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓ ક્ષીણ થતી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાના ચિહ્નો જોઈએ તો વૃદ્ધ વ્યક્તિની ચામડી પર કરચલીઓ તથા ભૂરા ઝીણાં ટપકાઓ જોવા મળે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિનો પગ થોડા વળી ગયેલા લાગે છે. વૃદ્ધની આંખો થોડી સુજેલી હોય છે અને તેમને આળસ કે સુસ્તતા અનુભવાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને કફ તથા ઉધરસની તકલીફ સામાન્ય છે. આ ઉંમરે દાંત હલતા હોય છે જે પડી જાય છે અને પાચનની તકલીફ જણાય છે. વૃદ્ધત્વનાં માનસિક લક્ષણો જોઈએ તો મોટેભાગે વૃદ્ધોમાં હતાશા એ સામાન્ય હોય છે. માનસિક ક્ષમતા ઘટી જતા ડિમેન્સિયા અને અન્ઝાઈમરની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયામાં આપણે જોયું કે વૃદ્ધત્વએ કુદરતી પરિવર્તનની ક્રમિક અને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. જે પ્રારંભિક પુખ્તાવસ્થાથી શરૂ થઈને ઘણા બધા શારીરિક કાર્યો ધીમે ધીમે ઘટાડવાનું શરૂ કરે છે. વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયા કાળક્રમિક વય, બાલોયોજિકલ વય અને માનસશાસ્ત્રીય મુજબ અલગ રીતે વર્ણવેલી છે.

વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયામાં શારીરિક પરિવર્તનો જોઈએ તો વૃદ્ધત્વ દરમિયાન શરીરનાં કોષોમાં વધઘટ થાય છે. જૂના કોષો મૃતપ્રાય થાય છે. તેથી કોષોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. અંડાશય, યકૃત અને કિડનીનો કોષોમાં ઉંમર વધવાની સાથે મોટો ઘટાડો થાય છે જેથી આ અવયવની કાર્યક્ષમતામાં પણ ઘટાડો થાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં હાડકાં નબળા પડે છે અને જલદીથી તૂટી જાય છે. હાડકાંમાં રહેલા કેલ્શિયમનાં સ્તરમાં ઘટાડો થાય છે. વિટામિન-ડીનું સ્તર પણ ઘટી જાય છે. શરીરમાં સાંધાઓ કડક લાગે છે. પેશીઓ નબળી પડે છે. આમ વૃદ્ધોના અસ્થિવા અને લચીલાપણું જોવા મળે છે.

વૃદ્ધોની આંખોમાં ચેતાકોષોની સંખ્યા ઘટતા ઓછું પ્રવાહી ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી આંખો શુષ્ક લાગે છે. નજીકનાં કે દૂરનાં ચશ્મા જરૂરી બને છે. 50 વર્ષ બાદ વૃદ્ધોમાં સ્વાદ અને ગંદની ક્ષમતા ઘટતી જાય છે. ત્વચા સૂકી અને કરચલીવાળી બને છે. હૃદયમાં લોહી ધીમેથી વહે છે. ધમનીઓ સખત થાય છે. તેથી હૃદય પર પ્રેસર વધતા વૃદ્ધોને બ્લડપ્રેશરની તકલીફ થાય છે. ફેફસાં નબળા પડતાં શ્વાસોશ્વાસમાં મુશ્કેલી જણાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિનું પાચનતંત્ર બગડતા અપચો અને કબજિયાતની તકલીફ જણાય છે. કિડનીમાં રહેલી કોશિકાઓની સંખ્યા ઘટે છે. કિડનીમાં લોહી ઓછું વહ છે અને કિડનીના સ્નાયુઓ નબળા પડતા વારંવાર પેશાબ કરવા જવું પડે છે. વૃદ્ધ પુરુષો પ્રોસ્ટેટની સમસ્યા તથા વૃદ્ધસ્ત્રીઓને ગર્ભાશયને લગતી સમસ્યાઓ થાય છે.

આમ, વૃદ્ધાવસ્થાની વિભાવનાથી લઈને વૃદ્ધાવસ્થાનાં લક્ષણો તથા પ્રક્રિયાનો સમગ્ર તથા વિસ્તારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા.

1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- રાષ્ટ્રીય વડીલ નીતિમાં કઈ ઉંમરના વયજૂથને વૃદ્ધ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે.

A. 60+	B. 65+
C. 50+	D. 61+
- ભારત સરકારે વૃદ્ધો માટેની નેશનલ પોલિસી કઈ સાલમાં બનાવી ?

A. ડિસેમ્બર, 2001	B. જાન્યુઆરી 1999
C. જુલાઈ 2005	D. ફેબ્રુઆરી 2011
- વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો કેટલા છે ?

A. આઠ	B. છ
C. પાંચ	D. ચાર

4. વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રક્રિયા દરેક વ્યક્તિની પ્રમાણે અલગ અલગ હોય છે.
 A. વારસાગત B. ખાનપાન
 C. રીતરિવાજ D. ઉપરોક્ત તમામ
5. વ્યક્તિની ઉંમર વધતા કોષોમાં થાય છે.
 A. વધઘટ B. નાના-મોટા
 C. મૃતપ્રાય D. ઉપરોક્ત તમામ

1.9. તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો :

1. (A) 60+
2. (B) જાન્યુઆરી 1999
3. (C) પાંચ
4. (D) ઉપરોક્ત તમામ
5. (D) ઉપરોક્ત તમામ
-

1.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વૃદ્ધ : જેની વય 60 વર્ષ કે વધુ થઈ હોય તે વ્યક્તિ.
- વાનપ્રસ્થાશ્રમ : 50 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના વ્યક્તિઓ જે ઉંમરે ઘર / કુટુંબથી દૂર કોઈ સાધુ-સંતનાં આશ્રમમાં જીવન વ્યતિત કરે છે.
- વરિષ્ઠ નાગરિક : 60 કે તેથી વધુ વયની વડીલ વ્યક્તિ.
- ડાયાબિટીસ : વ્યક્તિનાં લોહીમાં ઈન્સ્યુલિનની કમીથી જે સુગરનું પ્રમાણ વધે છે તેથી જે રોગ થાય છે તેને ડાયાબિટીસ કહે છે. ગુજરાતીમાં મધુપ્રમેહ કહે છે.
- બ્લડપ્રેશર : કિડનીની ક્રિયા અસમતુલિત થતા હૃદયમાં લોહીનું દબાણ વધઘટ થાય તે રોગને બ્લડપ્રેસર કહે છે.
- પેરાલિસીસ : શરીરનાં અંગો સુન્ન થવા.
- કોમામાં જવું : મગજની ક્રિયાશીલતા બંધ થવી શરીર નિસ્તેજ પડી રહેવું અને હૃદય ચાલુ રહેલું તેને કોમામાં જવું કહે છે.
- કોલોસ્ટ્રોલ વધી જવા : હૃદયની નળીઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ચરબી જામી જવી તેને કોલોસ્ટ્રોલ કહે છે.
- અંતિમ પડાવ : મુસાફરીનું છેલ્લું સ્ટેન્ડ, અંતિમ સ્થાન.
- રેગિસ્તાન : રેતીનું રણ
- નિવૃત્ત વય : ધંધા / રોજગારમાંથી મુક્ત થવાની ઉંમર.
- જિરિન્ટોલોજી : વૃદ્ધોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તેને જિરિન્ટોલોજી કહે છે.
- વિભાવના : વ્યાખ્યા
- ડિમેન્સિયા : વૃદ્ધાવસ્થામાં થતો માનસિક રોગ, જેમાં યાદશક્તિનું નબળી પડે છે, અસહિષ્ણુતા, હતાશા, ચિંતા જેવા લક્ષણો હોય છે.
- અલ્ઝાઈમર : વૃદ્ધાવસ્થામાં થતો એક માનસિક રોગ છે જેમાં ભટકવું, શારીરિક, આક્રમકતા, મૌલિક પ્રકોપ વગેરે.

- કાલક્રમિક વય : વ્યક્તિની ઉંમર વર્ષોમાં ગણવામાં આવે છે તેને કાલક્રમિક વય કહે છે.
- બાયોલોજીકલ વય : શરીરમાં થતાં પરિવર્તનોને આધારે વયની ગણતરી કરવામાં આવે છે તેને બાયોલોજીકલ વય કહે છે.
- માનસશાસ્ત્રીય વય : મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા લોકો કેવી રીતે કામ કરે છે અને અનુભવે છે તેના આધારે વય નક્કી કરે છે.
- ડી હાઈડ્રેશન : શરીરમાં પાણી ઘટી જવું.

1.11 સ્વાધ્યાય લેખન

1. વૃદ્ધત્વની વિભાવનાઓની અભ્યાસ કરી દરેક વ્યાખ્યામાંથી સામાન્ય બાબતો તારવીને વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
2. વૃદ્ધાવસ્થાની લાક્ષણિકતાઓ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

1.12 પ્રવૃત્તિ :

1. વૃદ્ધત્વની લાક્ષણિકતાઓનો ચાર્ટ તૈયાર કરી.
2. વૃદ્ધત્વની પ્રક્રિયા મુદ્દાસર વર્ણવો.

1.13 કેસ સ્ટડી

1. તમારા વિસ્તારનાં વૃદ્ધ વ્યક્તિની મુલાકાત લઈને વૃદ્ધાવસ્થાની કઈ કઈ લાક્ષણિકતાઓ અનુભવે છે તેની વિગતવાર માહિતી તૈયાર કરો.
2. નિવૃત્ત થયેલાં વૃદ્ધ વ્યક્તિની નિવૃત્તિ બાદની સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને જીવન જીવવાનાં હકારાત્મક વલણ વિશેની સ્ટોરી તમારા વિસ્તારનાં વૃદ્ધ વ્યક્તિની મુલાકાત લઈને વર્ણવો.

1.14 સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. ભારત મેં સમાજકાર્ય કા ક્ષેત્ર
સુરેન્દ્રસિંહ વર્મા, આર.બી.એસ. (૨૦૧૧)
ન્યુ રોયલ બુક કંપની

2. समाजकार्य इतिहास दर्शन एवं प्रकालिया
सुरेन्द्रसिंह मिश्रा पी. डी. (२०१०)
न्यु रोयल बुक कंपनी
3. भारतीय सामाजिक व्यवस्था
देवरे डॉ. सुधीर राजाराम (२००९)
अर्जुन पब्लिसिंग हाउस
4. समाजशास्त्र का परिचय
शर्मा विरेन्द्र प्रकाश (२००४)
पंचशील प्रकाशन, जयपुर
5. समाजशास्त्रीय सिद्धांतो
परमार वाय अ
युनिवर्सिटी ग्रंथनिर्माण बोर्ड
गुजरात राज्य अमदावाढ - 1986
6. वृद्धत्वनी समस्याओ
पटेल छितेशकुमार न. (ड।)
उर्ध प्रकाशन, अमदावाढ - 1990

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમનાં હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ભારતમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ
- 2.3 વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ
- 2.4 વૃદ્ધોની સામાજિક સમસ્યાઓ
- 2.5 વૃદ્ધોની આર્થિક સમસ્યાઓ
- 2.6 વૃદ્ધોની ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ
- 2.7 વૃદ્ધોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ
- 2.8 વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ માટેનાં મુખ્ય પરિબળો
- 2.9 ઉપસંહાર
- 2.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.12 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.13 સ્વાધ્યાય લેખન
- 2.14 પ્રવૃત્તિ
- 2.15 કેસ સ્ટડી
- 2.16 સંદર્ભ ગ્રંથો

2.0 એકમના હેતુઓ :

1. વૃદ્ધોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
2. વૃદ્ધોની સમસ્યાઓમાં અભ્યાસ કરવો. વૃદ્ધોની શારીરિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓ, આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને ભાવનાત્મક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
3. વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ પર અસર કરતાં પરિબળોનો અભ્યાસ કરવો.

2.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતમાં વરિષ્ઠ નાગરિકોની વસ્તીમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. આ વસ્તી ભૂતકાળની તુલનામાં ઘણી ઝડપથી વધી રહી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સંખ્યા 1951માં 1.98 કરોડ હતી. જે વધીને 2001માં 7.6 કરોડ થઈ છે અને 2011માં 10.38 કરોડ થઈ છે. આ વધતી જતી વૃદ્ધોની વસ્તી આ જ રીતે વધે તો અનુમાન સૂચવે છે. ભારતમાં 60+ની સંખ્યા 2021માં વધીને 14.3 કરોડની થશે અને 2026માં 17.3 કરોડ થશે.

પ્રાચીન સમયમાં વડીલો લાંબુ જીવતા હતા. છતાં તેમના જીવનમાં આનંદ અને શાંતિ જ હતા. જ્યારે આજનાં આધુનિક યુગમાં વડીલો 60 વર્ષથી વધીને 70 કે 80 વર્ષ સુધીનું લાંબું જીવન જીવતા થયા છે તેનું કારણ આરોગ્ય સેવાઓ અને સારવારની સર્વશ્રેષ્ઠ સુવિધાઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે વળી સ્વચ્છતા, શુદ્ધ પાણી અને આહાર પણ સારો હોય વડીલો લાંબુ જીવન જીવતા થયા છે.

આજનો આધુનિક યુગમાં તૂટતાં સંયુક્ત કુટુંબો અને ઔદ્યોગિકરણને લીધે યુવાનોની શહેરો તરફની દોટને લીધે વિભક્ત કુટુંબો વધવા લાગ્યા છે અને વડીલો જે પહેલા સંયુક્ત કુટુંબમાં સચવાઈ જતા હતા, માતા-પિતા, દાદા-દાદી, વિધવા માતાઓ અશક્ત અને અપંગ દૂરના સગાસંબંધીઓનાં પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં જીવન નિર્વાહ ચાલી જતો તેને બદલી હવે આ વરિષ્ઠ વડીલો - માતાઓ ગામડાં જૂના ઘરમાં એકલા જીવે છે અથવા ક્યારેક શહેરોમાં યુવાન દિકરાના ઘેર રહેવા આવે છે.

આમ, વૃદ્ધોની ઉંમર વધતાં તેમના જીવનમાં જોયેલા સ્વપ્નોથી વિરુદ્ધ આજનાં દિકરા - દીકરીઓનાં વર્તન-વ્યવહારો લાગણીવિહીન અને કઠોર જણાય છે. આ બાળકોનાં જન્મથી યુવાન થતાં સુધી માબાપે કઠોર પરિશ્રમ કરીને ઉછેરે છે. શિક્ષણ આપે છે આ ધંધારોજગાર માટે તેમને આર્થિક મદદ પણ કરે છે. આ જ માબાપનાં જિંદગીના છેલ્લા તબક્કામાં એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધોને અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરતાં કરતાં જીવન જીવવું પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધોને શારીરિક સમસ્યાઓ જેવી કે હૃદયરોગ, ડાયાબીટીસ, બ્લડપ્રેશર તથા કેન્સર જેવા રોગોનો સામનો કરવો પડે છે ત્યારે તેમની પાસે નથી પૈસા હોતા કે નથી સંપત્તિ હોતી કે જેમાંથી તેઓ પોતાનો ઉપચાર કરી શકે. આર્થિક ચિંતા અને મુશ્કેલીને લીધે વૃદ્ધો માનસિક રીતે પડી ભાગે છે.

ઘણા બધા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને શારીરિક સમસ્યા ઉપરાંત માનસિક પણ સમસ્યાઓ હોય છે. વૃદ્ધ લોકોને સેનિલ ડિમેશિયા અને સેરેબ્રલ એટિઓરો સ્કલેરોસિસ (મગજની ધમનીઓમાં અવરોધ) નામની બીમારી થતી હોય છે આ સમસ્યાનો ઉપચાર પણ જરૂરી હોય છે.

આ ઉપરાંત વૃદ્ધવ્યક્તિઓને કેટલીક ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ જેમ કે હતાશા, એકલતા અને બાળકોની લાગણીવિહીનતાથી આ વૃદ્ધો ઉદાસીન રહે છે. વળી જીવનસાથીનું મૃત્યુ થાય તો વિકટ દુઃખમાં સરી પડે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધ લોકો સામાજિક સમસ્યાઓનો પણ ભોગ બને છે. પોતાના મિત્રો-સગા-સંબંધીઓની ઉપેક્ષાથી, દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનવાથી સામાજિક આંતરસંબંધો તૂટવાથી દુઃખી બે છે.

વૃદ્ધોની આ સમસ્યાઓ સમજીને તે સમસ્યાઓ પર અસર કરતા વિવિધ વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિણામોને સમજવા જોઈએ.

2.2 ભારતમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ :

માનવીનું જીવન જન્મથી શરૂ કરીને મૃત્યુ પર્યન્ત પાંચ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે. બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પુખ્તાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા. આ દરેક તબક્કાઓમાં માનવીએ વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈને વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે.

વૃદ્ધાવસ્થા એ જીવનનો છેલ્લો તબક્કો હોય છે. આ સમયમાં વૃદ્ધો પોતાની સામાજિક જવાબદારીઓ સુપેરે પ્રશ્ન કરી ચુક્યા હોય છે અને પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓને શિક્ષણ આપી, પરણાવીને તેમના સંસારમાં ગોઠવી પૌત્ર-પૌત્રીઓ પ્રાપ્ત કરી ચુક્યા હોય છે. આ સમયમાં વડીલો કુટુંબની હૂંફ, પ્રેમ, સાર સંભાળ અને શાંતિપૂર્વક આરામ કરવા ઇચ્છતા હોય છે. પોતાના માંગતા હોય છે. તેમને જીવનનો થાક ઉતારવા પોતાના બાળકોનો સાથ-સહકાર અને પ્રેમની જરૂર હોય છે.

પરંતુ આજનાં યુગમાં વડીલોની સાથે રહીને તેમની સારસંભાળ કે પ્રેમથી સારવાર કરી તેમના પ્રેમ આપવાની નૈતિક જવાબદારી યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂ નિભાવવા તૈયાર હોતા નથી. કારણ કે નોકરી, વ્યવસાયને કારણે, પર્યાપ્ત સમયનો અભાવે, વિભક્ત કુટુંબપ્રથાના પરિણામે, માબાપની સેવા કરવાની માનસિક તૈયારીમાં અભાવે, પુત્રવધૂ ઘરબહાર નોકરી કરવા જતી હોવાના કારણે આવા અનેક કારણોસર વૃદ્ધો પોતાના જીવનના અંતિમ પડાવમાં શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સમસ્યાઓથી અનેક પડકારોનો સામનો કરે છે.

ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં નાણાકીય રીતે પોતાના બાળકો પર આધારિત વૃદ્ધ પુરુષો 6.7% છે. 85% વૃદ્ધપુરુષો પોતાની પત્ની પર આધારિત, પૌત્રો પર 2% અને અન્ય લોકો પર 6% આધારિત છે.

જ્યારે ગ્રામીણ અને શહેરી વૃદ્ધ મહિલાઓ 16થી 17% તેમના પતિ પર આધારિત, 71% પોતાના બાળકો પર આધારિત 3% પૌત્ર-પૌત્રી પર આધારિત જોવા મળેલ છે. રાજનીતિનાં નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં જણાવાયું છે કે, “રાજ્ય તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં કિસ્સામાં જાહેર સહાયનાં અધિકાર મેળવવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરશે.” બંધારણની જોગવાઈ અને વૃદ્ધોનાં આર્થિક સહાયની નીતિ એ વૃદ્ધોમાં કલ્યાણનો અધિનિયમ - 2007 હોવા છતાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને ન્યાય અને સુરક્ષા વ્યવસ્થા અપૂરતી જણાય છે. જોઉં રાજ્ય સરકાર એ તેનાં વિભાગો દ્વારા વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે પૂરતો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. છતાંય હાલનાં સંજોગોમાં વડીલોને આર્થિક વિડંબનાઓમાંથી મદદરૂપ થવા આ યોજનાઓ હોવા છતાં અનેક અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે.

ઘણા બધા વડીલો પોતાના બાળકો પાસેથી આર્થિક નિભાવ મેળવવા અધિનિયમ અંતર્ગત ટ્રીબ્યુનલમાં અરજી કરે છે એ ટ્રીબ્યુનલ તરફથી આદેશ મળ્યા પછી તેનું પૂરતું પાલન કરવામાં આવતું નથી. ઘણીવાર એક વખત નિભાવ ખર્ચ મળે પછી બંધ થઈ જાય છે. જેથી વડીલોએ ફરીથી ટ્રીબ્યુનલનો સંપ્રક કરવો, અરજી કરવી કે ઓર્ડરનું પાલન નથી કર્યાની ફરિયાદ કરવી - આ બધી જ પ્રક્રિયામાં વડીલોને નિરાશા જ મળે છે. સરકારે આ કાયદાને સુધારવા માટે કેટલાક પગલાં લીધાં છે. વર્તમાન અધિનિયમની કલર 2 (એ) હેઠળ બાળકોની વ્યાખ્યા હેઠળ પુત્રવધૂ, પૌત્રો-પૌત્રીઓ, જમાઈ, સગીર બાળકોમાં કાયદાકીય વાલીઓનો સમાવેશ કર્યો છે તે ઉપરાંત જાળવણીની વ્યાખ્યામાં ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવું એ વાક્ય ઉમેરવામાં આવ્યું છે. જેથી વૃદ્ધોની સુખાકારી માટેની તમામ જરૂરિયાતો મુજબ નિભાવ ખર્ચ આપવાનો રહે છે.

દેશમાં ઘણા વૃદ્ધો પોતાના પરિવાર પર આધારિત છે એજવેલ ફાઉન્ડેશનના એક અધ્યયનમાં જણાવ્યા મુજબ સામાજિક સુરક્ષા એ ભારતમાં 48% વૃદ્ધોની આવકનો મુખ્ય સાધન છે. તે ઉપરાંત ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ પેન્શન યોજના, વૃદ્ધ પેન્શન યોજના, વરિષ્ઠ પેન્શન યોજના, પ્રધાનમંત્રી વયવંદના યોજનાનો લાભ મેળવીને સામાજિક સુરક્ષા વડીલોને પ્રદાન કરવામાં આવે છે. જેની સંખ્યા જોઈએ તો પુરુષો 77 અને સ્ત્રીઓ 50% છે.

અસંગઠિત ક્ષેત્રના વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો કે જેમે પ્રોવિડન્ટ ફંડ જેવા લાભો મળતા નથી. જે સંગઠિત ક્ષેત્રનાં વૃદ્ધોને મળે છે તેથી આવા વડીલોને વધારે ગેરલાભ થાય છે. જેનું કારણ એ છે કે આ યોજનાઓ વિશેની જાણકારીનો અભાવ મુખ્યત્વે જોવા મળે છે. વળી જાણકારી હોય તો આ યોજનાનો લાભ કેવી રીતે મેળવવો તેની સમસ્યા હોય છે. ઉપરાંત લાભ મેળવવાની અરજી કર્યા પછી માળખાકીય અવરોધોને પાર કરવામાં સક્ષમ બને તો જ તે વૃદ્ધો યોજનાનો લાભ મળે છે. વળી આ તમામ યોજનાઓમાંથી મળતા નાણા પણ વડીલોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે પૂરતા નથી.

દા.ત. ઈન્દિરા ગાંધી પેન્શન યોજનામાં ફક્ત રૂ. 200/- જ મળે છે. આ ઉપરાંત આ તમામ પેન્શન કે વિમા યોજનાઓનો લાભ વડીલોને મળે તો પણ વડીલોની આર્થિક સંકડામણ દૂર થઈ શકે તેમ નથી.

કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં વડીલોને પૂરતો પૌષ્ટિક આહાર મળે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. વડીલોની શારીરિક જરૂરિયાતોમાં આહાર મુખ્ય છે અને જો આ જરૂરિયાત માટે વડીલોના સંઘર્ષ કરવો પડતો હોય તો તે વાત બહુ જ દુઃખદ લાગે છે.

આ ઉંમરે વડીલોને ઘણી બધી શારીરિક તકલીફો થતી હોય છે અને આવી આરોગ્ય સમસ્યાઓ જેવી કે ડાયાબિટીસ, બ્લડપ્રેશર, કેન્સર, મોતિયો, બહેરાશ, પગનો દુઃખાવો જેવી ઘણી આરોગ્ય તકલીફો - રોગોથી ઝડપી મતા હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ આવા એક કે એકથી વધારે રોગોથી પીડાતા હોય છે.

એક સર્વે મુજબ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા વૃદ્ધોની ટકાવારી 29% છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા વૃદ્ધો 71% છે અને આર્થિક રીતે કામગીરી કરતાં વૃદ્ધોની સંખ્યા જોઈએ તો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રહેતા વૃદ્ધો પૈકી 66% વૃદ્ધો પુરુષો અને 25 % વૃદ્ધ મહિલાઓ એક યા બીજા અર્થઉપાર્જનના વ્યવસાયોમાં

જોડાયેલા છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં રહેતી વૃદ્ધ પુરુષો પૈકી 46% વૃદ્ધ પુરુષો અને 11% વૃદ્ધ મહિલાઓ અર્થઉપાર્જનના વ્યવસાયો / કામો જોડાયેલા હોય છે.

આમ આખી જિંદગી બાળકો માટે કુટુંબ માટે રાતદિવસ મહેનત કર્યા બાદ પોતાની જિંદગીના આરામનાં દિવસોમાં પણ આપવા મોટાભાગના વડીલ માતા-પિતાઓને આર્થિક કારણોસર કામગીરી કરવી પડે છે.

આમ, વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન વડીલોને શારીરક જરૂરિયાત સિવાય સામાજિક અને ભાવનાત્મક જરૂરિયાતો પણ હોય છે અને એક યા બીજા કારણોસર વડીલ મા કે પિતાનું હૃદયભંગ થાય છે ત્યારે હતાશા, ઉદાસી, ડીપ્રેશન, એકલતા જેવા અનેક મનોસામાજિક રોગોથી વડીલો ઘેરાઈ જાય છે. પોતાના અંગત વ્યક્તિઓ દ્વારા મળતા આઘાતની વેદના વૃદ્ધ હૃદય સહન કરી શકતું નથી. જે બાળકોની નાનપણથી યુવાની સુધી હરેક ઈચ્છા પોતે તનતોડ મહેનતથી કમાઈને પૂર્ણ કરી હોય તે બળકો જ્યારે વડીલ પિતા કે માતા બન્નેને માંદગીમાં દવા-સારવાર ન કરાવે કે પૂરતું ભોજન ન આપે કે ઘરમાં સારી પથારી આરામ કરવા ન આપે, વડીલોની સલાહ ન માગે કે સલાહ ન સાંભળે તેમનો ઉપેક્ષા કરે તેમને હડપૂત કરે, નફરત કરે કે ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકે. વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકી આવે. આ તમામ પરિસ્થિતિઓમાં વૃદ્ધ મા કે વૃદ્ધ પિતા કે બન્ને માટે અસહાય દુખદ હોય છે જેને લીધે વૃદ્ધોમાં અનેક શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ ઘેરી વળે છે.

3.3 વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ :

લાંબું જીવન જીવતા વડીલો પૈકી ઘણા વડીલો 70 વર્ષની ઉંમરે એકદમ સ્વસ્થ અને ફિટનેસ ધરાવતા જોવા મળે છે. જ્યારે ઘણા વડીલો 50 કે 55 વર્ષે પથારીવશ થઈ જાય છે અને નબળા તથા અશક્ત જેવા દેખાય છે. આમ વૃદ્ધ લોકોનાં સ્વાસ્થ્યમાં આનુવંશિકતા એટલે કે વારસાગત પરિબલો અને સામાજિક વાતાવરણ, આર્થિક સ્થિતિ જેવા પરિબલો અસર કરે છે. આમ વ્યક્તિગત વિવિધતાઓ, લાક્ષણિકતાઓને કારણે દરેક વડીલ એક બીજાથી અલગ જવાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન વડીલોને પડકારરૂપ સમસ્યાઓ મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે.

1. શારીરિક સમસ્યાઓ
2. માનસિક સમસ્યાઓ
3. સામાજિક સમસ્યાઓ
4. ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ
5. નાણાકીય કે આર્થિક સમસ્યાઓ
6. આરોગ્ય સમસ્યાઓ
7. અકસ્માતો
8. વૃદ્ધો સામે ગુનો

વૃદ્ધાવસ્થાએ શારીરિક પતનનો મયગાળો છે. જેમાં વડીલોને આંખ, દાંત, કાન વગેરે તથા પાંચનક્રિયા, પેશાબની તકલીફ, અપચો કબજિયાત પગનો દુખાવો, શરદી - ઉધરસ જેવા અનેક શારીરિક સમસ્યાઓ સિનિયર સિટીઝનોની થાય છે. આ તકલીફો એવી છે જેની દવા અને સારવાર જરૂરી બની જાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન વડીલો પોતાના વડીલ તરીકે ભૂમિકામાં યુવાનો સાથે જીવવા માંગે છે. વૃદ્ધા થતા વડીલોની યુવાનો દ્વારા ઉપેક્ષા અને અવગણના થાય છે. ત્યારે વડીલો હતાશામાં સરી પડે છે. ડીપ્રેશનની તકલીફ પણ ઘણા વડીલોમાં જોવા મળે છે. નોકરી-વ્યવસાય છૂટી જતાં મિત્રો-સગાસંબંધીઓથી પોતાની જાતને દૂર થઈ જતી અનુભવે છે. એકલતા તેમને કોરી ખાય છે અને માનસિક સમસ્યાઓ, મનોવિકારની સમસ્યાઓનો શિકાર બને છે. વૃદ્ધ લોકોની બે માનસિક વિકૃતિ છે.

1. સેનિલ ડિમિશિયા

2. સેરેબ્રલ એટિઓરો સ્કલેરોસિસ

વૃદ્ધાવસ્થામાં વડીલો વધારે સંવેદનશીલ બની જાય છે. માનસિક ક્ષમતામાં ઘટાડો તેમને આશ્રિત બનાવી દે છે. પોતાની જાત પરનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે. યુવાનો પર પોતાના જાત પરનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે. યુવાનો પર પોતાના હક્ક જમાવવા વધુ કડક વ્યવહાર અખત્યાર કરે છે જેને લીધે યુવાનો વૃદ્ધો પ્રત્યે પ્રેમ, સહાનુભૂતિની વ્યવહાર કરવાને બદલે તેમને અપમાનિત કરે છે. વળી ક્યારેક જીવનસાથીના ગુમાવવાને કારણે વૃદ્ધો એકલતા અને હતાશાની લાગણી અનુભવે છે. જેને લીધે વૃદ્ધોમાં ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ પેદા થાય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ નિવૃત્ત વય બાદ સામાજિક નુકસાન ઘણું બધું ભોગવે છે. પોતાની નોકરી, વ્યવસાય છૂટી જવાથી વૃદ્ધો પોતાના સહકર્મી-સાથીદારો-મિત્રોનો સાથ, સહકાર ગુમાવે છે. જિંદગી તો લાંબાગાળાથી અનુભવેલા મૈત્રી સંબંધો એકઝાટકે તૂટી જતા વૃદ્ધોને આઘાત લાગે છે. તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પર પૂર્ણ વિરામ આવી જાય છે. સામાજિક મેળવડામાં, તહેવારો, કાર્યક્રમો જે પહેલાં ઉત્સાહથી પોતે ઉજવતા તે બધું જ સમાન થઈ જાય છે. હવે ઘર જ તેમના સામાજિક જીવનનું કેન્દ્ર બને છે. પરિવારમાં જો તેઓને એકલા રહેવાનું હોય કે જીવનસાથી ગુમાવી બેઠા હોય ત્યારે આ એકાન્ત, હતાશા, ઉદાસીનતાના લીધે વૃદ્ધોને ઘણી સામાજિક સમસ્યાઓ થાય છે.

- વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નોકરી, વ્યવસાય સેવામાંથી નિવૃત્તિને લીધે વૃદ્ધોની આવક ઘણી ખરી ઓછી થઈ જાય છે. તેમને મળતું પેન્શન જીવન ખર્ચને પોંચી વળવા માટે અપૂરતું હોય છે. તેમનું પ્રોવિડન્ટ ફંડ તથા બચત તેમો બાળકોના લગ્ન, નવી સંપત્તિ બાળકો માટે ખરીદવામાં વપરાઈ ચૂક્યું હોય છે. જેથી પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે આરોગ્ય સારવાર માટે વૃદ્ધો પાસે કોઈ આવક કે બચત હોતી નથી જેથી ઢળતી ઉંમરે આજીવિકાના પ્રશ્નો, આરોગ્ય સારવારને અભાવે થતી તકલીફોના પ્રશ્નો વૃદ્ધોને બધી રીતે તોડી નાખે છે. ક્યારેક વૃદ્ધો નિવૃત્તિ પછી પણ નાની મોટી નોકરી કે ધંધો કરવા મજબૂર બને છે.

વૃદ્ધોને થતાં અકસ્માતોની સંખ્યા સમાજમાં ઘણી છે. જેમાં વાહનો ભટકાવવાથી કે ગાય-કૂતરાં દ્વારા પડવાને લીધે વૃદ્ધોને હાથ-પગનાં ફેકચર થાય છે જેને લીધે વૃદ્ધો આર્થિક અને શારીરિક મુશ્કેલી અનુભવે છે.

વૃદ્ધો જે એકલાં હોય તેમની સંપત્તિ કે પૈસા પડાવવા નજીકનાં સગા દ્વારા, નોકર- ચાકર કે કામવાલીઓ દ્વારા આ વૃદ્ધો પર હુમલા કરવામાં આવે છે. જેમાં વૃદ્ધોને શારીરિક ઈજા પહોંચાડવામાં આવે છે અથવા મારી પણ નાખવામાં આવે છે.

આમ, વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણી બધી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

2.4 વૃદ્ધોની સામાજિક સમસ્યાઓ :

વ્યક્તિ નિવૃત્તિ વયની નજીક પહોંચે છે ત્યારથી જ તે સંવેદનશીલ બનતો જાય છે. એટલે કે નોકરિયાત સ્ત્રી-પુરુષ નિવૃત્તિ થયા બાદ પોતાના મિત્રવર્તુળથી નોકરીયાત ગ્રુપથી ત્યાં નોકરી દરમિયાનનાં વિવિધ મિત્રો સંબંધીઓ કે જેમની સાથે રોજબરોજ પોતાના વિચારોની આંતરક્રિયા કરવા, હસી મજાક-મસ્તીનો સમય વિતાવતા હતા. પ્રવાસ પર્યટનોમાં જેમની સાથે આનંદથી સમય વિતાવતા હતા તે તમામ ગ્રુપથી અલગ પડી જાય છે તેવી જ રીતે વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતા વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો પણ પોતાના વ્યવસાયનાં મિત્રવર્તુળથી અલગ પડી જાય છે. પહેલા વ્યવસાયનાં કામકાજ અર્થે દરરોજ બજારોમાં વિવિધ મુલાકાતો, ખરીદી કે વેચાણ અર્થે જવાનું નિયમિત બનતું અને તે રીતે પોતાના નિયમિત ગ્રાહકો, વેપારી વર્ગ સાથેના નજીકનો સંબંધી તેમની સાથે પ્રવાસ પર્યટન કે કાર્યક્રમોની ઉજવણી જેવા વિવિધ કારણોસર પહેલા સતત વ્યસ્ત અને ઉત્સાહી, આનંદિત રહેતા વૃદ્ધ વ્યક્તિ નિવૃત્ત થયા બાદ સાવ એકલા પડી જાય છે. કારણ કે હવે તેઓની જગ્યાએ કામગીરી માટે અન્ય વ્યક્તિ એ જગા સંભાળી લીધી હોય છે અને નિવૃત્ત થનાર વ્યક્તિ કે જે સરકારી / ખાનગી

નોકરી / પેઢી કે કંપનીમાં કામગીરી કરતા હોય તે તમામ નિવૃત્ત થતા જ બધા જ સામાજિક સંબંધો / મિત્રવર્તુળો / સંબંધીઓના શ્રુપમાંથી ફેંકાઈ જાય છે કે આ શ્રુપમાં જવાનું હવે તેમના માટે બનતું જ નથી તેવી જ રીતે ધંધા વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો પણ પોતાના વ્યવસાયનો શ્રુપ-મિત્રવર્તુળ, વેપારીમંડળમાંથી ફેંકાઈ જાય છે અને આમ આ વડીલો કે જેમાં નિવૃત્ત થયા હોય છે. તેમને સામાજિક નુકસાન ખૂબ જ સહન કરવું પડે છે. પોતાના મિત્રો, વયસ્કો સાથેની મિત્રતાની યાદો તેમની એકલતાનો સમયમાં વડીલોને દુખી અને હતાશ બનાવે છે. સામાજિક આંતરક્રિયાના અભાવમાં આ વડીલોની એકલતા વધારે તીવ્ર બને છે. વૃદ્ધોની સૌથી મોટી સમસ્યા એટલે એકલતા અને ફક્ત એકલતા જ છે. વળી જો જીવનસાથીનું મૃત્યુ થઈ ગયું હોય તો આ પરિસ્થિતિ વડીલ માટે વધારે હતાશા પ્રેરક બને છે. એકલતા અને અલગતાને પરિણામે વૃદ્ધોમાં હતાશા અને અન્ય માનસિક વિકારો થઈ શકે છે.

હતાશાની અને એકલતાની પરિસ્થિતિ લાંબી ચાલે તો વૃદ્ધ વ્યક્તિ ડીપ્રેશન હતાશા આવે છે. ત્યારે તેઓ અત્યંત મુંઝવણભરી હાલતમાં જોવા મળે છે. વારંવાર ભૂલી જાય છે અને પોતાની રોજંદા સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી રસ ગુમાવી બેસે છે. વૃદ્ધો એકલા બેસી રહે છે કોઈ બોલાવે તો સાંભળતા નથી. ધ્યાનભંગ જેવી હાલત થાય છે. ઘરમાં કે બહાર કોઈની સાથે હળતા-ભળતા નથી. કોઈ બોલાવે તો ગુસ્સો કરે છે. કારણ વગર ખોટું લગાડે છે અને પોતાનાં અંગત કુટુંબીજનો સાથે પણ મનદુઃખ લગાડે છે. તેમના હૃદયમાં હજારો વાતો ભરીને મૌન ધારણ કરી લે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હતાશાની સ્થિતિમાંથી દરેક વૃદ્ધ પસાર થાય જ છે અને નજીકનાં મિત્રો કે કુટુંબીજનોનો પ્રેમ અને સંભાળ આ વડીલોને સમયસર મળતી રહે તો તે આ માનસિક સમસ્યામાંથી બહાર આવી શકે છે.

જે વડીલો જીવનસાથીનું મૃત્યુ હોય તેવા વડીલો ઉંમર વધતા, આરોગ્ય નબળું પડે ત્યારે અને આ પરિસ્થિતિ વચ્ચે તેમને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં જવા માટેનાં પ્રતિબંધો લગાડવામાં આવે છે ત્યારે આ વડીલો નિઃસહાય બની એકાન્ત પ્રિય અને હતાશામાં પોતાની જાતને સંકોચે છે. બહારનાં જીવનની સામાજિક આંતરક્રિયા અને મિત્રો-સ્નેહીજનોનો વિયોગ વડીલોનું હૃદયભંગ થાય છે અને કોઈને પોતાની વાત ન કરી શકવાની સ્થિતિમાં આવા વડીલોની શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસરો થાય છે. ઘણા વડીલો પોતાના પૌત્ર-પૌત્રીઓને પોતાની વાત કહીને હૃદય હળવું કરતા હોય છે.

પરંતુ મોટાભાગનાં વડીલો ઉંમર વધતા, નિઃસહાય હાલતમાં પોતાના જ સંતાનોના ખરાબ વ્યવહારનો ભોગ બને છે અને પોતાનો જિંદગીના દિવસો વેદનામાં પસાર કરે છે. બે ટાઈમ જમવાનું અને છત નીચે રહેવાનું મળે છે તેમ માનીને પોતાની સમસ્યા કોઈને કહેતા નથી એ સહન કરે છે. આ હાલત લાંબો સમય ચાલે તો વડીલોનો મન, હૃદય પર વિપરિત અસરો પડે છે અને કેટલાક શારીરિક રોગોનો શિકાર બને છે. ઘણા વડીલોને તેમના સંતાનો વૃદ્ધાશ્રમમાં મુકે છે. ત્યારે પણ આ વડીલો પોતાના દીકરા-દીકરીઓની ચિંતા કરીને તેમના સુખ માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે અને તેમના બાળકોનાં દોષો કે ખરાબ વ્યવહારની વાતો ક્યારેય બીજા વડીલોને કે કોઈ કુટુંબીજન / સંબંધીઓને કહેતા નથી અને પોતાના સંતાનો માટે હંમેશા શુભ વિચારે છે. બાળકો ફોન ન કરે તો ય વડીલો પોતાના બાળકોને નિયમિત ફોન કરીને વાતચીત કરે છે. તેમના ખબર અંતર પૂછે છે. આટલી સહનશક્તિ અને વિશાળ હૃદય ફક્ત જન્મ દેનાર મા-બાપના જ હોઈ શકે. બીજા કોઈ સંબંધમાં આ તાકાત નથી.

પરંતુ આટલા પ્રેમાળ, સહનશીલત માતા-પિતાને પોતાની જિંદગીના અંતિમ તબક્કામાં કેટલી મનોવ્યથા, હતાશા, એકલતા અને ડીપ્રેશન જેવા વિકટ મનોસ્થિતિના સામનો કરવો પડે છે. તે બાબત ઘણી જ દુઃખદ છે.

2.5 વૃદ્ધોની આર્થિક સમસ્યાઓ :

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન મોટાભાગનાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને આર્થિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. એટલે કે 58 કે 60 વર્ષની ઉંમર થતા સરકારી, ખાનગી, પેઢી કે વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને પહેલા જે મહેનતાણું, પગાર મળતો હોય છે તે રકમ નિવૃત્તિ થતા બંધ થઈ જાય

છે. સરકારી કામગીરી બજાવતા વૃદ્ધોને પગાર કરતા અડધું અને અડધાથી જ ઓછું પેન્શન મળે છે અને વ્યવસાય કરતા કે ખાનગી કંપનીઓમાં કામગીરી કરતા વૃદ્ધ પુરુષો - સ્ત્રીઓને નિવૃત્તિ સમયે તેમને કરેલી બચતમાં અમુક રકમ ઉમેરીને તેમને ચૂકવવામાં આવે છે. તેમને નિયમિત પેન્શન જેવી કોઈ રકમ મળતી નથી, અને વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતા વૃદ્ધોને તો લગભગ નહીવત્ રકમ મળે છે અથવા મળતી નથી. આમ નિવૃત્તિ પછી રેગ્યુલર રકમ મળતી બંધ થાય છે અથવા 50% જેટલી ઘટી જાય છે.

બીજી કે વધો એ નિવૃત્તિ પહેલાં જ પોતાના બાળકોના શિક્ષણ, લગ્ન, મકાન વગેરે કારણોસર પોતાની બચતની રકમ, પ્રો. ફંડની રકમ ખર્ચી નાંખેલી હોય છે.

આમ, નિવૃત્તિ બાદ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને પોતાની પાસે વધારાની બચત કે આર્થિક સદ્ધરતા જેવી રકમ હોતી જ નથી.

આ સંજોગોમાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાની આર્થિક તકલીફોનો સામનો પોતે એકલા એ જ કરવો પડે છે.

ઘણા બધા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને નિવૃત્તિ પછી રહેણાંકનો પ્રશ્ન હોય છે. નોકરી દરમિયાન આ સ્ત્રી-પુરુષો ભાડાનાં મકાનમાં રહેતા હોય તો નિવૃત્તિ પછી મકાન ભાડું ચૂકવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જેની રકમ તેઓની પાસે હોતી નથી. પોતાના પુત્ર આર્થિક રહેતા વૃદ્ધ સ્ત્રી - પુરુષો માટે પરિસ્થિતિ વધારે વિકટ બને છે. આ જમાનામાં મકાન ભાડુ વધારે હોય છે. તેથી એક કે બે રૂમના નાના મકાનમાં રહેતા વિભક્ત કુટુંબો વૃદ્ધોને માટે અલગ રૂમની વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી કે કરતા નથી એટલે વૃદ્ધોને ઓસરીમાં કે તેવી વધારાની જગાઓમાં રહેવું પડે છે. આ જગા વૃદ્ધોને આરામ કરવા કે શાંતિ માટે, વાંચન માટે કે ભજન માટે યોગ્ય નથી હોતી. પરિણામે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અગવડ અનુભવે છે અને જિંદગીના કપરા દિવસો મૌન બનીને પસાર કરવા માટે મજબૂર બને છે. પોતાના યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂને કશું કહી શકતા નથી.

જો વૃદ્ધને પોતાનું મકાન હોય અને તેમાં જ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા હોય તો યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂ વૃદ્ધો પાસે સંપત્તિમાં ભાગ માંગીને અલગ રહેણાંકની યોજના ગોઠવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ જો સંપત્તિનો બટવારો કરવાની આંતરઘર દર્શાવે તો યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂ સાથે રહેવું પણ મુશ્કેલ બની જાય તેવો વ્યવહાર તેમની સાથે કરવામાં આવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અનિચ્છાએ પણ સંપત્તિનો ભાગ પાડે તો, તેમનાં પોતાના માટે કશું જ બાકી રહેતું નથી અને યુવાન પુત્રો પોતાને મળેલી સંપત્તિમાંથી અલગ મકાન ખરીદે છે. જ્યાં પોતે પોતાની પત્ની-બાળકો સાથે રહેવા જાય છે અને માતા-પિતાને એકલા જ છોડી દે છે. વૃદ્ધ માબાપને આ ઉંમરે પોતાનો ખોરાક બનાવવાનો પણ પોતાની જાતે કરવો પડે છે. તેમની સેવા-સુશ્રુષા કરવાને બદલે તેમનું રોજિંદું ભોજન, નાસ્તો તેમના કપડાં સાફ કરવા, ઘર સાફ કરવું, રસોઈનાં વાસણો સાફ કરવા જેવી વિવિધ રોજિંદા કામગીરીઓ પોતાની જાતે કરવી પડે છે અથવા તેના માટે માણસો રાખવા પડે છે. જો માણસો રાખે તો તેમને ચૂકવવાની રકમ જેટલા પૈસા પણ વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો પાસે હોતા નથી. પરિણામે મોટી ઉંમરના વડીલો પોતાનું રોજિંદું કામ જાતે કરે છે અને માનસિક રીતે ખૂબ દુઃખી થાય છે. જે પુત્રોના શિક્ષણ માટે તેની નોકરી, વ્યવસાય માટે પોતે રાત-દિવસ એક કરીને જે આર્થિક રોકાણ કર્યું હોય છે, તે જ પુત્ર પોતાના અંગત સુખ માટે માબાપની મુશ્કેલીનો વિચાર કર્યા વગર મા-બાપને દુઃખી છોડીને ચાલ્યો જાય છે. વડીલો માટે આ દુઃખ અસહ્ય હોય છે જે કોઈને કહી શકતા નથી અને સહન પણ કરી શકતા નથી અને એકલતા તેમની વેરાન જિંદગીનો પર્યાય બની જાય છે.

વૃદ્ધ માબાપને આ ઉંમરે ડાયાબિટીસ, હૃદયરોગ, બ્લડપ્રેશર, ડીપ્રેશનનો દુઃખાવો, આંખનો મોતિયો આવવો, કાનમાં બહેરાશ કે તકલીફ થવી જેવી અનેકવિધ શારીરિક સમસ્યાઓ થાય છે. આ રોગોની નિયમિત મેડિકલ તપાસ માટે તથા સારવાર માટે વડીલોને પૈસાની સતત જરૂર પડે છે. આ સંજોગોમાં વડીલો પાસે પર્યાપ્ત પૈસા પોતાની દવા કે સારવાર માટે ન હોય અથવા ના પોતાના જીવનસાથી માટે દવા કે સારવાર માટેના પૈસા ન હોય તો આ વડીલ ઘણીબધી અગવડ અનુભવે છે.

સ્વમાનના ભોગે પુત્ર કે પુત્રવધૂ સમક્ષ પૈસાની માંગણી કરતા સંકોચ અનુભવે છે. અને પરિણામે દવા કે સારવારની પ્રક્રિયામાં વિલંબ થાય છે. આ વિલંબ આરોગ્યની સમસ્યાની વધુ ગંભીર બનાવે છે અને પોતાના મિત્રો, સ્નેહીઓ સમક્ષ પોતાની હકીકત વર્ણવતા સંકોચ અનુભવે છે અને પુત્ર સાથે સંબંધો વણસી જવાની બીકમાં પોતાની જાતને અથવા પોતાના જીવન સાથીને મોતના મુખમાં ધકેલવા મજબૂર બને છે. ઘણા બધા વડીલો પોતાના પુત્ર-પુત્રવધૂ કે દીકરી - જમાઈને પોતાની આરોગ્ય સમસ્યાઓ વિશે જણાવીને તેમની પાસેથી આર્થિક મદદ મેળવે છે. જો પુત્ર-પુત્રવધૂ સક્ષમ હોય છતાં પોતાના દીકરી-જમાઈ પાસેથી આર્થિક મદદ મેળવતા વડીલોની સંખ્યા સમાજમાં ઘણી છે. કમાતી એ પગભર દીકરી તથા સમજદાર જમાઈ પોતાના માબાપ સમક્ષ ગણીને પોતાની પત્નીનાં માબાપની સેવા-સારવાર કરતા જોવા મળે છે. જેમાં દીકરીનો સહકાર, સમજણ શક્તિ, સાસરિયામાં બધાને સાચવી લેવાની ભાવના મહત્વની કડી છે. જ્યારે પુત્ર-પુત્રવધૂ સક્ષમ હોય અને ફરજ હોય છતાં માબાપ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખે છે, અવગણતા કરતા જોવા મળે છે જે દુઃખદ છે.

ઘણા વડીલો જે પુત્ર-પુત્રવધૂનો કુટુંબ સાથે રહેતા હોય છે. તેઓને રોજબરોજના આહાર, ચા-નાસ્તો તથા રાત્રિના ભોજનની ચિંતા હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની રુચિ અને પાચનક્રિયાને અનુકૂળ હોય તેની રસોઈ ઘરમાં બને તે ઘણું જરૂરી છે. તેની જગ્યાએ તીખું, તળેલું, મરી-મસાલાથી ભરપૂર રસોઈ ખાવાથી વડીલોને ડાયાબિટીસ, કોલેસ્ટોલ અને હૃદયરોગ જેવી તકલીફ થાય છે. વડીલો માટે અલગ પૌષ્ટિક આહાર દરેક કુટુંબોમાં બનાવવામાં આવતો નથી અથવા તો વડીલોની ઈચ્છા જાણીને તેમને શું જમવું છે, તેની પૃષ્ઠા કરીને રસોઈ બનતી નથી. કારણ કે આજનાં આધુનિક યુગમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની સાથે જ ઘર બહાર નોકરી-ધંધાના કામકાજ અર્થે જતી હોવાને કારણે મોટાભાગે શાક-રોટલી જેવી રસોઈ વહેલી સવારે જ ગૂહિણી દ્વારા બનાવીને મુકી દેવામાં આવે છે તે જ રસોઈ વડીલોએ પોતાની જાતે થાળી પીરસીને જમી લેવાની હોય છે. આ સંજોગોમાં વડીલોને રોજ સમતોલ પૌષ્ટિક આહાર નો પ્રશ્ન જ અસ્થાને રહી જાય છે. કારણ કે ઠંડું શાક તો ગરમ કરી શકાય જો વડીલ માતા ઘરમાં હોજર હોય તો - પરંતુ ઠંડી રોટલીનો સ્વાદ વડીલો માટે બેસ્વાદ બની જાય છે. નિવૃત્ત વયમાં પોતે પોતાની જીવનસાથી સાથે આનંદથી વિતાવશે તેવી આશાઓ પર પાણી ફરી જાય છે અને શારીરિક જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા ખાતર વડીલો સવારનું બનાવેલું ભોજન પોતાની જાતે જમીને ભૂખ સંતોષે છે. ગરમ નાસ્તો- ચાની વડીલની આશા અઠવાડિયે એકાદ વખત માંડ પૂર્ણ થાય છે. એટલે સવારે પૌષ્ટિક નાસ્તો કે દૂધ વડીલને મળવું જોઈએ જે મળતું નથી અથવા ક્યારેક જ મળે છે અને જમવામાં પણ સમતોલ આહારને બદલે બે જ વસ્તુ - શાક-રોટલીથી ચલાવી લેવું પડે છે. બપોરની ચા પોતાની જાતે બનાવે છે અથવા તો પોતાનો જીવનસાથી પાસે બનાવડાવે છે. વળી સાંજનું જમવાનું શું હોય તે માટે રોજ અનિશ્ચિતતા હોય છે. કારણ કે પુત્રવધૂ સાંજે આવ્યા પછી રસોઈ બનાવે છે અને રાત્રે જમવાનું થોડું મોડું મળે છે. ક્યારેક ફાસ્ટફૂડ જેવું બનાવે તો તે પણ ચલાવી લેવું પડે છે. આમ વડીલો માટેની સંવેદનશીલતાના અભાવે વડીલોને પૌષ્ટિક આહાર અને ગરમ જમવાનું મળતું નથી. જે તેમનો આરોગ્ય માટે ખૂબ જરૂરી હોય છે. વળી વડીલોએ આખી જિંદગી નોકરી / ધંધાની ચિંતામાં પોતાનો શરીરને સાચવ્યું હોતું નથી કે પૌષ્ટિક આહાર પણ મેળવ્યો હોતો નથી જેથી વડીલોને ઉંમર વધતા પોષકદ્રવ્યોની ઉણપને પરિવારને અનિમિયા અને અશક્તિ નબળાઈ શરૂ થાય છે જે ગંભીર રોગોમાં પરિણમતી હોય છે.

ઘણા વડીલોની નિવૃત્તિની રકમ પણ તેઓ પોતાના પુત્ર-પુત્રવધૂની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં અર્થી નાખે છે. જેથી પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા યોગ્ય નાણાકીય સ્તોત્ર શોધવા માટે વડીલને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

ઘણા વડીલો આર્થિક સંકડામણને કારણે નિવૃત્તિ પછી નાની-મોટી નોકરી કરતા હોય છે અને તેમાંથી મળતી આર્થિક મદદ પોતાની રોજીંદી જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે વાપરતા હોય છે.

વડીલોમાં ધાર્મિકનું પ્રમાણ અને વલણ વધારે જોવા મળે છે. તેથી નિવૃત્ત થતાં વડીલો પોતાના જીવનસાથીની સાથે અથવા પોતાના સમવયસ્ક શ્રુપમાં ધાર્મિક સ્થળોએ પ્રવાસ પર્યટને જવા માંગતા હોય છે અને યાત્રા પ્રવાસમાં જવા ઘણા ઉત્સુક હોય છે. આ વડીલો જો આર્થિક રીતે સદ્ધર હોય અથવા પોતાની અંગત મૂડી ધરાવતા હોય તો પોતાની ઈચ્છા મુજબ યાત્રા-પ્રવાસમાં જઈ શકે છે પરંતુ આર્થિક રીતે નબળા વડીલો માટે યાત્રા-પ્રવાસમાં જવાની ઈચ્છા તેમના સંતાનોની ઈચ્છા પર આધાર રાખે છે. સંતાનો આર્થિક સગવડ કરી આપે તો જ આ વડીલો યાત્રા-પ્રવાસમાં જઈ શકે છે. અન્યથા નહીં.

ઉપરોક્ત ગરીબ કે સાવ ગરીબ સ્ત્રી-પુરુષોના વૃદ્ધત્વ દરમિયાનની સ્થિતિ ઘણી કંગાળ જોવા મળે છે. મોટેભાગે ગરીબ કુટુંબોમાં વડીલ પોતાનું શરીર ચાલે ત્યાં સુધી મજૂરી કામ કરતા જોવા મળે છે. જેમાંથી તેમને રોજેરોજનું ભોજન-ચા વગેરેની જરૂરિયાત પૂર્ણ થઈ શકે. આ વડીલો મોટેભાગે તેમના સંતાનો પર આધારિત રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. તેમની સ્ત્રીઓ એટલે કે ગરીબ વયસ્ક મહિલાઓ પણ પોતાનું શરીર ચાલે ત્યાં સુધી મજૂરીકામ કે શ્રીમંતોનાં ઘરે રસોઈ, કપડાં ધોવા, ઘર સાફસૂફ કરવા જેવા કામો કરીને સાંજ પડ્યે જીવન નિર્વાહ જેટલી રકમ મેળવી લેતી હોય છે. જેથી તે પોતાના વયસ્ક પતિ સાથે સાંજનું ભોજન શાંતિપૂર્વક કરી શકે.

આમ, ધનવાન હોય કે ગરીબ હોય વયસ્ક વડીલોને પોતાની આહાર, રહેઠાણ તથા આરોગ્યની સમસ્યાઓ માટેનો સંઘર્ષ કરવો પડે છે.

2.6 વૃદ્ધોની ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ :

મજબૂત મનોબળ ધરાવતાં આપવા વડીલો પોતાની ઉંમર વધતા નિવૃત્ત થયા બાદ માનસિક રીતે નબળા બનતા જોવા મળે છે. આવી નબળી માનસિક સ્વાસ્થ્યની દસા એ ભારતનાં વૃદ્ધ લોકોમાં જોવા મળતી એક વાસ્તવિક ચિંતા છે અને વૃદ્ધોમાં આ પ્રમાણ 21.9% છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય સરેરાશ 7.7% કરતા આપણા વૃદ્ધોમાં 16% કરતા વધારે જોવા મળ્યું છે. આપણા વડીલોમાં જોવા મળતી આ હતાશા જો લાંબો સમય જે વડીલોમાં જોવા મળે કે અનુભવતા હોય તો તેની વિપરીત અસરો તેમના સમગ્ર સ્વાસ્થ્ય પર પડે છે. ક્યારેક ડીપ્રેશનનો ભોગ પણ બનતા હોય છે તેથી આવી હતાશાને ઓળખીને તેને નિયંત્રિત કરવી ખૂબ જરૂરી છે.

સંવેદનાત્મક નુકસાન :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જ્યારે પોતાના મિત્રોને, પોતાના પ્રિયજનોને અને પોતાના જીવનસાથીને ભાઈ કે બહેનને અથવા પોતાના સંતાનને ગુમાવે છે ત્યારે ભયંકર માનસિક આઘાત લાગે છે. પોતાના કુટુંબીજનો, મિત્રો કે સંતાનોનો કાયમી વિયોગને લીધે જે ખોટનો સામનો કરવો પડે છે તે વડીલો માટે અસહ્ય હોય છે. પોતાની સમગ્ર જિંદગી દરમિયાન સુખદુઃખને સાથી રહેલા પોતાના અંગત વ્યક્તિઓનો અચાનક વિયોગ વડીલોને હતાશાનો ભોગ બનાવે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વડીલો શારીરિક અને માનસિક બન્ને રીતે નબળા પડી જાય છે અને તેથી દરેક વસ્તુ માટે કુટુંબની વ્યક્તિઓ પર નિર્ભર રહેવું વૃદ્ધો માટે પરેસાન કર્તા બને છે. વૃદ્ધોને તેમની રોજીંદી પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ સહાયતાની જરૂર હોય છે. સ્નાન કરવું, વસ્ત્રો બદલવા, વોશ રુમનો ઉપયોગ કરવા જેવા દિવસનો / રાતનો એક નાના-મોટા કામો માટે સતત અન્યની સહાયતા જરૂરી બની જાય છે. આમ સ્વમાની વડીલો આ અવલંબન કે નિર્ભરતાને કારણે દુઃખી બને છે અને સતત ગિલ્ટી અનુભવે છે. જો કુટુંબીજનો પ્રેમથી વડીલોની સેવા કરતા હોય તો ઉત્તમ છે, પરંતુ વડીલોને બોજ સમજીને વડીલો સાથે અનિચ્છાએ, ગુસ્સાપૂર્વક તેમના કામો કરવા પડે છે ત્યારે કુટુંબનો જે તે પુત્ર-પુત્રવધૂની વર્તણૂક - વ્યવહાર તથા ઉપેક્ષિત મૌખિક વ્યવહારોને કારણે વડીલો દુઃખ થાય છે. માનસિક રીતે પોતાની પરાધીન અવસ્થાને કારણે પોતાને સહન કરવા પડતા સંતાનો / કુટુંબીજનોનાં મૌખિક વાકબાણો, અપશબ્દોને કારણે વડીલો પોતાને બિનઉપયોગી / બોજ ગણે છે અને મનોવ્યથામાં સતત દુઃખી રહે છે.

સતત ચિંતાની મનોદશા :

વડીલો ઉંમર વધતા વધારે સંવેદનશીલ બની જાય છે. વળી શારીરિક શક્તિ ઘટતી જાય અને માનસિક વ્યથા વધતી જાય ત્યારે વડીલો સતત ચિંતામાં ગરકાવ રહે છે. વળી કાને બહેરાશ કે ઓછું સાંભળતા હોવાથી કુટુંબની બાબતો, વાતચીતો, પ્રસંગો, સમસ્યાઓમાં વૃદ્ધોને સામેલ કરવામાં આવતા ન હોવાથી વડીલો કુટુંબની વિક્તિઓની, બાળકોની સતત ચિંતા કરે છે. કારણ કે તેમની સાથે કોઈ ખુલીને વાત કરતું નથી તેથી કાલ્પનિક ભય, ન બનવાનું બનશે તેવી બીકમાં વડીલો સતત ચિંતા કર્યા કરે છે. આમ કુટુંબીજનો કોઈ વડીલની ચિંતા નથી કરતા નથી તો ય વડીલો પોતાના સ્વભાવ મુજબ પોતાના સંતાનો, પુત્ર-પુત્રવધૂ, દીકરામાં અને પૌત્રોની સતત ચિંતા કર્યા કરે છે અને મનોમન દુઃખી થાય છે તેમને એવું લાગે છે કે પોતે અસહાય બની ગયા છે અને કુટુંબીજનોને કોઈ રીતે મદદરૂપ બની શકતા નથી. આમ સતત ચિંતાને કારણે વડીલો અલ્લાઈમર અને ઉન્માદ થવાનો સંભવ વધી જાય છે. ક્યારેક ડીપ્રેશન પણ થઈ શકે છે.

અનિદ્રા અને ચીડિયાપણું

વડીલો, ઉંમરલાયક વ્યક્તિઓ યુવાનીમાં જે કસરતો કરતા હોય છે તે વૃદ્ધ થતાં છોડી દે છે. પરિણામે શરીર-મન અસ્વસ્થ રહે છે. રાત્રે પૂરતી ઊંઘ આવતી નથી. કદાચ ઘણા વડીલોને રાતે બે થી ત્રણ કલાક જ ઊંઘ આવે છે. પરિણામે બાકીની રાત વડીલો જાગતા પસાર કરે છે. પથારીમાં જાગતા વડીલો ત્યારે પણ જાત જાતનો વિચારો, ચિંતાઓ કર્યા કરે છે. કસરતને અભાવે શરીરની બિનજરૂરી ઊર્જા અને અનિદ્રાને કારણે વડીલોમાં ચીડિયાપણું વધે છે. ચિંતા અને હતાશાને કારણે વડીલોનું માનસિક સંવેદનાતંત્ર અસ્વસ્થ બને છે. સતત અનિદ્રાની સ્થિતિ વડીલોને બીમારી તરફ ધકેલે છે.

એકલતા : એકલપણાની ભાવના :

આજના આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકરણ અને કુટુંબોનાં વિભક્તિકરણને લીધે યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂઓ નોકરી-ધંધાનાં કામે સવારથી મોડી રાત સુધી ઘરની બહાર જ રહે છે અને બાળકો શાળા-કોલેજો કે ટ્યુશને જતા હોય છે તેથી ઘરમાં જો વડીલો પુત્ર-પૂત્રવધૂની સાથે રહેતા હોય તો સવારથી મોડી રાત સુધી આ વૃદ્ધ દંપતી અથવા માતા કે પિતા એકલા જ હોય છે. આખા દિવસ દરમિયાન વડીલોનાં સવારના ચા-નાસ્તાથી માંડીને રાત્રિનો ભોજન સુધીનું શિડ્યુલ વડીલો પોતે જાતે મેનેજ કરવાનું હોય છે. સતત એકલતામાં રહેતા વડીલો પોતાના કુટુંબના સંતાનો, પુત્ર, પૌત્રો સાથે મનભરીને વાતો કરવા માંગતા હોય છે. પોતાની જિંદગીની વાતો, અનુભવો પોતાના બાળકોને કહેવા ઇચ્છતા હોય છે, પરંતુ તેમની હૃદયથી આ સંવેદનાઓ સંતાનોના અસંવેદનશીલ મન સુધી પહોંચતી નથી. ગામડે, જૂના ઘરે એકલા રહેતા વડીલો પણ પોતાના સંતાનોનો વિરહમાં, ચિંતામાં દિવસો એકાતમાં જ પસાર કરે છે. આ એકલતા વડીલોને હતાશા, ડીપ્રેશન તરફ ધકેલે છે.

જનરેશન ગેપને કારણે થતી મનોવ્યથા :

સિનિયર સિટીઝન વ્યક્તિઓને યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂની સાથે રોજંદી અનેક બાબતોમાં બોલચાલી થતી હોય છે તે બાબત કુટુંબની રસોઈ હોય, બહાર હરવા ફરવાની બાબત હોય કે બાળકોનાં શિક્ષણ, ટ્યુશનને લગતી હોય, આધુનિક વસ્ત્રપરિધાન બાબતે હોય કે મોડી રાત્રિ સુધીની પાર્ટીમાં જવા બાબતોની હોય. મોબાઈલ કે ટીવીનાં વધુ પડતા ઉપયોગની હોય. આ દરેક બાબતે વડીલોની સલાહસૂચનો કે માર્ગદર્શનને યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂઓ સાંભળતા નથી કે સ્વીકારતા નથી. પરિણામે વડીલ પોતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરતા સંતાનો પ્રત્યે ગુસ્સો કરે છે. ધમકાવે છે ત્યારે આ યુવાન સંતાનો વડીલોને અપમાનજનક ભાષામાં ગેરવર્તણૂક કરી ન કહેવાના શબ્દોથી ઉતારી પાડે છે. આમ આ જનરેશન ગેપ વડીલોને અપાર મનોવ્યથા આપે છે. તેમને પોતાની જિંદગી નકામી લાગે છે. સંતાનોની પરવરીશમાં ત્રૂટી રહી ગયાની ભાવના આ વડીલોને દુઃખી કરે છે. હતાશ કરે છે.

2.7 વૃદ્ધોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ :

વયસ્ક ઉંમર લાયક વડીલોને 60 વર્ષ પછી ઘણી બધી શારીરિક સમસ્યાઓ શરૂ થાય છે.

- દૃષ્ટિની સમસ્યા :

વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં જ આંખોના લેન્સ સખત બને છે અને 2 ફૂટથી નજીકની વસ્તુઓ જોવી મુશ્કેલ બને છે અને વાંચનનાં ચશ્મા આવે છે. ઉપરાંત ઘણાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને દૂરની વસ્તુ જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે. તેથી દૂરનાં પદાર્થો જોવા માટે અલગ ચશ્મા કઢાવવા પડે છે. તેજસ્વી પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. વૃદ્ધોની આંખો ઘઘણીવાર સૂકાઈ જાય છે. કારણ કે આંખોને લુબ્રિકેટ કરનારા કોષોની સંખ્યામાં ઘટાડો થતા આંસુનું ઉત્પાદન ઘટી જાય છે. વૃદ્ધોની આંખોનો દેખાવ બદલાય છે. આંખોની સપાટી ઉપર રાખોડી સફેદ રણ દેખાય છે. આ રણ કેલ્સિયમ એ કોલેસ્ટ્રોલની બનેલી હોય છે. આંખોની પીળી કે ભૂરા રંગની થાય છે મોટી ઉંમરે આંખોની દૃષ્ટિમાં તકલીફ થતા મોતિયો આવે છે. ઘણા વૃદ્ધોને ઝામરની તકલીફ પણ થાય છે. જેની સારવાર ઘણી અગત્યની બની જાય છે.

- સાંભળવાની સમસ્યા :

વૃદ્ધાવસ્થામાં કાનની સાંભળવાની ક્ષમતામાં પરિવર્તન આવે છે. સમય જતાં, ઉંમર વધતાં ઉચ્ચ અવાજો સાંભળવા વધારે મુશ્કેલ બને છે. જેને વય સંબંધિત સાંભળવાથી ખોટ કહી શકાય. (પ્રેસ્બાયકસિસ) આ સમસ્યાનું સૌથી ખરાબ પરિણામ એ છે કે શબ્દોને સમજવું મુશ્કેલ બને છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ વ્યંજનોને જલદી ઓળખે છે. જ્યારે સ્વરને ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

- ગંધ અને સ્વાદની ક્ષમતા ઘટે છે

સામાન્ય રીતે 55 વર્ષ પછી સ્વાદ અને ગંદની ક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે. ઉંમર વધતા જીભની ગ્રંથિઓની સંવેદનશીલતામાં ઘટાડો થાય છે. જેથી મીઠાશનો સ્વાદને અસર કરે છે. નાકનું અસ્તર પાતળું અને સૂકું બનતા ગંધની ક્ષમતા ઓછી થાય છે. મોમાં લાળ ઓછી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સૂકા મોંએથી ખોરાક સ્વાદ ઓછો ટેસ્ટી લાગે છે. દાંતનો સડો, શુષ્ક મોં, ખોરાકનાં કણો પોલામમાં ભરાઈ જતા ખોરાક બેસ્વાદ બનાવે છે.

- વિટામિન ડી ની ઉણપ

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની ત્વચા પાતળી, ઓછી સ્થિત સ્થાપક સૂકી અને કરચલીવાળી બને છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં રંગ દ્રવ્યો ઉત્પાદિત કોષોની સંખ્યા ઘટે છે. પરિણામે ત્વચાને અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોત્સર્ગ સામે ઓછું રક્ષણ મળે છે. સૂર્યપ્રકાશથી પુરી મોટી સેલ્બીઓ થાય છે. કારણ કે ત્વચા કચરો પેદાશોને દૂર કરવામાં ઓછી સક્ષમ છે. સૂર્યપ્રકાશમાં ત્વચા વિટામિન-ડી બનાવવા માટે ઓછી સક્ષમ બને છે. જેથી વિટામિન-ડી ઉણપનું જોખમ વધે છે.

- ભૂલી જવાની સમસ્યા તથા માનસિક ક્ષતિ

વૃદ્ધાવસ્થામાં વ્યક્તિનું મગજમાં લોહીનો પ્રવાહ ઘટે છે. આ વય સંબંધિત ફેરફારને કારણે મગજ પહેલાં કરતો ઓછી સ્પીડમાં કામ કરે છે. વૃદ્ધોની પ્રતિક્રિયા ધીમી પડે છે અને મગજ અમુક બાબતો ભૂલી જવા લાગે છે. અથવા તો યાદશક્તિમાં થતા ઘટાડાને કારણે વૃદ્ધો વારંવાર ભૂલી જાય છે. કેટલાક માનસિક કાર્યો જેમ કે નવું શીખવું - કરી શકતા નથી. આ બાબત મોટાભાગના વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં સામાન્યતઃ જોવા મળતી સમસ્યા છે.

- બ્લડપ્રેસર વધે છે, હાર્ટ અટેકનું જોખમ પણ વધે છે

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનું હૃદય એ રુધિરવાહીનીઓ સખત બને છે. હૃદયમાં લોહી ધીમેથી ભરાય છે. રક્તવાહિનીઓ સંકોચાઈ છે તેથી લોહીનો પ્રવાહ સામે પહોળી થવા માટે ઓછી સક્ષમ હોવાથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનું બ્લડપ્રેસર વધે છે. ઘણા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને કોલેસ્ટ્રોલની તકલીફ થાય છે. હૃદયનાં વાલ્વની તકલીફ થાય છે અને ઘણા બધા વૃદ્ધ વ્યક્તિમાં હૃદયરોગની સમસ્યા થાય છે જેની સારવાર અને નિયમિત દવાઓ ખૂબ જરૂરી બને છે.

- **અપચો, ગેસ, ડાયેરિયાની તકલીફ તથા કબજિયાત :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની પાચનશક્તિ થોડી નબળી પડે છે. ખોરાક પેટમાંથી થોડા વધુ ધીમેથી ખાલી થાય છે. વળી પેટ વધુ પડતો ખોરાક પચાવી શકતું નથી. દૂધ અને દૂધની બનાવટો પચાવતા એન્ઝાઈમની કમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ દૂધ કે દૂધની બાવટો ખોરાકમાં ઉપયોગ લ્યે તો ત્યારે અપચો, ગેસ કે ડાયેરિયા થાય છે. ઉપરાંત મોટાભાગના વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને કબજિયાતની સમસ્યા કાયમી ધોરણે રહેતી જોવા મળે છે.

- **પ્રોસ્ટેટની સમસ્યા :**

વૃદ્ધ પુરુષોને પ્રોસ્ટેટ ગ્રંથિ મોટા થાય છે. જેથી આ વૃદ્ધ પુરુષો પ્રોસ્ટેટની સમસ્યા થાય છે જેની સારવાર ઘણી જરૂરી બની જાય છે.

- **પેશાબ પર અનિયંત્રિત સ્થિતિ :**

મોટાભાગના વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને પેશાબ પર નિયંત્રણ રાખવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ ઉંમરે કિડનીમાં લોહી ઓછું વહે છે. મૂત્રાશયના સ્નાયુઓ નબળા પડે છે. આ સ્નાયુઓ જે શરીરના પેશાબના મેસેજને નિયંત્રિત કરે છે તેથી વૃદ્ધ લોકોને પેશાબ મોકૂફ રાખવામાં કે અટકાવવામાં વધુ મુશ્કેલી પડે છે.

- **સ્તનકેસર તથા ગર્ભાશયનું કેન્સરની સમસ્યા :**

સેક્સ હોર્મોન્સના સ્તર પર વૃદ્ધત્વની અસરો પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ પર વધુ સ્પષ્ટ હોય છે. જે મેનોપોઝ સાથે સંકળાયેલ હોય છે. સ્ત્રી હોર્મોન્સનું પ્રમાણ ઘટવાને કારણે અંડાશય અને ગર્ભાશય સંકોચાય છે. યોનિમાર્ગની નળીઓ પાતળી, સૂકી અને ઓછી સ્થિતિ સ્થાપક બને છે. પરિણામે ગર્ભાશયમાં ગાંઠ થાય છે અથવા ગર્ભાશયનું કેન્સર પણ થાય છે. ઘણી સ્ત્રીઓને સ્તનમાં ગાંઠ થાય છે. જે સ્તનકેન્સરમાં પરિણમે છે. આમ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ નિયમિત આરોગ્ય તપાસ કરવી જરૂરી બને છે.

- **ડાયાબિટીસની સમસ્યા :**

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન શરીરમાં વૃદ્ધિ હોર્મોન્સનું પ્રમાણ ઘટે છે. જેથી શરીરમાં પાણીની કમી ઊભી થાય છે. ઉપરાંત આ હોર્મોન્સ શરીરમાં મીઠું અને પાણી જાળવવાની કામગીરી કરે છે. લોહીમાં રહેલી સુગરને નિયંત્રિત રાખતું ઈન્સ્યુલિન શરીરમાં ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી ભોજન પછી ખાંડનું સ્તર વધે છે. જેથી કેટલાક વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને ટાઈપ-2 ડાયાબિટીસનું જોખમ વધે છે. મોટાભાગનાં વૃદ્ધોને ડાયાબિટીસની સમસ્યા હોય છે.

- **એનિમિયાની સમસ્યા :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ખોરાક ઓછો લઈ શકે છે, વળી પાચનની તકલીફ હોય છે. દાંતની સમસ્યા પણ હોય છે. આમ, યોગ્ય સમતોલ આહાર પર્યાપ્ત માત્રામાં નહીં લેવાનાં કારણે વૃદ્ધોને અશક્ત લાગે છે. વળી વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન લોહીમાં રક્તકણો ઓછા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે રક્તકોષિકાઓની જરૂરિયાત ખૂબ વધી જાય છે ત્યારે એનિમિયાની સમસ્યા થાય છે. આમ રક્તકોષિકાઓમાં શરીરની જરૂરિયાત કરતાં લોહીનાં કોષોનું ઉત્પાદન ઓછું થાય ત્યારે લોહીની કમી સર્જાય છે. એનિમિયા થાય છે અથવા તો ક્યારેક શરીરમાં ચેપ વિકસે છે અથવા તો રક્તસ્ત્રાવ થાય છે. આમ, વૃદ્ધોને થોડા થોડા અંતરે પૌષ્ટિક આહાર આપવો અને જરૂરી સારવાર આપવી જોઈએ.

- **હાઈપોથાઈરોડિઝમ**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં થાઈરોઈડ ગ્રંથિ જ્યારે ઓછી સક્રિય થાય ત્યારે વૃદ્ધ વ્યક્તિનું વજન વધે છે અથવા સુસ્તી લાગે છે અથવા આ બન્ને લક્ષણ સાથે મુંઝવણ પણ થાય છે જેનું નિદાન અને સારવાર જરૂરી બને છે.

- હાઈપર થાઈરોઈડિઝમ :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં જ્યારે થાઈરોઈડ ગ્રંથિ વધારે સક્રિય બને છે. ત્યારે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ હતાશામાં ગરકાવ થઈ જાય છે. નિરાશ થઈ જાય છે અને મુંઝવણમાં પડી જાય છે. આ સમસ્યા વૃદ્ધ વ્યક્તિને ખૂબ પરેશાન કરી છે તેથી તેનું નિદાન અને સારવાર જરૂરી બને છે.

- ન્યુમોનિયા :

વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન ફેફસાંના સ્નાયુઓ નબળા પડે છે. ફેફસાં ઓછા સ્થિતિ સ્થાપક બને છે અને ચેપ જલદી ફેલાય છે. ફેફસાં વારંવારની શરદી, કફને કારણે ચેપ સામે લડવામાં ઓછા સક્ષમ બને છે. તેથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને ન્યુમોનિયા ઈન્ફેક્શન જેવી આરોગ્ય સમસ્યાઓનો વારંવાર સામનો કરવો પડે છે.

2.8 વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ માટેનાં મુખ્ય પરિબળો :

વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆતથી જ વ્યક્તિ શારીરિક સમસ્યાઓ, આરોગ્ય સમસ્યાઓ, આર્થિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓ તથા માનસિક, ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ જેવી અનેકવિધ સમસ્યાઓનો ભોગ બનતા હોય છે. આમાંની ન નિવારી શકાય તેવી અનેક પરિસ્થિતિઓ વૃદ્ધો પારાવાર કષ્ટ સહન કરતાં હોય છે અને જિંદગીમાં નિવૃત્તિ પછી શાંતિથી જીવન પસાર કરવાની મહેચ્છા ધરાવતાં અનેક વૃદ્ધો અશાંતિ, દુઃખ અને તકલીફોમાં જિંદગીના દિવસો પસાર કરતા હોય છે. આ સમસ્યાઓ પર અસર કરતાં પરિબળો સમજાવે.

- શારીરિક આરોગ્ય :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની ઉંમર વધતા ઘણીબધી શારીરિક તકલીફો શરૂ થાય છે. શરીરનાં અવયવોની કાર્યક્ષમતા ઘટતી જાય છે. આંખ, કાન, પગ, હાથ, પેટ કિડની, પાચનતંત્ર, શ્વસનતંત્ર તથા મગજ - જેવા મહત્વનાં અવયવો જે યુવાનીમાં કાર્યશીલ હોય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઓછા સક્ષમ બની જાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ આ શારીરિક આરોગ્યની બગડતી સ્થિતિને કાબુમાં કરવા સક્ષમ હોતો નથી. શરીર પરનું તેમનું નિયંત્રણ ઘટતું જાય છે અને ઘણીબધી પ્રવૃત્તિઓ જે પહેલા કરી શકતા હતા તે હવે કરી શકાય તેમ નથી તેવું અનુભવે છે. આમ આખી જિંદગી સક્રિય રહેલી વ્યક્તિઓ વૃદ્ધ થતાં પોતાના શારીરિક આરોગ્યને કારણે અપ્રવૃત્ત દશામાં રહેવાથી નિરાશા અનુભવે છે. આ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં મનમાં એવું હોય છે કે તેઓ હજુ ઘણું બધું કરી શકે તેમ છે. પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ તેઓનું શરીર સહકાર નથી આપતું ત્યારે હતાશામાં સરી પડે છે. જિંદગીનો રસ ગુમાવે છે.

- એકલતા :

આપણા પ્રાચીન સમાજ વ્યવસ્થા કરતાં અત્યારની સમાજ વ્યવસ્થા સદંતર પણે બદલાઈ ચુકી છે. આજે યુવાપેઢીના પુત્ર-પુત્રવધૂ નોકરી-ઘંઘાનો કામકાજ અર્થે દિવસ ઉગતાં સવારથી મોડા રાત્રી સુધી ઘટતી બહાર જ રહે છે. વળી બાળકો પણ શાળા-કોલેજ-ટ્યુશન ક્લાસ જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિ માટે દિવસમાં મોટેભાગે ઘરના બહાર રહેતા હોય છે. તેથી વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા વૃદ્ધ લોકો આખો દિવસ એકલા જ રહેતા હોય છે. તેમની સારસંભાળ લેનાર કોઈ હાજર હોતું નથી. વળી પુત્ર-પુત્રી-પુત્રવધૂથી દૂર ગામડાંના મકાનોમાં એકલા રહેલા વૃદ્ધ દંપતીઓ કે માતા અથવા પિતાની હાલત પણ સારી કહી શકાય તેવી હોતી નથી. આ વૃદ્ધો પણ પોતાનાં આહાર-પાણી-વગેરે માટે જાતે જ સંઘર્ષ કરવો પડે છે. વળી પોતાના દૂર રહેતા સંતાનોની ઝંખના-ચિંતા આ વૃદ્ધોને સતત રહેતી હોય છે. આમ, એકલતા બન્ને પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય હોય છે. જે વૃદ્ધોને માનસિક રીતે વ્યથિત બનાવે છે. પારાવાર દુઃખી કરે છે. પોતાની આશા - અરમાનો જે અપેક્ષાઓ પોતાના સંતાનો પાસે રાખી હોય છે તે તમામ આશા પર પાણી ફરી વળતું દેખાય છે. જે વૃદ્ધ વ્યક્તિની સહનશક્તિ સીમા બહારની હોય છે.

- **અંગત વ્યક્તિઓ / જીવનસાથીનું મૃત્યુ :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જ્યારે પોતાના જીવનસાથીને ગુમાવે છે, અચાનક પોતાના સાથીનું મૃત્યુ થતાં જે ખાલીપો, કમી અનુભવે છે તે સંવેદના વૃદ્ધવ્યક્તિ માટે ખૂબ જ દુઃખદ હોય છે. ઉપરાંત પોતાનો અંગત કુટુંબીજનો ભાઈ બહેન અંગત મિત્રો, સાથી કાર્યકરો જ્યારે વિદાય લે છે ત્યારે આ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અપાર દુઃખ અનુભવે છે. ક્યારેક પોતાનાં સંતાન પૈકીનાં કોઈ સંતાનનું અચાનક મૃત્યુ થાય ત્યારે વૃદ્ધો માટે સહન કરવું અતિ મુશ્કેલ બની જાય છે. પોતાની સાથે વર્ષો સુધી જીવન જીવેલા અને સુખ-દુઃખમાં સાથી રહેલા અંગત વ્યક્તિઓની અણધારી વિદાય વૃદ્ધોના માટે હૃદયદ્રાવક આઘાત બની જાય છે.

- **અવલંબન :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં મોટાભાગના વૃદ્ધવ્યક્તિઓને પોતાની રોજિંદા પ્રવૃત્તિઓ જેમ કે સ્નાન, કપડાં ચેન્જ કરવા, ભોજન, ચાલવા જવું અને તે સિવાયની ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે અન્ય વ્યક્તિઓની મદદની, સહકારની જરૂર પડે છે. એટલે કે વૃદ્ધ પોતે પોતાની જાતે આથી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવા શક્તિમાન હોતાં નથી. આ અવલંબન વૃદ્ધ વ્યક્તિ માટે હેરાનગતિ કરનાર અને ડરામણું જણાય છે. કુટુંબીજનો પૈકી કોઈ વૃદ્ધની સહાયતા કરવા નિશ્ચિત કર્યા હોય તો પણ વૃદ્ધ વ્યક્તિને આશ્રિતપણાની ભાવના માનસિક રીતે તોડી નાંખે છે. પોતાની જિંદગી પર કંટાળો અનુભવે છે. પોતાની સહાયતા કરનાર વ્યક્તિનું પરાવલંબન વૃદ્ધ વ્યક્તિને બિલકુલ પસંદ હોતું નથી પણ શારીરિક તકલીફોને કારણે આ અવલંબન વૃદ્ધો માટેનો દુઃખદ સમય હોય છે.

- **યાદશક્તિ ઘટતી જવી :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિને ઉંમર વધતા યાદશક્તિની ક્ષમતા ઘટતી જાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ વારંવાર નામ ભૂલી જવા, દવાઓ લીધી છે તે ભૂલી જવું, ભોજન કે નાસ્તો કર્યો હોય તે ભૂલી જવું, પોતાના પર્સ, ડોક્યુમેન્ટ ક્યા મુક્યા છે તે ભૂલી જવું - જેવી અનેક બાબતો વારંવાર ભૂલી જાય છે. પોતાની યાદશક્તિ ગુમાવવાથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અનેક મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે. આ પરિસ્થિતિ લાંબી ચાલે તો અલ્ઝાઈમર અને ઉન્માદ જેવી વિકટ સમસ્યામાં વૃદ્ધ વ્યક્તિને ડિપ્રેસનનાં રસ્તે દોરી જાય છે.

- **કસરતનો અભાવ :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણા વૃદ્ધ લોકો કસરત કરવા શક્તિમાન હોતા નથી. કસરતનાં અભાવે શરીરનાં અવયવોની કાર્યક્ષમતા ઘટતી જાય છે જેથી આ અવયવો યોગ્ય રીતે કાર્ય કરતા નથી. ચાલવામાં, બેસવામાં, ઉઠવામાં વૃદ્ધો મુશ્કેલી અનુભવે છે. વૃદ્ધો નિયમિત રીતે ચાલવાની કસરત પણ કરતાં નથી કે કરી શકતા નથી તેથી કસરતનાં અભાવે વૃદ્ધ વ્યક્તિ જે ઘણી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

- **અનિદ્રા :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં વ્યક્તિની ઊંઘ ઓછી થઈ જાય છે અથવા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને પૂરતી ઊંઘ આવતી નથી. કારણ કે કસરતના અભાવે વૃદ્ધોનાં શરીરમાં બિનઉપયોગી ઊર્જાને લીધે નિદ્રાધીન થવું મુશ્કેલ બને છે. શરીરમાં અનિયંત્રિત પેશાબ તથા અપચો, કબજિયાતને કારણે વૃદ્ધોની ઊંઘ વારંવાર બગડે છે. ઘણા વૃદ્ધો રાત્રે એકાદ બે કલાકની ઊંઘ લઈને પછી જાગતા જ હોય છે. લાંબા ગાળાની અનિદ્રાની હાલતમાં વૃદ્ધોના માનસિક આરોગ્યને ઘણું નુકસાન થાય છે. મન, હૃદય અશાંત રહે છે. ક્યાંય ચૈન / આરામ અનુભવાતો નથી.

- **મકાન-જમીન અને આર્થિક બાબતોની નુકસાની મત :**

વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાનોને સંપત્તિની વહેંચણી કરવા માટે વૃદ્ધોએ પોતે ખરીદેલી મકાન / મિલકતનું વેચાણ કરીને સંતાનોને સરખે ભાગે, પૈસાની વહેંચણી કર્યા બાદ વડીલોને વર્ષાથી જે જગા પર જે મકાનમાં જિંદગીનાં વર્ષો વિતાવ્યા હોય તે જગા-મકાન છોડવું પડે છે અને પછી પોતાનું કહી શકાય તેવું મકાન રહેતું નથી અને સંતાનો સાથે રહેવા જવું પડે છે જે પરિસ્થિતિ વૃદ્ધો માટે અસહ્ય હોય છે.

તેવી જ રીતે વૃદ્ધોની જિંદગીભરની બચત પણ સંતાનોને વહેંચી આપે કે સંતાનો માટે ખર્ચ કરી નાખે છે. જેથી વૃદ્ધોને પોતાના માટે કશું જ રહેતું નથી જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં આર્થિક સંકડામણ અનુભવે છે. વૃદ્ધા વ્યક્તિઓને જે સમયગાળામાં પૈસાની સૌથી વધુ જરૂર હોય છે. ત્યારે જ તેમની આર્થિક તંગીમાં પરિણમે છે, જે વૃદ્ધ માટે દુઃખદ ઘટના બને છે.

- લાચારીનો અહેસાસ :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને લાગે છે કે તેઓ તેમની આરોગ્ય સમસ્યાઓ રહેવાની વ્યવસ્થા, આવકની મર્યાદા વગેરે બાબતે સંતાનોની દયા પર આધારિત છે. આ લાચારીની લાગણી વૃદ્ધોને દુઃખી કરે છે.

2.9 ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે વૃદ્ધોની સ્થિતિ અને વૃદ્ધોની સમસ્યાઓનો વિસ્તારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં વૃદ્ધો લાંબુ જીવન જીવતા હતા છતાં તેમનાં જીવનમાં આનંદ અને સ્વસ્થતા હતા. જ્યારે આજનાં આધુનિક યુગમાં વડીલો 70થી 80 વર્ષ અને તેનાથી વધારે 90 વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા હોય છે, પરંતુ તેમનાં જીવનમાં શાંતિ કે સ્વસ્થતા મોટેભાગે જોવા મળતી નથી.

ભારતમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ જોઈએ તો નિવૃત્ત વય સુધી પહોંચેલાં વૃદ્ધો પોતાની સામાજિક જવાબદારીઓ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડી ચૂક્યા હોય છે. આ વડીલોએ પોતાની આવક અને બચતનો મોટોભાગ પોતાના સંતાનોનાં શિક્ષણ પાછળ, સંતાનોના લગ્ન પાછળ અને સંતાનોનાં શિક્ષણ પાછળ, સંતાનોના લગ્ન પાછળ અને સંતાનોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા પાચળ ખર્ચી નાંખેલો હોય છે. આ જ વડીલોનાં સંતાનો વડીલોની જિંદગીનાં છેલ્લાં પડાવમાં પોતાની જવાબદારીઓ નિભાવવામાં પીઠેહક કરતા જોવા મળે છે. ત્યારે વડીલોની જિંદગીની કમાણી તેમને ઘુડધાણી થતી દેખાય છે. કારણ કે આજના ભૌતિક અને આધુનિક યુગમાં પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ ઘર બહાર નોકરી વ્યવસાય કરતી હોવાથી વૃદ્ધોની સારસંભાળ કરવાની નૈતિક જવાબદારી પુત્ર કે પુત્રવધૂ સંભાળવા તૈયાર હોતા નથી.

આમ, સંયુક્ત કુટુંબ પડી ભાંગતા વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા વૃદ્ધો પોતાની જિંદગીના અંતિમ તબક્કામાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અને ભાવનાત્મક તથા સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરતા જોવા મળે છે.

વૃદ્ધોની સામાજિક સમસ્યાઓનાં અભ્યાસમાં આપણે જોયું કે નિવૃત્તિ બાદ સરકારી કે બિનસરકારી ક્ષેત્રોમાં કામગીરી કરતા વડીલો પોતાની નિશ્ચિત કર્મચારીવર્ગ, મિત્રવર્તુળથી એકદમ વિખૂટાં પડી જાય છે. નોકરી દરમિયાન મિત્રો, સહકર્મચારીઓ સાથે દરરોજ થતી મુલાકાતો, વસ્તુની ખરીદી / વેચાણ કે બેન્કનાં કામકાજો માટે બહાર જવાનું બનતું હતું. પ્રવાસ - પર્યટનો કે પિકનિક / ટી. પાર્ટીઓ વગેરેમાં સતત વ્યસ્ત રહેતા વડીલો નિવૃત્ત થતાં જ એકદમ એકલા પડી જાય છે. આ સામાજિક નુકસાન વડીલોને દુઃખી અને હતાશ બતાવે છે. સામાજિક આંતરક્રિયાનાં અભાવમાં વડીલોની માનસિક હતાશા વધારે તીવ્ર બને છે. વળી ઘણા વડીલોના જીવનસાથીનું મૃત્યુ થાય તો તેવા વડીલો તીવ્ર હતાશા અને એકલતામાં મનોવિકારોનો ભોગ બને છે. હતાશાની સ્થિતિ લાંબી ચાલે તો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ડીપ્રેશનનો ભોગ બને છે. ઘણા વૃદ્ધોને સંતાનો દ્વારા બહારનાં સમાજમાં આવવા-જવા પર પ્રતિબંધો લગાડવામાં આવે છે. ત્યારે આ વડીલો નિઃસહાય બની જાય છે તેમની વ્યથા હૃદય ભંગમાં પરિણમે છે જેની વિપરિત અસરો તેમના શારીરિક આરોગ્ય પર પણ પડી શકે છે. સંતાનો દ્વારા થતી કનડગત કે માનસિક યાતનાઓ વિશે વૃદ્ધો કોઈને ફરિયાદ કરતા નથી. પરંતુ યુવપાપ કુટુંબની આબરુ સાચવવા મૌન ધારણ કરી લે છે. આમ આ સામાજિક સમસ્યાઓ વૃદ્ધોને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં થકેલ છે.

મોટાભાગનાં વૃદ્ધોને આર્થિક સમસ્યાઓ સહન કરવી પડે છે. નિવૃત્તિ પહેલા જે આવક થતી હોય તે નિવૃત્તિ બાદ ઘટી જાય છે. તો ખાનગી ક્ષેત્રોમાં કામગીરી બજાવતા વૃદ્ધોને તેમણે કરેલી બચતમાં અમુક રકમ મેળવીને નિવૃત્તિ સમયે ચુકવવામાં આવે છે અને પેન્શન મળતું નથી. આમ આ

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જેમણે પોતાની આર્થિક બચત, પ્રોવિડન્ટ ફંડ તથા બચતપત્રો પોતાના સંતાનોની જરૂરિયાતો સંતોષવા ખર્ચી નાખ્યા હોય છે તેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને રહેણાંકનો પ્રશ્ન, રોજિંદા ભોજનનો પ્રશ્ન, આરોગ્ય સમસ્યાઓમાં સારવાર અને દવાઓનો પ્રશ્ન - જેવા અનેકવિધ આર્થિક પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. સંતાનો તરફથી આર્થિક મદદ કે સહાય ન મળે તો આ વૃદ્ધો નિઃસહાય હાલતમાં મુકાઈ જાય છે અને જિંદગીનાં અંતિમ તબક્કામાં તેમને સતત ચિંતાઓ અને પોતાની દૈનિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા સંઘર્ષ કરવો પડે છે. ઘણા બધા વૃદ્ધોને સંતાનો દ્વારા મકાન / મિલકતો વહેંચી દેવા ફરજ પાડવામાં આવે છે અને જો વડીલો આ અંગેની અનિચ્છા દર્શાવે તો તેમને હેરાનગતિ, શારીરિક તકલીફો આપીને પરેશાન કરવામાં આવે છે. આ વ્યથા વડીલો યુવપયાપ સહન કરે છે. ક્યારેક સંતાનો સાથે બગાવત કરીને વડીલો કાયદેસર કાર્યવાહી કરતા પણ જોવા મળે છે, પરંતુ આ બાબત દુઃખદ અને અસહ્ય હોય છે. સંતાનો દ્વારા વડીલોની સારસંભાળ નહીં રાખતા ઘણા બધા વડીલો નાછૂટકે સરકારી કાયદાઓ મુજબ વડીલો માનસિક અને શારીરિક બન્ને રીતે દુઃખી થાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી અનેકવિધ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહેલા વડીલો ભાવનાત્મક સમસ્યાઓનો શિકાર બનતા હોય છે. આ વડીલો સતત ચિંતાની મનોદશામાં જીવે છે. સંતાનો તેમની સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તણૂક ન કરતા હોય, બોલવાનો વ્યવહાર ન હોય કે ઉપેક્ષિત વર્તનનો શિકાર બનતા હોય ત્યારે આ વડીલો એકલતા અને ચિંતાની મનોદશા અનુભવે છે. ઘણા વડીલો અનિદ્રાનો ભોગ બને છે અને સતત ચીડિયાપણું વડીલોને સંતાનોથી દૂર લઈ જાય છે. જનરેશન ગેપને કારણે સંતાનો વડીલોની સલાહ સૂચનો સાંભળતા કે સમજતા નથી તેથી વડીલોના ગુસ્સાનો ભોગ બને છે અને પરિણામે વડીલોનું કુટુંબમાં માન-સન્માન જળવાતું નથી ત્યારે આ વડીલોને પોતાની જિંદગી વાહિયાત, નકામી લાગે છે અને વડીલો માનસિક રીતે પડી ભાંગે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વડીલોને ઘણીબધી શારીરિક-આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. વડીલોને સાંભળવાની, ચાલવાની, ઉઠવા બેસવાની, બ્લડપ્રેશર, હાર્ટએટેક, અપચો, ગેસ, કબજિયાત, પ્રોસ્ટેટ, ગર્ભાશયને લગતી તથા કેન્સર જેવા રોગોને લગતી અનેકવિધ આરોગ્ય સમસ્યાઓ થાય છે જેની સારવાર જરૂરી બની જાય છે તે માટે વડીલો પાસે પર્યાપ્ત આર્થિક સગવડ ન હોય કે સંતાનો તરફથી મદદ ન મળે તો વડીલો પારાવાર યાતના અને મુશ્કેલ હાલતમાં પડી જાય છે.

આમ, વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન વડીલોને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મુકતી શારીરિક સમસ્યાઓ, માનસિક-ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ અને આરોગ્ય સમસ્યાઓ તથા આર્થિક સમસ્યાઓ વિશે આ એકમમાં આપણે વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યા.

2.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- ભારતમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા 2021માં વધીને કેટલા કરોડ થશે ?

A. 14.3	B. 10.5
C. 20.1	D. 25.2
- વૃદ્ધોની મુખ્ય સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ?

A. આર્થિક સમસ્યા	B. આરોગ્ય વિષય સમસ્યાઓ
C. શારીરિક સમસ્યાઓ	D. ઉપરોક્ત તમામ
- ભારતમાં વૃદ્ધોની નિવૃત્તિ વય કેટલી છે ?

A. 58 વર્ષ	B. 60 વર્ષ
C. 65 વર્ષ	D. 55 વર્ષ

4. વૃદ્ધોને સંવેદનાત્મક નુકસાન ક્યારે થાય છે ?
 - A. પોતાના અંગત વ્યક્તિને ગુમાવી દે છે ત્યારે
 - B. પોતાના કુટુંબીજનોનો વિયોગ
 - C. જીવનસાથીનો વિયોગ
 - D. ઉપરોક્ત તમામ
5. વૃદ્ધોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ?
 - A. દષ્ટિની સમસ્યા
 - B. સાંભળવાની સમસ્યા
 - C. ભૂલી જવાની સમસ્યા
 - D. ઉપરોક્ત તમામ

2.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો :

1. (A) 14.3
2. (D) ઉપરોક્ત તમામ
3. (B) 60 વર્ષ
4. (D) ઉપરોક્ત તમામ
5. (D) ઉપરોક્ત તમામ

2.12 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સંવેદનાત્મક નુકસાન : ભયંકર માનસિક આઘાત લાગવો
- એકલતા : એકલાપણાની ભાવના
- જનરેશન ગેપ : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અને યુવાન વ્યક્તિની વિચારસરણીમાં ભેદભાવ
- હાઈપર થાઈરોડિઝમ : થાઈરોઈડ ગ્રંથિ ઓછી સક્રિય થાય છે અને વ્યક્તિનું વજન વધે છે. મુંઝવણ થાય છે.
- હાઈપર થાઈરોડીઝમ : થાઈરોઈડ ગ્રંથિ વધારે સક્રિય બને છે અને વૃદ્ધવ્યક્તિ હતાશામાં ગરકાવ થઈ જાય છે. નિરાશા, મુંઝવણના લક્ષણો જોવા મળે છે.
- ન્યુમોનિયા : ફેફસાંનાં સ્નાયુ નબળા પડે છે. ફેફસાં ઓછા સ્થિતિ સ્થાપક બને છે. શરદી-કફનો ચેપ લાગે છે.
- અવલંબન : રોજિંદા કામમાં બીજાના ઉપર નિર્ભર રહેવું.
- અનિદ્રા : રાત્રે ઊંઘ ન આવવી.
- લાચારીનો અહેસાસ : નિઃસહાય માનસિક પરિસ્થિતિ

2.13. સ્વાધ્યાય લેખન

1. ભારતમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.14 પ્રવૃત્તિ

1. વૃદ્ધોની આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓનો ચાર્ટ બનાવો.
2. વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ ઉદ્ભવવાના મુખ્ય પરિબલો ઉદાહરણ સાથે જણાવો.

2.15 કેસ સ્ટડી

1. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓનાં નિવારણ માટેના ઉપાયો સ્થાનિક વૃદ્ધ વ્યક્તિની મુલાકાત લઈને તૈયાર કરો.
2. વૃદ્ધ વ્યક્તિની ભાવનાત્મક અને લાગણી વિષયક જરૂરિયાત અને કુટુંબની ભૂમિકા તમારા કુટુંબના વૃદ્ધ વ્યક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને લખો.

2.16 સંદર્ભગ્રંથો :

1. સમાજકાર્ય
પાળ્ડેય તેજસ્કર ઓર પાળ્ડેય આંજસ્કર (૨૦૧૨)
જુંબલી ઇચ ફાઉન્ડેશન
2. સામાજિક સમસ્યા
દેવ હર્ષિદા એચ (૨૦૧૬)
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
3. ભારતીય સમાજ મુદ્રા ઇવં સમસ્યા
શર્મા ઇસ. ડી. (૨૦૧૩)
નિગિલ પબ્લીશર્સ ઇન્ડ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
આગરા
4. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન
ડૉ. સંજીવ મરાબન (૨૦૧૧)
અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઉસ
5. સલાહ મનોવિજ્ઞાન
ઝાલા -પરીખ (2005-2006)
પરીખ ઝાલા પ્રકાશન, અમદાવાદ
6. Use of social work in Psychology
vaishnav Dr. suman M. (2011)
K.S. Publication - Bopal

7. भारत में सामाजिक समस्याए
त्रिपाठी घनश्याम, सक्सेना आराधना (२०११)
आस्था प्रकाशन - जयपुर
8. Social Problems in Indian Society
Pandey urgasen (2012)
DPS Publishing house, New Delhi
9. वृद्धत्वन्नी समस्या
पटेल छितेशकुमार न (डॉ.)
दर्भ प्रकाशन अमदावाड - 1999

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમના હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 વૃદ્ધોની અવગણના
- 3.3 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારો / દુરુપયોગ
- 3.4 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનાં પ્રકારો
- 3.5 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનાં જોખમ પરિબળો
- 3.6 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનાં નિવારણ
- 3.7 વૃદ્ધો સાથેના દુર્વ્યવહારો અને સમાજકાર્ય
- 3.8 ઉપસંહાર
- 3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.12 સ્વાધ્યાય લેખન
- 3.13 પ્રવૃત્તિ
- 3.14 કેસ સ્ટડી
- 3.15 સંદર્ભ ગ્રંથો

3.1 એકમનાં હેતુઓ :

- 1. વડીલો સાથેનાં દુર્વ્યવહારો અને દુરુપયોગનો અભ્યાસ કરવો.
- 2. વડીલો સાથેનાં દુરુપયોગનાં પ્રકારોનો અભ્યાસ કરવો.
- 3. વડીલો સાથેનાં જોખમ પરિબળોનો અભ્યાસ કરવો.
- 4. સમાજકાર્ય દ્વારા વૃદ્ધ દુરુપયોગનાં નિવારણ માટે શું કાર્ય કરી શકાય તેનો અભ્યાસ કરવો.

3.0 પ્રસ્તાવના :

આપણા દેશનાં ભવ્ય ભૂતકાળને ભૂલીને આજે યુવાપેઢીના પોતાન વડીલો - માતા -પિતા તરફ માન-સન્માન કે તેમા સ્વમાનને જાળવીને વ્યવહાર કરવાનું સૌજન્ય જણાતું નથી. આજનાં આધુનિક યુગમાં બાળપણ અતિ લાડકોથી પસાર કરેલા, પોતીની જરૂરિયાતો માટે, ચીજવસ્તુ કે ઈલેક્ટ્રોનિક મોંઘી વસ્તુઓ ખરીદવા બાળકો મા-બાપ પાસે લાડથી કે જરૂરી વલણથી પોતાની મનમાની કરતા હોય છે અને આ જ બાળકો યુવાન બનતા માબાપ પ્રત્યે પ્રેમ, વાત્સલ્ય રાખીને તેમે સાચવવાની જવાબદારીઓ સદંત્ર ભૂલી જતા હોય છે અને વડીલો જ્યારે અશક્ત બને વૃદ્ધ બને ત્યારે આ જ માતા-પિતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે પૌષ્ટિક આહાર માબાપને આપવો જોઈએ, માબાપને સવાર-સાંજ તેમને ભાવતો અને અનુકૂળ પડે તેવો નાસ્તો બનાવી આપવો. તેમને સારા કપડાં સમયાંતરે લાવી આપવા, તેમને ઋતુ અનુસાર ગરમ વસ્ત્રો, ગરમ ઓઢવાની શાલ, બ્લેકેન્ટ જેવી જરૂરી વસ્તુઓ લાવી આપવી, તેમના ચંપલ તૂટી ગયા હોય, બૂટ ખરાબ થઈ ગયા હોય તે તાત્કાલિક લાવી

આપવા, ઉપરાંત તેમને ઘરમાં સારામાં સારા રૂમ હોય ત્યાં તે જગ્યાએ માતા-પિતાને રહેવા / રહેણાંક જગા ફાળવવી. માતા-પિતાને દેવ દર્શને જેવું હોય તો વાહનના પૈસાની વ્યવસ્થા ગોઠવણી અથવા પોતે સાથે જવું. આ અને આવી અનેક જરૂરિયાતો જે વડીલોને સંતાનો એ પૂરી પાડવી જોઈએ જે આજનાં આધુનિક યુગમાં જીવતા યુવાનોમાં સંવેદનશીલતાનો અભાવ અને માતા-પિતા પ્રત્યે આદર-સન્માનનો અભાવ તથા અધાર્મિક મનોવૃત્તિને કારણે આજના વરિષ્ઠ નાગરિકોને પોતાની જિંદગીની વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન અનેક વેદનાઓ સંતાનોની અવગણના અને દુર્વ્યવહારોના સામનો કરવો પડે છે અથવા સંતાનોની અવગણના અને દુર્વ્યવહારોને સહન કરવા પડે છે.

આજનાં સમાજમાં માતા-પિતા પોતાનાં બાળકોનો ઉછેર કરે છે. તેમાં ધાર્મિકતા નૈતિકતાના જીવનનાં અમૂલ્ય વારસાને પોતાના બાળકોમાં સંસ્કાર સિંચવન વખતે નજર અંદાજ કરે છે.

આપણા હિંદુ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ બાળકો જન્મ પહેલાથી શરૂ કરીને યુવાન થતાં સુધીમાં સોળ સંસ્કારો આપવાનું પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે. તે મુજબનાં સંસ્કારો આજે કોઈ માતા-પિતા પોતાના બાળકોને આપી શકતાં નથી. બાળપણથી જ બાળકમાં ધાર્મિક સંસ્કારો, ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાંચન કરવાની ટેવ પહેલાંના જમાનામાં હતી અને બાળક સમજણો થાય ત્યારથી સારી આદતો વિકસાવવા માટેના પ્રયત્નો દરેક કુટુંબમાં વડીલો દ્વારા કરાતા હતા. સવારે સ્નાન કરીને ઈશ્વર પ્રાર્થના કે જાપમાળા કે ઈષ્ટ દેવી-દેવતાની સ્તુતિ-પ્રાર્થના પોતાના નાના બાળકોને કરાવતા. જેથી બાળકને ઉંમર વધતા ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દૃઢ થતી. નૈતિકતાનો પાઠ તેને નાનપણથી જ મળે તો તે બાળક જ્યારે યુવાન થાય ત્યારે તેનું વ્યક્તિત્વ પરિપક્વ બને અને કુટુંબને તથા સમાજને ઉપયોગી બની શકે.

પરંતુ કમનસીબે આજનાં શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણના જમાનામાં વિભક્ત કુટુંબમાં ઉછરતાં બાળકોને આ ધાર્મિકતા અને નૈતિકતાનો સંસ્કારોનું સિંચવન કરવા માટે નથી પતિ પાસે સમય કે નથી પત્ની પાસે સમય, વળી આ યુવાન પતિ-પત્ની પોતે જ અધાર્મિક મનોદશાવાળા હોય તો તે પોતાના બાળકોને ધાર્મિકતાના સંસ્કારો ક્યાંથી આપી શકે ? આજની યુવાપેઢીના પતિ-પત્ની પોતે સ્વયં ક્યારેય ધર્મનાં રસ્તા પર ગયા ન હોય, ધાર્મિક પુસ્તકો, પ્રવચનો કે મંદિરમાં જવાની કુરસદ જ ન હોય તેવા માબાપો પોતાના બાળકોમાં સંસ્કારોનું સિંચવન કરવા શક્તિમાન નથી. આ માબાપના સંતાનો નાનપણથી જ નક્કી વલણ ધરાવતાં, પોતાનું ધાર્યું કરવાવાળા અને માબાપનું માન ન જાળવતા ઉદ્દડ વર્તન વ્યવહારોવાળા બની જાય છે. જે ઉંમર વધતાં સ્વકેન્દ્રિત મનોવૃત્તિ ધરાવતાં થઈ સ્વાર્થીપણું તેમનામાં દૃઢ થઈ જાય છે. આ સંતાનો યુવાન બને છે ત્યારે પોતાના જ માતા-પિતાની પરવા કર્યા વિના સ્વચ્છંદી બની, સ્વાર્થી રીતે વર્તન વ્યવહારો કરતા જોવા મળે છે. ત્યારે વડીલ બનેલાં માતા-પિતાને, આ સંતાનો દ્વારા અવારનવાર અવગણવામાં આવે છે. એટલે કે મા-બાપના સલાહ સૂચનો મુજબ અનુસરવાને બદલે તેમને વાતવાતમાં ઉતારી પાડવામાં આવે છે. વડીલોની જરૂરિયાતો કે જે સાવ પ્રાથમિક હોય છે. દા.ત. બે ટાઈમ જમવાનું કે ચા પીવાની કે ઘરમાં એક રૂમ તેમને ફાળવવાનો આ તમામ જરૂરિયાતો જ નહીં. વડીલોની દવાઓ, સારવાર જેવી જીવન મરણની બાબતો પ્રત્યે પણ અવગણના કરીને, સંતાનો પોતાના માતા-પિતા પ્રત્યે દુર્વ્યવહારો કરતાં પણ અચકાતા નથી. માબાપને શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક દુર્વ્યવહારો જે સંતાનો દ્વારા પીડિત કરવામાં આવે છે જે અધમ અને અસહ્ય છે.

3.2 વૃદ્ધોની અવગણના

વડીલોની અવગણના એટલે કે ઉંમર લાયક વૃદ્ધ માતા-પિતાનું કુટુંબમાં માન-સન્માન ન જાળવવું. તેમની ગણના ન કરવી. આજે સમાજનાં મોટાભાગનાં કુટુંબોમાં વૃદ્ધ માતા-પિતા, વડીલોની હાલત દુઃખદ અને દયનીય જણાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં એટલે કે જ્યારે સમાજમાં શ્રમવ્યવસ્થા હતી ત્યારે વડીલો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં 50 કે 55 વર્ષની વય થતાં રહેણાંક કરતાં. આવા આશ્રમોમાં સંતો ઋષિ મુનિઓનો સત્સંગ પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને આધ્યાત્મિક રસ્તે લઈ જતા. આગળ જતાં સંન્યાસ્થાશ્રમમાં સંન્યાસી જેવું જીવન જીવતા હતા.

ત્યાર બાદના સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈષ્ણવ, શુદ્ર વર્ણના લોકો પોતાની આજીવિકા, પરંપરાગત વ્યવસાય દ્વારા ઉપાર્જિત કરતા હતા. એટલેકે બ્રાહ્મણ હોય તો ભણવું, ભણાવવું, ધાર્મિક પૂજા વિધિ કરવી અને કરાવવી - તે જ રીતે સુથાર હોય તો સુધારી કામ કરીને, લુહાર હોય તો લુહારી કામ કરીને અર્થ ઉપાર્જન કરતા ત્યારનાં સમયગાળામાં કુટુંબના વડીલ દ્વારા યુવાનોને વ્યવસાય શીખવવામાં આવતો. પ્રેક્ટિસ કરાવાતી અને પારંગત બનાવાતો હતો. આમ કુટુંબમાં વડીલોનું સ્થાન સન્માનનીય હતું. વડીલોની આજ્ઞા અને સૂચનો કુટુંબમાં શિરોમાન્ય ગણાતા. તેમની વાત ટાળવાનો પ્રયાસ ન થતો. ત્યારે ઘરની સ્ત્રીઓ વડીલોને સાચવતી તેમની જરૂરિયાતો, ભોજન, આરામ વગેરેનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું હતું. આ વડીલો જ યુવાનોને પોતાના અનુભવો દ્વારા શીખવીને ધંધા-રોજગાર માટે પારંગત બનાવતા. ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ, સ્વાધ્યાય, પ્રાર્થના વગેરે દ્વારા યુવાનોને ધાર્મિકતા તથા નૈતિકતાના પાઠ ભણાવતા હતા.

આમ, પ્રાચીન સમયની આશ્રમ વ્યવસ્થામાં વડીલો વ્યવસ્થાપન થતાં પહેલાં જ પોતાની ફરજો સુપેરે પરિપૂર્ણ કરીને, યુવાનોનાં હાથમાં કુટુંબનો વહીવટ સોંપીને, વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેવા જતા રહેતા હોવાથી ત્યારે વડીલોની અવગણના કે દુર્વ્યવહારો જેવા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતાં ન હતા.

ત્યારબાદની સમાજ વ્યવસ્થામાં પરંપરાગત વ્યવસાયો દરેક જ્ઞાતિનાં અલગ હતા. જેમાં વડીલો દ્વારા જ વ્યવસાયોની તાલીમ-શિક્ષણ યુવાનોને આપવાની પ્રથા હતી. જેથી વડીલોનું કુટુંબમાં ઘણું માન-સન્માન હતું. વડીલો સાથે ઉપેક્ષિત કે ખરાબ વર્તન - વ્યવહારો કે દુર્વ્યવહારો ક્યારેય કોઈ કુટુંબમાં થતાં ન હતા.

પરંતુ આધુનિક સમાજમાં ઔદ્યોગિકરણ કરવા, શહેરીકરણને કારણે વધતાં જતાં વિભક્તકુટુંબોને કારણે પહેલાંના જમાનાની જેમ વડીલોનું કુટુંબમાં માન-સન્માન જાળવવામાં આવતું નથી. વડીલો કાં તો ગામડાંના જૂના ઘરમાં એકલા રહેતા હોય છે અથવા પુત્ર-પુત્રવધૂની સાથે શહેરોમાં રહેતા હોય છે. બન્ને પરિસ્થિતિમાં વડીલો સાથેનાં યુવાનોનાં વર્તન-વ્યવહારો ઘણાં જ દુઃખ અને અસહ્ય હોય છે.

ગામડાંમાં એકલા રહેતા વૃદ્ધ દંપતીની સાથે કોઈ વ્યક્તિ તેની સારસંભાળ માટે હોતું નથી અને આ વડીલોને પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે પોતાના સંતાનો પુત્ર-પુત્રવધૂ પર આધાર રાખવો પડે છે. સંતાનો તેમને નિયમિત અને આર્થિક મદદ કરતા નથી, ત્યારે આ વડીલો મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં રોજબરોજનાં ખોરાકની ચિંતામાં દુઃખી થાય છે. સંતાનોની સાથે રહેતા વડીલોની હાલત તો વધારે કફોડી હોય છે. તેમનાં સંતાનો તેમની સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તવાને બદલે વડીલોની સતત અવગણના કરે છે. વડીલો સાથે પ્રેમભર્યો વ્યવહાર કરવાનો બદલે તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. વડીલોની સલાહ-સૂચનો મુજબ કાર્ય કરવાને બદલે તેમની સતત અવગણના કરીને, તેમને ઉતારી પાડવામાં આવે છે. આ વડીલોને આરામ કરવા ઘરમાં રૂમને બદલે ઓસરી કે પરસાળની જગા ફાળવવામાં આવે છે. જ્યાં વડીલો શાંતિથી નથી વાંચન કરી શકતા કે નથી શાંતિથી આરામ કરી શકતા. કુટુંબમાં સવારની ચા કે બપોરનાં-સાંજના ભોજન વખતે વડીલોને સમયસર ચા-નાસ્તા કે જમવાનું મળતું નથી. પતિ-પત્ની નોકરિયાત હોય, વડીલોને પોતાની ભોજનની થાળી જાતે તૈયાર કરવી પડે છે. ભોજનમાં બનતી વાનગીઓ વડીલોને અનુકૂળ છે કે નહીં, તેમને ભાવશે કે નહીં તે બાબતોની સતત અવગણના કરવામાં આવે છે. વડીલોને બહાર-આવવા-જવા પર પણ પાબંદી લગાવવામાં આવે છે. ક્યારેક સંતાનો પૌત્ર-પૌત્રીઓ સાથે વડીલોને મળવા કે બોલવા પર પણ પ્રતિબંધ લગાવે છે. વડીલ માતા-પિતાની આરોગ્યની કાળજી રાખવાને બદલે તેમની ખુટી ગયેલી દવાઓ પણ તેમને પૂરી પાડવામાં વિલંબ કરવામાં આવે છે. વડીલોને યાત્રા-પ્રવાસમાં લઈ જવાને બદલે પતિ-પત્ની પોતાના બાળકો સાથે પિકનિક/ પ્રવાસમાં ચાલ્યા જાય છે અને વડીલોને ઘરે એકલા છોડી દે છે. વડીલો સાથે કોઈ વાતચીતનો વ્યવહાર કરતું નથી. આમ, સમાજનાં મોટાભાગનાં વડીલો સંતાનોની અવગણના સહન કરતા કરતા પોતાની જિંદગીનાં અંતિમ દિવસો મનોવ્યથામાં જ પસાર કરતા જોવા મળે છે.

3.3 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારો / દુરુપયોગ :

આપણા દેશનાં મેટ્રોપોલિટન શહેરોમાં વૃદ્ધો માટેની હેલ્પલાઈન ચલાવવામાં આવે છે. આ હેલ્પલાઈનના આવેલા ફોન કોલ્સની વિગતો અનુસાર જણાવેલ છે કે, મોટાભાગનાં વૃદ્ધોના ફોનકોલ્સ મુજબનાં જણાવેલ દુર્વ્યવહારોના કિસ્સાઓ કમનસીબે સાચા જણાયા છે. આજની યુવાપેઢીનાં વ્યક્તિઓ એટલે કે પુત્ર-પુત્રવધૂ અને કેટલાંક કિસ્સાઓમાં નજીકનાં સંબંધીઓ પણ વૃદ્ધ જનરેશનને બોજ તરીકે ગણે છે. જે વડીલો આર્થિક રીતે પોતાના બાળકો ઉપર આધારિત થઈ જાય છે. પરિવારની આવકમાં વડીલો દ્વારા ફાળો આપી શકાતો નથી તેવા સંજોગોમાં વડીલોને પોતાની સાથે રાખવા માટે તેમની શારીરિક જરૂરિયાતો, રહેણાંક સુવિધાઓ તથા આરોગ્ય સારસંભાળનાં વધારાનાં ખર્ચાઓ કરવા યુવાપેઢી તૈયાર નથી હોતી. કારણ કે પોતાની આવકમાંથી પોતાના માતા-પિતા કે ફક્ત પિતા અથવા ફક્ત માતાને માટે આર્થિક ખર્ચા કરવાથી તેમનાં પત્ની-બાળકો માટેની જરૂરિયાતો / મોજમસ્તી માટેની રકમમાં કાપકૂપ કરવી પડતી હોય છે. આ ઉપરાંત વૃદ્ધ માબાપની સેવા ચાકરી માટે આ સંતાનો પાસે સમય હોતો નથી. તેથી નોકર ચાકરને પૈસા આપીને તેમની પાસે વૃદ્ધોનું રોજીંદું કામકાજ જેવું કે વૃદ્ધોની સ્નાનક્રિયા, તેમનાં કપડાં સાફ કરવા, જમાડવા, બહાર વોકિંગ માટે લઈ જવા વગેરે કામો માટે અલગથી નોકરો રાખવામાં આવે છે. આ બધો આર્થિક બોજ યુવાપેઢીને ભારે પડે છે. એટલું જ નહીં પૈસાદાર ગણાતા કુટુંબોમાં પણ વૃદ્ધ માતા-પિતાને આદર-સત્કાર કે સ્વમાનભેર રાખવાને બદલે તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હોય છે. માબાપ વૃદ્ધ થતાં જ તેમની રહેવાની વ્યવસ્થા અલગ રૂમોમાં ગોઠવવામાં આવે છે. જે રૂમ છેવાડાના હોય / કોઈ અવરજવર ન હોય તેવી જગ્યાએ શિફ્ટ કરવામાં આવે છે. જ્યાં માતા-પિતા બન્ને અથવા એકલા પિતા કે એકલી માતા જ જીવીત હોય તેમને રાખવામાં આવે છે. આ વૃદ્ધ વડીલોને દિવસ-રાત એકલતામાં પસાર કરવા પડે છે. કારણ કે તેમની પાસે બેસીને સુખ દુઃખની વાતો કરવાનો કે તેમની સલાહ-સૂચના મેળવવાની કોઈને જરૂર જણાતી નથી, એટલે આ વડીલો નોકરોના ભરોસે જીવન વ્યતિત કરે છે.

ઘણા કુટુંબોમાં યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂઓ દ્વારા વૃદ્ધ દંપતીની નીજ સંપત્તિ જેવી કે મકાન, જમીન તથા સોના-ચાંદીની વસ્તુઓ બળજબરીથી છીનવી લેવામાં આવે છે. કેટલાંક કિસ્સાઓમાં પિતાની સંપત્તિ વેચવા પુત્ર કે પુત્રો દ્વારા દબાણ કરવામાં આવે છે. જો પિતા સંપત્તિ વેચવાની ના પાડે કે અનિચ્છા દર્શાવે તો તેમને શારીરિક ત્રાસ આપવામાં આવે છે. તેમનો ખોરાક કે દવાઓ બંધ કરી દેવાના કિસ્સાઓ ધ્યાન ઉપર આવેલાં છે. માતાના સુવર્ણનાં દાગીનાઓ પુત્રવધૂઓ બળજબરીથી હસ્તગત કરી લે છે. માતા દ્વારા આ દાગીના આપવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવે તો પુત્રવધૂ કે પુત્રવધૂઓ અને ક્યારેક પૌત્ર-પૌત્રીઓ દ્વારા માતાને શારીરિક નુકસાન પહોંચાડવામાં આવે છે. તેમને સમયસર ભોજન આપવામાં આવતું નથી અથવા તેમની રોજીંદા દવાઓ બંધ કરવામાં આવે છે અથવા તેમના શરીર પર ઈજાઓ કરવામાં આવે છે. ઘણા કિસ્સાઓમાં વૃદ્ધ દંપતી સાથે યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂઓ મૌખિક ઝઘડાઓ કરે છે. તેમને ન કહેવાના શબ્દો કહે છે. દિવસો સુધી તેમની સાથે વાતચીતનો સંબંધ બંધ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વૃદ્ધ વડીલોને હેરાન કરવામાં આવે છે. વડીલોની સહનશક્તિની સીમા પાર થઈ જાય ત્યાં સુધી તેમની સાથે દુર્વ્યવહારો ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

વડીલોની અંગત બચત / શેર સર્ટિફિકેટ / પેન્શનની રકમ વગેરે આર્થિક બાબતો માટે ઘણા વડીલો પાસે યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂઓ દ્વારા માંગણી કરવામાં આવે છે. વડીલો દ્વારા સહેલાઈથી આ આર્થિક બાબતો યુવાનોને મળી જાય તો વારંવાર આવી માંગણી ચાલુ જ રહે છે. વડીલોને ધાક ધમકીઓ આપીને તેમની મિલકત / પેન્શન / શેર સર્ટિફિકેટ - પડાવી લેવામાં આવે છે. વડીલો પૈકીનાં મોટાભાગનાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો સંતાનો પ્રત્યેનાં પ્રેમ-વાત્સલ્યને કારણે આવી હરકતો યુપચાપ સહન કરી લેતાં હોય છે. વળી કુટુંબની આબરુ, પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ રહે તે હેતુથી આવા દુર્વ્યવહારોને યુપચાપ સહન કરી લેવામાં આવે છે, પરંતુ યુવાનો આ સંવેદનાને સમજી શકતા નથી. વૃદ્ધ માબાપનાં પૈસા, મિલકત પડાવી લીધા પછી પણ હેરાનગતિ ચાલુ જ રહે છે. પરંતુ દુર્વ્યવહારોમાં વધારો થાય છે. વડીલોનાં પૈસાથી ખરીદેલી નવી પ્રોપર્ટીમાં વડીલો માટે કોઈ જગા જ હોતી નથી. આ વૃદ્ધ દંપતી

અથવા માતા કે પિતાની હાલત ધોબીના કૂતરા કરતાંય બદતર થાય છે. વૃદ્ધોને બે ટાઈમ સારું ભોજન કે આરામ કરવાની સારી પથારી પણ નશીબ થતી નથી. કેટલાંક કિસ્સાઓમાં વડીલોની સંપત્તિ, મિલકત, આર્થિક બચત હડપ કર્યા પછી પુત્ર-પુત્રવધૂઓ આ વડીલોને વૃદ્ધાશ્રમમાં ધકેલી દે છે. ક્યારેય તેમની ખબર પૂછવા જતા નથી, જેથી વડીલો અસહ્ય માનસિક વ્યથા અનુભવે છે અને જિંદગીનાં અંતિમ દિવસો દુઃખમાં પસાર કરે છે. આમ, સમગ્ર જોતાં ઉંમરલાયક વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો જિંદગીનાં છેલ્લા સમયમાં પોતાના જ અંગત કુટુંબીજનોનાં દુર્વ્યવહારોનાં ભોગ બનતા હોય છે.

3.4 વડીલો સાથેનાં દુર્વ્યવહારોનાં પ્રકારો :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની ઉંમર વધતાં આજના આધુનિક વિભક્ત સમાજ વ્યવસ્થામાં, શહેરીકરણ અને મોજસોખની દોડમાં તથા બે પેઢી વચ્ચેની ખાઈ વધતા આપણા સમાજમાં જે વડીલોને આપણે પહેલા સન્માન આપતા હતા. તેમના સાથે અપમાનો, અવગણનાઓ અને દુર્વ્યવહારો દ્વારા વડીલોને જિંદગીનાં અંતિમ પડાવમાં શારીરિક-માનસિક અને સામાજિક એમ દરેક રીતે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મુકવામાં આવે છે અને સરકારે એક યોજનાઓ, કાયદાઓ અને સંવિધાનની જોગવાઈઓ છતાં વડીલો ચૂપચાપ સહન કરીને જિંદગી પસાર કરે છે.

વડીલો સાથેનાં દુર્વ્યવહારોનાં મુખ્ય પ્રકારો જોઈએ :

- શારીરિક જરૂરિયાતો ન સંતોષવી :

શહેરી વિસ્તારમાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રહેણાંક ધરાવતાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને પૌષ્ટિક ખોરાક બે ટાઈમ મળવો જોઈએ અને તેમના શરીરને અનુકૂળ થાય તેવું ભોજન મળવું જોઈએ. પરંતુ એજમવેલ ફાઉન્ડેશનનાં 50,000 વૃદ્ધ દંપતીઓ પરના સર્વેક્ષણમાં જણાવ્યા અનુસાર 28650 વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને એટલે કે 57.3% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને પૌષ્ટિક આહાર મળે છે. બાકીના 29.62% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ઓછું પૌષ્ટિક ભોજન મળે છે અને 13.08% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના જણાવ્યા અનુસાર તેમને અપૌષ્ટિક ભોજન આપવામાં આવે છે. તેવું જણાવેલ છે.

- સલામત પીવાનું પાણી :

સર્વેક્ષણમાં જણાવ્યા મુજબ 50,000 પૈકીનાં 42.83% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સલામત શુદ્ધ પીવાનું પાણી મળતું નથી. જ્યારે 57% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને શુદ્ધ, સલામત પીવાનું પાણી મળતું હોવાનું જણાવ્યું છે. વર્તમાન દેશ વ્યવસ્થામાં 77% વૃદ્ધ મોડો તેમના પરિવાર સાથે રહે છે. 14% તેમના જીવન સાથીથી સાથે રહે છે અને 7% એકલા રહે છે. માત્ર 2% વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ તેમના સંબંધીઓ સાથે રહે છે.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે એવું જાણવા મળ્યું છે કે 50% થી વધારે વડીલોએ વ્યક્તિગત રીતે દુર્વ્યવહારોનો અનુભવ કર્યો છે જ્યારે 83% વડીલોએ સહમતિ દર્શાવી છે કે સમાજમાં દુર્વ્યવહાર પ્રવર્તે છે.

એક વાત એવી પણ નોંધવામાં આવી છે કે દુર્વ્યવહાર કરાયેલા વૃદ્ધો લોકોમાં 72% વૃદ્ધો 60.69 વચ્ચેની વયજૂથ સાથે સંબંધિત છે. બાકીના 25% લોકો 70-79 વર્ષની વય જૂથનાં છે અને 3% લોકો 80 વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમર ધરાવે છે.

- મૌખિક દુર્વ્યવહારો :

વડીલો દ્વારા સહન કરવામાં આવતા સૌથી સામાન્ય અને મોટાભાગના વૃદ્ધોએ અનુભવેલા આ દુર્વ્યવહારમાં વડીલોને મૌખિક રીતે ધમકાવવામાં આવે છે. અપમાનજનક ભાષામાં વડીલો સાથે વાત કરવામાં આવે છે. ઘણા કિસ્સાઓમાં વૃદ્ધોને ખરાબ ગંદા શબ્દોથી ગાળો બોલવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં દુર્વ્યવહાર વડીલોનાં પરિચિત સન્માન પુત્ર તથા પુત્રવધૂઓ દ્વારા આ દુર્વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

- માનસિક દુરુપયોગ :

વડીલો સાથે અભદ્ર વર્તન-વ્યવહારો કરવા અને વૃદ્ધોનું વારંવાર અપમાન કરી તેમની ઉપેક્ષા કરવી એ બાબતે 76થી 79% વડીલોએ સહન કરેલા સૌથી અમાન્ય દુરુપયોગ જણાવ્યા છે. આ

બાબતમાં સમાજમાં જણાવેલ છે કે, મોટાભાગનાં કિસ્સાઓમાં યુવાપેઢીનાં પુત્ર - પુત્રવધૂને વડીલ દંપતી અળગતતો બોજ લાગે છે અને નાછૂટકે તેઓ વડીલોને પાલવે છે પરંતુ સ્વમાનથી નહિ અપમાનથી સાથે રાખે છે.

- **આર્થિક દુર્વ્યવહારો :**

વરિષ્ઠના નીજી સંપત્તિ જેમ કે મકાન, જમીન જેવી સ્થાવર સંપત્તિ તથા વૃદ્ધોની બચત, શેરસર્ટિફિકેટ કે બેન્ક બેલેન્સ બળજબરીથી તેમના યુવાન સંતાનો પુત્ર, પુત્રવધૂ કે પૌત્રો દ્વારા પડાવી લેવામાં આવે છે. જો વૃદ્ધ દંપતી કે વડીલ માતા કે પિતા દ્વારા આ અંગે અનિચ્છા દર્શાવવામાં આવે તો શારીરિક ત્રાસ આપવામાં આવે છે. એટલે કે સંતાનો દ્વારા પોતાનાં જ માતા-પિતાને શારીરિક હુમલો, જેમાં વડીલોને લાકડી, ફૂટપટ્ટી કે તેવી અન્ય ચીજવસ્તુથી રીતસર મારઝૂડ કરવામાં આવે છે. તેમનાં શરીર પરનાં ઉઝરડા, ડંડાના ઘા દ્વારા આ બાબત સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આવા શારીરિક હુમલાઓ વારંવાર કરવામાં આવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ઉંમર વધતાં શારીરિક અને માનસિક રીતે નબળા પડી જાય છે. જે પૈકી અસક્ત અને બિમાર વડીલો પ્રત્યે બાળકોનું વલણ બદલાય છે અને પોતાના આર્થિક લાભ માટે આ વડીલોનાં સંતાનો એક બોજ સમજીને વડીલોને સતાવે છે. કંટાળી, થાકીને વડીલ પોતાની મિલકત, સંપત્તિ કે પોતાની આખરી બચત પુત્ર-પુત્રવધૂને હવાલે કરે છે. ત્યાર પછી વૃદ્ધ વડીલ માતા-પિતાની મુશ્કેલીઓ વધારે વિકટ બને છે. સંતાનો આ વડીલોને સારું ભોજન - આરામ કે આરોગ્ય સુવિધાઓ આપવાને બદલે સતત ટોર્યર કરે છે. ધમકાવે છે અને શારીરિક ત્રાસ આપીને માનસિક રીતે વ્યથાઓ આપે છે. વડીલો સાથેનાં દુર્વ્યવહારો તેમનાં અંતિમ સમય સુધી ચાલુ જ રહે છે.

- **મનોસામાજિક દુર્વ્યવહારો :**

વરિષ્ઠ નાગરિકો નિવૃત્તિ પછી મોટેભાગે પરાવલંબી અને આશ્રિત થઈ જાય છે. કારણ કે તેમની શારીરિક ક્ષમતાઓ અને માનસિક ક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે અને પોતાની જાત ઉપરનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે, પરંતુ પોતાનું વડીલપણાનું સ્વમાન તેઓ છોડી શકતા નથી. યુવાપેઢી પર પોતાની પકડ વધુ કડક કરવા માંગે છે. તેઓ કુટુંબની નાની-મોટી બાબતો, વ્યવસાયિક બાબતોમાં સામેલ થવા માંગે છે. પરંતુ જનરેશન ગેપનાં કારણે યુવાનો વડીલોની સલાહ - સૂચના કે માર્ગદર્શન સાંભળતા નથી. અનુસરતા પણ નથી અને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનું અપમાન કરે છે. ઉપેક્ષિત વર્તન કરે છે. વૃદ્ધો સાથે બોલવાનો વ્યવહાર બંધ કરે છે એટલું જ નહીં, આવા પુત્ર-પુત્રવધૂ વૃદ્ધ દંપતીને બહાર આવવા જવા પર પ્રતિબંધો લાદે છે. તેમને સમાજમાં બહાર ક્યાંય જવા ઉપર સખત શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢે છે. ઘરનાં સાવ નકામા રૂમોમાં આ વૃદ્ધોને એકલા છોડી દેવામાં આવે છે. ઘણીવાર આ વૃદ્ધોના રૂમ બહારથી બંધ કરી દેવામાં આવે છે. પુત્રવધૂ પોતાની સાસુ પ્રત્યે નફરતથી વર્તે છે. યુવાનીમાં સાસુ-વહુનાં ખાટા સંબંધોનો બદલો લેવા માટે સાસુથી શારીરિક પજવણી કરે છે. તેમનું ભોજન બંધ કરે છે. આરોગ્ય - સારવાર, દવાઓ બંધ કરવામાં આવે છે. સાસુ જીવિત ન હોય તો સસરાની હાલત પુત્રવધૂ ઘણી જ ખરાબ કરી નાખે છે. તેમની પર અભદ્ર આક્ષેપો કરવામાં આવે છે તેમનાં પુત્રની ચડામણી કરીને આ વડીલ વૃદ્ધને ઘરની બહાર પણ કાઢી મૂકવામાં આવે છે. ઘણીવખત વૃદ્ધોને યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂ દ્વારા સાંકળોથી બાંધી રાખવામાં આવે છે અને તેમની પર શારીરિક અત્યાચારો કરવામાં આવે છે.

3.5 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનાં જોખમ પરિબળ :

વૃદ્ધવ્યક્તિઓ જીવનનાં છેલ્લા તબક્કામાં જ્યારે કુટુંબીજનો, સંતાનો અને અન્ય વ્યક્તિઓની શારીરિક માનસિક કનડગત અને દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બને છે. ત્યારે તેની મદદ કરવા કોઈ નથી તેવી અનુભૂતિ વડીલને અનુભવાય છે. આ સંજોગોમાં સમાજનાં કેટલાય વડીલો શારીરિક અને મનોસામાજિક રોગોનો શિકાર બને છે અને પોતાના અંગત પરિજનો દ્વારા થતી હેરાનગતિથી વૃદ્ધોનું જીવન નર્ક સમાન બની જાય છે.

વૃદ્ધદંપતીમાંથી પતિને ગુમાવી દીધેલ વૃદ્ધ મહિલા કુટુંબમાં શારીરિક કનડગતનો ભોગ સૌથી વધારે બને છે. આર્થિક ઉપાર્જન નહીં હોવાને કારણે પુત્રવધૂ દ્વારા આ વિધવા મહિલા પોતાના પુત્રનાં જ ઘરમાં પરાયા વ્યક્તિની જેમ જીવન વ્યતિત કરે છે. તેની સવારની ચાથી માંડીને ભોજન બે ટાઈમનું તેને માન-સન્માનથી પીરસવામાં આવતું નથી. તેને અનુકૂળ ન આવે તેવી રસોઈ બને છે. પીરસવામાં ભેદભાવ કરવામાં આવે છે. તે સ્ત્રીના કપડાં ફાટી જાય ત્યાં સુધી નવા વસ્ત્રો લાવી આપવામાં આવતા નથી. દવાખાને માંદગીના કારણે જવાનું થાય તો તેની પાસે પૈસા હોતા નથી. પુત્રને સમય હોતો નથી. તેથી આ સ્ત્રી દીકરી-જમાઈ દ્વારા સારવાર કરાવે છે અને તેમ છતાં પુત્રવધૂ દ્વારા રોજ મૌખિક દુર્વ્યવહારો સહન કરે છે. ક્યારેક આ સ્ત્રીને મારજૂડ કરવામાં આવે છે તેની પાસે ઘરનું કામ વાસણ-કપડાં-કચરા-પોતું કરાવવામાં આવે છે. ઘણી વખત આ સ્ત્રીને વાંક વગર ઘરની બહાર કાઢી મુકવામાં આવે છે. ઘણી વખત દીકરી-જમાઈ સાથે સંબંધ રાખવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવે છે. ઘર બહાર નિકળવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવે છે. આમ આ વૃદ્ધ સ્ત્રીને અનેક યાતનાઓ અને હેરાનગતિ તથા દુર્વ્યવહારો સહન કરવા પડે છે અને આ સ્ત્રી ડાયાબિટીસ, બ્લડપ્રેશર, હૃદયરોગ, માનસિક આઘાત, હતાશા, ડિમેન્સિયા જેવા અનેક મનોસામાજિક અને શારીરિક રોગોનો ભોગ બને છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને કુટુંબમાંથી થતાં દુર્વ્યવહારો જ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે ત્યારે આ દંપતી પોતાનું ઘર છોડવા મજબૂર બને છે અને પુત્રવધૂ એ જ ઈચ્છતી હોય છે. આમ ટેન્શન, હતાશા અને અનેક શારીરિક માનસિક યાતનાઓ, સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા અને આર્થિક સંકડામણમાં ફસાયેલા વૃદ્ધો હવે ક્યાં જવું તેની મૂંઝવણમાં પોતાના થોડો સામાન લઈને ઘર છોડે છે અને તંગ માનસિક હાલતમાં એસ.ટી. સ્ટેન્ડ, રેલવે સ્ટેશન જવાનાં રસ્તાઓ પર અથવા એસટી, રેલવે સ્ટેશને બેભાન થઈને પડી જાય છે. અચાનક હૃદયરોગનો હુમલો આવે છે અથવા તો વાહન સાથે ટકરાઈને અકસ્માતનો ભોગ બને છે. જિંદગીથી કંટાળેલાં વૃદ્ધો જીવન ટૂંકાવી નાંખવા ક્યારેક ઘર છોડે છે અને અકસ્માતોનો ભોગ બને છે. જેમાં વૃદ્ધને હાથ, પગનું ફેકચર, માથું ફૂટવું જેવા ગંભીર અકસ્માતો સર્જાય છે, ત્યારે વૃદ્ધને સારવાર માટે હોસ્પિટલે પણ પરાયા માણસો જ લઈ જાય છે. તેમની ખબર અંતર પૂછવાવાળું કોઈ જ હોતું નથી. મા-બાપ કે ફક્ત બાપ અથવા માતા ક્યાં ગયા છે તેની શોધખોળ કરવા પુત્ર ઈચ્છતો હોય તો પણ પુત્રવધૂનાં વલણ એ અનિચ્છો લીધે પોતાના મા-બાપને લાચાર અને નિઃસહાય હાલતમાં પુત્ર દ્વારા છોડી દેવામાં આવે છે. સમાજમાં એવું સાબિત કરે છે કે તેના માબાપ કે મા કે પિતાની માનસિક હાલત અસ્થિર છે. માનસિક રોગ છે વગેરે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જ્યારે દુર્વ્યવહારોથી ત્રાસી જાય છે ત્યારે ઘણીવાર શરાબ કે ધુમ્રપાનને રવાડે ચઢી જાય છે. દિવસો સુધી ઘરમાંથી બહાર રહી સમય વ્યતીત કરે છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિ દુર્વ્યવહારોમાંથી છૂટવા આત્મહત્યા પણ કરે છે. ઘરમાં કે ઘરબહાર પોતાની જિંદગી ટૂંકાવવાનાં રસ્તા અપનાવે છે.

વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ દુર્વ્યવહારોથી છૂટવા ઘર છોડી દે છે અને જાહેર સ્થળોએ રેલવે સ્ટેશન, ધર્મશાળા જેવા સ્થાનો પર નિઃસહાય હાલતમાં જિંદગીના દિવસો ગુજારે છે.

3.6 વડીલો સાથેના દુર્વ્યવહારોનાં નિવારણ :

દેશમાં અલગ-અલગ સ્તરે, અલગ-અલગ સમાજોમાં સરકારશ્રી તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા હાથધરાયેલા અભ્યાસમાં વૃદ્ધોની જીવન સ્થિતિ અંગેનું દુઃખદ સત્ય બહાર આવ્યું છે. નોકરી વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ દેશમાં, સંખ્યાબંધ વૃદ્ધ લોકાચ્છિપમાન કે સંતાનો કે કુટુંબીજનો દ્વારા થતાં દુર્વ્યવહારો, દુરુપયોગ સહન કરી ને એકાન્તનું જીવન જીવતા હોવાનું કડવું સત્ય બહાર આવ્યું છે.

એજવેલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા એક અભ્યાસ મુજબ 65% વૃદ્ધ લોકોનો નિવૃત્તિ બાદ આવકનો સ્તોત્ર નબળો હોય છે અને નહિવત આર્થિક આવક મળતી હોય છે. જ્યારે 35% વૃદ્ધ લોકો પાસે સંપત્તિ, નાણાં, બચત, રોકાણો વારસો હોય છે.

નિવૃત્તિ બાદ આ 65% નબળી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા વડીલ સ્ત્રી-પુરુષો અને 35% સુખસંપત્તિ ધરાવતાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો પૈકી 75% વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો સંતાનો - પુત્ર-પુત્રવધૂઓનાં દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનતા હોય છે. આમ વડીલો પાસે સંપત્તિ હોય તો સંતાનોના સત્તામણી, દુર્વ્યવહારના ભોગ બને છે. નબળી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો તો અકલ્પનીય શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ, દુર્વ્યવહારો સહન કરે છે.

આ દુર્વ્યવહારોનાં નિવારણ માટે સરકારશ્રી દ્વારા પ્રયાસો કરવામાં આવેલા છે.

ભારતનાં બંધારણમાં નિદિર્ઘ કરેલા તમામ મૂળભૂત અધિકારો તથા રાજ્ય નીતિઓનાં નિદિર્ઘ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકો તેમનાં અધિકારો સ્થાપિત કરી શકે છે. બંધારણનાં આર્ટિકલ-21માં વ્યક્તિનાં જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્રની સુરક્ષા કરવાનું દર્શાવેલ છે. આ કલમ અંતર્ગત વૃદ્ધોને સ્વાસ્થ્ય અને તબીબી સુવિધાઓ આજીવિકાનો અધિકાર, પ્રતિષ્ઠિત જીવન જીવવાનો અધિકાર સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર તથા આશ્રય મેળવવાનો અધિકાર મફત કાનૂની સુવિધા મેળવવાનો અધિકાર, નિરાધાર, અશક્ત વૃદ્ધોને રાજ્ય સરકારો દ્વારા મફત અનાજ પૂરી પાડવાની સુવિધા પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

બંધારણનાં આર્ટિકલ-1માં સરકારો, વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને અપંગતાના કિસ્સામાં જાહેર સહાય માટે આર્થિક જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

કલમ - 309 : આ કલમ અંતર્ગત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને જીવનનાં રેક ક્ષેત્રમાં ઉત્થાન માટે કેટલીક કાનૂની જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ તેમાંની સૌથી અગત્યની બાબત છે.

કલમ 42 : આ કલમ અંતર્ગત વૃદ્ધો માટે કાયદા, નિયમો અને યોજનાઓ તથા વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, સામાજિક સુરક્ષા, વીમો વગેરે લાભો આપવા રાજ્ય સરકારો બંધાયેલી છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જાળવવાની જવાબદારી સંતાનોની છે અને તે માટે હિન્દુ કાયદા મુસ્લિમ કાયદા, ખ્રિસ્તી અને પારસી કાયદામાં સંતાનોએ વૃદ્ધ વડીલોની જાળવવાની અને તેમની સંપૂર્ણ જવાબદારીઓ નિર્દિષ્ટ કરેલી છે. જેનો ભંગ કરનારને કાનૂની જોગવાઈ મુજબ દંડની સુવિધા કરવામાં આવે છે.

વરિષ્ઠ નાગરિકોની સંપત્તિ તેમની ઈચ્છા મુજબ સંતાનોને આપી શકે તે માટે વિલની જોગવાઈ કરેલી છે.

આમ વડીલો સાથેનો દુર્વ્યવહારોના નિવારણ માટે વૃદ્ધો ડોમેસ્ટિક વાયોલેન્સ એક્ટ મુજબની કાર્યવાહી કરી શકે છે.

વૃદ્ધો જે નિરાધાર છે તેમનાં માટે સરકારશ્રી દ્વારા દરેક રાજ્યોમાં વૃદ્ધાશ્રમો બનાવવામાં આવ્યા છે જ્યાં વૃદ્ધો રહેણાંકની ભોજનની તથા આરોગ્યની સુવિધાઓ મેળવી શકે છે.

3.7 વૃદ્ધો સાથેનાં દુર્વ્યવહારો અને સમાજકાર્ય :

નિવૃત્તિ બાદ ઉંમર લાયક વૃદ્ધો તેમની જિંદગીના બાકીનાં સમયમાં આનંદથી, સલામત રીતે સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવી શકે તે માટે તેમની મદદ કરવાની અને સહાય કરવાની સખત જરૂર છે. આ વૃદ્ધવ્યક્તિઓ માટે ગિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા સમાજકાર્ય કરવામાં આવે છે.

ગિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકર્તા એટલે :

વરિષ્ઠ, ઉંમર લાયક વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓ માટે કામગીરી કરતા કાર્યકરોને ગિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકર્તા કહેવામાં આવે છે. આ સામાજિક કાર્યકરો વૃદ્ધ, વરિષ્ઠ વ્યક્તિઓનાં પરિવારો સાથે જૂથ સાથે તથા સમુદાયો સાથે કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓનું સમાજકાર્ય કરે છે. 65 વર્ષ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતા અસંખ્ય પડકારોને દૂર કરવા અને સમાધાનકારી ઉકેલો મેળવવા માટે આ ગિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યકર સંપૂર્ણ મદદ કરે છે. આ કામગીરી માટે ગિરિયાટ્રિક સમાજકાર્ય કરો તાલીમ આપવામાં

આવે છે. જેથી સમાજમાં વસતા આવા અનેક વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોનો જીવનમાં ઊભા થયેલાં વિવિધ પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે અને વૃદ્ધોને શાંતિપૂર્ણ, આનંદપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે મદદરૂપ બની શકે.

1. વ્યક્તિગત વૃદ્ધ સમાજકાર્ય
2. જૂથ માટે વૃદ્ધ સમાજકાર્ય
3. સમુદાયિક વૃદ્ધ સમાજકાર્ય

વ્યક્તિગત વૃદ્ધ સમાજકાર્ય :

આપણે જાણીએ છીએ કે વરિષ્ઠ નાગરિકોને 60 વર્ષ પછી જીવમાં ઘણી બધી સમસ્યાઓનો સામો કરવો પડે છે. જેમ કે ભોજન મેળવવું, સવાર-સાંજનો નાસ્તો, ચા, શુદ્ધ પીવાનું પાણી, રહેણાંક સુવિધા, આરોગ્ય સુવિધાઓ, આરોગ્યની તપાસથી તથા દુર્લભવહારો, જે તેમની સાથે થઈ રહ્યા છે. તેમાંથી ઉકેલ મેળવીને સ્વસ્થ, આનંદિત જીવન જીવવું, યાત્રા-પ્રવાસોમાં સામેલ થવું, સ્થાનિક મંદિરો કે ધર્મસ્થાનોની મુલાકાત લેવી, સ્થાનિક બાગ-બગીચામાં જવું આવવું, વિલ બનાવવું, કાનૂની પ્રશ્નોમાં સહાય મેળવવી, કુટુંબીજનો સાથેનું સમાયોજન આવી અનેકવિધ બાબતોમાં વરિષ્ઠ નાગરિકોને સહાયની જરૂર પડે છે. કારણ કે આજના વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં યુવાન પુત્ર-પુત્રવધૂને વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની કામગીરી કરવા સમય મળતો નથી અથવા સમય ફાળવવામાં આવતો નથી. જેથી કુટુંબમાં રહેતા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના અનેકવિધ કાર્યો માટે પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓ માટે કોને કહેવું ? તે માટેની દુવિધા અનુભવતા હોય છે. આ સંજોગોમાં ગિરિયાટ્રીક સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોને તેમના કાર્યોમાં પ્રશ્નોમાં મદદરૂપ થવું તે અતિ મહત્વનું છે.

ગિરિયાટ્રીક સમાજકાર્યકર વ્યક્તિગત રીતે વરિષ્ઠ નાગરિકોને મદદરૂપ થવા નીચે મુજબ સહાય કરી શકે છે.

1. વરિષ્ઠ નાગરિકોને આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો તેવા વડીલોને સરકારશ્રીની વિવિધ પેન્શન યોજનાઓ માટે અરજી કરાવી શકે છે. જેને વિભાગ સાથેના પરામર્શનથી વૃદ્ધ વ્યક્તિને પેન્શન મળતું થાય ત્યાં સુધી મદદરૂપ બની શકે છે.
2. વરિષ્ઠ નાગરિક કે જેમને પર્યાપ્ત ભોજન મેળવવામાં મુશ્કેલી હોય તો તેમને તેમના ઘર સુધી ભોજન પહોંચાડવા અંગેની પાર્સલ સુવિધાઓ નિયત કરાવી આપે છે જેથી વરિષ્ઠ નાગરિક સ્ત્રી પુરુષો પોતાના ભોજનના સમયે આ સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરીને ગમર ભોજન અને પોતાને અનુકૂળ હોય તે ભોજને મંગાવી શકે છે.

જો વરિષ્ઠ નાગરિક આર્થિક રીતે નબળા હોય અને ભોજન માટેની જોગવાઈ કરી શકે તેવા ન હોય તો તેમના માટે સ્થાનિક રસોડાઓ કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના સહયોગથી ભોજનની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે.

3. કુટુંબ સાથે રહેતા કે એકલા રહેતા વૃદ્ધોને શુદ્ધ પીવાનું પાણી મેળવવાની સમસ્યા હોય તો આવા વૃદ્ધો માટે શુદ્ધ પાણીના કેરબા સપ્લાય કરતી એજન્સીમાં સાથે પરામર્શ કરીને વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં ઘર સુધી આ પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે.
4. આરોગ્ય સુવિધા : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સમયાંતરે આરોગ્ય તપાસની જરૂર પડે છે. આવા વૃદ્ધોને તેમના ફેમિલી ડાક્ટર પાસે લઈ જવા લાવવા માટે જ ટ્રાન્સપોર્ટેશનની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે અને વડીલો પોતાની આરોગ્ય તપાસ કરાવીને જરૂરી દવાઓ મેળવી શકે તેવી ગોઠવણ કરી શકે છે. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા હેલ્થ ઈન્સ્યોરન્સ સ્કીમનો લાભ અપાવી શકે છે. જેમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને 30,000નું પ્રોવિઝન કરેલું છે. જેમાં બીપીએલ કુટુંબો તથા બીજા 11 રજીસ્ટર થયેલાં લાભાર્થીઓને કેશલેશ બેનિફિટ દર વર્ષે આપવામાં આવે છે.
5. વરિષ્ઠ નાગરિકોને યાત્રા - પ્રવાસમાં જવા માટેની જરૂરિયાત હોય તો તેમની વ્યક્તિગત કે શુપમાં જવા માટે રેલવેમાં મેઈલ એક્સપ્રેસ તથા રાજધાની શતાબ્દી, જનશતાબ્દી ટ્રેનોમાં

40% કન્સેશનની સુવિધાની જોગવાઈનો લાભ મેળવવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે. ભારતીય રેલવેમાં સિનિયર સિટીઝનોને ટિકિટ મેળવવા કેન્સલ કરાવવા અલગ કાઉન્ટરની વ્યવસ્થા છે જેનાથી વરિષ્ઠ નાગરિકોને માહિતગાર કરીને મદદરૂપ બની શકે છે.

6. વરિષ્ઠ નાગરિકોને એરલાઈન્સ મુસાફરી માટે 50% કન્સેશનની જોગવાઈ છે, તે અંગે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને માહિતગાર કરી એરલાઈન્સની સુવિધાનો લાભ લેવા મદદરૂપ થઈ શકે છે.
7. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જે બીપીએલ કાર્ડ ધારકો છે તેમને અંત્યોદય સ્કીમ હેઠળ સ્કીમ હેઠળ 35 કિ.ગ્રા. અનાજ દર માસે આપવામાં આવે છે. 3 કિ. ગ્રા. ચોખા અને 2 રૂા. કિ. ગ્રા. ઘઉં લેખે અનાજ સસ્તા અનાજની દુકાનો પરથી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત અન્નપૂરવઠા યોજના હેઠળ 10 કિ.ગ્રા. ઘઉં દર માસે આપવામાં આવે છે. આમ ગરીબ / અશક્ત વડીલો આ અનાજ મેળવીને પોતે ભોજનની વ્યવસ્થા ગોઠવવા માંગતા હોય તો તે અહીં મદદરૂપ બની શકાય છે.
8. સ્થાનિક સ્થળો, મંદિરો, બાગ-બગીચામાં જવા-આવવા માટે ઘણીવાર વડીલો મુશ્કેલી અનુભવતા હોય છે. આ માટે ઓછા પૈસે વડીલો સલામત રીતે આવવા જવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય છે જેથી વડીલો ઘરની ચાર દિવાલોમાંથી બહાર નીકળી શકે અને પોતાના સમવયસ્ક મિત્રો બનાવી શકે.
9. ઘણા વડીલો પોતાની મિલકતની વહેંચણી પોતાના સંતાનોમાં કરવા માટે વિલ બનાવવા માંગતા હોય છે તેમને આ વિલ બનાવવામાં સહાયભૂત થઈ શકે છે.
10. ઘણાબધા વડીલો સાથે કુટુંબની નજીકની વ્યક્તિઓ દુર્વ્યહારો કરતા હોય છે. આ સમસ્યા ઉકેલવા માટે ગિરિયાટ્રિક વર્કર વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે વ્યક્તિગત રીતે મુલાકાતો યોજી, તેમની ઘનિષ્ઠતા કેળવીને સમગ્ર પ્રશ્ન વડીલનાં સ્વમુખે સાંભળવો પડે છે અને તે પછી કુટુંબના સભ્યો સાથે વાતચીત કરી પરામર્શ કરી, વડીલ વ્યક્તિ સાથેના દુર્વ્યહારો બંધ કરાવવા પ્રયાસ કરવા, જરૂર જણાય તો કાનૂની ચેતવણી આપી કુટુંબીજનોનાં દુર્વ્યહારોથી મુક્ત કરી આનંદિત જીવન જીવતા કરવા મદદરૂપ થવું જોઈએ.
11. ઘણા વડીલોને કુટુંબીજનો દ્વારા શારીરિક રીતે દુર્વ્યહારો-મારજૂડ કરવી, રૂમમાં પૂરી રાખવા, ભોજન-પાણી બંધ કરવા જેવા કૃત્યો કરીને વડીલોની જિંદગી દુઃખમય બનાવી દેતા હોય તેવા સંતાનોનાં ત્રાસમાંથી વડીલોને મુક્ત કરવા માટે કાનૂની મદદ કરવી અને પોલીસતંત્ર તથા કાયદાની મદદ મેળવીને આ વડીલોને સંતાનોની ચુંગાલમાંથી છોડાવીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતા કરવા માટે વ્યક્તિગત સમાજકાર્ય કરવું. આ વડીલોને આર્થિક સહાય માટેની પેન્શન યોજના, વિમા કવચ તથા અનાજ વિતરણ કાર્યક્રમો અને આરોગ્ય વિમા યોજનાનો લાભ અપાવવા મદદરૂપ થવું અને વરિષ્ઠ વ્યક્તિને એકલા જીવવા સક્ષમ બનાવવામાં સહાયભૂત થવું. જરૂર જણાય તો વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેણાંક કરવા સંમત થાય તો તે માટે પણ મદદરૂપ થવું.
12. વરિષ્ઠ નાગરિકોને બેન્ક, પોસ્ટ ઓફિસના કામો માટે જવા-આવવાની મુશ્કેલી હોય તો તે માટે જરૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવવા સહાયભૂત થવું.

જૂથો માટેનું વૃદ્ધ જૂથ સમાજકાર્ય :

વડીલો નિવૃત્ત થયા બાદ પણ સમાજમાં જ જીવો છે અને સામાજિક આંતરક્રિયા વગર રહી શકતા નથી. વડીલોના વયસ્ક જૂથ, વોકિંગ જૂથ, પેન્શન જૂથ, ધાર્મિક મંદિરોનું કાર્ય કરતા વડીલોનું જૂથ, મહિલા મંડળો, ભજન મંડળો, તથા વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃદ્ધોનાં સ્ત્રી-પુરુષના જૂથ. આ તમામ જૂથમાં રહેલા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષને સ્પર્શતા પ્રશ્નો સાંભળીને સમગ્ર જૂથની જરૂરિયાતો મુજબ સહાયભૂત થઈ શકે છે. જૂથમાં રોજબરોજની મુલાકાતો અને આંતરક્રિયાને લીધે આ વડીલોનાં કોમન પ્રશ્નોના ઉકેલ મેળવવામાં અને સહાય કરવામાં ગિરિપાટ્રીક સમાજ કાર્યકરને ઘણું સરળ પડે છે.

જૂથનાં રહેલા વડીલોને આર્થિક સહાય મેળવવામાં, આરોગ્ય સુવિધાઓ મેળવવામાં ગિરિયાટ્રીક વર્કર મદદરૂપ થઈ શકે છે. ઉપરાંત જૂથ પૈકીનો કોઈ વડીલ કે વધારે વડીલો કે જેઓ કુટુંબમાં દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનતી હોય અને સહન કરતા હોય તેવા વડીલો સાથે પરામર્શ કરી કાનૂની સહાય મેળવીને સમાયોજનમાં મદદરૂપ બની શકે છે. તેવી જ રીતે વૃદ્ધ મહિલાઓ કે જેઓ નિવૃત્ત ઉંમર બાદ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરીને કુટુંબને મદદરૂપ થતી હોય છે. છતાં પોતાની ભોજન-કપડાં-રહેવાનું જેવી સુવિધાઓથી વંચિત હોય છે તેવી વડીલ મહિલાઓનાં જૂથમાં અને જૂથ દ્વારા સંપર્ક કરી તેમની સમસ્યાઓ સમજી ગિરિયાટ્રીક સમાજ કાર્યકર જરૂરી મદદરૂપ થઈ શકે છે.

સમુદાયિક વૃદ્ધ સમાજ કાર્ય :

વડીલોનાં વિવધ જૂથો અને સમુદાયોની સાથે ગિરિયાટ્રીક વર્કર આ વડીલોનો સામાન્ય પ્રશ્નો, આર્થિક બાબતો, આરોગ્ય બાબતો, રહેણાંક, ભોજન વ્યવસ્થા તથા કાનૂની સંબંધી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે અને વૃદ્ધોની વિવિધ યોજનાઓ અર્થે જોગવાઈઓ મુજબ વડીલોને સંપૂર્ણ રીતે મદદરૂપ થઈ શકાય છે.

જીરોન્ટોલોજીકલ સોશ્યલ વર્કર મોટોમોટી હોસ્પિટલો, સામુદાયિક આરોગ્ય ક્લીક્સ, લાંબાગાળાના રહેણાંક આરોગ્ય સંભાળ સુવિધાઓ, ધર્મશાળાઓની સેન્ટિંગ્સ તથા ડે કેર સેન્ટર્સમાં કામગીરી સંભાળતા હોય છે. સમુદાયીનાં સંશોધનો સાથે તેમને જોડે છે અને વધારાનાં સર્પોર્ટની મદદ પૂરી પડે છે. દર્દી અને મેડિકલ સ્ટાફ વચ્ચેની સાંકળ બનીને વૃદ્ધ દર્દીને મદદ કરે છે. પરિવાર સાથે વૃદ્ધને સહાય કરે છે. આમ શારીરિક જરૂરતા પ્રદાન કરે છે અને માનસિક, ભાવનાત્મક રીતે વૃદ્ધોને સર્પોર્ટ કરીને વૃદ્ધને તથા તેના પરિવારને ટેકો આપે છે.

3.8 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે વડીલવર્ગ સાથે થતી અવગણના અને દુર્વ્યવહારો, દુરુપયોગ અને દુરુપયોગનાં પ્રકારો, દુર્વ્યવહારોનાં જોખમી પરિબળો અને તેના નિવારણ નહીં અભ્યાસ કર્યો. ભવ્ય ભૂતકાળ ધરાવતા આપણા સુસંસ્કૃત સમાજમાં આજે વડીલોની હાલત ધોબીના કૂતરા કરતાય બદતર જોવા મળે છે. જિંદગીનાં જે પડાવ પર વડીલો શાંતિથી જિંદગી ગુજારવા ઈચ્છતા હોય તે જ સમયે સંતાનો પુત્ર-પુત્રવધૂઓ દ્વારા વૃદ્ધ દંપતી પર થતાં દુર્વ્યવહારોનાં કારણે નિઃસહાય, લાયક હાલતમાં મુકાઈ જાય છે. સંતાનો દ્વારા મૌખિક દુર્વ્યવહારો દ્વારા વૃદ્ધો ને ઉતારી પાડવા, તેમની ઉપર ગુસ્સો કરવો, ઉપેક્ષા કરવી, અવગણના કરવી, તેમની વાત ન માનવી, આવું તો લગભગ સમાજનો 70% થી વધારે કુટુંબોમાં બનતું જ હોય છે. ઘણા સંતાનો દ્વારા શારીરિક કનડગત, મારજૂડ, ભોજન બંધ કરવું, દવાઓ ન લાવી આપવી, આરામ માટે સારો રુમ ન ફાળવવો, સગા-સંબંધીને મળવાની મનાઈ ફરમાવવી, ઘરની બહાર નિકળવા ન દેવા જેવા અનેક દુર્વ્યવહારો આચરવામાં આવે છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને શારીરિક, માનસિક દુર્વ્યવહારોમાંથી ઉગારી સહાયભૂત થળા સામાજિક કાર્યકર દ્વારા વ્યક્તિગત વૃદ્ધ સામાજિક કાર્યની પદ્ધતિ મુજબ મદદરૂપ થવામાં આવે છે. વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં પ્રશ્નો સાંભળીને જૂથમાં તથા સમુદાયમાં સામાજિક કાર્યપદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને વૃદ્ધ સેવાર્થી શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ મેળવવા સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ થાય છે. જરૂર જણાય અટકાથી વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની વિવિધ યોજનાઓનો લાભ અપાવવામાં આવે છે. વૃદ્ધ નાગરિક આર્થિક મદદ મેળવી શકે તે માટે સરકારી યોજનાઓમાંથી આર્થિક મદદ, વિમા સહાય, આરોગ્ય સેતુ ધ્વારા આરોગ્ય વિષયક લાભો આપવામાં મદદરૂપ થાય છે. ઉપરોક્ત મફત અનાજ વિતરણનો લાભ પણ આપી શકાય છે. સંતાનોથી પીડિત વડીલોને કાયદાકીય મદદ આપવામાં આવે છે અને આ રીતે વૃદ્ધ વડીલોને સામાજિક કાર્યકર દ્વારા વિવિધ રીતે સહાયભૂત બની સામાજિક સમાયોજનમાં મદદરૂપ બનવા સક્ષમ બનાવવામાં આવે છે.

3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. પ્રાચીન સમયમાં લોકો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં કઈ ઉંમરે જતા હતા ?
A. 50થી 55 વર્ષ
B. 55થી 60 વર્ષ
C. 60થી 65 વર્ષ
D. 65 વર્ષથી ઉપર
2. ભારતમાં કેટલા ટકા વૃદ્ધોને પૌષ્ટિક આહાર મળે છે ?
A. 57.30%
B. 29.62%
C. 25.21%
D. 36.1%
3. ભારતમાં કેટલા ટકા વૃદ્ધો પરિવાર સાથે રહે છે ?
A. 77%
B. 75%
C. 80%
D. 65%
4. વરિષ્ઠ વ્યક્તિ પોતાની સંપત્તિ પોતાની ઈચ્છા મુજબ સંતાનોને આપી શકે તે માટે શું જોગવાઈ કરવામાં આવી છે ?
A. કાયદા
B. વિલ
C. પેન્શન
D. યોજના
5. બંધારણની કઈ કલમમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિને જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્થાન માટે કેટલીક કાનૂની જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે ?
A. કલમ-309
B. કલમ-42
C. કલમ-398
D. કલમ-41

3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો :

1. (A) 50થી 55 વર્ષ
2. (A) 57.3%
3. (A) 77%
4. (B) વિલ
5. (A) કલમ-309

3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

- અવગણના : માન-સન્માન ન આપવું. ગણતરીમાં ન લેવા.
- દુર્વ્યવહાર : ખરાબ વ્યવહાર
- મૌખિક દુર્વ્યવહાર : અપમાનજનક ભાષામાં અપશબ્દો બોલવા.
- માનસિક દુર્વ્યવહાર : અભદ્ર વર્તન કરવું, વારંવાર અપમાન કરવું.
- બોજ : અણગમા જેવી પરિસ્થિતિ.

3.12 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. વડીલો સાથે થતાં દુર્વ્યવહારો તમારા વિસ્તારનાં વૃદ્ધોને ધ્યાનમાં રાખીને લખો.

.....

.....

.....

.....

-
-
2. વડીલો સાથેનાં દુર્વ્યવહારોનાં નિવારણ માટે સમાજકાર્યકરની ભૂમિકા એક સામાજિક કાર્યકર તરીકે દર્શાવો.
-
-
-
-
-
-

3.13 પ્રવૃત્તિ

1. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે દુર્વ્યવહાર કરવાથી થતાં તેના જોખમો અને તેનું નિવારણ તમારા ક્ષેત્રકાર્યનાં અનુભવને આધારે લખો.
2. વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં દુર્વ્યવહારોને અટકાવવા કાયદાકીય જોગવાઈઓ મુદ્દાસર જણાવો.

3.14 કેસ સ્ટડી

1. નજીકનાં વૃદ્ધાશ્રમમાં જઈને દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા વૃદ્ધ વ્યક્તિની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરો.
2. વૃદ્ધોની પુર્નવસન માટે વૃદ્ધાશ્રમમાં કરવામાં આવતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરી સવિસ્તાર લખો.

3.15. સંદર્ભગ્રંથો

1. ભારતીય સમાજ મુબ્દે એવં સમસ્યાएं
डॉ. शैलेन्द्र व्यास, शर्मा एस. डी. (२०१३)
निखिल पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
आगरा
2. भारत में सामाजिक समस्याएं
त्रिपाठी घनश्याम, सपासेना आराधन (२०११)
आस्था प्रकाशन,
जयपुर
3. Social Problems in Indian Society
Pandey Ugrasen - 2012
DPS Publishiry house, New Delhi
4. વૃદ્ધત્વની સમસ્યા
પટેલ હિતેશકુમાર ન (ડી)
વૃદ્ધત્વની સમસ્યા
હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ (1999)
5. કૌટુંબિક સમસ્યાઓ અને નિવારણ
તારાબેન પટેલ (ડી)
ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ - 1982

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

MSW-406

वृद्धो अने अपंग व्यक्तिओ
साथे सामाजिक कार्य

विभाग

2

वृद्धो माटे जोगवाँओ, कायदाओ अने योजनाओ

अकम-1 वृद्धो माटेनी जोगवाँओ अने कायदाओ

अकम-2 वृद्धो माटेनी योजनाओ

अकम-3 व्यवसायिक सामाजिक कार्यप्रथा

अकम-4 हेल्य अेज ँन्डिया

ISBN : 978-93-91071-77-6

લેખક

ડૉ. કાંતિ પી. ત્રિવેદી	પ્રિન્સિપાલ શ્રી સાર્વજનિક એમ.એસ.ડબલ્યુ/બી.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, મહેસાણા
શ્રી જાગૃતિ પી. ત્રિવેદી	રિટાયર્ડ સ્ટેટ પ્રોગ્રામ ઓફીસર સંકલિત બાળવિકાસ યોજના ગુજરાત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. વિપીન મકવાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. નીતુ સૈની	મહેસાણા

પરામર્શક (ભાષા)

પ્રિ. ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
------------------------	--

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

“અવહેલનાનાં દ્વાર અને દ્વારા પર અમે
થંભી ગયો છે શ્વાસ અને શ્વાસ પર અમે
કોણે કર્યો પ્રહાર ખબર કાંઈ ના રહી
વિંધાઈ ગઈ છે પાંખ અને પાંખ પર અમે”

સંસારનાં ગૃહસ્થજીવન દરમિયાન જે સંતાનોને ઉછેરવા શિક્ષણ આપવા, તેમના ધામધૂમથી લગ્ન કરવા અને પછી તેમના સંસાર વસાવવા, મકાનો ખરીદી આપવા માટે માતા-પિતાની જિંદગી ખર્ચાઈ જાય છે. પિતા રાત-દિવસની મહેનત કરીને પોતાના બાળકોની જિંદગી સાચવે છે અને માતા ઘરમાં બધાની સગવડો સાચવતી પોતાની જિંદગી ખર્ચી નાંખે છે. તે જ સંતાનો માતા-પિતાનાં ઘડપણમાં તેમને હડધૂત કરે, તેમને પોતાના ઘરમાં સાથે ન રાખે, સાથે રાખે તોય અનેક અવગણનાઓ, દુર્વ્યવહારોથી તેમનાં હૃદયને આઘાત પહોંચાડે, વડીલોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ ન કરી તેમને હેરાનગતિ કરે, ઘણી વૃદ્ધાશ્રમમાં મુકી આવે, ઘણીવાર ગામડાંનાં ઘરમાં વૃદ્ધ દંપતી કે એકલી વૃદ્ધ માતા આર્થિક સંકટામણમાં દિવસો ગુજારે - આવી અનેક સમસ્યાઓથી વૃદ્ધો પોતાની જિંદગીનાં અંતિમ દિવસો, અંતિમ પડાવમાં સુખી થવાને બદલે પારાવાર વેદના સહન કરીને દુઃખમાં દિવસો પસાર કરતાં હોય છે. આ વડીલોની સુરક્ષા અને કલ્યાણ માટે ભારતનાં બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આ એકમ-1માં વૃદ્ધો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ, માતા-પિતાનું સંચાલન, કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિકો અધિનિયમ 2007ની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં બંધારણીય અધિકારોની માન્યતા આપી સંતાનો દ્વારા માતા-પિતાની જાળવણીની જવાબદારીની જોગવાઈઓને વિસ્તૃત સમજૂતી આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત વરિષ્ઠ નાગરિકો અંગ્રેજ રાષ્ટ્રીય નીતિ અને વિલ બનાવવાની જોગવાઈઓને વિસ્તૃતમાં સમજાવવામાં આવી છે. જે સમાજકાર્યનાં આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી કરતાં વિદ્યાર્થીઓને વડીલો સાથે કાર્ય કરવાનો નવો અભિગમ આપી કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

એકમ - 2માં વૃદ્ધો માટેની યોજનાઓ જેમ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનો સંકલિત કાર્યક્રમ, ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના, વરિષ્ઠ નારિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ કઈ કઈ મળે છે તેની વિભાગવાઈઝ ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળી રહે તે રીતે છણાવટ કરેલ છે જેના અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધ સેવાર્થીની જરૂરિયાત મુજબ વિવિધ યોજનાઓનો લાભ અપાવી શકે છે અને આ રીતે વૃદ્ધ સેવાર્થીઓને સહાયભૂત બની શકે તેવી દૃષ્ટિ કેળવી શકે છે.

એકમ-3માં વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કેવી રીતે કરવું તે અંગે તથા ભારતમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટેની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તૃત દર્શાવવામાં આવી છે. વૃદ્ધો સાથે કૌટુંબિક વૈયક્તિક સમાજકાર્ય કેવી રીતે કરવું તે બાબતે વિસ્તૃત - ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય સમાજવવામાં આવ્યું છે. વૃદ્ધો સાથે કામ કરવા માટેની વિશેષ સમાજકાર્યની કાર્યકુશળતાઓ અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓ વૃદ્ધ સેવાર્થી સાથે સામાજિક કાર્ય કરવા તત્પર બને અને સક્ષમ બની શકે તેવી પ્રેરણા મળી શકે છે.

એકમ-4માં વૃદ્ધો માટે ભારતમાં કામગીરી કરતાં હેલ્પ એ જ ઈન્ડિયા અંગે વિસ્તૃત છણાવટ કરી હેલ્પ એ જ ઈન્ડિયાના ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યોની વિસ્તારપૂર્વક છણાવટ આ વિભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે.

આમ આ વિભાગ દ્વારા આપણે વૃદ્ધો સાથેનાં સમાજકાર્ય માટેની સરકારશ્રીની યોજનાઓ, નીતિઓ, સુવિધાઓ છૂટ વગેરેનો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવી શકીએ છીએ અને વ્યવસાયિક સમાજકાર્યનાં આ ક્ષેત્ર માટે વિદ્યાર્થીને તલસ્પર્શી માહિતી સાથે તૈયાર કરી સફળતાપૂર્વક વ્યાવસાયિક કાર્ય માટે સક્ષમ બનાવી શકીએ છીએ.

ઘટકના હેતુઓ :

1. વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરવા માટે આ વિભાગનો અભ્યાસ જરૂરી છે.
2. વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરવા માટે બંધારણની જોગવાઈઓ, વરિષ્ઠ નાગરિક પરની રાષ્ટ્રીય નીતિ અને વિલ બનાવવાની જોગવાઈઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે.
3. આ વિભાગ દ્વારા વૃદ્ધો માટેની સરકારશ્રીની વિવિધ યોજનાઓ કાર્યક્રમો, વરિષ્ઠ નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપયોગ માટે સમાજકાર્યના અભિગમને જાણી શકાય છે.
4. આ વિભાગ દ્વારા વૃદ્ધો સાથેનાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય માટેની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ, વૃદ્ધો સાથેનું સમાજકાર્ય તથા સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે કાર્ય કરવાની કાર્ય કુશળતાઓના અભ્યાસથી આ ક્ષેત્રમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની દૃષ્ટિ કેળવાઈ શકે છે.

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમનાં હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 વૃદ્ધો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ
- 1.3 માતા પિતાનું સંચાલન, કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ 2007
- 1.4 વરિષ્ઠ નાગરિક પર રાષ્ટ્રીય નીતિ
- 1.5 વીલ બનાવવાની જોગવાઈઓ
- 1.6 ઉપસંહાર
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 1.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.10 સ્વાધ્યાય લેખન
- 1.11 પ્રવૃત્તિ
- 1.12 કેસ સ્ટડી
- 1.13 સંદર્ભ ગ્રંથો

1.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. વૃદ્ધો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓનો અભ્યાસ કરવો.
2. માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિકો અધિનિયમ 2007નો અભ્યાસ કરવો.
3. વરિષ્ઠ નાગરિકો પર રાષ્ટ્રીય નીતિ 2011નો અભ્યાસ કરવો.
4. વૃદ્ધો દ્વારા વીલ બનાવવાની જોગવાઈઓનો અભ્યાસ કરવો.

1.1 પ્રસ્તાવના :

આપણા દેશમાં ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસામાં જ્યારે આપણે વડીલોને નતમસ્તક થઈ પાયલાગવા કરીએ છીએ ત્યારે હંમેશા આપણને આશીર્વાદ આપે છે કે તમે 100 વર્ષ જીવો - શત જીવં શરદઃ એટલે કે લાંબા આયુષ્યના આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે. આ લાંબી જીંદગી આનંદમય અને સ્વસ્થ બને તે ખૂબ મહત્વનું છે અને સરકારશ્રી દ્વારા બંધારણની જોગવાઈઓમાં આ બાબતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણના આર્ટિકલ-21માં વ્યક્તિનાં જીવન પ્રદૂષણમુક્ત અને તંદુરસ્તી વાતાવરણનો આનંદ લેવાનો હક્ક છે. તેવી જ રીતે સ્વાસ્થ્ય અને તબીબી સહાય અને સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર છે. વૃદ્ધ, અશક્ત વ્યક્તિઓ, વિધવાઓ અને નિરાધાર વ્યક્તિઓને રાજ્ય સરકાર વિનામૂલ્યે અનાજ પૂરું પાડે છે.

તેવી જ રીતે બંધારણ કલમ - 41 વૃદ્ધાવસ્થાની સામાજિક સુરક્ષાની જોગવાઈ કરે છે. બંધારણની કલમ 309માં વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, કામદારોને કલ્યાણની વિગતો નિર્દિષ્ટ કરે છે તેથી જ રાજ્ય સરકારો વૃદ્ધોને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે પેન્શન યોજનાઓ, વીમા યોજનાઓ બનાવે છે. ઉપરાંત

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્થાન માટે કેટલીક કાનૂની જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ તે પૈકીની સૌથી અનુભવી બાબત છે.

હિન્દુ કાયદા, મુસ્લિમ કાયદાઓ તથા ખ્રિસ્તી અને પારસી કાયદાઓમાં સંતાનો દ્વારા માતા-પિતાને જાળવવાની જવાબદારી કાયદેસર રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલી છે અને વડીલો, વૃદ્ધો માતા પિતા કે માતા અથવા પિતાને સ્વમાનભેર સાચવવા માટે સંતાનો સંપૂર્ણ રીતે બંધાયેલા છે અને તેનો ભંગ દંડને પાત્ર છે. સજાને પાત્ર ગણવામાં આવે છે. તેવી કાયદામાં સ્પષ્ટ જોગવાઈ છે. તે ઉપરાંત સરકારશ્રી દ્વારા માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ - 2007માં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં કેટલાંક અધિકારોને માન્યતા આપવામાં આવી છે જેમાં દર્શાવ્યા મુજબ વરિષ્ઠ નાગરિકની જાળવણીની જોગવાઈઓ કરેલી છે અને જો વરિષ્ઠ નાગરિક દ્વારા જાળવણી માટે અરજી કરવામાં આવે તો ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા માસિક ભથ્થું રૂ. 10000ની મર્યાદામાં ચૂકવણી કરવા સંતાનોને હુકમ કરે છે. આમ સરકારશ્રીની નીતિ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવાની છે.

ભારત સરકારી વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિને વૃદ્ધોનાં કલ્યાણકારી પગલાંઓને વેગ આપવા અને ફાયદાકારક રીતે સશક્તિકરણ માટે અમલમાં મુકી છે. જેમાં દર્શાવ્યા મુજબ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં ફરજ બજાવતા લોકોની સુરક્ષાની ખાતરી માટે પેન્શન ફંડની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. દરેક જિલ્લાઓમાં વૃદ્ધાશ્રમો અને ડે કેર સેન્ટરનું નિર્માણ 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરના લોકો માટે સંશોધન કેન્દ્રો અને રોજગાર બ્યુરોની સ્થાપના, રેલ ભાડા અને એરલાઈન્સમાં કન્શેસનનો સમાવેશ કર્યો છે. ઉપરાંત બધી સાર્વજનિક હોસ્પિટલ્સમાં જેરિયાટ્રિક કેર સુનિશ્ચિત કરવા કાયદો ઘડવાની જોગવાઈ છે ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય પરિષદની સ્થાપના અંગે જાહેરાત કરી છે. જેને એજવેલ ફાઉન્ડેશન કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પોતાની સંપત્તિ પોતાના સંતાનોમાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ વહેંચી શકે તે માટે સરકારશ્રી દ્વારા વૃદ્ધો માટે વીલ બનાવવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે.

આમ સરકારશ્રીની વૃદ્ધોના કલ્યાણ અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવાની નીતિ અનુસાર વૃદ્ધો માટે વિવિધ જોગવાઈઓ, રાષ્ટ્રીય નીતિઓ અને યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે જેથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પોતાની નિવૃત્તિ પછીનો સમય સ્વસ્થ, સલામત અને આનંદમય રીતે પસાર કરી શકે.

1.2 વૃદ્ધો માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ :

ભારતનાં બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં તમામ મૂળભૂત અધિકારો ભારતનાં તમામ નાગરિકો મેળવી શકે છે. તેથી આ તમામ અધિકારોનો ઉપયોગ વરિષ્ઠ નાગરિક દ્વારા રક્ષણાત્મક પગલાં તરીકે થઈ શકે છે તે અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો અને રાજ્ય નીતિઓનાં કેટલાક નિર્દેશી સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ તેમના અધિકારો સ્થાપિત કરવા માટે આશ્ચર્યજનક રીતે વરિષ્ઠ નાગરિકો કરી શકે છે :

◆ આર્ટિકલ 21 :

ભારતીય બંધારણનો આર્ટિકલ 21 વ્યક્તિનાં જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની સુરક્ષા કરે છે.

- પ્રદૂષણમુક્ત અને તંદુરસ્ત વાતાવરણનો આનંદ લેવાનો અધિકાર
- સ્વાસ્થ્ય એ તબીબીની સંભાળનો અધિકાર
- કટોકટી સહાય તબીબી સુવિધાઓ
- આજીવિકાનો અધિકાર
- પ્રતિષ્ઠિત જીવન જીવવાનો અધિકાર
- સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર
- વ્યક્તિની કિંમતી સંપત્તિમાં યોગ્ય અથવા ન્યાયી પ્રતિષ્ઠા સાથે જીવવાનો અધિકાર

- આશ્રય મેળવવાનો અધિકાર
- મફત કાનૂની સહાયનો અધિકાર
- અનાજ ખરીદવાની અસમર્થતાને લીધે ભૂખે મરતા હોય છે.

તેઓને ખોરાક પૂરો પાડવાનો રાજ્યોની પાસેના સરપ્લસ સ્ટોકમાંથી વિનામૂલ્યે પ્રદાન કરવાની જોગવાઈ.

વૃદ્ધ, અશક્ત, નિરાધાર મહિલાઓ અને પુરુષોને રાજ્ય સરકાર વિનામૂલ્યે અનાજ પૂરા પાડવામાં આવે તેવી જોગવાઈ વીજળીનો અધિકાર જીવનનો અધિકારમાં સામેલ છે.

ભારતીય બંધારણની કલમ-21 હેઠળ જીવનનાં તેના મૂળભૂત હક્કનું ઉલ્લંઘન કરવાનાં આધારે પત્ની તેનાં પતિ દ્વારા બીમાર પિતાને અંગદાન કરવા સામે વાંધા ઉઠાવી શકે નહીં.

- કલમ : 1

આર્ટિકલ - 1 એ બંધારણનાં ભાગ ચારમાં એટલે કે રાજ્ય નીતિનાં નિર્દેશક સિદ્ધાંતો છે. આ આર્ટિકલ મુજબ, રાજ્ય તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં, બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને અપંગતાનાં કિસ્સામાં જાહેર સહાય માટે નાણાકીય જોગવાઈ કરશે. તે ઉપરાંત કામનાં અધિકારની સલામતી અને શિક્ષણ માટે પણ જોગવાઈ કરશે. આર્ટિકલ - 41 વૃદ્ધાવસ્થાની સામાજિક સુરક્ષાની જોગવાઈ કરશે.

- કલમ - 309

ભારતીય બંધારણીય કલમ - 309 કહે છે કે વિધાનસભા, સંઘ અથવા કોઈપણ રાજ્યની બાબતોમાં જાહેરસેવાઓ માટે નિયુક્ત વ્યક્તિઓની સેવાની જરૂરિયાત અને શરતોનું નિયમન કરે છે. સરકાર સમય - સમય પર નિયમો એ નિયમોની ચિંતા કરે છે. જે તેના કર્મચારીઓને નિવૃત્તિ લાભ સહિતની સેવાની શરતો મુકે છે. આમ યુનિયન અને રાજ્યોની ભરતી પ્રક્રિયા નિમણૂક અને સેવાની શરતોના નિયમોએ સંસ્થાનિક માન્યતાની કસોટીમાંથી પસાર થવું. આમ નાગરિકનાં મૂળભૂત અધિકારને ધ્યાનમાં રાખીને સંઘ કે રાજ્ય વિધાનસભા કોઈપણ પ્રકારની નિયમાવલી તૈયાર કરી શકશે નહીં.

નિવૃત્તિ માટેની શરતો જો તે ફરજિયાત હોય કે સ્વૈચ્છિક હોય કે વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં હક્કોને અસર કરતી અન્ય કોઈ સેવાની શરતોને પડકારવામાં આવી શકે છે. ફરજિયાત નિવૃત્ત વ્યક્તિને બચાવ કરવાની વ્યાજબી તક, કુદરતી ન્યાયનાં સિદ્ધાંતો મુજબ મળવી જોઈએ.

બંધારણના શિષ્યુલ viii ની સૂચિ iii ની 24માં પ્રવેશ, કામની સ્થિતિ, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, કામદારોને વળતર, અમાન્યતા અને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના વગેરે સહિતનાં કામદારનાં કલ્યાણની કલ્પના સાથે કામ કરે છે. તેથી યુનિયન અને રાજ્ય બન્ને વૃદ્ધોને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે અલગ પેન્શન નિયમો બનાવી શકે છે.

42માં વૃદ્ધો માટે કાયદા, નિયમો અને યોજનાઓ રાજ્ય સૂચિની આઈટમ નંબર 9 અને આઈટમ નં. 20, 23 અને 24 સમાલીન સૂચિ વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, સામાજિક સુરક્ષા, વીમા, સામાજિક અને આર્થિક આયોજનથી સંબંધિત છે.

બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં નક્કી કરેલા પરિણામો અને કલ્યાણકારી રાજ્યોની વિભાવનાઓ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત છે. સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક ન્યાયનો માધ્યમ દ્વારા સલામતી અને સુરક્ષા માટે રાજ્ય આવક તથા દરજ્જાની અસમાનતાઓને ઘટાડવા અને સુવિધાઓ અને તકો પ્રદાન કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે. આ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે વૃદ્ધ વ્યક્તિ અથવા વૃદ્ધ લોકોના જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્થાન માટે કેટલીક કાનૂની જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ, તેમાંની સૌથી અગત્યની બાબત છે.

- કલમ - 46

શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપશે અને અન્ય નબળાવર્ગ - રાજ્યનાં નબળા વર્ગનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારનાં શોષણથી બચાવશે.

આ જોગવાઈ બંધારણનાં ચોથા પ્રકારમાં એટલે કે ભારતીય બંધારણનાં નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં સામેલ છે. આર્ટિકલ 37માં જણાવ્યા મુજબ નિર્દેશક સિદ્ધાંતો, કાયદાની કોઈપણ અદાલત દ્વારા અમલવારી થતા નથી પરંતુ નિર્દેશક સિદ્ધાંતો રાજ્ય સરકારો પર સકારાત્મક જવાબદારી લાદે છે. એટલે કે શું કરવું જોઈએ તે જણાવે છે. નિર્દેશક સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં મુળભૂત હોવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યને કાયદા બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા છે. આનો સંબંધ સીધા વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે છે.

◆ કાનૂની સુરક્ષા :

માતા-પિતાને જાળવવાની નૈતિક ફરજ બધા લોકો દ્વારા માન્ય છે. જો કે કાયદાની વાત છે ત્યાં સુધી આવી જવાબદારીની સ્થિતિ અને હદ સમુદાયોથી સમુદાયોમાં બદલાય છે.

◆ હિન્દુ કાયદા

હિન્દુઓમાં પુત્રોની તેમના વૃદ્ધ માતા-પિતાની જાળવણી કરવાની જવાબદારી છે જે પોતાની કમાણી અને સંપત્તિથી પોતાને જાળવી શકતા ન હોય. પ્રારંભિક ગ્રંથોમાં પણ માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ જવાબદારી કુટુંબની સંપત્તિના કબજામાં સંદર્ભ દ્વારા અથવા રાજ્ય દ્વારા લાગુ કરાયેલી વ્યક્તિગત કાનૂની જવાબદારી હતી. અંગત કરાયેલી વ્યક્તિગત કાનૂની જવાબદારી હતી. હિન્દુ અંગત કાયદા દ્વારા માતા-પિતાની જાળવણી માટેની કાયદાકીય જોગવાઈ, હિન્દુ દત્તક અને જાળવણી અધિનિયમ 1956ની કલમ 20માં સમાવિષ્ટ છે. આ કાયદો એ ભારતમાં પ્રથમ પર્સનલ લો છે. જે બાળકોને તેમના માતા-પિતાની જાળવવાની ફરજ લાદી છે. બંધારણમાં જોગવાઈ કર્યા મુજબ વડીલોનો હક્ક છે કે તેઓને સંતાનો દ્વારા જાળવવામાં આવે જેને બંધારણનાં સેક્સન 125 (1) (st) 1973ના ક્રિમિલન પ્રોસિઝર કોડ અને સેક્સન (03) ની હિન્દુ દત્તક અને જાળવણી અધિનિયમ કાયદો 1956માં જોગવાઈ કરી છે. વિભાગનાં શબ્દો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે માતાપિતાની જાળવણી જવાબદારી ફક્ત પુત્રો પૂરતી મર્યાદિત નથી. પુત્રીઓની પણ માતા પિતા, પ્રત્યે સમાન ફરજ હોય છે. એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે. ફક્ત એવા માતા-પિતા કે જેઓ કોઈપણ સ્ત્રોતથી પોતાને જાળવવા માટે આર્થિક રીતે અસમર્થ છે, તેઓ આ કાયદા હેઠળ જાળવણી માટે હક્કદાર છે.

◆ મુસ્લિમ કાયદો :

મુસ્લિમોમાં મતે બાળકોની ફરજ છે કે તેઓ મુસ્લિમ કાયદા હેઠળ પણ તેમના વૃદ્ધ માતા-પિતાની જાળવણી કરે - સરળ સંજોગોમાં બાળકો તેમના ગરીબ માતા-પિતાને જાળવવા માટે બંધાયેલાં છે.

(બી) તનાવપૂર્ણ સંજોગોમાં પુત્ર પોતાની માતાને જાળવવા માટે બંધાયેલો છે. જો માતા ગરીબ છે તેમ છતાં અશક્ત નથી.

(સી) એક દિકરો જે ગરીબ હોવા છતાં કંઈક કમાઈ રહ્યો છે તે પોતાના નહીં કમાતા પિતાને ટેકો આપવા માટે બંધાયેલો છે.

કાજના જણાવ્યા મુજબ માતા-પિતા અને દાદા-દાદી તેમના જીવન નિર્વાહ માટે સક્ષમ હોવા છતાં આ કાયદા હેઠળ તેમના બાળકો અને પૌત્ર-પૌત્રીઓ દ્વારા જાળવણી માટે હક્કદાર છે. મુસ્લિમ કાયદા હેઠળ બન્ને દિકરા-દિકરીઓએ તેમના માતા-પિતાને જાળવવાની ફરજ છે.

◆ ખ્રિસ્તી અને પારસી કાયદો :

ખ્રિસ્તીઓ અને પારસીઓ પાસે કોઈ માતા-પિતાની જાળવણી માટે વ્યક્તિગત કાયદો નથી.

જે માતા-પિતા જાળવણીની ઈચ્છા રાખતા હોય તેઓએ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડની જોગવાઈ હેઠળ અરજી કરી શકે છે.

- ફોજદારી કાર્યવાહીની સંહિતા હેઠળ :

1973 પહેલા કોડ હેઠળ માતા-પિતાની જાળવણી માટેની કોઈ જોગવાઈ ન હતી. કાયદો પંચ જો કે આવી જોગવાઈ કરવાના પક્ષમાં ન હતું. એના અહેવાલ મુજબી સિનિયર વ્યક્તિ માટે આવી જોગવાઈ જરૂરી નથી. બાળકો દ્વારા માતા-પિતાને વહેંચણી કરવામાં આવતી જાળવણીની રકમમાં નોંધપાત્ર મુશ્કેલી હસે. સિવિલ કોર્ટ દ્વારા ચુકાદા માટે આ બાબત ઘોડવી હિતાવહ છે. જોગવાઈ જો કે પહેલી વખત રજુ કરવામાં આવી હતી. 1973માં ફોજદારી કાર્યવાહીની સંહિતાની કલમ 125 માતા પિતાએ એ સાબિત કરવું જોઈએ કે બાળકો પાસે પૂરતા પૈસા છે તેમ છતાં તેમણે માબાપ કે જે અસમર્થ છે તેને જાળવવા માટે અવગણના કરી છે અથવા તો ઈન્કાર કર્યો છે. એ નોંધવું અગત્યનું છે કે સી.આર.પી.સી. 1973 એક ધર્મ નિરપેક્ષ કાયદો છે અને ક બધા જ ધર્મો અને સમુદાયોથી સંબંધિત વ્યક્તિઓને સંચાલિત કરે છે. પરિચિત પુત્રીઓ સહિત દીકરીઓએ પણ તેમના માતા-પિતાને જાળવવાની ફરજ બજાવવાની રહે છે.

- સરકારી સુરક્ષા : બંધારણની આર્ટિકલ (41) મુજબ :

ભારત સરકારે વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિને 13 જાન્યુઆરી, 1999ના રોજ કલ્યાણકારી પગલાઓને વેગ આપવા અને વૃદ્ધોને તેમના માટે ફાયદાકારક રીતે સશક્તિકરણ માટે મંજૂરી આપી હતી. આ નીતિમાં નીચે મુજબનાં પગલાઓ સામેલ છે.

- અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં ફરજ બજાવતો તે લોકોની સુરક્ષાની ખાતરી માટે પેન્શન ફંડની સ્થાપના.
- દર 3થી 4 જિલ્લાઓ માટે વૃદ્ધાશ્રમો કે કેર સેન્ટરોનું નિર્માણ
- 60 વર્ષથી ઉપરનાં લોકો માટે સંશોધન કેન્દ્ર અને ફરીથી રોજગાર બ્યુરોની સ્થાપના.
- શહેરોની વચ્ચે વચ્ચે મુસાફરી માટે અનુકૂળ રેલ, હવાઈ ભાડા એટલે કે ટ્રેનમાં 30% અને ભારતીય એરલાઈન્સમાં 50% ભાડામાં છૂટ આપવી.
- બધી જ સાર્વજનિક હોસ્પિટલોમાં ફરજિયાત જીરિએટ્રિક કેર સુનિશ્ચિત કરવા માટે કાયદો ઘડવો.
- ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય પરિષદની સ્થાપના અંગે જાહેરાત કરી છે જેને એજવેલ ફાઉન્ડેશન કહેવામાં આવે છે તે તેમના જીવનને સરળ બતાવવાનાં પગલાં પર વૃદ્ધ લોકોનો અભિપ્રાય લેશે.
- સ્કૂલ્સ - શાળાઓ : વૃદ્ધો સાથે રહેવા અને કાર્ય કરવા માટે શાળાના બાળકોને સંવેદનશીલ બનાવવાનાં પ્રયત્નો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સામાજિક ઘૂણાસ્પદતાને રાઉન્ડ ધ કલોક હેલ્પલાઈન ગોઠવવાની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી.
- સરકારની નીતિ અનુસાર કોઈપણ જાતની મુશ્કેલીઓથી વૃદ્ધને બચાવવા માટે પેન્શન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, ગ્રેજ્યુઇટી વગેરેનાં તાત્કાલિક સમાધાનને પ્રોત્સાહન આપે છે.
કરવેરા નીતિઓને વૃદ્ધો માટે સંવેદનશીલ બનાવવા માટે પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- આ નીતિ વૃદ્ધોની આરોગ્ય સંભાળની જરૂરિયાતોને પણ ટોચ અગ્રતા આપે છે.
- આવકવેરા કાયદાની સેક-8બી, 88-ડી અને 88ડીડી અનુસાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે 32મા છૂટ છે.
- જીવન વીમા નિગમ (એલઆઈસી) વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં લાભ માટે જીવન યોજના, જીવન અક્ષય યોજના, વરિષ્ઠ નાગરિક એકમ યોજના, તબીબી વીમા યોજના માટે પણ અનેક યોજના પૂરી પાડે છે.

- પૂર્વ વડાપ્રધાન અટલબિહારી બાજપાઈ વૃદ્ધ વ્યક્તિના લાભ માટે અન્નપૂર્ણા યોજના પણ શરૂ કરી હતી. આ યોજના અંતર્ગત વૃદ્ધોને દર મહિને 10 કિ.ગ્રા. અનાજ આપવામાં આવે છે.
- સરકાર વૃદ્ધોને સરળ લોન પર શહેરી અને ગ્રામીન નીચે આવકવાળા માટે સરકારી યોજનાઓ હેઠળ બાંધવામાં આવેલા મકાનોનાં 10 ટકા મકાનો ફાળવવાનો પ્રસ્તાવ છે.
- હાઉસિંગ અને કોલોનીઓનો લેઆઉટ વૃદ્ધોની જરૂરિયાતો અને જીવનશૈલીને પ્રતિસાદ આપશે જેથી તેમની ગતિશીલતામાં કોઈ શારીરિક અવરોધો ન આવે. તેમને ગ્રાઉન્ડ ફ્લોરનો ફ્લેટ ફાળવવામાં આવે છે.

1.3 માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ - 2007

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વૃદ્ધ લોકો માટે લીધેલા પગલાંઓના અનુસંધાને ભારત સરકારે 1999માં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પર રાષ્ટ્રીય નીતિની શરૂઆત કરી અને ઘોષણા કરી આ એન.પી.ઓ.પી. એ વૃદ્ધ લોકોનાં કેટલાક અધિકારોને માન્યતા આપી છે અને આરોગ્ય સુવિધાઓ અને વૃદ્ધ લોકોના જીવન એ સંપત્તિની સુરક્ષા સાથે આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે સરકારની જવાબદારીઓ જાહેર કરી જેના પરિણામ સ્વરૂપ 2007માં કાયદો પસાર થયો.

વરિષ્ઠ નાગરિકોનાં મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નીચેની મહત્વપૂર્ણ સુવિધાઓ ધરાવતો આ એક અનન્ય કાયદો છે.

- બિલની કલમ 5 (1) હેઠળ વરિષ્ઠ નાગરિક અથવા માતા-પિતા બિલની કલમ 4 હેઠળ જાળવણીની અરજી કરી શકે છે.
- વરિષ્ઠ નાગરિક એક ભારતીય નાગરિક છે. જેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી 60 વર્ષ છે. જેઓ માતા-પિતા બન્ને હોઈ શકે અથવા પિતા અથવા માતા હોઈ શકે છે. તે જૈવિય દત્તક અથવા સાવકા પિતા, સાવકી માતા અથવા સિનિયર સિટીઝન હોય કે નહીં પરંતુ જો વરિષ્ઠ નાગરિક અથવા માતા-પિતા અસમર્થ હોય તો કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિ અથવા વરિષ્ઠ નાગરિક પોતે અથવા તેમનાં વતી અધિકૃત સંસ્થા અથવા સ્પેરેઈક સંસ્થા તેમનાં વતી જાળવણીની અરજી કરી શકે છે.
- આ કાયદો માતા-પિતા અને વરિષ્ઠ નાગરિકોની જાળવણીની જોગવાઈઓ કરે છે. જાળવણીની વ્યાખ્યા જીવનની બધી જ આવશ્યકતાઓને આવરે છે.
- રાજ્ય સરકાર દ્વારા ટ્રિબ્યુનલની રચના કરવી પડશે. આ ટ્રિબ્યુનલ સિનિયર સિટીઝન દ્વારા અરજી મળ્યાની સાથેસાથે જીઓગનાત્મક સુઓ મોટો લઈ શકે છે તેથી તેનું અધિકારક્ષેત્ર ખૂબ વિશાળ છે.
- મોટાભાગનાં વરિષ્ઠ નાગરિકો અથવા માતા-પિતા પાસે આ અરજી કરવાનાં પણ પૈસા હોતા નથી. ટ્રિબ્યુનલ જ્યારે આ વિભાગ હેઠળ જાળવણી માટેના માસિક ભથ્થાં ચુકવવાનો હુકમ કરે છે જેની રકમ માસિક રૂ. 10,000 કરતા વધારે ન હોય તેટલી રકમ હોવી જોઈએ.
- જ્યારે માસિક ભથ્થા ચુકવવાની કાર્યવાહી લાગી હોય છે ત્યારે આવા બાળકો અથવા સંબંધિતો ને માતા પિતા સહિત જે તે વરિષ્ઠ નાગરિકનાં વચગાળાના જાળવણી માટે માસિક ભથ્થું ચુકવવાનો આદેશ આપી શકે છે.
- કલમ (1) મુજબ માતા-પિતા સહિતનાં સિનિયર સિટીઝન જો પોતાની આવકમાંથી અથવા પોતાની માલિકીની સંપત્તિમાંથી પોતાને જાળવી રાખવામાં અસમર્થ હોય તો આ કલમ હેઠળ જાળવણી માટે અરજી કરવાને હક્કદાર છે.
- માતા-પિતા અથવા દાદા માતા-પિતા તે એક અથવા વધુ બાળકોની સામે દેખરેખ માટે અરજી કરી શકે છે. જેમાં મોટાભાગે પુત્ર-પુત્રી, પૌત્ર અથવા પૌત્રીનો સમાવેશ કરે છે.

- બાળકોએ તેના માતા-પિતાને જાળવવાની જવાબદારી એ માતા-પિતાની જરૂરિયાતો સુધી અથવા પિતા કે માતા અથવા બન્ને સુધી તેઓ નિશ્ચિત કરે તે મુજબ જાળવવાની જવાબદારી સંભાળવાની રહે છે.
- નિઃસંતાન વરિષ્ઠ નાગરિકનો કોઈ કાયદેસરનો વારસદાર હોય. એટલે કે નિઃસંતાન વરિષ્ઠ નાગરિકના મૃત્યુ પછી તે સંપત્તિનો કબજો મેળવે છે અથવા મેળવશે અને મિલકત એટલે કોઈપણ પ્રકારની મિલકત જંગમ અથવા સ્થાવર, પૂર્વજ અથવા સ્વહસ્તગત મૂર્ત અથવા અમૂર્ત ઉપરાંત વરિષ્ઠ નાગરિકને ભેટ મળેલી, આપેલી કે સ્થાનાંતરિત થયેલ હોય તો તેની મિલકત આ શરતને આધીન છે જે કાયદેસરના વારસને મળેલ હોય કે મળવાની હોય છે.
- એક વરિષ્ઠ નાગરિક જેણે પોતાની સંપત્તિ તેના બાળકોને અથવા નજીકનાં સંબંધીને ભેટ આપેલી હોય કે સ્થાનાંતરિત કરેલી હોય તે વ્યક્તિ, સંબંધી કે બાળક વરિષ્ઠ નાગરિકને મૂળભૂત સુવિધાઓ અને મૂળભૂત શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા બંધાયેલો છે.
- જો આ રીતે સંપત્તિ મેળવેલ બાળક, સંબંધી અથવા અને શારીરિક વરિષ્ઠ નાગરિકની મૂળભૂત સુવિધાઓ અને શારીરિક પૂરી પાડવા ઈન્કાર કરશે કે નિષ્ફળ જશે તો કલમ 23 (1)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો વરિષ્ઠ નાગરિક ઈચ્છે તો મિલકતનું ટ્રાન્સફર ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા રદ કરી શકશે. આ એક આવકારદાયક જોગવાઈ છે. કારણ કે તે નિષ્કપટ સિનિયર સિટીઝનને તેમના બાળકો, સંબંધીઓ કે નિયુક્ત વારસદારોના શોષણથી સુરક્ષિત રાખે છે.
- અરજી કરનાર વરિષ્ઠ નાગરિક કે માતા-પિતાએ જેની સામે જાળવણીની અરજી કરી હોય તે વ્યક્તિ કે બાળક કે વારસદાર જે હોય તેની સામે ટ્રિબ્યુનલમાં ઓર્ડર પસાર કરવામાં આવે છે. તેણે એક મહિનાની અંદર ઓર્ડરનું પાલન કરવું પડે છે. આ ઓર્ડરની નકલ માતા-પિતાને અથવા વરિષ્ઠ નાગરિકને વિના મૂલ્યે પ્રદાન કરવી.
- વરિષ્ઠ નાગરિકનાં જીવન અને સંપત્તિને સુરક્ષિત રાખવા માટે અને નબળા તથા અસક્ત વરિષ્ઠ નાગરિકને નુકસાન ન થાય તે માટે તેમના ઠેકાણા ખાનગી રાખવામાં આવે છે. બિલની કલમ 24 આ પાસાની સંભાળ રાખે છે.
- જે પણ વરિષ્ઠ નાગરિકની સંભાળ અથવા સંરક્ષણ રાખે છે આવા વરિષ્ઠ નાગરિકની સંભાળ રાખવાને બદલે સંપૂર્ણ રીતે છોડી દેવામાં આવે છે. તેને ત્રણ મહિનાની સજા અથવા દંડ રૂ. 5000/- સુધી અથવા બન્ને સાથે લંબાઈ શકે છે.
- આ અધિનિયમ સિવિલ કોર્ટના અધિકાર ક્ષેત્રને અવરોધે છે. એટલે કે કોઈપણ સિવિલ કોર્ટ દ્વારા આ કાયદા દ્વારા અથવા આ કાયદા અંતર્ગત કરવાના હેતુસર કોઈપણ આદેશ આપવામાં આવશે નહીં.
- કેન્દ્રીય સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતાનાં મિનિસ્ટર શ્રી મીરાકુમારે વરિષ્ઠ નાગરિકનાં કલ્યાણ અને જાળવણી તથા વરિષ્ઠ નાગરિક બિલ 2007માં લોકસભામાં રજૂ કર્યું.
- આ બિલમાં તે વ્યક્તિ ઓ પર ફરજિયાત કરવાની દરખાસ્ત છે જેઓ તેમના વૃદ્ધ માબાપ, સંબંધીઓને સંપત્તિ મેળવવા માટે વારસદાર ગણ્યા હોય છે.
- આ બિલમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સંભાળ અને જાળવણી કરવા માટે વૃદ્ધાશ્રમમાં સ્થાપવાની જોગવાઈઓ કરવાનો પણ હેતુ છે.

દરેક જિલ્લામાં માતા-પિતા, વરિષ્ઠ નાગરિકોની જરૂરિયાત આધારિત, જાળવણી, સારી તબીબી સુવિધાઓ સહિત વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે વૃદ્ધાશ્રમ સ્થાપવા જોગવાઈ છે.

1.4 વરિષ્ઠ નાગરિકો પર રાષ્ટ્રીય નીતિ : 2011

રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધ નીતિ અનુસાર વરિષ્ઠ નાગરિક ભારતીય નાગરિક છે. જેણે 60 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર પ્રાપ્ત કરી છે. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા ભારતનાં રાજ્યો, કેન્દ્રશાસિત

પ્રદેશોના સહયોગથી વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ માટે કાયદા, નીતિ અને કાર્યક્રમો વિકસાવે છે અને અમલ કરે છે.

દેશમાં વસ્તી વિષયક, સામાજિક, આર્થિક અને અન્ય સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં ઉભરતા વલણોને ધ્યામાં રાખીને સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ બતાવે છે. જેમાં નાણાકીય અને ખાદ્ય સુરક્ષા, આરોગ્ય સંભાળ અને પોષણ જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત સલામતી અને સુરક્ષા તથા આવાસ અને કલ્યાણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

ભારતમાં વધતી જતી વસ્તીનો સંદર્ભમાં જોઈએ તો આપણા વડીલો વધુ લાંબો સમય જીવીત રહે, સ્વસ્થ રહે તેવું ઈચ્છીએ છીએ. સંસોધનો સૂચવે છે કે 2030 સુધીમાં ભારતની વસ્તી - એટલે કે 12% વસ્તી 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરના વ્યક્તિઓની હશે. યુએન પોપ્યુલેશન ફંડ અનુસાર આ વસ્તી 2050 સુધીમાં વધીને 19.4% થવાની ધારણા છે.

વડીલોની વસ્તીમાં 60+ થી વધુ વયજૂથમાં પુરુષો કરતા મહિલાઓની સંખ્યા વધુ હોવાનું જણાવેલ છે.

દીર્ઘાયુષમાં વધારો થવાને કારણે 80 વર્ષથી વધુની વસ્તીમાં વધારો થયો છે. જે લગભગ 1.1 કરોડ લોકો છે.

100 વર્ષથી વધુ વયના આશરે 6 લાખ લોકો સાથે 2050 સુધીમાં ભારતમાં શતાબ્દી લોકોની સંખ્યા સૌથી વધુ રહેવાની સંભાવના છે.

આયુષ્યમાં વધારો, પરિવારોમાં વિભક્તિકરણ તેમજ રોજિંદા જાળવણી અને ઉંમર સંબંધી મુશ્કેલીને કારણે અન્યો પર આધારિત જીવન વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે પડકાર રૂપ છે.

વૃદ્ધ મહિલાઓ માટે આર્થિક પરાધીનતાને કારણે સમસ્યા વધતી જાય છે. દેશમાં 1.1 કરોડ વૃદ્ધ લોકો ગરીબી રેખાની નીચે જીવે છે. ઉપરાંત વૃદ્ધ લોકો સામે વધતા ગુન્હાઓથી વૃદ્ધાની સંવેનશીલતા ઘણી વધારે છે.

આ સમગ્ર કારણોસર વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની નીતિ સરકારશ્રી દ્વારા અમલમાં આવેલ છે.

જેમાં નાણાકીય અને ખાદ્ય સુવિધા, આરોગ્ય સંભાળ અને પોષણ જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત વૃદ્ધાની સલામતી અને સુરક્ષા તથા આવાસ અને રહેણાંક જેવા મહત્વની બાબતોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

- સુવિધાઓ :

- એકીકૃત વીમા ઉત્પાદનો અને બચત યોજનાઓ - વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે સરકારશ્રી દ્વારા સંબંધિત બચત યોજનાઓ છે જેનો ખાસ લાભ વરિષ્ઠ નાગરિકોને આપવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિકોની બચત - થાપણને પાંચ વર્ષ પરિપક્તવ થાય છે અને વધારાનાં ત્રણ વર્ષનો સમયગાળા માટે એકવાર લંબાવી શકાય છે.

- નાણાં મંત્રાલય દ્વારા સંચાલિત વરિષ્ઠ પેન્શન વીમા યોજના પ્રથમ 2003માં શરૂ કરવામાં આવી હતી અને ત્યાર બાદ 2014માં ફરીથી શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ એક સામાજિક સુરક્ષા યોજના છે કે જે સબસ્ટ્રીપસન રકમ પરના બાહેધરી કૃત લઘુત્તમ વળતર પર લઘુત્તમ પેન્શન આપે છે.

- વરિષ્ઠ નાગરિકોનાં કલ્યાણ સાથે સંબંધિત કાનૂની જોગવાઈઓ :

(1) બંધારણની કલમ (1) એ સિનિયર સિટીઝનોનાં રોજગાર શિક્ષણ અને જાહેર સહાયતાનાં અધિકાર સુરક્ષિત કર્યા છે. રાજ્યને અપંગતા, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા માંદગીનાં કિસ્સામાં અધિકારોનું સમર્થન કરવું આવશ્યક છે.

(2) કલમ (46)માં વરિષ્ઠ નાગરિકોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક અધિકાર સરકાર દ્વારા સુરક્ષિત કરવા આવશ્યક છે.

(3) કલમ (47)માં રાજ્યએ પોષણ અને જીવનધોરણનું સ્તર વધારવું જોઈએ એ લોકોનાં આરોગ્યની કાળજી રાખવા જોઈએ.

- વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ 2011

(1) મુખ્ય પ્રવાહનાં વરિષ્ઠ નાગરિકોની ચિંતાઓ, ખાસ કરીને વૃદ્ધ મહિલાઓ.

1.5 વીલ બનાવવાની જોગવાઈ :

વીલ એટલે કે એક ઈચ્છા (will) ઘણા જુદા જુદા કાયદાકીય કાર્યો કરી શકે છે. જેમાં વારસો નિયુક્તિ સગીર બાળકો માટે વાલીઓનું નામકરણ અને એસ્ટેટ માટે વહીવટકર્તાનું નામકરણ સામેલ છે.

વીલમાં સામેલ કરવાની મુખ્ય જોગવાઈઓ છે જે નીચે મુજબ છે.

- તમારી સંપત્તિ કોને પ્રાપ્ત થાય છે તે પસંદ કરો :

ઘણા લોકો તેમની બધી સંપત્તિ તેમનાં જીવનસાથી અથવા બાળકો પણ છોડવા માંગે છે. આ પણ સાચું છે. પરંતુ તમે તમારી બધી બાબતોને આવરી રહ્યા છો તેની ખાતરી કરવા માટે કેટલીક વધારાની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

પ્રથમ તો તમે તમારા વીલમાં જેનું નામ જોડો છો તે વ્યક્તિ તમારા પહેલા મૃત્યુ પામે તો શું થવું જોઈએ ? ઘણા કિસ્સામાં એવું બને છે કે બાકીનાં વારસદારોમાં તેમનો હિસ્સો સમાનરૂપે વહેંચવામાં આવશે.

તમે અસ્તિત્વની કલમ સામેલ કરી શકો છો. ઉદાહરણ તરીકે જો તમે અને તમારા જીવનસાથી બન્ને અકસ્માતમાં સાથે છો તો સંભાળતા છે કે જો તમારા પત્ની તમારા પહેલાં મૃત્યુ પામે તો તમારી સંપત્તિ બે વખત પ્રોબેટમાંથી પસાર થઈ શકે. આ સમસ્યાને ટાળવા માટે તમે લાંબી જિંદગી ટકી રહેવાની અવધિ નક્કી કરી શકો છો.

- એક એક્ઝિક્યુટરનું નામ આપો :

વહીવટકર્તા એસ્ટેટનું સંચાલન કરવાનો હવાલો લે છે. ઘણા લોકો કુટુંબના સભ્ય એટર્ની અથવા આ કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી કુશળતાવાળા વ્યક્તિને પસંદ કરે છે.

જો તમારા પ્રાથમિક વહીવટકર્તા એવા આપણા માટે અસમર્થ હોય તો તમારે વૈકલ્પિક વહીવટકર્તા પસંદ કરવાનું પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. આ પદ માટે કેટલાક કાનૂની અથવા તો વ્યવસાયમાં જાણકાર માણસની આવશ્યકતા નથી, તેથી ખાતરી કરો કે તમે કોને આ કામ માટે પસંદ કરો છો.

- અન્ય મહત્વની વીલની જોગવાઈઓ.

બીજી ઘણી જોગવાઈઓ છે જેના સમાવેશ દરેક વીલમાં થવો જોઈએ. કેટલીક જોગવાઈઓ છે કે તમારે તમારી છેલ્લી ઈચ્છા એ વસિયતનામામાં સામેલ કરવાની ખાતરી કરવી જોઈએ.

- તમારે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે નવી ઈચ્છા (વીલ) અને પહેલાંનું વીલ વચ્ચેના સંભવિત સંઘર્ષને ટાળવા માટે તમે બધી જ પૂર્વ ઈચ્છા (વીલ)ને રદ કરી રહ્યા છે.

- એક અવશેષ કલમ સામેલ કરો. જે વીલમાં ઉલ્લેખિત નથી તેવી બધી મિલકતનું શું થાય છે તે નિયંત્રિત કરે છે. આ કલમ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વીલનાં મુસદ્દામાં પછી તમે પ્રાપ્ત કરેલી કોઈપણ સંપત્તિ હજુ પણ તમારા નિયુક્ત કરેલા વારસદારોને વહેંચવામાં આવે છે.

- જો તમારી પાસે નાના બાળકો અથવા ટ્રસ્ટ છે. તો તમારે તમારા વીલમાં કોઈપણ ટ્રસ્ટીઓ અને વાલીઓનું નામ આપવું જોઈએ.

દરેક કુટુંબ અનન્ય છે અને કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં વધુ જટિલ વીલની જોગવાઈઓ જરૂરી છે. જો તમારા વીલમાં શું સામેલ કરવું તે વિશે તમને પ્રશ્નો હોય તો એસ્ટેટ પ્લાનિંગ એટર્ની સાથે સલાહ લો.

- **વીલ એક્ઝિક્યુટ કરવા માટે વીલ અને તેની કાર્યવાહી કેવી રીતે કરવી ?**

વીલ હમેશાં કુટુંબ સાથે સંકળાયેલા વારસામાં અગ્રણી ભૂમિકા પર કબજો કરે છે. ભારતીય ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ 1956માં વીલ બનાવવાની અને તેના અમલની પ્રક્રિયા સમજાવાયેલી છે. આ લેખમાં વીલ સાથે સંકળાયેલાં પ્રશ્નોના જવાબો પણ આપે છે જેવા કે...

- વીલ બનાવવાનું શું મહત્ત્વ છે ? શા માટે વીલ કરવું જોઈએ ?
- વીલનાં વિવિધ પ્રકારો શું છે ?
- વીલ બનાવવા અને તેનો અમલ કરવામાં કાયદો શું છે ?
- વીલ બનાવવાની પ્રક્રિયા શું છે ?
- વીલ એક્ઝિક્યુટ કરવાની પ્રક્રિયા શું છે ?
- વકીલ વીલ બનાવવા અને અમલ કરવામાં શુ ભૂમિકા ભજવે છે ?
- **વારસામાં વીલનું મહત્ત્વ :** વારસો મૂળભૂત રીતે કુટુંબ અથવા વ્યક્તિની સંપત્તિને યુવાપેઢીમાં વિભાજીત કરી છે અથવા સંપૂર્ણ રૂપે વહેંચણી કરે છે. વારસામાં પરિવાર સાથે જોડાયેલી સંપત્તિનો માર્ગ મોકળો થાય છે. સિવાય કે બહારના વ્યક્તિઓને આપવામાં આવે.
- વારસો બે રીતે પસાર થાય છે.
 1. વસિયતનામું
 2. આંતરરાજ્ય

વીલ બનાવતી વ્યક્તિ એટલે વસિયત નામુ કરનાર વ્યક્તિ. વીલ બનાવનાર વ્યક્તિ વીલ બનાવીને પ્રાપ્ત કર્તા - ઉત્તરાધિકારી કે વારસદાર તરફ મિલકતને પહોંચાડે છે. આમ વીલ બનાવનાર એ વસિયત કરનાર છે. જેમાં વીલ બનાવનાર નિર્માતા તેને પ્રાપ્ત કર્તાઓ કે વારસદારો અને એક વહીવટકર્તા પણ વીલમાં સામેલ હોય છે. આ વહીવટકર્તા ની મૂળ ફરજ છે કે વસિયતનામું કરનારની ઈચ્છાને વીલ ને અમલમાં મુકવું. શબ્દે શબ્દ મુજબ તેણે અમલ કરવાનો હોય છે.

- **મિલકતમાં બે પ્રકારની સંપત્તિ હોય છે. વારસાગત અને સ્વ હસ્તગત**

વીલનું મહત્ત્વ એ છે કે વ્યક્તિની સંપત્તિ તે પોતે પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓને આપવામાં આવે છે અને તો પસંદ કરેલી હદ સધી જેને કારણે કુટુંબની ઉત્તરાધિકારમાં જ નહી પણ સ્વહસ્તગત મિલકત માલિકો માટે પણ મોટો ફાયદો થાય છે.

- **વીલનાં પ્રકારો :**

સામાન્ય રીતે વીલનાં પ્રકારો બે છે :

- (1) વિશેષાધિકૃત
- (2) અનિયંત્રિત

વિશેષાધિકૃત વીલ :

એક્ટની કલમ 65 એ વિશેષાધિકૃત ઈચ્છાઓ અથવા મૌખિક ઈચ્છાશક્તિનાં અમલ સાથે સંબંધિત છે. તે હિન્દુઓ માટે લાગુ નથી. આ પ્રકારનાં વીલનો ઉપયોગ ખાસ કરીને કોઈ અભિયાનમાં કાર્યરત સૈનિક અથવા વાસ્તવિક યુદ્ધમાં રોકાયેલા સૈનિક દ્વારા કરી શકાય છે અથવા કોઈ હવાઈ કર્મચારી અથવા રોજગાર અને સમૂહમાં કોઈ નૌકા દ્વારા રોકાયેલ વ્યક્તિઓ માટે કરી શકાય છે.

અનિયંત્રિત વીલ :

આ કાયદાની કલમ 63માં કાર્યવાહી કરવામાં આવી છે. જેમાં વીલ (ઈચ્છા)ના અમલ માટે શરતો મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે...

- (1) વસિયત કરનાર પોતાની જાતે અથવા તેનો પ્રતિનિધિ દ્વારા સહી કરે છે અથવા વીલ ઉપર પોતાની નિશાની લગાવે છે. કોઈ પ્રતિનિધિનાં કિસ્સામાં સંકેત આપનારની હાજરીમાં અને તેની દિશામાં નિશાની અથવા ચિહ્ન બનાવવું જોઈએ.
- (2) વસિયત કરનાર અથવા તેના પ્રતિનિધિની સહી એટલી હોવી જોઈએ કે તે વસિયતનામું કરનારની ઈચ્છાને વીલને અસરકારક બનાવવાના હેતુને સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરે.
- (3) વસિયત કરનાર અથવા તેના પ્રતિનિધિની સહી સાક્ષીઓ દ્વારા પ્રમાણિત હોવી જોઈએ. બે કે તેથી વધુ સાક્ષીઓએ વસિયતનામું કરનાર અથવા તેના પ્રતિનિધિની નિશાની અથવા યોગ્ય સ્થાન પર વીલ (ઈચ્છા) પર એફિક્સ માર્ક જોયો હોવો જોઈએ. વસિયત કરનાર પાસેથી વ્યક્તિગત રીતે તે અસરની સ્વીકૃતિ હોવી જોઈએ.

એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ત્યાં પ્રમાણપત્રનું કોઈ વિશેષ સ્વરૂપ નથી અને સાક્ષી બીજા સાક્ષીનાં પ્રમાણપત્ર પર હાજર રહેવાની જરૂર પણ નથી.

- વીલ બનાવવાના અને અમલમાં સામેલ કાયદો :

ભારતીય ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ 1925 વીલ વિશે સંપૂર્ણપણે વ્યવહાર કરે છે. કલમ 2 (એચ) વીલ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે તેની મિલકતને ધ્યાનમાં રાખીને વટહુકમના ઈરાદાની કાનૂની ઘોષણા જેની તેણે તેના મૃત્યુ પછી અમલમાં મુકવાની ઈચ્છા રાખે છે. વસિયતનામું કરનાર તેની પસંદગીઓ મુજબ તે વ્યક્તિને પોતાની સંપત્તિ દેવાની ઈચ્છા રાખીને કરવામાં આવે છે. પરંતુ આજીવન માલિકી અથવા આનંદના હેતુ અથવા મર્યાદિત સમયગાળાના હેતુથી તેના મૃત્યુ પછી જ અમલવારી કરવામાં આવે છે. વીલમાં જે લખ્યું છે તેના ઉદ્દેશ્યથી તેની ઈચ્છાને અમલ કરવાનું કહેલા હેતુ માટે એક વહીવટદાર વીલ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવે છે અને તે માટે વીલમાં નામ આપવામાં આવે છે. વસિયત કરારના મૃત્યુ પછી જ વીલનો અમલ ચાલુ થાય છે.

એક્ટની કલમ 74માં જણાવ્યા મુજબ તે વ્યક્તિએ પૂર્ણ શુદ્ધબુદ્ધ અવસ્થામાં સમજદારી ભર્યા મગજથી વીલ લખેલું છે. તે વસિયતનામું કરનાર દ્વારા અથવા તેના પ્રતિનિધિ દ્વારા હસ્તલિખિત કરી શકાય છે. પરંતુ ઓછામાં ઓછા બે લોકો દ્વારા સાક્ષી હોવી જોઈએ જે વીલનાં ત્રીજા પક્ષના છે.

એક્ટની કલમ 74 એ વીલનાં શબ્દો વિશે કહે છે, કોઈ તકનીકી શબ્દો અથવા કલમની શરતોનો ઉપયોગ વીલમાં કરવામાં આવે તે જરૂરી નથી, પરંતુ વસિયતનામું કરનારની ઈચ્છા અને ઈરાદાઓને સ્પષ્ટ પણે વર્ણવી શકે તેવા શબ્દો પ્રયોજી શકાય છે.

- વીલ બનાવવાની પ્રક્રિયા :

કોઈપણ વીલ સામાન્ય રીતે બે સ્થિતિઓ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે.

- (1) વસિયતનામું કરનાર વ્યક્તિ પોતે જ
- (2) વસિયતનામું કરનારની સૂચનાઓ હેઠળ વડીલ દ્વારા કાનૂની સમુદાય કેટલાંક નમૂનાઓનું પાલન કરે છે તેમ છતાં વીલનાં લેખનમાં કોઈ વિશેષ બંધારણ સામેલ નથી. મોડેલ અથવા ફોર્મેટ ગમે તે હોઈ શકે છે. વીલ નામનાં દસ્તાવેજ લખતી વખતે તેનું પાલન કરવું આવશ્યક છે.

- પગલું - 1

વીલમાં એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે વીલ એ જે તે વીલ કરનાર વ્યક્તિની છેલ્લી ઈચ્છા છે. જે વસિયત કરનાર દ્વારા જણાવવામાં આવેલી છે અને વીલ કરનારની સંપૂર્ણ વિગતો સાથે વસિયતનામું

કરનાર દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી છે. વસિયત કરનારનું નામ, વય, સરનામું અને અન્ય વિગતો દર્શાવવાની હોય છે.

- **પગલું - 2**

વસિયતનામું કરનારની માલિકીની સંપત્તિઓની સૂચિનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. જે વીલ સાથે જોડાયેલા શિઝ્યુલમાં પછીથી સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવશે.

- **પગલું - 3**

વસિયતનામામાં લાભકર્તા કે વારસદારોથી સંપૂર્ણ વિગતો નોંધવી. આ વીલથી કોને ફાયદો થશે અને સંપત્તિ કોને કોને વહેંચવામાં આવશે તેની વિગતો તેમના નામ, વય, સરનામાં અને વસિયત કરનાર સાથેનો સંબંધ પણ ઉલ્લેખિત કરવો જોઈએ.

- **પગલું - 4**

વસિયતનામાં વહીવટકર્તાના નામ સાથે વય અને સરનામાની સંપૂર્ણ વિગતોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ અને વહીવટકર્તાનો સંબંધનો ઉલ્લેખ જો કોઈ હોય તો વડીલ સાથે ઉલ્લેખ કરવો.

- **પગલું - 5**

વસિયત કરનારની ઘોષણા તે ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે કે વીલ કરનાર પોતે સ્વતંત્ર ઈચ્છા એ સ્વતંત્રતા અને મનની સ્વસ્થ સ્થિતિ સાથે મિલકતને વળગી રહી છે.

- **પગલું - 6**

મિલકત વીલંબિત શિઝ્યુલમાં મિલકતની વિરુદ્ધ ઉલ્લેખિત આઈટમ નંબર્સ સાથે સ્પષ્ટ રીતે સંબંધ કરનાર વસિયતનામાની ઈચ્છા પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિને તેની મિલકત વહેંચી દેવી જોઈએ.

- **પગલું - 7**

તે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે વસિયતનામું કરનારના મૃત્યુ પછી વીલ અમલમાં આવશે અને વસિયતની ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ સમયે રદ ભાતલ થઈ શકે. તે વૈકલ્પિક છે કે વીલ શબ્દ આપત્તિ વખતે તે ગુણધર્મોને વિનંતી કરવા વિશેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

- **પગલું - 8**

વસિયતનામું કરનારની બધી જ મિલકતોનું વિગતવાર વર્ણન કરતી એક શિઝ્યુલ સ્પષ્ટ કરવાની રહેશે. શિઝ્યુલમાં સામાન્ય રીતે તેના દસ્તાવેજ નંબર સાથે કુલ હદ, સર્વે નંબર, સીમાઓ, જમીનનો પ્રકાર અને તેની સ્થિતિ હોવી જોઈએ. શિઝ્યુલમાં સ્થાવર અને જંગમ મિલકતો તથા મૂર્ત અને અમૂર્ત મિલકતોની નોંધ કરવી.

- **પગલું - 9**

વસિયતનામું કરનારની સહી સાથેની તારીખ અને વીલનાં અમલની જગ્યા સ્પષ્ટ કરવાની રહેશે.

- **પગલું - 10**

વીલની અંતિમ જગ્યામાં સાક્ષી સહી કરે છે અથવા તેમના ફોટોગ્રાફની ખાતરી કરે છે કે વીલનો આ દસ્તાવેજ સહી કરનાર દ્વારા તેમની હાજરીમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

- **વીલ એક્ટિક્યુટ થવાની પ્રક્રિયા :**

સાક્ષીઓની હાજરીમાં વસિયતનામું કરનાર દ્વારા દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કર્યા પછી કોઈપણ ઈચ્છા (વીલ)ને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. ઓછામાં ઓછા બે સાક્ષીઓ જરૂરી છે. દસ્તાવેજની નોંધણી માટે જરૂરી સ્ટેમ્પડ્યુટી ભર્યા પછી રજીસ્ટર દ્વારા વીલની નોંધણી કરવામાં આવશે.

નોંધાયેલ વીલ નોંધણી વિનાના વીલ કરતા વધારે અસરકારક હોય છે અને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય હોય છે.

વીલનો અમલ વસિયતનામું કરનાર દ્વારા હેતુ માટે નિયુક્ત વહીવટકર્તા દ્વારા થવાનો છે. વીલની ઈચ્છા અને શબ્દ જબ મૃતકની મિલકતની વહેંચણી સિવાય બીજું કુશ જ હોતું નથી. વીલનાં એક્ઝિક્યુટર તરીકે તેની ફરજો શરૂ કરવા માટે પ્રોબેટ આવશ્યક છે. આ માટે વહીવટકર્તા એ સક્ષમ અદાલત સમક્ષ વીલનાં પ્રોબેટ માટે અરજી કરવી.

- **પ્રોબેટ :**

પ્રોબેટનો ખ્યાલ વીલના અમલની પ્રક્રિયામાં દેખાય છે. વહીવટકર્તાને ઘોષણા કરતી વીલની અસલિયત અને કાયદા દ્વારા મંજૂર કરેલાં દસ્તાવેજને જ કોર્ટ દ્વારા પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે.

એક્ટની કલમ 57માં સ્પષ્ટપણે આપવામાં આવ્યું છે કે બંગાળ, બોમ્બે અને મદ્રાસનાં પ્રદેશોમાં અથવા તેના પછીની સ્થાવર મિલકત અંગે 1-9-1870 પર અથવા પછી પણ કોઈપણ હિન્દુ, બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન દ્વારા બનાવાયેલ વીલ અને કોડિસિલ્સ પ્રદેશમાં પ્રોબેટ માટે યોગ્ય કોર્ટ સમક્ષ અરજી કરવી જોઈએ.

એક્ટની કલમ 213 (2) સાથે વાંચેલી કલમ 57 મુજબ 1-1-1927ના રોજ અથવા તે પછીના કોઈપણ હિન્દુ, બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન દ્વારા બનાવવામાં આવેલું કોઈપણ વીલ અને કોડિસિલ્સને અમલ માટે અદાલતની ફરજિયાત મંજૂરીની જરૂર નથી. સિવાય કે ત્યાં સુધી લો કોર્ટમાં લડ્યા હોય.

- **પ્રોબેટ અરજી માટે અરજી કરવાની કાર્યવાહી**

- (1) વીલમાં જણાવેલ સંપત્તિની સંપૂર્ણ વિગતો સાથે પક્ષની વિગતો સાથે અરજી દાખલ કરવી જોઈએ.
- (2) અદાલતની અનુભૂતિ માટેની અરજીની સાથે વીલને જોડવું જોઈએ.
- (3) અરજી વીલની મિલકતોનો સમય પત્રકનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.
- (4) યોગ્ય અદાલતને જિલ્લા અદાલત જ્યાં મિલકત આવેલી છે અથવા સામાન્ય મૂળ અધિકારક્ષેત્ર વાળી કોઈપણ હાઈકોર્ટની રહેશે.
- (5) આ પ્રાર્થના, વિનંતિ કરવી જોઈએ કે અરજદારને વીલ નિર્માતાના ઉદ્દેશ્ય અનુસાર સંપત્તિનું વિતરણ કરવાની અધિકારી તરીકે અને વકીલ હોવાના અધિકારીઓ તરીકે જાહગેર કરવામાં આવે છે.

- **વીલ બનાવવા અને અમલ કરવામાં વકીલોની ભૂમિકા :**

વીલમાં વકીલની ભૂમિકા નીચે મુજબ છે :

1. જો કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા તેના વતી વીલ લખવા માટે વકીલનો સંપર્ક કરવામાં આવે છે.
2. જો તેની પાસે વીલની પ્રમાણિકતાની તપાસ માટે સંપર્ક કરવામાં આવે છે અને વકીલ આ વીલમાં કાનૂની રીતે તપાસ કરી ભૂલો શોધી કાઢે છે.
3. વીલ સામે લડવા માટે તેણે તેના ક્લાયન્ટ વતી પ્રોબેટ પિટિશન અરજી દાખલ કરી શકે છે.
4. જો વકીલ દ્વારા તેનાં ગ્રાહકની ઈચ્છાઓ ઈરાદા અનુસાર ખાસ કરીને જ્યારે મોટી સંખ્યામાં સંપત્તિ સામેલ હોય ત્યારે વકીલ દ્વારા વીલ તૈયાર કરવામાં આવે તો તે સલામત ગણાય છે.

- **વીલ રજીસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયા**

1. એડવોકેટ દ્વારા વીલનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.
2. રજીસ્ટ્રેશન માટે સબ-રજિસ્ટ્રારની કચેરીએ એપોઈનમેન્ટ માંગવામાં આવે છે.
3. રાજ્યનાં નિયમો મુજબની નાણાકીય ફી, રજીસ્ટ્રેશન માટેની ફી ભરવામાં આવે છે.
4. સબરજીસ્ટ્રાર પાસે બે સાક્ષીઓ સાથે જવાનું હોય છે.
5. રજીસ્ટ્રેશન બાદ એક અઠવાડિયા પછી વીલની કોપી મેળવવામાં આવે છે.

વીલને સીલબંધ કવરમાં રાખવામાં આવે છે અને તેને સલામત કસ્ટડીમાં સાચવવામાં આવે છે. જ્યારે વીલ બનાવનાર વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય ત્યાર બાદ વીલનો અમલ કરનાર જે વ્યક્તિ નક્કી કરેલ હોય તે વ્યક્તિ એક્ઝિક્યુટીવ તે વીલનો અમલ કરાવે છે.

ભારતમાં વીલની નોંધણી ફરજિયાત નથી. વીલ એ નોંધણી અધિનિયમ 1908 (અધિનિયમ)ની કલમ - 17 હેઠળ ફરજિયાત રીતે નોંધણી કરાવી શકાય તેવું દસ્તાવેજ નથી અને કલમ - 18 (ઈ) મુજબ તે રજીસ્ટર કરવા ઈચ્છે છે કે કેમ તે અંગે વસિયતની પસંદગી છે ત્યાં કોઈ સ્ટેમ્પ ડ્યુટી ચુકવવા પાત્ર નથી. પણ જો કોઈ વ્યક્તિ સબ રજીસ્ટર પાસે વીલ નોંધાવવાનું પસંદ કરે છે તો નોંધણીને પુરાવો પ્રદાન કરે છે કે યોગ્ય પક્ષો રજીસ્ટર અધિકારો સમક્ષ હાજર થયા હતા અને જે તે વ્યક્તિની ત્યાં સાક્ષીઓની ઓળખની ખાતરી કર્યા પછી જ તે પ્રમાણિત કર્યું હતું. એકવાર વીલ નોંધાય તે પછી તેને રજીસ્ટ્રારની કસ્ટડીમાં સલામત રીતે મૂકવામાં આવે છે અને તેની સાથે ચેડા, નાશ, વિકૃતિ અથવા ચોરી કરી શકાતી નથી.

વીલનાં એક્ઝિક્યુટરને સંચાલિત કરવાની જોગવાઈઓ ભારતીય અનુગામ અધિનિયમ, 1925ના અધિનિયમમાં નક્કી કરવામાં આવી છે. કાયદો વીલનાં એક્ઝિક્યુટર તરીકે કોને નક્કી કરવા તેવું નિર્ધારિત કરતો નથી, પરંતુ એક્ટની કલમ 22માં એવું પ્રોવિઝન છે કે સગીર અથવા અસ્પષ્ટ મનની વ્યક્તિને પ્રોબેટ આપી શકાતી નથી. તેથી જો કોઈ વ્યક્તિની વહીવટદાર તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવે છે તો આવી વ્યક્તિ મુખ્યત્વે 18 વર્ષ અથવા તેથી વધુ વયની હોવી જોઈએ અને તે માનસિક રીતે સ્વસ્થ મનની હોવી જોઈએ. આ કાયદામાં કોઈ ભારતીય નાગરિક જ વહીવટકર્તા હોઈ શકે તેવું નિયત નથી.

1.6 ઉપસંહાર :

આ એકમમાં આપણે વૃદ્ધો માટેની બંધારણી જોગવાઈઓ, માતૃપિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અંગેના વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ તથા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિનો અને વૃદ્ધો દ્વારા વીલ બનાવવાની જોગવાઈઓ અંગે વિસ્તૃતતાથી અભ્યાસ કર્યા.

વૃદ્ધો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ વિશે ટૂંકમાં જોઈએ તો બંધારણનો આર્ટિકલ-21 વ્યક્તિનાં જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની સુરક્ષા કરે છે. જેમાં વ્યક્તિનાં જીવન અને તબીબી સંભાળના આજીવિકાના તથા સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર, આશ્રય મેળવવાનો તથા યુસ્ત કાનૂની સહાય મેળવવાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત વૃદ્ધ, અશક્ત, નિરાધાર વ્યક્તિઓ, વૃદ્ધોને સરકાર તરફથી મસ્ત અનાજ પૂરું પાડવાની જોગવાઈઓ જણાવાઈ છે.

બંધારણની આર્ટિકલ-1 (કલમ-1)માં જણાવ્યું છે કે રાજ્ય સરકારો વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી, બેરોજગારીના કિસ્સાઓમાં જાહેર સહાય માટે નાણાકીય જોગવાઈઓ કરશે. બંધારણની કલમ - 309માં સરકારી, ખાનગી, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા, પેઢીમાં કામ કરતા વ્યક્તિઓને નિવૃત્તિ સમયે પેન્શન, વીમો, પ્રોવિડન્ટ ફંડ અને વળતરની રકમ ચુકવવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બંધારણની કલમ-42માં વૃદ્ધો માટે યોજનાઓ, સામાજિક સુરક્ષા અને આર્થિક લાભ આપવાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. બંધારણની કલમ 46માં આર્થિક અને શૈક્ષણિક હિતો તથા રાજ્યના નબળા વર્ગને શોષણથી બચાવવાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત હિન્દુ કાયદા, મુસ્લિમ કાયદા, ખ્રિસ્તી તથા પારસી કાયદાઓમાં વૃદ્ધ માતા પિતાને સંતાનો દ્વારા સાચવવાની તથા જાળવવાની જવાબદારી સોંપવાની જોગવાઈ કરી છે અને આ ઉપરાંત ફોજદારી કાર્યવાહીની સંહિતા હેઠળ સંતાનો જાળવણી ન કરે તો કાયદેસર કાર્યવાહી કરવાની જોગવાઈ કરેલી છે. આમ બંધારણની જોગવાઈઓ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે.

આ યુનિટમાં આપણે માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અને વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ - 2007નો અભ્યાસ કર્યા. જેમાં જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધ લોકોનાં અધિકારોને માન્યતા આપવામાં આવી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં જીવન અને સંપત્તિની સુરક્ષા અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા આ અધિનિયમમાં જોગવાઈમાં કરી છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં સંતાનો જાળવણી કરવા નિષ્ફળ જાય ત્યારે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ આ

અધિનિયમની કલમ-4 હેઠળ ટ્રિબ્યુનલમાં જાળવણીની અરજી કરી શકે છે અને વરિષ્ઠ નાગરિકને માસિક ભથ્થું ચુકવવા સંતાનોને આદેશ કરવાની જોગવાઈ અધિનિયમમાં કરવામાં આવી છે.

સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ-2011 અંગે આપણે આ યુનિટમાં અભ્યાસ કર્યો છે જે અંતર્ગત વરિષ્ઠ નાગરિકોને પોતાની બચત પર સરકારશ્રીની વિશિષ્ટ યોજનાઓમાં રોકાણ કરીને આર્થિક લાભ આપવાની જોગવાઈ કરી છે. ઉપરાંત વરિષ્ઠ વ્યક્તિઓને વીમા કવચથી આવરી લઈ જરૂરી આર્થિક લાભ આપવામાં આવે છે. આ રાષ્ટ્રીય નીતિમાં આપણે જોયું તેમ વરિષ્ઠ નાગરિકોને નાણાકીય સુવિધા, ખાદ્ય સુરક્ષા, આરોગ્ય સુવિધા જેવા મહત્વના લાભો આપવાની સરકારશ્રીની નીતિ છે. ઉપરાંત આ નીતિમાં વૃદ્ધોને આવાસ, રહેણાંક અને સામાજિક સુરક્ષા અંગે પ્રદાન કરવામાં આવે છે જે આપણે જોયું.

આ યુનિટમાં આપણે વીલ બનાવવાની જોગવાઈઓ વિશે વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યો. વરિષ્ઠ નાગરિક પોતાની સંપત્તિ, મકાનો, બચત વગેરે પોતાની ઈચ્છા મુજબ વહેંચણી કરી શકે તે માટે સરકારશ્રી દ્વારા વીલ બનાવવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વીલ કેવી રીતે બનાવવું તેના પગલાંઓ તથા વીલનાં પ્રકારો, વીલ એક્ઝિક્યુટ કરવાની પ્રક્રિયા અને પ્રોબેટ વિશે આપણે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. આ જોગવાઈને કારણે વડીલ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાનુસાર સંપત્તિ વહેંચી શકે છે તે જોયું.

આમ સમગ્ર રીતે આ યુનિટમાં આપણે બંધારણની જોગવાઈઓમાં તથા વડીલોની આર્થિક સામાજિક સુરક્ષાની જોગવાઈઓનો અભ્યાસ કર્યો તથા વીલની સમગ્ર પ્રક્રિયાની સમજૂતી મેળવી છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- બંધારણની કઈ કલમ વૃદ્ધાવસ્થાની સામાજિક સુરક્ષાની જોગવાઈઓ કરે છે ?
A. કલમ-15 B. કલમ - 25
C. કલમ-41 D. કલમ-50
- બંધારણનાં કયા આર્ટિકલમાં વ્યક્તિનાં જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની સુરક્ષા કરે છે ?
A. આર્ટિકલ-27 B. આર્ટિકલ-21
C. આર્ટિકલ-22 D. આર્ટિકલ-49
- ભારત સરકારે વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ ક્યારે અમલમાં મુકી ?
A. 13 જાન્યુ. 1999 B. 14 જાન્યુ. 2000
C. 26 જાન્યુ. 2005 D. 14 જાન્યુ. 2008
- માતા-પિતાનું સંચાલન અને કલ્યાણ અંગેની વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ કઈ સાલમાં અમલમાં આવ્યો ?
A. 2008 B. 2001
C. 2005 D. 2007
- વરિષ્ઠ નાગરિકો પર રાષ્ટ્રીય નીતિ કઈ સાલમાં અમલમાં આવી ?
A. 2001 B. 2008
C. 2007 D. 2010
- વરિષ્ઠ નાગરિકોની સલામતી માટે વીલની શું જરૂરિયાત છે ?
A. વીલ દ્વારા પોતાની ઈચ્છા મુજબ સંપત્તિની વહેંચણી
B. વીલ દ્વારા સંપત્તિની સુરક્ષિત રાખી શકાય.
C. વરિષ્ઠ નાગરિકો છેતરપિંડીમાંથી બચી શકે છે
D. ઉપરોક્ત તમામ

1.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો :

1. (C) કલમ-41
2. (B) આર્ટિકલ-21
3. (A) 13 જાન્યુઆરી, 1999
4. (D) 2007
5. (C) 2007
6. (D) ઉપરોક્ત તમામ

1.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- કાનૂની સુરક્ષા : કાયદાકીય રીતે સલામતી
- વરિષ્ઠ : 60 વર્ષથી ઉપરની ઉંમરનાં વ્યક્તિ
- વીલ : ઈચ્છા
- પ્રોબેટ : વીલને કોર્ટ દ્વારા પ્રમાણિત કરવાની પ્રક્રિયા
- એક્ઝ્યુક્યુટર : વીલનાં અમલ અને સંચાલન માટે હવાલો સોંપેલ વ્યક્તિ
- વસિયતનામું : વીલ બનાવવું
- વિશેષાધિકૃત વીલ : યુદ્ધમાં રોકાયેલ વ્યક્તિની મૌખિક ઈચ્છા મુજબનું વીલ
- અનિયંત્રિત વીલ : વીલ શરતોને આધીન હોય છે.

1.10 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. વૃદ્ધો માટેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. વૃદ્ધો માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.11 પ્રવૃત્તિ

1. વૃદ્ધ વ્યક્તિ માટેનાં કાયદાઓ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓનો ચાર્ટ બનાવો.
2. વીલ કેવી રીતે બનાવવું જોઈએ તેના પગલાઓ અને વીલ બનાવવાની જરૂરિયાત અને મહત્ત્વ વિશે આલેખો.

1.12 કેસ સ્ટડી :

1. તમારા વિસ્તારમાં પાંચ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની મુલાકાત લઈ તેમને વૃદ્ધોનો કાયદાઓ વિશેની જાણકારી કેવી છે ? તેમને વૃદ્ધોનો કાયદાઓ વિશેની જાણકારી કેવી છે ? તેનો અભ્યાસ કરો.
2. વીલનું માળખું તૈયાર કરો.

1.13 સંદર્ભગ્રંથો :

1. સમાજકાર્ય કે ક્ષેત્ર
તેજસંહિતા પાળ્ડેય, લખનડ
ભારત પ્રકાશન, લખનડ
2. માનવાધિકાર, સામાજિક ન્યાય ઓર ભારત કા સંવિધાન
મલ પુરલ (૨૦૦૩)
પાળ્ડેય પબ્લિશર્સ-જયપુર
3. ભારતીય સંવિધાન ંણડ આયામ
પટેલ શારદા ડી (૨૦૧૨)
સાર્થ પબ્લિકેશન, આણંદ
4. ભારતનું સંવિધાન ંક રૂપરેખા
બિશ્વાસ સી. આર. (2012)
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય - અમદાવાદ
5. ભારતનો બંધારણીય કાયદો
નાયક દોલતભાઈ બી. (1989)
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત, અમદાવાદ

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમનાં હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનો સંકલિત કાર્યક્રમ
- 2.3 ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના
- 2.4 વરિષ્ઠ નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ
- 2.5 ઉપસંહાર
- 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો
- 2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.9 સ્વાધ્યાય લેખન
- 2.10 પ્રવૃત્તિ
- 2.11 કેસ સ્ટડી
- 2.12 સંદર્ભગ્રંથો

2.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં એક સંકલિત કાર્યક્રમનો અભ્યાસ કરવો.
2. ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજનાનો અભ્યાસ કરવા.
3. વરિષ્ઠ નાગરિકોને આપવામાં આવતી છૂટ અને સુવિધાઓનો અભ્યાસ કરવો.

2.1 પ્રસ્તાવના

વરિષ્ઠ નાગરિકોના કલ્યાણ અને સુખાકારી માટે ભારત સરકાર દ્વારા 1999માં સૌપ્રથમ વખત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ બતાવી છે. બંધારણની જોગવાઈઓ જવાબો મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવેલી છે અને બંધારણની કલમ-1 (આર્ટિકલ-1)માં રાજ્ય નીતિનાં નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં જણાવ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને અપંગતાના કિસ્સાઓમાં નાણાકીય જોગવાઈ કરવાની રહેશે. બંધારણના આર્ટિકલ-41માં વૃદ્ધાવસ્થાની સામાજિક સુરક્ષા જોગવાઈ કરવાનું જણાવેલ છે. ઉપરાંત બંધારણની કલમ-309માં જણાવ્યા અનુસાર વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્શન યોજના, કામદાર કલ્યાણ યોજના દ્વારા સરકારી, બિનસરકારી, સ્વૈચ્છિક એકમો, પેઢીઓમાં કામગીરી બજાવતા વ્યક્તિઓને પેન્શન, વીમા યોજના જેવી સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને કાનૂની સુરક્ષા આપીને સંતાનો દ્વારા માતા-પિતાને જાળવવાની જવાબદારીઓ મિશ્રિત કરવામાં આવી છે અને હિન્દુ કાયદા, મુસ્લિમ કાયદા, ખ્રિસ્તી અને પારસી કાયદાઓની જોગવાઈઓમાં સંતાનોને માબાપની જાળવણી કરવાની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોને પોતાની નિવૃત્તિના સમયગાળામાં આર્થિક, સામાજિક અને આરોગ્ય વિષયક મુશ્કેલીનો સામનો ન કરવો પડે તે માટે વરિષ્ઠ નાગરિકોનો લાભાર્થે વિવિધ

યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. જેનો લાભ મેળવીને વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતાનું નિવૃત્ત જીવન સુખમય અને સ્વસ્થ રીતે પસાર કરી શકે.

સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે એક સંકલિત કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ વડીલોને આશ્રય, ખોરાક, તબીબી સંભાવ અને મનોરંજનની સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનો છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે વૃદ્ધાશ્રમો, ટ્રૈનિક સંભાળ કે ચલાવવા માટે નાણાકીય ફંડ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

આ કાર્યક્રમ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ વરિષ્ઠ નાગરિકોના જીવનની ગુણવત્તાને સુધારવા માટે ચલાવવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમમાં સિનિયર સિટીઝનના લાભ માટે, સહાય માટે વિવિધ હેલ્પલાઈન તેમજ પરામર્શ કેન્દ્ર પણ ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં વડીલોની સમસ્યાઓ સાંભળીને પરામર્શ દ્વારા યોગ્ય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના ચલાવવામાં આવે છે અને પ્રધાનમંત્રી વયવંદના યોજના પણ ચલાવવામાં આવે છે.

ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના ગરીબી રેખા નીચે જીવતા 60 વર્ષથી વધુ વયના વયસ્કો માટે અને 80 વર્ષથી વધુ ઉંમરના વ્યક્તિઓ માટે અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રીય વયશ્રી યોજના બીપીએલ લાભાર્થીઓ જેમની ઉપર 60 વર્ષથી વધુ હોય તેમને શારીરિક સક્ષમ માટે સહાયક ઉપકરણો પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

નાણાં મંત્રાલય દ્વારા વરિષ્ઠ પેન્શન યોજના પછી અમલમાં છે જે 60 વર્ષ ઉપરના વરિષ્ઠ નાગરિકોને ભારતની એલઆઈસી કચેરીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે અને તમામ વરિષ્ઠ નાગરિકોને પેન્શન ચુકવવામાં આવે છે.

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા સિનિયર સિટીઝન વેલ્ફેર ફંડની યોજના ચલાવવામાં આવે છે.

વરિષ્ઠ નાગરિકોને બંધારણની જોગવાઈઓ મુજબ છૂટ અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. જેનું મોડલ મંત્રાલય સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ છે.

નાણાંમંત્રાલય દ્વારા સિનિયર સિટીઝનોને ટેક્ષમાં છૂટ આપવામાં આવે છે અને ટેક્ષ પોતે ઘેર બેઠા પણ ભરી શકે છે. ઉપરાંત એડવાન્સ ટેક્ષ પેમેન્ટ અંતર્ગત સિનિયર સિટીઝન એકલા હોય અને વ્યવસાયમાં કોઈ આવક ન હોય તેમને એડવાન્સ ટેક્ષ ભરવામાંથી રાહત આપવામાં આવે છે.

સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ રોડની બસોમાં સિનિયર સિટીઝન માટે આગલી હરોળની બે સીટ રીઝર્વ રાખવામાં આવે છે અને કેટલાક રાજ્યોમાં ટિકિટનું કન્સેશન આપવામાં આવે છે.

આરોગ્ય એક પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા 60 વર્ષથી વધુ વયનાં વૃદ્ધોને હેલ્થ વીમા કવરેજથી આવરી લેવામાં આવેલ છે.

રેલવે મંત્રાલય દ્વારા સિનિયર સિટીઝન સ્ત્રી-પુરુષો રેલવે મુસાફરીમાં 40ના કન્સેશન આપવામાં આવે છે.

એરલાઈન્સની મુસાફરીમાં ડિફેન્સ મંત્રાલય દ્વારા સિનિયર સિટીઝનને 50% કન્સેશન નોર્મલ ઈકોનોમિક ક્લાસમાં મુસાફરી કરવા માટે આપવામાં આવે છે.

નાગરિક પુરવઠા વિભાગ દ્વારા સસ્તા અનાજની દુકાનો દ્વારા અત્યોદય યોજના ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં બીપીએલ કુટુંબોને તથા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને દર માથે અનાજનું વિતરણ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત અન્નપૂર્ણા યોજના અંતર્ગત 10 કિ.ગ્રા. ઘણું સિનિયર સિટીઝનને મફત વિતરણ કરવામાં આવે છે.

કોર્ટ કચેરીમાં સિનિયર સિટિઝનનાં કેસો હોય તો તેમને અલગથી પ્રાયોરિટી આપીને ચલાવવામાં આવે તેવી સરકારશ્રી દ્વારા સૂચનાઓ આપવામાં આવેલી છે.

ટેલિકોમ્યુનિકેશન વિભાગમાં સિનિયર સિટિઝન્સને ટેલિફોન સંબંધી ફરિયાદો હોવાનો સિનિયર સિટિઝન કેટેગરીમાં અલગથી વીઆઈપી ફલેગથી રજીસ્ટર કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત ટેલિફોન કનેક્શન માટે પણ સિનિયર સિટિઝનને પ્રોયોરિટી આપવામાં આવે છે.

આમ, સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોને વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષાઓ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. જે અંગે આ એકમમાં આપણે વિસ્તારથી અભ્યાસ કરીશું.

2.2 વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં સંકલિત કાર્યક્રમ :

ભારતમાં વરિષ્ઠ નાગરિકોની વસ્તીમાં સતત વધારો થયો છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સંખ્યા 1951માં 1.98 કરોડ હતી. જે વધીને 2001માં 7.6 કરોડ થઈ છે અને 2011માં 10.38 કરોડ થઈ છે. જે 2021માં વધીને 14.3 કરોડ થશે. એટલે કે લોકો હવે લાંબુ જીવન જીવતા થયા છે જેનું કારણ આરોગ્ય સુવિધાઓમાં થયેલો સુધારો છે. આપણા વડીલો ફક્ત લાંબુ જીવન જીવે તેટલું પૂરતું નથી, પરંતુ તેમનું જીવન સુરક્ષિત રહે, ઉત્પાદકતામાં વડીલોનો ફાળો વધે અને આપણા વડીલો આનંદપૂર્વક આર્થિક સુનિશ્ચિતતાની સાથે પ્રતિષ્ઠિત જીવન જીવે તે મહત્વનું છે.

આપણા પ્રાચીન પરંપરામાં વડીલોને માન-સન્માન આપવાની અને તેમની સારવારમાં કાળજી રાખવાની દૃષ્ટિ આપણા પૂર્વજો પાસેથી આપણને વારસામાં મળી છે. આજના આધુનિક સમયમાં આપણા વડીલો સામાજિક અને આર્થિક પડકારોનો સામનો કરીને જીવન જીવવા ઝડુમી રહ્યા છે અને આપણા વડીલોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો, આર્થિક ચિંતા, ભાવનાત્મક જરૂરિયાતોને આરોગ્યના પ્રશ્નો પ્રત્યે સંવેદનશીલ બનવાની જરૂર છે અને ભાવિ પેઢીને વડીલો પ્રત્યે ભાવનાત્મક બનાવવાની જરૂર છે. આમ વડીલોની તમામ જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરવા સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે કેન્દ્ર સરકારે સંકલિત યોજના 1-4-1918ના રોજ સુધારેલી યોજના બનાવેલી છે.

◆ હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યો :

આ યોજનાના ઉદ્દેશ્યો : વડીલોને આશ્રય, ખોરાક, તબીબી સંભાળ અને મનોરંજનની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી, આ માટે રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્ર શાસિત સરકારોને ક્ષમતાનો નિર્માણ માટે સહાયતા આપીને સક્રિય વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રોબિડિત કરવી ઉપરાંત વરિષ્ઠ નાગરિકોનો જીવન ગુણવત્તાને સુધારણા કરવી. આ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા લોકલ સમુદાયને કામગીરી સોંપવી.

◆ અભિગમ :

આ યોજના હેઠળ અમલીકરણ એજન્સીઓ જેમ કે રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્રશાસિત રાજ્ય સરકારો, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ, સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા બિન સરકારી, સ્વૈસંસ્થાઓને નીચે મુજબનાં હેતુઓ આપવામાં આવે છે.

1. વરિષ્ઠ નાગરિકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને પૂરી પાડે છે. ખાસ કરીને નિરાધાર વૃદ્ધોને ખોરાક, આશ્રય અને આરોગ્ય સંભાળ.
2. બાળકો, યુવાનોને વરિષ્ઠ નાગરિકો વચ્ચેનાં સંબંધોને ભાવનાત્મક રીતે મજબૂત બનાવવાનાં કાર્યક્રમો યોજવા.
3. વરિષ્ઠ નાગરિકોની જ્ઞાન, પ્રતિભા અને અનુભવનો ઉપયોગ કરીને વડીલોને ઉત્પાદક કાર્યમાં પ્રોત્સાહિત કરવાનાં કાર્યક્રમો યોજવા.
4. વરિષ્ઠ નાગરિકોને સંસ્થાકીય અને બિન સંસ્થાકીય સંભાળની સેવાઓ સુનિશ્ચિત કરવી.
5. પ્રાદેશિક સંશોધન અને તાલીમકેન્દ્રો (આરઆરટીસી) દ્વારા વૃદ્ધત્વ ક્ષેત્રે સંશોધન યોજવા, વિવિધ બાબતો અંગે સંશોધન યોજી જાગૃતિ નિર્માણ કાર્યક્રમો યોજવા.

6. વરિષ્ઠ નાગરિકોનાં શ્રેષ્ઠ હિતમાં વિવિધ કાર્યક્રમો યોજવા.

આ યોજના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં એકીકૃત પ્રોગ્રામ એ સરકાર દ્વારા 1992થી અમલમાં મુકાયેલી યોજના છે. આ યોજના વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની આ યોજના સિનિયર સિટીઝનનાં જીવનની ગુણવત્તાને સુધારો લાવવાનો છે.

આ સંકલિત પ્રોગ્રામ હેઠળ ભારત સરકાર વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓને ક્ષમતા નિર્માણ માટે સહાય પૂરી પાડે છે. આ એનજીઓ અને સંસ્થાઓ વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે વિવિધ વૃદ્ધાવસ્થા અને દૈનિક સંભાળ કેન્દ્રો ચલાવે છે. સરકાર આ પહેલની સુવ્યવસ્થિત કામગીરીને સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમને આર્થિક સહાય પૂરી પાડે છે.

આ ઉપરાંત પ્રોજેક્ટ ખર્ચની 90% જેટલી રકમ સરકાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીનાં 10% રકમ સંબંધિત સંસ્થા અથવા દાનથી ઉઠાવવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિકોની વિવિધ જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ કરતી આ યોજનાને ડાનેમિક બનાવવામાં આવી છે. આ યોજના કુટુંબમાં મજબૂતી કરવાની કામગીરી પણ કરે છે. ઉપરાંત વૃદ્ધ નાગરિકોને જાગૃત કરવામાં પણ મદદ કરે છે.

આ સંકલિત પ્રોગ્રામમાં ઘણા નવીન પ્રોજેક્ટસ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. જેમાં રાહત સંભાળ ધરો અને સતત સંભાળધરોની જાળવણી પણ સામેલ છે.

આ યોજનામાં એસોસિએશનની રચના કરવાનું પણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવી છે કે જે વૃદ્ધોને મદદ કરવા સક્રિય કામગીરી કરશે.

IPOP એ સિનિયર સિટીઝનના લાભ માટે સહાય માટે વિવિધ હેલ્પલાઈન તેમજ પરામર્શ કેન્દ્રો પણ બનાવ્યા છે. આ હેલ્પલાઈનમાં વધુમાં વધુ વડીલોને સહાય કરવામાં આવે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે પરામર્શ કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં વડીલોના પ્રશ્નો સાંભળીને તેમને મદદ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે કેટલાંક વિશેષ કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે જેમાં અલ્ઝાઈમર તથા ડિમેન્સિયાનાં દર્દીઓ માટે ડે-કેર સેન્ટરો તેમજ વૃદ્ધો માટે ફિઝિયોથેરાપી ક્લિનિક્સ ચલાવવામાં આવે છે.

◆ આઈ.પી.ઓ.પી.નાં લાભાર્થીઓ માટે યોગ્યતા :

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેના એકીકૃત પ્રોગ્રામ હેઠળ સહાય મેળવવા માટે એનજીઓ યોગ્ય એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલી હોવી જોઈએ અને આ સંસ્થા જૂથના નફા માટે ચલાવવું જોઈએ નહીં.

સિનિયર સિટીઝનની સુધારવા માટે ભારત સરકારે વિવિધ પેન્શન યોજનાઓ પણ શરૂ કરી છે. વડીલો માટે પેન્શન યોજનાઓ પણ શરૂ કરી છે. વડીલો માટે પેન્શન યોજનાઓ તારબહાર તરીકે કામ કરે છે. નિવૃત્તિનાં વિચારથી અસ્વસ્થ બની જાય છે. આ પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને સરકારે નિવૃત્તિ પછી નાણાકીય સ્થિરતા અને સુરક્ષાની ખાતરી માટે વિવિધ યોજનાઓ શરૂ કરી છે.

અહીંયા વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની કેટલીક શ્રેષ્ઠ પેન્શનલ યોજનાઓ સમજાવે.

◆ રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના :

પેન્શન ઈન્ડ રેગ્યુલેટની એન્ડ ડેવલોપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા વર્ષ 2004માં આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. આ સરકારી પેન્શન યોજના, નિવૃત્તિ પછી વરિષ્ઠ નાગરિકોને ખાસ કરીને આર્થિક સુરક્ષા આપવા માટે બનાવવામાં આવી છે. આ યોજના અંતર્ગત વ્યક્તિ નોકરીના વર્ષો દરમિયાન પોતાનો ફાળો દર માસે જમા કરાવે છે અને તેમના નિવૃત્તિ પછી આનો લાભ મેળવી શકે છે. કટોકટીનાં સમયે વ્યક્તિ આ રાષ્ટ્રીય પેન્શન સિસ્ટમના ખાતામાંથી આંશિક ઉપાડ પણ કરી શકે છે.

આ રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના સશસ્ત્ર દળોમાં કામ કરતા લોકો સિવાય જાહેર ક્ષેત્ર, ખાનગી ક્ષેત્ર અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર સહિતના તમામ કર્મચારીઓ માટે ઉપલબ્ધ છે. આ યોજના તેના લાભાર્થીને ઓછામાં ઓછું રૂ. 6000 તેના બચાવેલા ફાળા સાથે નિવૃત્તિ સમયે ચુકવે છે.

◆ **પ્રધાનમંત્રી વય વંદના યોજના :**

ભારતની આ સૌથી પ્રખ્યાત વરિષ્ઠ નાગરિક પેન્શન યોજના છે. 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરના વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે રચાયેલ આ પ્રધાનમંત્રી વરિષ્ઠ નાગરિક યોજનાની નીતિ અવધિ દસ વર્ષે સુધી લંબાયેલ છે. પેન્શનર ચુકવણીની આવર્તન પસંદ કરી શકે છે જે માસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક, વાર્ષિક હોઈ શકે છે. તમે આ યોજના પર વાર્ષિક 8% વ્યાજ મેળવી શકો છો. પેન્શનરની લઘુત્તમ અને મહત્તમ ચુકવણી દર મહિને રૂ. 10,000 હોય છે.

◆ **ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના :**

ભારત સરકાર દ્વારા સૂચવેલ માર્ગદર્શક અનુસાર ગરીબીની રેખા નીચે આવતા 60 વર્ષથી વધુ વયના વૃદ્ધ વયસ્કો માટે વિશેષ હેતુપૂર્વક બતાવવામાં આવેલી આ યોજના છે. આ યોજના અંતર્ગત 60 થી 79 અને 80 વર્ષ ઉપરના લોકો માટે અનુક્રમે રૂ. 200 અને 500 રૂ.ની નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે.

◆ **રાષ્ટ્રીય વયશ્રી યોજના :**

આ યોજના બીપીએલ (ગરીબી રેખા નીચે આવતા) લાભાર્થીઓ જેઓ 60 વર્ષથી વધુ વયના હોય તેમને શારીરિક સહાય અને સહાયક ઉપકરણો પ્રદાન કરે છે. આ ભારત સરકારની યોજના છે અને બીપીએલ કાર્ડધારક વૃદ્ધોને જ આનો લાભ મળે છે.

◆ **વરિષ્ઠ પેન્શન વીમા યોજના :**

નાણાંમંત્રાલયે શરૂ કરેલી આ પેન્શન યોજના 60 વર્ષથી ઉપરનાં વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે છે. ભારતની એલઆઈસી કચેરીઓ પાસે આ યોજના ચલાવવાનો અધિકાર છે. આ યોજનાનો લાભ મેળવવા માટે તમારે કોઈ તબીબી તપાસ કરાવવાની જરૂર નથી. તે 10 વર્ષ સુધીના વાર્ષિક 8% વ્યાજ દર સાથે ખાતરીપૂર્વકનું પેન્શન આપે છે. તમે માસિક, ત્રિમાસિક, અર્ધવાર્ષિક અને વાર્ષિક પેન્શનની માંગણી કરી શકો છો.

◆ **સિનિયર સિટીઝન વેલ્ફેર ફંડ :**

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય દ્વારા શરૂ કરાયેલી આ યોજના છે. આ ભંડોળમાં કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓમાં ના બચત અને બચત ખાતાઓમાંથી દાવેદાર રકમનો સમાવેશ થાય છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય સિનિયર લોકોનાં એકંદર કલ્યાણ અને આરોગ્ય સંભાળ માટે આર્થિક સ્થિર બનાવવાનો છે.

◆ **વૃદ્ધોની આરોગ્ય સંભાળ માટેના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ :**

આ યોજના અંતર્ગત વરિષ્ઠ નાગરિકોની આરોગ્ય જાળવણી માટે, આરોગ્ય સમસ્યા નિવારણ માટે તેમજ પ્રોત્સાહક સંભાળ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જિલ્લાકક્ષાની આરોગ્ય સોસાયટી દ્વારા, જિલ્લા હોસ્પિટલોમાં સામૂહિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, સી.એચ.સી.માં તથા સબ નાગરિકોને આરોગ્ય સમસ્યાઓ, રોગો, ચેપી રોગો તથા દૈનિક સારવાર, દવાઓ, સારવાર જેવી વિવિધ સુવિદાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ સુવિદાઓ સરકારશ્રીની વખતો વખતની ગાઈડલાઈન અનુસાર મફત અથવા ખૂબ સબસીડીવાળી હોય છે.

◆ **વરિષ્ઠ મેડિકલેઈમ પોલિસી :**

આ યોજના હેઠળ 60 થી 80 વર્ષની વયના વરિષ્ઠ નાગરિકોને આવરી લેવામાં આવે છે અને આરોગ્ય સમસ્યા સંદર્ભે દવાઓ, લોહી, એબ્યુલન્સ ચાર્જ અને નિદાન ખર્ચને આવરી લઈને વૃદ્ધોને સહાય કરવામાં આવે છે. આ આરોગ્ય વીમામાં ઈન્કમેટેક્ષની કલમ 80 ડી હેઠળ પ્રિમિયમની ચુકવણી

માટે આવકવેરા લાભોની મંજૂરી આપવામાં આવે છે. આ યોજના વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

◆ **વયોશ્રેષ્ઠ સન્માન યોજના :**

જે વરિષ્ઠ નાગરિકોએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રોમાં કે સમાજમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપેલું છે. તેમના પ્રયત્નોને સરકારશ્રી દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવે છે. 2013માં નેશનલ એવોર્ડ્સમાં અપગ્રેડ કરવામાં આવેલું છે. ત્યારથી સિનિયર સિટીઝનની નોંધપાત્ર કામગીરીને તેર કેટેગરીઝમાં સન્માનિત કરીને એવોર્ડ્સ આપવામાં આવે છે.

◆ **રહેણાંક મકાનોની મોર્ટગેજ યોજના :**

નાણાં મંત્રાલયે વરિષ્ઠ નાગરિકોને લાભ આપવા માટે આ યોજના 2007માં શરૂ કરી છે. આ યોજના અંતર્ગત વરિષ્ઠ નાગરિક પોતાના હસ્તકનો રહેણાંક સંપત્તિ, મકાનને ધરનાં મૂલ્યનાં 60%ની લોનની સામે ઓછામાં ઓછા 10 વર્ષના કાર્યકાળ માટે મોર્ગેજ રાખી શકે છે. આ યોજનાનો લાભ મેળવીને વરિષ્ઠ નાગરિકો પોતાના રહેણાંક મકાનો વેચવા માટે મજબૂર બનવાને બદલે લોન દ્વારા આર્થિક સહાય મેળવી શકે છે.

◆ **પ્રધાનમંત્રી આરોગ્ય યોજના :**

આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા ગરીબ અને નિર્બળ પરિવારોથી સંબંધિત 10 કરોડ લોકોને આવરી લેવા માટે આ યોજના 2018માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ યોજના અંતર્ગત વરિષ્ઠ નાગરિકોને હોસ્પિટલમાં દાખલ થઈ આરોગ્ય સારવાર માટે રૂ. એક લાખની સહાય આપવામાં આવે છે. આ યોજના કુટુંબ દીઠ સહાય આપે છે. જેનો લાભ મેળવીને વરિષ્ઠ નાગરિકો પોતાની આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટે આરોગ્ય સુવિધાઓ, સારવાર મેળવીને સ્વસ્થ બની શકે છે.

2.3 ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના :

ભારતમાં ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા 2007માં શરૂ થયેલી આ યોજના રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના તરીકે પ્રખ્યાત છે. આ યોજના વરિષ્ઠ નાગરિકો, વિધવાઓ અને અપંગ લોકો માટે સામાજિક સહાયતા લાભ પ્રદાન કરે છે. આ યોજના હેઠળનાં લાભાર્થીઓને માસિક પેન્શન આપવામાં આવે છે. આ યોજનાની રસપ્રદ વાત એ છે કે આ યોજના બિનફાળો આપતી યોજના છે જેનો અર્થ એ થાય છે કે આ યોજનાનો લાભ મેળવતા લાભાર્થીઓને પેન્શન મેળવવા માટે કોઈ રકમ ફાળવવાની જરૂર નથી. આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર લાભાર્થી બીપીએલ કાર્ડધારક હોવું આવશ્યક છે. ઉપરાંત આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર લાભાર્થી અન્ય કોઈ યોજના હેઠળ આર્થિક મદદ મેળવતા હોવા જોઈએ નહીં.

આ યોજના હેઠળ વરિષ્ઠ નાગરિકની વય 60થી 79 વર્ષની હોય તો તેવા લાભાર્થીઓને માસિક રૂ. 200/-ની રકમ આપવામાં આવે છે અને 80 વર્ષથી ઉપરનાં વરિષ્ઠ નાગરિકને રૂ. 500/- ની આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

આ યોજના હેઠળ લાભ મેળવનાર લાભાર્થીઓએ પોસ્ટ ઓફિસ ખાતા દ્વારા રજૂ કરાયેલ બેંક ખાતામાં પેન્શનની રકમ જમા કરવામાં આવે છે.

ભારત સરકારશ્રીએ 2011થી ઈસ્યુ કરવામાં આવેલ ગાઈડલાઈન મુજબ 60થી 79 વર્ષના વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના રૂ. 200/- નું પેન્શન વધારીને રૂ. 300/- કરવામાં આવેલ છે.

ભારતીય બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ 1993 ધારા વિકેન્દ્રીકરણનાં ભાગરૂપે ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શનનો અમલ કે જે રાજ્ય સરકારોના મહેસુલ વિભાગ દ્વારા સંચાલિત કરવામાં આવે છે અને તે સરકારી ઓર્ડર નંબર જી.ઓ. (પી) /47 95/ તા. 1-12-1995 દ્વારા જાહેર કરાયેલા સુધારેલા નિયમો અનુસાર સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવેલ છે.

સ્થાનિક સંસ્થાઓએ પેન્શનની અરજી, પ્રક્રિયા અનુદાન અને વિતરણ પ્રાપ્ત કરવાની કામગીરી સોંપવામાં આવી છે. પ્રથમ, રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શનમાં નિરાધાર પેન્શન માટે સમાવેષ કરેલ હતું અને ત્યાર બાદ વિધવા પેન્શન અને શારીરિક વિકલાંગ પેન્શનનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. ઉપરોક્ત હુકમ મુજબ વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શનનું નામ બદલીને રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન કરવામાં આવેલ છે. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ભંડોળ સહાય મેળવવાનું શરૂ કર્યું અને પેન્શન નિયમો મુજબ જે તે જિલ્લાનાં કલેક્ટરની મંજૂરી ફરજિયાત બનાવવામાં આવી છે.

◆ પ્રક્રિયા

આ પેન્શન મેળવવા માટેના નિયત કરેલ ફોર્મમાં લાભાર્થી વૃદ્ધ વ્યક્તિએ અરજી કરવાની રહે છે. આ પેન્શનની અરજી સંબંધિત વિસ્તારના ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત નગરપાલિકા અથવા મહાનગરપાલિકાના સચિવને મોકલવાની રહે છે.

આવેલ અરજીની તપાસ નિયુક્ત કરેલ કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ કર્મચારી જે તે વિસ્તાર સંભાળતા તાલુકા પંચાયત, નગરપાલિકા વિસ્તાર, મહાનગરપાલિકા વિસ્તારમાં કામગીરી સંભાળતો હોય છે તે કર્મચારી જે તે લાભાર્થી કે જેણે પેન્શન માટે અરજી કરી હોય તેની સ્થળ તથા વિગતોની તપાસ કરે છે.

પેન્શન માટેની અરજી સબમીટ કર્યા પછી કર્મચારી દ્વારા થતી તપાસની સમયમર્યાદા 45 દિવસની છે. આ 45 દિવસની મર્યાદામાં કર્મચારીએ જે તે છે. આ 45 દિવસની મર્યાદામાં કર્મચારીએ જે તે અરજી કરનાર વ્યક્તિ, વરિષ્ઠ નાગરિક સંબંધી જરૂરી તપાસ, ખરાઈ પૂર્ણ કરવાની રહે છે.

45 દિવસની મર્યાદામાં કર્મચારી વરિષ્ઠ નાગરિકની અરજી સંબંધી જરૂરી તપાસ પૂર્ણ કરીને લાભાર્થીની સૂચિ તૈયાર કરે છે.

કર્મચારી દ્વારા તપાસ કરેલ પેન્શનરની અરજીઓ જિલ્લા કલેક્ટરશ્રી સમક્ષ 30 દિવસની મર્યાદામાં રજૂ કરવાની કરવાની હોય છે જેથી આવેલ અરજીઓને જિલ્લા કલેક્ટરશ્રી દ્વારા મંજૂર કરી શકાય.

એકવાર મંજૂરી મળ્યા બાદ જે તે લાભાર્થી વરિષ્ઠ નાગરિક ભંડોળની ઉપલબ્ધતાના આધારે આવતા મહિનાની પહેલા અઠવાડિયાથી પેન્શન મેળવવાનો પાત્ર બનશે.

◆ ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજનાના માપદંડ

અરજદાર નિરાધાર હોવા જોઈએ. કોઈપણ વ્યક્તિ પેન્શન માટે પાત્ર રહેશે નહીં, જો તે / તેણી કોઈપણ અન્ય સમાજ કલ્યાણ પેન્શનની રસીદમાં છે.

જો કોઈ પેન્શનર જે આ સ્કીમ હેઠળ પેન્શન મેળવતા હોય તે જો ભીખ માંગે તો તે યા યોજનાને પાત્ર રહેશે નહીં. આ પેન્શન મેળવનાર વરિષ્ઠની ઉંમર 60 વર્ષ અથવા તેથી વધુ વય હોવી જોઈએ. તો જ પેન્શન મળવાપાત્ર છે.

આ યોજના હેઠળ પેન્શનની અરજી કરનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિના કુટુંબની વાર્ષિક આવક 1,00,000 કરતા ઓછી હોવી જોઈએ તો જ તે વરિષ્ઠ નાગરિક પેન્શન મેળવવા માટે યોગ્ય ગણાશે.

વરિષ્ઠ નાગરિક જ્યાં રહેણાંક ધરાવે છે. તે સ્થાન પર આ યોજના લાગુ રહેશે.

◆ દસ્તાવેજો

- બીપીએલ કાર્ડ
- સરનામું / એડ્રેસનો પુરાવો
- ઉંમરનો પુરાવો
- નાગરિકત્વનો પુરાવો
- પોતાનો પાસપોર્ટ સાઈઝનો ફોટોગ્રાફ

- બેન્ક પાસબુક / પોસ્ટ ઓફિસની પાસબુક
- આવકનું પ્રમાણપત્ર
- લાયકાતનાં ધોરણ
- લાભ લેનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિ પાસે બીપીએલનો સ્કોર કાર્ડ રેટ 0-16 હોવો જોઈએ.
- લાભ લેનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિ ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ.
- લાભ લેનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિ 60 કે તેથી વધુ વયનો હોવોજોઈએ.
- ભારત સરકાર દ્વારા સમયાંતરે સુધારવા માપદંડ અનુસાર ગરીબી રેખા નીચેના વર્ગના લોકોને આ યોજનાનો લાભ મેળવવા યોગ્ય છે અને તે સામાજિક સહાયતા કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે.
- આ યોજના હેઠલ સુધારેલ રકમ 60 વર્ષ કે તેથી વધુ વયનાં બીપીએલ પરિવારનાં સભ્યને રૂા. 400/- મહિનાની રકમ ચુકવવામાં આવે છે અને 80 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરનાં વૃદ્ધને રૂા. 700/-ની રકમ દર મહિને ચુકવવામાં આવે છે.
- આ પેન્શન મેળવવા માટેનું અરજીપત્રક જેને વિસ્તારની ગ્રામપંચાયત કચેરી, તાલુકા પંચાયત કચેરી, નગરપાલિકા વિસ્તાર, મહાનગરપાલિકા વિસ્તારના સમાજ કલ્યાણ કચેરી ખાતેની મેળવવાની રહે છે.

◆ **અરજી ફોર્મમાં નીચેની વિગતો નોંધણી જરૂરી છે.**

રાજ્ય, જિલ્લો, તાલુકાનું નામ

સંબંધિત ગ્રામ પંચાયત, નગરપાલિકા વોર્ડનો નંબર લાભાર્થી - પેન્શન મેળવનારનું નામ તથા કુટુંબની વિગત

- ઘર નંબર
- લિંગ - પુરુષ - સ્ત્રી
- ઉંમર અને જન્મ તારીખ
- વાર્ષિક આવકની વિગતો
- રહેણાંક પ્રમાણપત્રની વિગતો
- મતદાર ક્રમાંક

◆ **વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના ઓનલાઈન એપ્લિકેશન કરી શકાય છે. આ માટે એનએએસપીની સત્તાવાર વેબસાઈટની દ્વારા એપ્લિકેશનને ટ્રેક કરી શકાય છે.**

- આ માટે એનએએસપીનાં હોમ પેજમાં જવું
- મુખ્ય પૃષ્ઠથી વધુ અહેવાલો પર ક્લિક કરો.
- આગલા પૃષ્ઠથી એપ્લિકેશન ટ્રેક વિકલ્પ પસંદ કરો.
- તમારો એપ્લિકેશન નંબર દખલ કરી અને શોધ પર ક્લિક કરો.
- એપ્લિકેશનની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવશે.

2.4 વાર્ષિક નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ :

લાંબું જીવન જીવતાં વૃદ્ધ લોકો અને તેમનાં પરિવારો માટે સરકારશ્રી દ્વારા બંધારણની જોગવાઈ અનુસાર વિવિધ સુવિધાઓ અને છૂટ આપવામાં આવેલી છે જેથી વરિષ્ઠ નાગરિકો પોતાના નિવૃત્તિનાં વર્ષો દરમિયાન પોતે સ્વસ્થ અને આનંદિત જીવન જીવી શકે. પોતાના પરિવારો અને સમાજ માટે ઘણી રીતે યોગદાન આપી શકે અને વૃદ્ધ વ્યક્તિ આરોગ્ય સુવિધા તથા આર્થિક મદદ મેળવીને પોતાની જાતને સબળ બનાવી શકે જેથી સમાજ માટે પોતાનો શક્ય એટલો ફાળો આપીને સકારાત્મક અભિગમ

વિકસિત કરી શકે. અહિંયા સરકારશ્રીનાં સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ એક નોડલ વિભાગ છે જેના અંતર્ગત નાણા વિભાગ આરોગ્ય વિભાગ રેલવે રોડ રસ્તા, ટેલિફોન, સંસ્થા અનાજ વિતરણ વ્યવસ્થા જેવા વિવિધ વિભાગો સિનિયર સિટીઝન વ્યક્તિને જે સુવિધાઓ અને છૂટ આપવામાં આવે છે તેના અભ્યાસ કરીએ.

- વરિષ્ઠ નાગરિકોને સરકારશ્રીનાં વિભાગો તરફથી છૂટ અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે.

1. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ
2. નાણાં મંત્રાલય
3. રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ અને હાઈવે મંત્રાલય
4. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય
5. ટેલિકોમ્યુનિકેશન વિભાગ
6. રેલવે મંત્રાલય
7. મિનિસ્ટ્રી ઓફ સિવિલ એપ્લિકેશન
8. મિનિસ્ટ્રી ઓફ કન્ઝ્યુમર એફેરસ, ફૂડ અને પબ્લિક ડિસ્ટ્રિબ્યુશન
9. મિસસેલિન્યુઅરી

1. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય :

સિનિયર સિટીઝનનાં કલ્યાણ માટે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલયએ નોડલ મંત્રાલય છે. વૃદ્ધવ્યક્તિઓનાં કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રીય પોલિસી તૈયાર કરતી વખતે બધા જ વિભાગો સાથેના પરામર્શ કર્યા બાદ વૃદ્ધો માટેની કલ્યાણની યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિ એટલે કે 60 વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓનાં સમાવેશ સિનિયર સિટીઝનમાં કરવામાં આવે છે.

આ મંત્રાલય વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેના સંકલિત કાર્યક્રમોની અમલવાસી પણ કરે છે. આ યોજના અંતર્ગત નાણા ભંડોળ - ગર્વમેન્ટ / નોન-ગર્વમેન્ટ / ઓર્ગેનાઈઝેશન / પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ તથા લોકલ બોડી વગેરે દરેકને ફાળવવામાં આવે છે. આ યોજના આઈપીઓપી ચલાવવા અને બીજા પ્રોજેક્ટની નિભાવણી માટે આ વિભાગ કામ કરે છે.

2. નાણા મંત્રાલય :

સિનિયર સિટીઝન અને ઘણા જૂના વયસ્ક સિનિયર સિટીઝનને નોર્મલ ટેક્ષ ભરનાર વ્યક્તિ કરતાં ટેક્ષમાં ઘણી છૂટ આપવામાં આવે છે. છૂટની લિમિટમાં આ વ્યક્તિ પોતાની આવકનાં પ્રમાણે ટેક્ષ ભરવા માટે જવાબદાર નથી.

2020-21 માટે સિનિયર સિટીઝન અને વધુ વયસ્ક સિનિયર સિટીઝન માટેની છૂટ નીચે મુજબ છે.

સિનિયર સિટીઝન કે જેની ઉંમર 60 વર્ષ કે તેથી વધુ વર્ષ હોય પરંતુ 80 વર્ષ કરતાં ઓછી હોય તેવી વરિષ્ઠ વડીલોને નોન સિનિયર સિટીઝન કરતાં ટેક્સ માંથી વધારેમાં વધારે છૂટ આપવામાં આવે છે. આ છૂટની લિમિટ નાણાકીય વર્ષ 2020-21 માટે રહેણાંક સિનિયર સિટીઝનોને 3,00,000 છે. નોન-સિનિયર સિટીઝન માટે રૂ. 2,50,000 છે.

આમ એક નિરિક્ષણમાં જોવા મળ્યું છે કે જે રૂ. 50,000નો વધારાનો લાભ કે જે વધારે છૂટની લિમિટ જે સિનિયર સિટીઝનને મળે છે તે નોર્મલ ટેક્ષ ભરનાર કરતાં વધારે છે. વધુ વયસ્ક સિનિયર સિટીઝન 80 વર્ષ ઉપરની ઉંમર વધુ વયસ્ક સિનિયર સિટીઝનને વધારે છૂટ આપવામાં આવે છે જે બીજા બધા કરતાં વધારે હોય છે. નાણાકીય વર્ષ 2020-21 દરમિયાન વધુ વયસ્ક રહેણાકી સિનિયર

સિટીઝનને રૂા. 5,00,000ની છૂટ આપવામાં આવી છે. આ છૂટ નોર્મલ ટેક્ષ ભરનાર વ્યક્તિની રૂા. 2,50,000 છે. આમ એવું જોવા મળ્યું છે કે વધારાનો ટેક્ષ બેનિફિટ કે જે રૂા. 2,50,000 કે જે ખૂબ વધારે છૂટની લિમિટ આપી છે. આ લિમિટ નોન-સિનિયર ટેક્ષ ભરનારની સરખામણીમાં ઘણી વધારે છે.

વર્ષ 2019-20ના વર્ષ માટે વધુ વયસ્ક સિનિયર સિટીઝન તેના નાણાકીય વર્ષનું રીટર્ન ભરે કે જે ફોર્મ ITR 1/4 તે ફોર્મ પેપર મોડમાં ભરી શકશે અથવા તે પોતે ઈચ્છે તો ઈન્કમેટેક્ષ કચેરીએ જઈ શકશે.

◆ **એડવાન્સ ટેક્ષ પેમેન્ટમાં છૂટ :**

સેક્સન 208 મુજબ દરેક વ્યક્તિ કે જેનો અંદાજિત ટેક્ષ વર્ષ દરમિયાન રૂા. 10,000 કે વધારે હોય તે પોતાનો ટેક્ષ એડવાન્સમાં ભરી શકશે. જે એડવાન્સ ટેક્ષના ફોર્મમાં ભરી શકાશે. જ્યારે સેક્સન 207માં રહેણાકી સિનિયર સિટીઝનોને ટેક્ષ ભરવામાંથી રાહત આપવામાં આવી છે. સેક્સન 207 મુજબ રહેણાકી સિનિયર સિટીઝન્સ કે જેઓ એકલા હોય અને ઉંમર 60 વર્ષ કે વધુ હોય અને તેમને પોતાના વ્યવસાયમાંથી કોઈ આવક ન થતી હોય, તેઓને એડવાન્સ ટેક્ષ ભરવાનો થતો નથી.

- સેક્સન 80 TTB - કે જે ઈન્કમેટેક્ષનો કાયદો છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ બેન્કોમાં, પોસ્ટ ઓફિસમાં કે કો. ઓપરેટિવ બેન્કોમાં મુકેલી ડિપોઝિટ પર મળેલ વ્યાજ રૂા. 50,000નું હોય કે જે સિનિયર સિટીઝનને મળ્યું હોય તેને ટેક્ષ બેનિફિટમાંથી બાદ આપવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે 60 વર્ષ કે તેથી વધુ વયના વૃદ્ધોને સેવિંગ્સ ડિપોઝિટ, ફિક્સ ડિપોઝિટ - આ બન્નેનાં વ્યાજને આ પ્રોવિઝન મુજબ ટેક્ષ ગણતરીના બાદ મળે છે.
- સેક્સન - 194 / A ઈન્કમેટેક્ષનાં કાયદા મુજબ પત્રવ્યવહારનાં પ્રોવિઝન કહે છે કે સિનિયર સિટીઝનને રૂા. 50,000નાં વ્યાજ માટે કોઈ ટેક્ષ ભરવાનો થતો નથી.
- સિનિયર સિટીઝનને ખાસ રોગોની સારવાર માટે ટેક્ષમાંથી છૂટ / રીબેટ આપવામાં આવે છે.
- સિનિયર સિટીઝનને મેડીકલ ઈન્સ્યુરન્સમાં પ્રીમિયમ માટે ટેક્ષમાંથી છૂટ / રીબેટ આપવામાં આવે છે.
- સિનિયર સિટીઝનને સેવિંગ્સ સ્કીમોમાં રોકાણ માટે વધુમાં વધુ વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

◆ **મીનીસ્ટ્રી ઓફ રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ અને હાઈવે :**

- સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટની બધી જ વાહન વ્યવહારોની બસમાં સિનિયર સિટીઝન માટે આગલી હરોળની બે સીટ રિઝર્વ રાખવામાં આવે છે.
- કેટલાંક રાજ્યોમાં સ્ટેટ ગર્વમેન્ટ દ્વારા સિનિયર સિટીઝનને સ્ટેટ રોડ ટ્રાન્સપોર્ટની બસોમાં કન્સેસન આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત બસોનું મોડેલ સિનિયરો માટે અનુકૂળ હોય તેવું રાખવામાં આવે છે.

◆ **આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે હોસ્પિટલમાં તબીબી તપાસ કરવા માટે અલગ લાઈનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે.

સિનિયર સિટીઝનો માટે હેલ્થ ઈન્સ્યુરન્સ સ્કીમ છે તે રાષ્ટ્રીય વીમા યોજના સ્કીમ જે સિનિયર સિટીઝન 60 વર્ષ અને તેથી ઉપરના ઉંમરના માટે અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. દરેક ફેમીલીમાં સિનિયર સિટીઝન માટે આ યોજના અંતર્ગત રૂા. 30,000/- નું પ્રોવિઝન કરેલું છે. આ રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના કે જે આ મંત્રાલય દ્વારા અમલમાં છે તેમાં બીપીએલ કુટુંબો અને 11 બીજા રજીસ્ટર થયેલા લાભાર્થીઓને હેલ્થ વીમા કવરેજ જે રૂા. 30,000/- કેશલેસ બેનિફિટ દર વર્ષે દરેક કુટુંબના સિનિયર સિટીઝનને આપવામાં આવે છે.

◆ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટેલિકોમ્યુનિકેશન :

સિનિયર સિટીઝનની ફોલ્ટ / ફરિયાદોને સિનિયર સિટીઝનની કેટેગરીમાં વીઆઈપી ફલેગથી રજીસ્ટર કરવામાં આવે છે કે જે પ્રોયોરિટી કેટેગરી ગણવામાં આવે છે. સિનિયર સિટીઝનોને ટેલિફોન કનેક્શનમાં N-OYT ની સ્પેશ્યલ કેટેગરીમાં પ્રાયોરીટી કેટેગરી ગણીને ટેલિફોન કનેક્શનનું પ્રોવિઝન છે.

◆ રેલવે મંત્રાલય :

ઈન્ડિયન રેલવેમાં મેઇલ / એક્સપ્રેસ તતા રાજધાની / શતાબ્દી / જનશતાબ્દી ટ્રેનોમાં સિનિયર સિટીઝન પૈકી સ્ત્રીઓ 58 વર્ષ અને પુરુષો 60 વર્ષ કે તેથી ઉપરનાં વ્યક્તિઓને ટિકિટમાં 40% કન્સેસનની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

જોગવાઈ રેલવેમાં સિનિયર સિટીઝનોને ટિકિટ મેળવવા માટે અને ટિકિટ કેન્સલ કરવા માટે અલગ કાઉન્ટરની સુવિધા આપવામાં આવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ અને અસહાય વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે બધા જંકશનો, જિલ્લા હેડક્વાટરો અને અગત્યનાં રેલવે સ્ટેશનો પર વ્હીલ ચેરની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

◆ ડિકેન્સ મિનિસ્ટ્રી - એર સર્વિસ :

મોટાભાગની એરલાઈન્સ કંપનીમાં સિનિયર સિટીઝનને નોર્મલ ઇકોનોમિક ક્લાસમાં 50% કન્સેસન ભારતની આંતરિક ફ્લાઈટમાં આપવામાં આવે છે. જેમને 60 વર્ષ થયા હોય તેમને આ લાભ આપવામાં આવે છે.

◆ મિનિસ્ટ્રી ઓફ કન્ઝ્યુમર અફેર્સ, ફૂડ અને પબ્લિક ડિસ્ટ્રિબ્યુશન :

આ મંત્રાલય હેઠળ અંત્યોદય સ્કીમમાં BPL નાં લાભાર્થી તથા વૃદ્ધ માણસોને 35 કિ.ગ્રા. દરેક કુટુંબને દર માસે અનાજ આપવામાં આવે છે. 3 કિ.ગ્રા. ચોખા તતા 2 ગ્રા. કિ. ગ્રા. ઘઉં આપવામાં આવે છે. તેમાં 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં BPL લાભાર્થીને ઓળખમાં અગ્રતા આપવામાં આવે છે.

અન્નપૂર્ણા યોજના હેઠળ 10 કિ.ગ્રા. ઘઉં દર મહિને સિનિયર સિટીઝનને મફત આપવામાં આવે છે. સ્ટેટ ગર્વને સૂચના આપવામાં આવી છે કે 60 વર્ષથી ઉપરના વ્યક્તિઓને સસ્તા અનાજની દુકાનમાં પ્રાયોરિટી આપવામાં આવે છે.

◆ અન્ય :

કોર્ટ કચેરીમાં સિનિયર સિટીઝનનાં કેસો હોય તો તેમને અલગથી પ્રાયોરિટી આપી ચલાવવામાં આવે છે. તેવી સૂચના છે.

વૃદ્ધ પેન્શન યોજના અલગ અલગ રાજ્યોમાં અને યુનિયન ટેરિટરીમાં અલગ-અલગ રીતે ચુકવવામાં આવે છે.

◆ ઈન્ટરનેશનલ ટ્રિવસ :

વૃદ્ધો માટે 1લી ઓક્ટોબરે ઈન્ટરનેશનલ વડીલ દિન તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. જેમાં નોડલ મિનિસ્ટ્રી જે સિનિયર સિટીઝનનાં કલ્યાણ માટે કામ કરે છે. તે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દર વર્ષે વડીલોના સન્માન માટે વિવિધ કાર્યક્રમો યોજે છે. તેમના કલ્યાણનાં કાર્યક્રમોમાં સિનિયર સિટીઝનોને વયોશ્રેષ્ઠ સન્માન આપવામાં આવે છે. સરકારશ્રી તરફથી વડીલોની કાળજી રાખવામાં આવે છે. તે કાર્યક્રમોની સમીક્ષા કરી વધુ સારી સર્વિસ યોજવા અને અમલ કરવામાં આવે છે.

2.5 ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત યુનિટમાં આપણે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં એક સંકલિત કાર્યક્રમ, ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના તથા વરિષ્ઠ નાગરિકોને આપવામાં આવતી છૂટ અને સુવિધાઓનો અભ્યાસ કર્યો.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેના સંકલિત કાર્યક્રમનો સરકારશ્રીનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યમાં વસતા વરિષ્ઠ નાગરિકોને આશ્રય, ખોરાક તબીબી સંભાળ અને મનોરંજનની સગવડો પૂરી પાડવાનો છે. આ માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા દેશની રાજ્ય સરકારોને અમલીકરણ માટેની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે. રાજ્ય સરકારો પોતાનાં રાજ્યની પંચાયતી સંસ્થાઓ, બિન સરકારી સંસ્થાઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને અમલીકરણમાં સાથે જોડે છે. આ યોજના અંતર્ગત રાજ્યમાં વૃદ્ધાશ્રમો, ડે કેર સેન્ટરો, પરામર્શ કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. જેમને રાજ્ય સરકારો આર્થિક સહાયતા પૂરી પાડે છે. આ યોજના અંતર્ગત વરિષ્ઠ નાગરિકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને નિરાધાર, જરૂરિયાતમંદ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને રહેણાંક સુવિધા, ખોરાક તથા આરોગ્ય સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આ સંકલિત કાર્યક્રમ હેઠળ વડીલોને બિનસંસ્થાકીય સુવિધાઓ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિકોની વિવિધ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરતી આ યોજનાને ડાયનેમિક બનાવવામાં આવી છે. આ યોજના કુટુંબમાં મજબૂતીકરણની કામગીરી પણ કરે છે. ઉપરાંત વૃદ્ધ નાગરિકોને જાગૃત કરવામાં પણ મદદ કરે છે. આ યોજના હેઠળ એસોસિએશનની રચના કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે જે વૃદ્ધોને મદદ કરવા સક્રિય કામગીરી કરી શકે છે. વૃદ્ધોની સહાય માટે પરામર્શ કેન્દ્રો, હેલ્પલાઇન પણ બનાવવામાં આવેલ છે.

આ સંકલિત કાર્યક્રમ હેઠળ વૃદ્ધોને આર્થિક સહાયતા માટે સરકારશ્રીની વિવિધ યોજનાઓ પણ સાંકળી લેવામાં આવેલ છે. જેવી કે રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના, પ્રધાનમંત્રી વય વંદના યોજના, ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના, રાષ્ટ્રીય વયશ્રી યોજના, વરિષ્ઠ પેન્શન વીમા યોજના, સિનિયર સિટીઝન વેલ્ફેર ફંડ, વૃદ્ધોની આરોગ્ય સંભાળ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ, વરિષ્ઠ મેડિકલેઈમ પોલિસી, વયોશ્રેષ્ઠ સન્માન યોજના, રહેણાંક મકાનોની મોર્ટગેજ યોજના, પ્રધાનમંત્રી આરોગ્ય યોજના જેવી અનેકવિધ યોજનાઓ આ સંકલિત કાર્યક્રમ હેઠળ ચલાવવામાં આવે છે જેનો લાભ મેળવીને વરિષ્ઠ નાગરિકો પોતાનું જીવન સ્વસ્થ અને આનંદિત રીતે જીવી શકે છે.

આ એકમમાં ઉપરોક્ત તમામ યોજનાઓનો લાભ વરિષ્ઠ નાગરિકને શું મળી શકે છે તે તમામ વિગતોનો આપણે વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યો.

આ એકમમાં ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજનાની વિસ્તૃત જાણકારી મેળવી. આ યોજના રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના NOAPS તરીકે પ્રખ્યાત છે. આ યોજના વરિષ્ઠ નાગરિકો, વિધવાઓ અને અપંગ લોકો માટે સામાજિક સહાયતા પ્રદાન કરે છે. આ યોજના બિનફાળો આપતી યોજના છે. એટલે કે આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિને પોતાને કોઈ રકમ ફાળવવાની હોતી નથી. આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર લાભાર્થી બીપીએલ કાર્ડધારક હોવું જરૂરી છે. ઉપરાંત અન્ય કોઈ યોજના હેઠળ આર્થિક લાભ મેળવતાં હોવો જોઈએ નહીં. ભારત સરકારશ્રીએ 2011માં રજૂ કરેલ ગાઈડલાઈન મુજબ 60થી 79 વર્ષનાં વૃદ્ધોને રૂ. 300 તથા 80 વર્ષ ઉપરનાં વૃદ્ધોને રૂ. 500નું માસિક પેન્શન ચૂકવવામાં આવે છે. આ યોજનાની અમલવારી રાજ્ય સરકારોનાં મહેસૂલ વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ પેન્શન મેળવવા ઈચ્છતા વરિષ્ઠ નાગરિકે પેન્શન અંગેની અરજી જે તે વિસ્તારના ગ્રામ પંચાયત, તાલુકાપંચાયત, નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકાનો મહેસૂલી ખાતાને રજૂ કરવાની હોય છે. જેની ચકાસણી અને ખરાઈ મહેસૂલી કર્મચારી મારફત 45 દિવસમાં પૂર્ણ કરી કલેક્ટર શ્રી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. આવેલ અરજીઓ જિલ્લા કલેક્ટરશ્રી દ્વારા મંજૂર કર્યા બાદ ભંડોળ ઉપલબ્ધતાને આધારે બીજા મહિનાના પ્રથમ અઠડાવિયામાં વરિષ્ઠ નાગરિકને પેન્શનની રકમ ચૂકવવામાં આવે છે. જે પોસ્ટ ખાતા કે બેન્ક ખાતામાં જમા થાય છે.

આ એકમમાં આપણે વરિષ્ઠ નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ અંગેના અભ્યાસમાં જોયું કે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ નોડલ વિભાગ તરીકેની કામગીરી સંભાળવામાં આવે છે.

આ વિભાગ સાથે સરકારશ્રીનાં નાણાં વિભાગ, આરોગ્ય વિભાગ, રેલવે વિભાગ, સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ વિભાગ, નાગરિક પૂરવઠા વિભાગ, ટેલિકોમ્યુનિકેશન વિભાગ, સિવિલ એવિએશન વિભાગ જેવા અનેક વિભાગો દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોને છૂટ અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે.

આપણે ચર્ચા કરી તે મુજબ નાણામંત્રાલય દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકને નોર્મલ નાગરિક કરતાં ટેક્ષમાં છૂટ આપવામાં આવે છે અને સેવિંગ્સ સ્કીમનાં રોકાણ માટે વધુમાં વધુ વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા સિનિયર સિટીઝનો માટે આરોગ્ય વીમા યોજના જે બીપીએલ કુટુંબો અને બીજા 11 રજીસ્ટર થયેલાં લાભાર્થીને રૂ. 30,000 વીમા કવરેજ મળે છે. હોસ્પિટલોમાં તથા PHC, CHC માં સિનિયર સિટીઝને પ્રોયોરિટી સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

રેલવે મંત્રાલય દ્વારા સિનિયર સિટીઝનોને રેલ મુસાફરી માટે 40% કન્સેસન અને નીચેની બર્થ ફાળવવામાં આવે છે.

એસ.ટી. વિભાગમાં સિનિયર સિટીઝન માટે બસની આગલી હરોળમાં બે સીટ રિઝર્વ રાખવામાં આવે છે.

ટેલિકોમ વિભાગમાં સિનિયર સિટીઝનોની ફોલ્ટ/ફરિયાદોને અલગથી રજીસ્ટર કરે પ્રાયોરિટી કેટેગરીમાં મૂકવામાં આવે છે અને ટેલીફોનના કનેક્શનોમાં પણ પ્રાયોરિટી કેટેગરીમાં મૂકી વરિષ્ઠ નાગરિકોને લાભ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત ડિફેન્સ મંત્રાલય દ્વારા મોટાભાગની એરલાઈન્સ કંપનીઓમાં સિનિયર સિટીઝનોને નોર્મલ ઈકોનોમી ક્લાસમાં 50% કન્સેસન આપવામાં આવે છે.

મિનિસ્ટરી ઓફ કન્ઝ્યુમર્સ અફેર્સ, ફૂડ અને પબ્લિક ડિસ્ટ્રિબ્યુશન દ્વારા અંત્યોદય સ્કીમમાં બીપીએલ લાભાર્થીઓ 35 કિ.ગ્રા. અનાજ કુટુંબદીઠ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત અન્નપૂર્ણા યોજના હેઠળ 10 કિ.ગ્રા. ઘઉં સિનિયર સિટીઝનોને મફત આપવામાં આવે છે.

આમ, સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોનો આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા લાભો માટે અમલમાં આવેલ યોજનાઓ, છૂટ અને સુવિધાઓનો આપણે આ એકમમાં વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યો.

2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાશ્રમ પેન્શન યોજના ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કેટલા વર્ષથી વધુ વયના વયસ્કો માટે છે ?
 - 50 વર્ષથી ઉપરનાં
 - 55 વર્ષથી ઉપરનાં
 - 60 વર્ષથી ઉપરનાં
 - 65 વર્ષથી ઉપરનાં
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં સંકલિત કાર્યક્રમની શરૂઆત ક્યારે થઈ ?
 - 1992
 - 1994
 - 1990
 - 1995
- પ્રધાનમંત્રી વયવંદના યોજના અંતર્ગત લઘુત્તમ અને મહત્તમ ચૂકવણી દર મહિને કેટલી હોય ચે ?
 - રૂ.5000
 - રૂ. 1000
 - રૂ. 10,000
 - રૂ. 7000
- સિનિયર સિટીઝન વેલ્ફેર ફંડ કયા મંત્રાલય દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યું છે ?
 - સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય
 - નાણાં મંત્રાલય
 - આરોગ્ય મંત્રાલય

- D. મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય
5. વરિષ્ઠ નાગરિકોને રોડ-ટ્રાન્સપોર્ટ, વાહન વ્યવહારની બસમાં સિનિયર સિટીઝન માટે શું જોગવાઈ છે ?
- A. સાથે મુસાફરી કરતાં વ્યક્તિની ફી મુસાફરી
B. ફી પાસ
C. અડધી ટિકિટ માફ
D. આગલી હરોળમાં બે સીટ રીઝર્વ
6. ઈન્ટરનેશનલ વરિષ્ઠ દિન તરીકે કયા દિવસને ઉજવવામાં આવે છે ?
- A. 1લી ઓક્ટોબર B. 2જી ઓક્ટોબર
C. 5મી ડિસેમ્બર D. 14મી જાન્યુઆરી
7. એર સર્વિસમાં એરલાઈન્સ કંપની દ્વારા સિનિયર સિટીઝન માટે શું જોગવાઈ કરવામાં આવી છે ?
- A. 15% કન્સેશન B. 10% કન્સેશન
C. 50% કન્સેશન D. 25% કન્સેશન

2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. (C) 60 વર્ષ થી ઉપરના
2. (A) 1992
3. (C) 10,000
4. (A) સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય
5. (D) આગલી હરોળની બે સીટ રિઝર્વ
6. (A) 1 ઓક્ટોબર
7. (C) 50% કન્સેશન.

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- સંકલિત કાર્યક્રમ : જુદા જુદા વિભાગોનો સંયુક્ત કાર્યક્રમ
- રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના : 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરના વૃદ્ધો, બીપીએલને શારીરિક સહાય ઉપકરણો પ્રદાન કરવા
- વેલ્ફેર ફંડ : કલ્યાણ અથવા આર્થિક ભંડોળ
- વરિષ્ઠ મેડિકલેઈમ પોલિસી : 60થી 80 વર્ષની વયના નાગરિકોના આરોગ્ય માટે સારવાર, નિદાનની સહાય આપતી પોલિસી
- વયોશ્રેષ્ઠ સન્માન યોજના : વરિષ્ઠ નાગરિકો પોતાના ક્ષેત્રમાં સામાજિક સેવા માટે કરેલ કામગીરીનું સન્માન આપતી યોજના.

2.9 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેની સંકલિત કાર્યક્રમનાં હેતુઓ, ઉદ્દેશ્યો અને અભિગમ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.
.....
.....
.....

5. આટલો સંદેશો વૃદ્ધોને કહેજો
પ્રજાપતિ હીરાલાલ ડી.
મહાદેવ બુક સપ્લાયર્સ અમદાવાદ - 2001
6. વૃદ્ધોની સમસ્યાનું સમાધાન
પટેલ માણેકલાલ
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ
7. વૃદ્ધાશ્રમો અને તેનાં હુકમશકા હાકેમો
પારેખ મુળજીભાઈ મ.
બેંગલોર - 2005

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમનાં હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય
- 3.3 ભારતમાં વૃદ્ધોનાં કલ્યાણ માટેની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ
- 3.4 સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે કૌટુંબિક વૈયક્તિક સમાજકાર્ય
- 3.5 સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય
- 3.6 વૃદ્ધો સાથે કામ કરવા માટેની વિશેષ
- 3.7 ઉપસંહાર
- 3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો
- 3.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.11 સ્વાધ્યાય લેખન
- 3.12 પ્રવૃત્તિ
- 3.13 કેસ સ્ટડી
- 3.14 સંદર્ભ ગ્રંથો

3.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. ભારતમાં વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યનો અભ્યાસ કરવો.
2. ભારતમાં વૃદ્ધો માટેનાં કલ્યાણ માટેની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવો.
3. સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે કૌટુંબિક સમાજકાર્ય કેવી રીતે કરવું તેનો અભ્યાસ કરવો.
4. સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે સામુદાયિક સમાજકાર્ય કેવી રીતે કરવું તેનો અભ્યાસ કરવો.
5. વૃદ્ધો સાથે કામ કરવામાં વિશેષ સમાજકાર્ય કુશળતાઓનો અભ્યાસ કરવો.

3.1 પ્રસ્તાવના :

આપણા ભારતીય સમાજમાં વડીલો કુટુંબનો મોભો ગણાતા હતા. વડીલોની છત્રછાયામાં સમગ્ર કુટુંબ જીવનના સાંસારિક વ્યવહારો સુપેરે પાર પાડવામાં આવતા હતા અને આપણા સંયુક્ત પરિવાર પ્રથામાં સંતાનો દૂરના સંગામાં કુંવારા કે વિધુર કાકા-માતા, વિધવા માતાઓ બધાનો સમાવેશ થતો અને બદા આનંદની જીવતા હતા. સમયે બદલાતા આધુનિક ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણમાં સંયુક્ત કુટુંબોની પરંપરા તૂટવા લાગી અને ધંધા રોજગાર માટે લોકો શહેરોમાં વસ્યા - વિભક્ત કુટુંબમાં અને વ્યક્તિવાદની દોડમાં પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ, નૈતિકતા અને ધાર્મિકતાનાં સંદંતર અભાવમાં વડીલોની ઉપેક્ષા સમાજમાં થવા લાગી વડીલોનું માન-સન્માન જાળવવાને બદલે વડીલોને હાડધૂત કરવા, અપમાનીત કરવા તથા વડીલો સાથે દુર્વ્યવહારોના એક નહીં અનેક કિસ્સાઓ વધવા લાગ્યા. જે માબાપે આખી જિંદગી સંતાનોના ઉછેર, શિક્ષણ તથા વ્યવસાયમાં સ્થાયી થવા પોતાની આખી જિંદગી ખર્ચી નાંખી હોય, પોતાના મકાનો પણ વેચી દીધા હોય. પોતાની બચત રકમ, અને

કુટુંબના ઘરેણાં પણ વેચી દીધા હોય તે જ માતા-પિતાને ઘડપણમાં સંતાનો દ્વારા કાઢી મૂકવામાં આવે છે, અથવા તેમને પોતાની સાથે રાખવાને બદલે વૃદ્ધાશ્રમોમાં મૂકવામાં આવે છે અથવા તેમને પરાણે રાખતા સંતાનો દ્વારા વડીલોને અનેકરીતે હેરાનગતિ કરવામાં આવે છે.

આમ, જે ઘડપણમાં વૃદ્ધ દંપતી પોતાના દીકરાના ઘેર આરામથી જિંદગી વિતાવવાના સ્વપ્નો જોયા હોય તે જ દીકરો-પુત્રવધૂ આ વૃદ્ધ દંપતીને સૌથી વધારે આઘાત આપે છે. તેમનાં ભોજન, ચા-નાસ્તો, આરામ માટે અલગ રૂમ વસ્ત્રો, દવાઓ જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં આવતી નથી. મૌખિક દુર્વ્યવહારો તો રોજ થાય છે પણ શારીરિક રીતે દુર્વ્યવહારો અને કનડગત પણ થાય છે જે મોટેભાગે પુત્રવધૂઓ દ્વારા થતી હોવાનું સંશોધનમાં સ્પષ્ટ જણાયું છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સહાય ભૂત થવા આપણા બંધારણની કલમ-1 (આર્ટિકલ - 1)માં જણાવ્યું છે કે રાજ્ય સરકારો વૃદ્ધવસ્થા, માંદગી, બેરોજગારીના કિસ્સાઓમાં નાણાકીય જોગવાઈઓ કરશે. ઉપરાંત કલમ-30જીમાં નિવૃત્તિ સમયે પેન્શન/વીમો/પ્રો. ફંડ/વળતરની રકમો ચુકવવાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત હિન્દુ કાયદા મુસ્લિમ કાયદા, પારસી અને ખ્રિસ્તી કાયદાઓનાં વૃદ્ધ માતા-પિતાને સંતાનો દ્વારા સાચવવાની અને જાળવવાની જવાબદારીઓ સોંપવાની જોગવાઈઓ પણ કરવામાં આવી છે.

આમ, બંધારણની જોગવાઈઓ મુજબ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારશ્રી દ્વારા વરિષ્ઠ નાગરિકોની રાષ્ટ્રીય જાતિ વરિષ્ઠ નાગરિક અધિનિયમ 2007માં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સંપત્તિઓની સુરક્ષા તથા જીવનની સુરક્ષા માટે જોગવાઈ કરી છે. કાયદાનું પીઠબળ પૂરું પાડી સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવી છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની આર્થિક સુરક્ષા માટે સરકારશ્રીના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા વૃદ્ધોને પેન્શન તથા આર્થિક સહાય આપવાની યોજનાઓ ચલાવવામાં આવે અને સરકારી તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વૃદ્ધાશ્રમો ખોલવામાં આવ્યો છે. જેમાં કુટુંબથી કેંકાઈ ગયેલી, તરછોડાયેલા, નિરાધાર વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોને રહેવા માટે તથા ભોજન-આરોગ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આ તમામ જોગવાઈઓ અને સુવિધાઓ વરિષ્ઠ નાગરિકો સુધી પહોંચાડવા અને વૃદ્ધો સહાયભૂત થવા વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની ખાસ જરૂર જણાય છે. ભારતમાં વીસમી સદીના બીજા દશકથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનાં સેવાકાર્ય પ્રારંભિક તબક્કામાં શરૂ થયા. શરૂઆતમાં નિરાધાર વ્યક્તિઓ માટે દાન-ધર્માદા સ્વરૂપે, અન્નદાન આપવાની પ્રથા તરીકે ધર્માદા પ્રવૃત્તિ રૂપે વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ થયા જેમાં અનાથ વૃદ્ધો, અનાથ બાળકો, વિધવા માતાઓ, અપંગ, અંધ - બધાનો એક જ સંસ્થામાં સમાવેશ થતો હતો. સમય જતાં અંધજનોને અપંગ વ્યક્તિઓને, બાળકો માટે - અલગ સંસ્થાઓ બની અને વૃદ્ધો માટે વ્યક્તિગત ધોરણે વૃદ્ધાશ્રમો થવા લાગ્યા. ઘણીબધી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા પણ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવવા લાગ્યા અને સરકારશ્રી દ્વારા પણ વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ થયા. ઘણા જ્ઞાતિઓ પોતાની જ્ઞાતિ માટે વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ કર્યા. તેવી જ રીતે ધર્મો દ્વારા આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો પણ શરૂ થયા.

આમ, વરિષ્ઠ નાગરિકોનો કલ્યાણ અને સુખાકારી માટે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓના સુખદ ઉકેલ માટે વ્યાવસાયિક વૃદ્ધ સમાજકાર્યનો ઉદ્ભવ થયો.

વ્યાવસાયિક કાર્યકર દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં સમાજકાર્ય કરવા માટે કાર્યકર સમાજકાર્ય પારંગતમાં માસ્ટર ડિગ્રી ધરાવતો હોવો જોઈએ. આ રીતે શૈક્ષણિક લાયકાત અને તાલીમ પામેલા કાર્યકર દ્વારા વૃદ્ધો માટે કરવામાં આવતા સામાજિક કાર્યને જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્ય કહેવામાં આવે છે.

આજના યુગમાં વૃદ્ધો માટેના સમાજકાર્યની ખાસ આવશ્યકતા જણાવેલ છે. વૃદ્ધોની વધતી જતી વસ્તી અને વૃદ્ધોની અનેક શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓમાં સહાભૂત થવા ગિરિયાટ્રિક સમાજકાર્ય અનિવાર્ય બની ગયું છે.

સંસ્થામાં એટલે સ્વૈચ્છિક કે સરકારી સંસ્થામાં રહેતા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર વૃદ્ધોની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક કે આર્થિક સમસ્યાઓ સંદર્ભે સમાજકાર્યની વૈયક્તિક, સમાજકાર્યની પદ્ધતિના સંદર્ભે મુલાકાતો યોજી સમસ્યાનું નિદાન કરે છે અને વૃદ્ધોને સમસ્યા ઉકેલ સંદર્ભે જરૂરી સહાયતા કરે છે. વૃદ્ધોના કૌટુંબિક સમાયોજનમાં મદદરૂપ થાય છે. આ તમામ કામગીરી દરમિયાન કાર્યકર વૃદ્ધો સાથે કાર્ય કરવા માટેનાં વિશિષ્ટ કૌશલ્યો, કાર્યકુશળતાઓનો ઉપયોગ કરીને વૃદ્ધોને સમસ્યામાંથી બહાર લાવવામાં મદદ કરે છે. ઉપરાંત તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધારવામાં અને આત્મનિર્ભર બનવામાં સક્રિય મદદ કરે છે.

3.2 વૃદ્ધો સાથે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય :

આપણા ભારતીય સમાજમાં, આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન સમયથી વડીલોની માન-સન્માન આપવાની આપણી પરંપરા છે. વડીલોએ કુટુંબનું છત્ર છે તેમ આપણે માનીએ છીએ અને વડીલોની છત્રછાયામાં રહીને કુટુંબના પ્રસંગો પણ સુમેળે પરિપૂર્ણ કરવામાં ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. આપણી સમાજ વ્યવસ્થામાં વડીલોને આગળી હરોળનું સ્થાન આપવામાં આવે છે અને વડીલોની ઈચ્છા તથા તેમની સલાહ સૂચનોને અગ્રીમતા આપી તે મુજબ કુટુંબમાં કામગીરી કરવામાં આવે છે.

આપણા દેશમાં જ્યારે ખેતીપ્રધાન અર્થવ્યવસ્થા હતી અને પરંપરાગત વ્યવસાયો મુજબની આજીવિકા મેળવીને લોકોનો જીવનનિર્વાહ ચાલતો હતો ત્યારે જ્ઞાન તથા તાલીમ આપતા હતા. ખેતીવાડી હોય તો કરવું કેવું ખાતર નાખવું, ખાતર કઈ રીતે તૈયાર કરવું, વાવણી તથા પિયત કેવી રીતે કરવી અને પાક તૈયાર થાય ત્યારે ક્યા વેચાણ કરવું આ બધી જ બાબતોમાં વડીલોની સલાહ માર્ગદર્શન મળતું હતું તેવી જ રીતે કુટુંબનો વ્યવસાય પશુપાલનનો હોય તો કેવી ગાયો, ભેંસો લેવી, તેમની સારસંભાળમાં શું ધ્યાન રાખવું, કેવું ઘાસ કે દાણ જ બાબતોમાં વડીલો માહિર હતા. તે ઉપરાંત સુથારીકામ, લુહારીકામ, વણાટકામ, બાગકામ જેવા અનેકવિધ પરંપરાગત વ્યવસાયોની તાલીમ યુવાનોને વડીલો પાસેથી જ મળતી હતી. આ રીતે વડીલોનું કુટુંબમાં સ્થાન ઊંચું રહેતું અને વડીલો હુકમનો એકો ગણાતા હતા. વડીલોના ખાનપાન માટે પણ ઘણું ધ્યાન રાખીને કુટુંબની સ્ત્રીઓ રસોઈ બનાવતી હતી. વડીલોની મનપસંદ રસોઈ બનતી વડીલોના આરોગ્ય-સારવાર માટે આખું કુટુંબ ખડેપગે તૈયાર રહેતું. આપણા દેશની આવી ભવ્ય પરંપરા હતી.

આજનાં આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણ થતાં સમાજના સંયુક્ત કુટુંબોનું વિભક્તિકરણ થયું. યુવાનોએ શહેરોની ઝાકઝમાળ જાંદગીથી આકર્ષાઈને ગામડાનાં પરંપરાગત વ્યવસાયો છોડીને શહેરો તરફ દોટ મુકી. શહેરોમાં વસતા આ યુવાનોનું કુટુંબ વિભક્ત બન્યું. જેમાં પતિ-પત્ની અને બાળકો સુધી જ સીમિત બન્યું. પહેલા સમુક્ત કુટુંબમાં દાદા-દાદી, નજીકના સગાસંબંધી, અપંગ કે અશક્ત વૃદ્ધ ફોઈ કે કાકીમા નાની મા તથા દૂરના વૃદ્ધ વડીલોનો સમાવેશ થતો હતો. જેના બદલે હવે આ વડીલો કાં તો ગામડાનાં ઘરોમાં એકલવાયું જીવન જીવતા થયા અથવા વૃદ્ધાશ્રમોનો આશરો લેતા થયા છે અથવા તો શહેરમાં પુત્ર સાથે અનેક દુર્વ્યવહારો સહન કરતા જીવી રહ્યા હોય છે.

આમ, આજનાં પુત્રમાં વૃદ્ધો સાથેનાં સમાજકાર્યની ખાસ જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. કારણ કે વૃદ્ધા લોકોની વસતી ભૂતકાળની તુલનામાં ઘણી ઝડપથી વધી રહી છે. આજના જમાનામાં લોકો લાંબા સમય સુધી જીવે છે. આપણા દેશમાં જ નહીં સમગ્ર વિશ્વમાં વૃદ્ધત્વની વસ્તીની ગતિ નાટકીય રીતે વધી રહી છે. આઝાદી પછી ભારતમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં આરોગ્ય સેવાઓ અને સુવિધાઓ, ગામડે-ગામડે અને શહેરી વિસ્તારોના વિભાગોમાં આરોગ્ય કેન્દ્ર - સબસેન્ટરો શુદ્ધ પીવાનું પાણી, આરોગ્યની સમસ્યાઓ માટેનાં સરકારશ્રીનાં નાણાકીય સહાય વગેરે કારણોસર આજે સિનિયર સિટીઝન 60 વર્ષ કરતાં વધારે લાંબા સમય સુધી જીવી શકે છે.

ભારત એક વિશાળ દેશ છે. જેમાં વિસ્તાર અને વસતી બન્ને દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઘણી વિવિધતા છે. ભારતમાં 25 રાજ્યો અને 7 યુનિયન ટેરિટરી છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ 3,288,000 સ્કવેર કિલોમીટરના વિશાળ એરિયામાં ફેલાયેલા આપવા દેશમાં દરેક રાજ્યોની ભાષા, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણનું

સ્તર, સમાજજીવનની રહેણીકરણી, તહેવારો અને તેની ઉજવણી, નૈતિકમૂલ્યો પ્રત્યેની પ્રાથમિકતા, સરકારોનું સિંચનની વિવિધતા, ધર્મોની વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. આ વિવિધતા ધરાવતા આપણા દેશમાં વૃદ્ધોની સ્થિતિ, વૃદ્ધોના પ્રશ્નો-સમસ્યાઓ અને તેમના માટે સરકારશ્રી વિવિધ યોજનાઓની અમલવારી માટેનું તંત્ર પણ અલગ રીતે કાર્ય કરતું હોય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય એક નવો અભિગમ છે. આપણા ત્યાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે બંધારણની જોગવાઈઓ મુજબ તથા વૃદ્ધો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ અનુસાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આર્થિક સહાયતા આપવા માટે વિવિધ પેન્શન યોજનાઓનો અમલ ઘણા સમયથી કરવામાં આવી રહ્યો છે. વૃદ્ધોને આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટેની સહાયતા માટે આરોગ્ય વીમા કવચ તથા આર્થિક મદદ આપવામાં આવે છે અને કાનૂની રીતે પણ વૃદ્ધોને સહાયતા પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે.

પરંતુ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે જ કાર્ય કરતાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની વિભાવના હવેના સમયની ખૂબ અગત્યની જરૂરિયાત જણાય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે કાર્ય કરતા વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકરની શૈક્ષણિક લાયકાત અને અનુભવ અને જરૂરી કૌશલ્ય સાથે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના પ્રશ્નો સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કામગીરી કરવામાં આવે તો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને વધુ સારી મદદ અને સહકાર મળી શકે છે.

પશ્ચિમી દેશોમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ નિવૃત્ત થાય તે સાથે જ તેમને સામાજિક સુરક્ષા લાભો પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આ વચસ્ક વ્યક્તિઓને આર્થિક લાભ સાથે આરોગ્ય સુવિધાઓ, સામાજિક લાભો પણ આપવામાં આવે છે.

◆ આપણા દેશમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની આર્થિક સહાયતા, પેન્શન તથા સામાજિક સુરક્ષા, પ્રદાન કરવા માટે નીચેના સરકારી વિભાગો દ્વારા સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

- સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ
- નાણા વિભાગ
- આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ
- રેલવે મંત્રાલય
- રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ અને હાઈવે વિભાગ
- મિનિસ્ટ્રી ઓફ સિવિલ એવિએશન
- મહેસુલ વિભાગ
- જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ
- પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ
- નાગરિક પુરવઠા વિભાગ
- ટેલિ કોમ્યુનિકેશન વિભાગ
- સમાજ કલ્યાણ વિભાગ
- સમાજ સુરક્ષા વિભાગ

આ તમામ વિભાગો દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સરકારશ્રીની વખતોવખતની ગાઈડલાઈન અનુસાર આર્થિક સહાય અને મદદ તથા સામાજિક સુરક્ષાનાં લાભો આપવામાં આવી રહ્યા છે.

વૃદ્ધો સાથેના વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરવા માટે સમાજકાર્યની શૈક્ષણિક પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણ આપતી વિદ્યાશાખાઓમાં જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યનો પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરેલા વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર તૈયાર કરવા જોઈએ. કારણ કે સમાજનાં બાળકો, યુવાનો, અપંગો - વગેરે માટે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરતા વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકરો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરે તેના કરતાં વૃદ્ધો માટે સમાજકાર્યનું શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવવા, કૌશલ્ય મેળવેલા

વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકરો વૃદ્ધનાં કલ્યાણ માટે કામગીરી કરે તે વધારે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી કાર્ય કરતા હોય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આરોગ્ય નાણાકીય અને સામાજિક મુદ્દાઓ સહિત તેમના જીવનમાં થતા ફેરફારો અને રોજીંદી પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે તેનો સમાનો કરવા છબીકર સહાયની મદદની જરૂર હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા માટે કામ કરતા સામાજિક કાર્યકરો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓને સમજી શકે છે અને આ સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરી શકે છે. આ વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકરો વૃદ્ધ વ્યક્તિની જરૂરિયાતોને અગ્રતાક્રમમાં ગોઠવી ને તે મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને જરૂરી મદદ કરે છે. વ્યાવસાયિક સામાજિક વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત તથા શ્રુપની રોજીંદી સમસ્યાઓ અંગે નિશ્ચિત સમય ફાળવીને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સહાયતા કરે છે.

◆ વૃદ્ધાવસ્થા માટે કાર્યકરતા વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકરો પોતાની સમક્ષ આવેલા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની કેટલીક સમસ્યાઓ માટે નિશ્ચિત ઉકેલ શોધવામાં સહાયતા કરી શકે છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની નાણાકીય સમસ્યાઓ - જેમ કે નિશ્ચિત આવક પર જીવવું અથવા રોજગારી શોધવી.

આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટેની જરૂરી તબીબી સારવાર શોધવી અને તબીબી લાભો માટે અરજી કરવી.

માનસિક સમસ્યાઓ અને ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ જેમ કે એકલતા, હતાશા, દુઃખની પરિસ્થિતિઓમાં સમાધાનકારી રસ્તો શોધી સમાયોજન સાધવું.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ શોધવી - તેમાં સામેલ થવા માટે મદદરૂપ થવું.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને મદદરૂપ થવું તે વૃદ્ધાવસ્થા માટે કામગીરી કરતા વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકરોની કારકિર્દીનું સૌથી અગત્યનું પાસું છે. આ ક્ષેત્રમાં પોતાની સેવા, વ્યવસાય સ્વીકારનાર કાર્યકરને વૃદ્ધો સાથે કામ કરવા માટેનો શોખ અને આનંદ હોવો જોઈએ તો જ આ કામ યોગ્ય રીતે કરી શકાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જે જરૂરિયાતો વિશે કહેતા હોય છે તે તેમની અનન્ય જરૂરિયાતો હોય છે તેથી સામાજિક કાર્યકરે આ જરૂરિયાતોને શાંતિપૂર્વક સમજી લેવી જોઈએ તેને યોગ્ય માન આપવું જોઈએ. કારણ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિ હૃદયથી ખૂબ સંવેદનશીલ હોય છે તેથી તેમની જરૂરિયાતો પૂર્ણ ન થાય તો તેમને જેટલું દુઃખ નથી લાગતું તેટલું દુઃખ તેમની જરૂરિયાતોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તેમની પ્રત્યે તોછડાઈ ભર્યું વર્તણૂક કરીને ગેરશિસ્ત આચરવામાં આવે તો તેનાથી વૃદ્ધવ્યક્તિને ખૂબ દુઃખ થાય છે તેથી વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કરે પોતાના લાભાર્થી સાથેની વર્તણૂકમાં પ્રેમ અને શાંતિપૂર્વક વર્તન / વ્યવહાર કેળવવો જરૂરી છે.

◆ જિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકરોની શા માટે જરૂર છે ?

આપણે ત્યાં વૃદ્ધ વ્યક્તિની વસ્તી સતત વધતી રહે છે. ભારતમાં વૃદ્ધોની વસ્તી 1951માં 1.98 કરોડની હતી જે વધીને 2001માં 7.6 કરોડ થઈ ગઈ છે. આ વસતી 2011માં 10.38 કરોડ થઈ ગયેલ છે જે વસતી 2021માં વધીને 14.3 કરોડ થવાની સંભાવના છે એટલે લાંબું જીવન જીવતા વડીલોની સંખ્યા સતત વધતી રહે છે. આ વડીલો જે લાંબું જીવન જીવી રહ્યા છે. તેમનું જીવન તંદુરસ્ત, સ્વસ્થ, સુરક્ષિત અને આર્થિક સુનિશ્ચિત રહે તે જરૂરી છે. સાથે સાથે સમાજની સેવા માટે ઉત્પાદકતા માટે વડીલોનો ફાળો મળે તે દેશનાં વિકાસ માટે ઘણું મહત્વનું છે. તેથી આ વડીલોની આર્થિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યા ભાવનાત્મક અને માનસિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે આ વડીલોને જિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકરોની સહાયતાની સતત જરૂર પડે છે. કારણ કે આ વડીલોના કુટુંબીજનો કે નિકટનાં અંગત પરિજનો, મિત્રો-વગેરે સતત આ વડીલની સાથે રહીને તેમના પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ મેળવવામાં સહાયતા કરી શકે તેવી આજની શહેરીકરણ, વિભક્ત કુટુંબ જીવનની સ્થિતિમાં શક્ય જણાતું નથી. વડીલો સાથે રહેતા તેમનાં પુત્ર-પુત્રવધૂ, પુત્રીઓ કે

અંગત પરિવારજનો પોતપોતાના નોકરી-વ્યવસાયોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આખો દિવસ વ્યસ્ત હોય છે. વડીલ વ્યક્તિ કાં તો પુત્રની સાથે રહેતા હોય તો આખો દિવસ એકલો જ હોય છે અથવા વૃદ્ધાશ્રમો કે વડીલ ઘરમાં રહેતા હોય તો પણ મોટે ભાગે એકલા હોય છે. આમ આ વડીલોની વિવિધ સમસ્યાઓ જેવી કે આરોગ્ય સમસ્યાને કારણે સારી તબીબી સહાય શોધવી, રોજબરોજનો નાસ્તો કે ભોજનની વ્યવસ્થા ગોઠવવી, બેન્ક કે હોસ્પિટલે જવા માટેની વ્યવસ્થા ગોઠવવી, પેન્શન મેળવવા માટે જરૂરી અરજી કરવી, ફોલોઅપ કરવું. પુત્ર-પુત્રવધૂ સાથેનું સમાયોજનમાં મદદ મેળવવી. આ અને આવા અનેકવિધ રોજબરોજના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટેની સહાયતા મેળવવા માટે જિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકરોની સતત જરૂર રહે છે.

◆ **જિરિયાટ્રિક વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકર બનવા શૈક્ષણિક લાયકાત :**

જિરિયાટ્રિક વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકર તરીકેની કારકિર્દી બનાવવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ સ્નાતક કર્યા પછી આ ક્ષેત્રની સોશ્યલ વર્ક વિદ્યાશાખાઓમાં જિરિયાટ્રિકના વિષય સાથેની માસ્ટર ઓફ સોશ્યલ વર્કની શૈક્ષણિક લાયકાત મેળવવી જરૂરી છે. આ માટેના અભ્યાસક્રમોમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે પ્રેક્ટિકલ ક્ષેત્ર કાર્યની ખૂબ અગત્યતા હોય છે. અભ્યાસ દરમિયાન મેળવેલ તાલીમ અને વૃદ્ધો સાથે કામગીરી કરવાનું કૌશલ્ય, અનુભવ મેળવેલ હોય તો તે સામાજિક કાર્યકરને ખૂબ ઉપયોગી બને છે.

- જિરિયાટ્રિક વ્યવસાયિક સમાજ કાર્યકરને કયા ક્ષેત્રોમાં કામગીરી કરવા રોજગાર મળી શકે છે.

વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યકર તરીકે કામગીરી બજાવવા ઇચ્છતા કાર્યકરોને માટે કારકિર્દીની ઘણી મોટી શૃંખલાઓ ઉપલબ્ધ છે.

- દરેક જિલ્લાના વૃદ્ધાશ્રમોમાં વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકરોનો કામગીરી માટેની આવશ્યકતાઓ હોય જ છે. વળી ઘણા જિલ્લાના તાલુકાક્ષાએ પણ વૃદ્ધાશ્રમો હોય છે. આ ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે.

- સરકારી કચેરીઓમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેની યોજનાઓ કાર્યક્રમોમાં વર્ગ-1 તથા વર્ગ-2ની પ્રતિષ્ઠિત જગામાં પર કારકિર્દીની તક છે.

- જિલ્લા / તાલુકાઓની હોસ્પિટલોમાં તથા નર્સિંગહોમમાં આ ક્ષેત્ર સંબંધિત જગાઓ હોય છે ત્યાં પણ રોજગાર મળી શકે છે.

- વરિષ્ઠ કેન્દ્રો કે કેર સેન્ટરોમાં જ્યાં વૃદ્ધિવ્યક્તિ જને સારવાર, સહાયતા આપવામાં આવતી હોય છે ત્યાં જિરિયાટ્રિક સોશ્યલ વર્કરની જરૂરિયાત હોય છે.

- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટેનો માનસિક આરોગ્ય ક્લિનિકલ્સમાં જિરિયાટ્રિક સોશ્યલ વર્કરને રોજગાર મળી શકે છે. સમાજકાર્ય ક્ષેત્રની વિદ્યાશાખાઓનું જ્યાં શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો ચાલતા હોય છે. ત્યાં અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીમાં પણ રોજગાર મળી શકે છે.

- **જિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકરની કાર્યપદ્ધતિ :**

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામગીરી બજાવતા વ્યવસાયિક સમાજ કાર્યકરનું મુખ્ય લક્ષ એ હોય છે કે તેમના લાભાર્થીઓની જરૂરિયાતો શાંતિપૂર્વક રીતે પરિપૂર્ણ થાય. આ માટે કાર્યકરે સૌપ્રથમ તો પોતાની સમક્ષ આવેલા વૃદ્ધ વ્યક્તિને શાંતિથી સાંભળવા પડે છે. કારણ કે વૃદ્ધોના સંવેદનશીલ સ્વભાવને લક્ષમાં રાખીને તેમની વાતો શાંતિથી સાંભળવી એ જ સૌથી મોટું કામ છે. વૃદ્ધો અનેક સમસ્યાઓથી પીડિત હોય છે અને બીજું કે કુટુંબીજનો કે નજીકનાં સગાવહાલાઓને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરવાનો પણ સમય હોતો નથી. તો પછી તેમની સમસ્યાઓ સાંભળવાનો સમય ક્યાંથી હોય ? આમ, વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકરનું પહેલું લક્ષ વૃદ્ધોની સાથે આરામથી બેસીને વાતચીત કરવાનું હોવું જોઈએ. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે પ્રેમપૂર્વક, આરામથી વાતચીત કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે વૃદ્ધોને ખૂબ લાગણીના સંબંધો ત્વરિત રીતે બંધાઈ જાય છે. વૃદ્ધોની શારીરિક તબિયતના સમાચારો પૂછીને

તેમણે સવારે નાસ્તો કર્યો? ચા પીધી? ભોજન કર્યું? તેમના વસ્ત્રો સાફ થયા? દવાઓ લીધી? કઈ દવા ખુટી ગઈ છે? અથવા તબીબી તપાસ માટે ક્યારે જવાનું છે? તેમના કુટુંબજનો સંતાનો બધા આનંદમાં છે ને? આર્થિક સંકડામણ તો નથી ને? રોજીંદી જરૂરતો માટેની આર્થિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ છે? આ અને આવી અનેકવિધ બાબતોની વૃદ્ધોની સાથે વાતચીત દરમિયાન પ્રશ્નોત્તરી કરી વૃદ્ધ સાથે હૃદયનો સંબંધ બાંધવામાં આવે ને ખૂબ જરૂરી છે. કાર્યકર વૃદ્ધનો પરિજન બનીને સહાયભૂત થનાર છે, તે સંવેદના વૃદ્ધ વ્યક્તિની અનુભવવી મહત્ત્વની બને છે તો જ વૃદ્ધ ખુલ્લા દિલથી કાર્યકરને પોતાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી શકે છે. વૃદ્ધની અનેકવિધ સમસ્યાઓ પૈકી સૌથી અગત્યની જરૂરિયાત કઈ છે તેની માહિતી વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથેની વાતચીત દરમિયાન કાર્યકરે સમજવી જોઈએ અને આ જરૂરિયાત પરિપૂર્ણ કરવા માટે કાર્યકર સહાયતા કે મદદની યોજના બનાવી શકે છે.

દા.ત. એક વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરતા કાર્યકરને જણાય છે કે પોતાનો લાભાર્થી આર્થિક સંકડામણમાં છે અને તેને આર્થિક મદદની જરૂર છે કે પાર્ટટાઈમ રોજગાર શોધી રહ્યા છે. આ સંજોગોમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિને કઈ યોજના હેઠળ સહાય મળી શકે તેમ છે તે સુનિશ્ચિત કરવા કારકરે સરકારી યોજનાઓ પૈકી આ વૃદ્ધને કઈ યોજનામાંથી આર્થિક મદદ મળી શકે તેમ છે તે માટે વૃદ્ધને મદદરૂપ થવું અને વૃદ્ધ સક્ષમ હોય - શારીરિક રીતે તો પાર્ટટાઈમ જોબ શોધવામાં પણ મદદરૂપ થવું.

જિરિયાટ્રિક સામાજિક કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને માનસિક સમસ્યાઓ જેમ કે હતાશા, દુઃખ, એકલતામાંથી મુક્ત કરવા અંગે પણ સહાયભૂત બની શકે છે. વૃદ્ધની હતાશાનું કારણ જાણીને વારંવાર વૃદ્ધ સાથેની મુલાકાતો યોજી દુઃખભરી સ્થિતિમાંથી બહાર લાવીને માનસિક રીતે સ્ટ્રોંગ બનવામાં મદદરૂપ બની શકે છે.

વૃદ્ધો સાથે થતાં દુર્વ્યવહારો અને ઉપેક્ષાનાં કિસ્સાઓમાં કાર્યકર વૃદ્ધની મુલાકાત લઈ, તેમની સમસ્યા સમજે છે અને દુર્વ્યવહારોનાં કારણો જાણે છે. પરિસ્થિતિની ચકાસણી કરે છે અને દુર્વ્યવહારનો ભોગ બનેલ વૃદ્ધ લાભાર્થીને આ સમસ્યામાંથી બહાર કાઢવા જરૂરી મદદ કરશે. કુટુંબીજનને સાથે રહી શકાય તેમ ન હોય તો આ વૃદ્ધ વ્યક્તિને અન્ય સ્થળે કે વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવાની વ્યવસ્થા ગોઠવશે.

આ જિરિયાટ્રિક વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકર વિવિધ કાર્યપદ્ધતિ યોજીને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરે છે. એટલે કે સમસ્યા પીડિત વૃદ્ધ સાથે વ્યક્તિગત કે સર્વર્કની પદ્ધતિ મુજબ કામગીરી કરે છે. એકથી વધુ વૃદ્ધાવસ્થામાંની સમાન સમસ્યામાં કાર્યકર સમગ્ર સમૂહ સાથે કામગીરી કરીને મદદરૂપ બને છે. વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃદ્ધોની અંગત કે કોમન સમસ્યાઓ માટે પણ સહાયભૂત થવા કાર્ય કરે છે. મનોવિકારો કે માનસિક સમસ્યા પીડિત વૃદ્ધ સાથે ક્લિનિકલ એપ્રોચ અપનાવીને મદદરૂપ બને છે. આમ, વ્યાવસાયિક જિરિયાટ્રિક સમાજ કાર્યકરની કાર્ય પદ્ધતિ વૈવિધ્ય સભર અને ડાયનેમિક છે.

3.5 ભારતમાં વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટેની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ :

ભારતમાં હિન્દુ ધર્મગ્રંથોમાં (લગભગ ઈ.પુ. 2000) મનુષ્યનો 100 વર્ષના આયુષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને જીવનની ચાર પ્રકારની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે જેમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ, માનવી ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમની બને તેવો ધર્મગ્રંથોમાં નિર્દેશ છે. આમ પ્રાચીન યુગમાં માનવી વાનપ્રસ્થમાં પ્રવેશ કરતા પહેલા જ સંતાનોને કુટુંબની જવાબદારી સોંપી વનમાં ઋષિ મુનિઓના એક આદર્શ ગણી શકાય. વાનપ્રસ્થ જીવન એટલે મનુષ્યે પોતાની જીવન જરૂરિયાતો ઓછી કરી, સાંસારિક બાબતોમાંથી ધીરે ધીરે નિવૃત્તિ લઈ આત્મકલ્યાણ માટે તૈયારી કરવી જોઈએ. પ્રાચીન સમયની આ વ્યવસ્થામાં વૃદ્ધો કુટુંબ સાથે ન રહેતા હોઈ વૃદ્ધોને કૌટુંબિક કે સામાજિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ ન હતો. ઉપરાંત ભારતમાં અગ્રેજ શાસન દરમિયાન તથા તે પહેલાંના મધ્યકાલીન યુગમાં અનેક કૌટુંબિક, સામાજિક કારણોસર પ્રાચીન સમયની આશ્રમ વ્યવસ્થા લુપ્ત થતી ગઈ. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની પરંપરાઓ વિસરાતી ગઈ.

આઝાદી પછી દેશમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓ શરૂ થઈ અને લોકોના આરોગ્ય સુધારણાના કાર્યક્રમો શરૂ થયા. દેશમાં શિક્ષણ, સ્વચ્છતા પોષક આહાર, તબીબી સુવિધાઓ, હોસ્પિટલ્સ ગામડે

ગામડે સબ સેન્ટર્સ અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોથી માણસોની આરોગ્ય સુવિધાઓ સારવાર મળતા થયા અને ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થયો. જ્યારે મધ્યકાલીન યુગમાં યુદ્ધો, દુષ્કાળ અતિવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, રોગચાળો એ આરોગ્યની સુવિધાઓનો સદંતર અભાવને કારણે મનુષ્ય બહુ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતો ન હતો જેના કારણે વૃદ્ધોને ખાસ પ્રશ્નો ઊભા થતા નહીં.

ભારતનું સરેરાશ આયુષ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે કે આઝાદી પહેલાનાં સમયમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રી-પુરુષોનો આયુષ્યની સ્થિતિ કેવી હતી અને આઝાદી પછી સ્ત્રી-પુરુષોનાં આયુષ્યની સ્થિતિ કેવી હતી.

ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય

ક્રમ	સમયગાળો	સરેરાશ આયુષ્ય	સરેરાશ આયુષ્ય
		પુરુષો	સ્ત્રીઓ
1.	1901-1911	22.59 વર્ષ	23.31 વર્ષ
2.	1911-1921	19.42 વર્ષ	20.91 વર્ષ
3.	1921-1931	26.91 વર્ષ	26.56 વર્ષ
4.	1931-1941	32.09 વર્ષ	31.37 વર્ષ
5.	1941-1951	32.45 વર્ષ	31.06 વર્ષ
6.	1951-1961	41.89 વર્ષ	48.55 વર્ષ
7.	1961-1971	47.10 વર્ષ	45.60 વર્ષ
8.	1971-1981	54.01 વર્ષ	54.07 વર્ષ
9.	1981-1991	61.00 વર્ષ	61.00 વર્ષ
10.	1991-2001	63.87 વર્ષ	66.09 વર્ષ
11.	2001-2011	65.77 વર્ષ	67.95 વર્ષ

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે આઝાદી પહેલાના સમયગાળામાં ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષોનું આયુષ્ય 31થી 32 વર્ષનું જ હતું. આમ ભરયુવાન ઉંમરે લોકો મૃત્યુ પામતા હતા. તેની પાછળના કારણો ઘણા હોઈ શકે તેની ચર્ચામાં નહીં પડતા આપણે 1951 પછીનો સમયગાળામાં સ્ત્રી-પુરુષોનું આયુષ્ય જોઈએ તો આપણી સરકારની નીતિઓ અને આરોગ્ય સુવિધાઓ, સારવાર, સ્વચ્છતા, સ્વચ્છ પીવાનું પાણી અને પોષણની વિવિધ યોજનાઓને કારણે સ્ત્રી-પુરુષોનાં આયુષ્યમાં વધારો થતો ગયો છે. જે 2011માં 65 વર્ષથી વધુનો જણાય છે અને તે પછીનાં 10 વર્ષમાં આરોગ્ય સારવાર સુવિધાઓ અને પોષણક્ષમ આહાર તથા આર્થિક સહાય અંગેનું સરકારશ્રીની યોજનાઓને કારણે આજે લોકો 70-75થી 80 વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા જોવા મળે છે.

લોકો લાંબું જીવતા થયા છે, પરંતુ સમાજની ગતિ કૃષિ પ્રધાન અને ગૃહઉદ્યોગો તરફથી ઔદ્યોગિકરણની થતા અને લોકો ધંધા-રોજગાર-નોકરી માટે શહેરોમાં આવતા ગયા તેમ તેમ વિભક્ત સમાજ, તૂટતા સંયુક્ત કુટુંબો, બદલાતી જીવનશૈલી અને બદલાતાં મૂલ્યો, વિકસતો અને વકરતો જતો વ્યક્તિવાદ, સ્ત્રીશિક્ષણને પરિણામે સ્ત્રીઓ નોકરી વ્યવસાય માટે ઘરબહાર જવાનું વલણ.

આ તમામ કારણોસર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ઘરનાં વડીલોની સારસંભાળનો પ્રશ્ન ગંભીર સ્વરૂપ પકડતો ગયો છે. પુત્ર-પુત્રવધૂ ધંધા રોજગાર માટે ઘરબહાર રહેતા હોય વડીલોની કાળજી સારસંભાળ લેનાર કોઈ રહ્યું નથી. આમ વડીલો વિભક્ત કુટુંબમાં સંતાનો સાથે રહેતા હોય તો પણ આખો દિવસ એકલા જ હોય અને ગામડાંના પોતાના ઘેર રહેતા દંપતી પણ એકલા જ હોય.

આ વડીલોની અનેકવિધ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓમાં તેમની સારસંભાળ લેનાર કુટુંબમાં કોઈ રહ્યું નહીં. ઉત્કાંતિના સિદ્ધાંત મુજબ સાદા સમાજજીવનનું જટિલ સમાજજીવનમાં પરિવર્તન થતું ગયું. સાદા સમાજ જીવનમાં કુટુંબના માળાખામાં જ અનેકવિધ કાર્યો થતા. પરંપરાગત વ્યવસાયો કુટુંબમાં થતા એક રસોડે 20થી 25 વ્યક્તિઓનું ભોજન બનતું. વડીલો, અશક્ત વ્યક્તિઓ, દૂરના

સગા-સંબંધીઓ કુટુંબમાં સચવાઈ જતા. પરંતુ સમાજ વ્યવસ્થા જટિલ બનતા વિભક્ત કુટુંબોમાં દરેક કાર્યો કરવા શક્ય ન રહેતા કુટુંબના કાર્યો માટે નવા નવા માળખાઓ અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. વૃદ્ધોની દેખરેખ સારસંભાળ એ કુટુંબનું કાર્ય છે. પરંતુ આપણે આગળ જોયું તેમ ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, સ્ત્રીઓનો વ્યવસાય પ્રવેશ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય જેવા પરિબળોને કારણે વૃદ્ધોની દેખરેખનું કાર્ય કુટુંબમાં મુશ્કેલ બનતા વૃદ્ધાશ્રમ એક સંસ્થા તરીકે ઉદ્ભવ પામેલ છે.

ગુજરાતમાં વૃદ્ધાશ્રમનો ઉદ્ભવ વીસમી સદીના બીજા દાયકાથી અનાથાશ્રમ, અશક્તાશ્રમ તરીકે થયેલ હોવાના પ્રમાણ છે. આ સમયગાળામાં નાના-નાના રાજ્યો, રજવાડાઓ, નગરશ્રેણીઓ અને કેટલાક દાનવીરો એ દાન અને ધર્માદા દ્વારા આવા અનાથાશ્રમો શરૂ થયા. આ આશ્રમોમાં નિરાધાર વૃદ્ધો, અશક્તો તથા બાળકો તેમજ વૃદ્ધ નિરાધાર વ્યક્તિઓ આશ્રય મેળવવા લાગ્યો. સમય જતાં આ આશ્રમોમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા વધવા લાગી જેથી વૃદ્ધાશ્રમનો અલગ સંસ્થાકીય માળખાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ જેના અનુસંધાને ઘરડાંઘર, વાનપ્રસ્થા જીવન સંધ્યા, વૃદ્ધાશ્રમ, વૃદ્ધ નિકેતન જેવા વિવિધ નામોથી વૃદ્ધાશ્રમોનો ઉદ્ભવ થયો. જેમાં વૃદ્ધોની દેખરેખનું કાર્ય કરતી આ સંસ્થાઓ કુટુંબના વિકલ્પ રૂપે ઉદ્ભવ અને વિકાસ પામતી ગઈ.

◆ વૃદ્ધાશ્રમ એટલે શું ?

વૃદ્ધાશ્રમ એટલે વૃદ્ધ લોકોને રહેવા માટેનો એક એવા રહેણાંક આશ્રમ કે જ્યાં વૃદ્ધો પોતાનો કુટુંબથી અલગ નિવાસ કરી શકે અને ભોજન તથા આરોગ્ય વિષયક દૈનિક જરૂરિયાતો જ્યાં પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

◆ વૃદ્ધાશ્રમોનાં ઉદ્ભવ માટેના પરિબળો :

આપણે આગળ ચર્ચા કરી તે મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના રહેણાંક અને જીવન જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. વૃદ્ધાશ્રમોના ઉદ્ભવ માટે ચોક્કસ પરિબળો છે જે નીચે મુજબ છે.

◆ સંયુક્ત કુટુંબનું વિકેન્દ્રીકરણ :

પરંપરાગત ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં કુટુંબ એ પાયાનું એકમ ગણાતું હતું. વ્યક્તિ જન્મથી માંડીને જીવનના અંત સુધી કુટુંબ સાથે જોડાયેલી રહેતી હતી. આવા સંયુક્ત કુટુંબોનું વિકેન્દ્રીકરણ થવાથી કુટુંબની ઘણી બધી કાર્યપદ્ધતિઓ પર અસરો પડી છે. જેમ કે બાળકોનાં જન્મથી માંડીને તેના સંલગ્ન કામો કુટુંબમાં વડીલ સ્ત્રીની દેખરેખ નીચે થતું હતું અને ડીલીવરી પણ ઘરમાં જ થતી હતી, પરંતુ વિભક્ત કુટુંબોમાં આજે હોસ્પિટલ અને આરોગ્ય કેન્દ્રમાં આ સુવિધા છે. તેથી લોકો તેનો જ ઉપયોગ કરે છે અને વડીલ સ્ત્રીના લાગણી સલાહ સાર્થકમાં રહી જાય છે. બાળકના ઉછેર અને સામાજિક સ્ત્રીનું કાર્ય કુટુંબના વડીલો વૃદ્ધ માતા-પિતા, ફોઈબા કે માસીબા જેવી વડીલ સ્ત્રીઓ નવજાત શિશુને સંભાળતી અને ઉછેરતી હતી. આને આ બાળકો વિભક્ત કુટુંબને લીધે ઘોડિયા ઘરોમાં ઉછેર પામે છે અને અજાણી સ્ત્રીઓ તેમને જે તે ખવડાવીને આરોગ્ય બગાડે છે. જ્યારે વડીલ સ્ત્રીઓ લાગણીપૂર્વક બાળકને નુકસાન ન કરે તેવો આહાર આપતી હતી. યુવાનોના સગપણ, સંબંધો અંગેનું કાર્ય પહેલા વડીલ માતા-પિતા તથા કુટુંબના વડીલો - કૂવા, મામા, માસા-માસી જેવા વડીલો દ્વારા સગપણ કે વેવિશાળ જેવા જીવનના મહત્વના કાર્યો સુપેરે પૂર્ણ કરતા હતા તે આજે સ્વ પસંદગીથી કે મેરેજ બ્યુરોમાં રજીસ્ટ્રેશન કરીને કે લગ્ન મેળાવડાઓ દ્વારા થાય છે. કુટુંબના રીતિરિવાજો મોભો - પ્રતિષ્ઠા - સંસ્કારો વગેરેની સંપૂર્ણ ચકાસણી કરીને યુવાનો-યુવતીઓનાં લગ્ન વડીલો ગોઠવતા જે પડી ભાંગતા આજે ગમે તે કુળની વ્યક્તિઓ કે જેના સંસ્કારો, ગુણો ને કોઈ ચકાસતું નથી તેથી ફક્ત શારીરિક દેખાવ જોઈએ થતા લગ્નો લાંબાગાળે કુટુંબમાં ભંગાણ પડાવે, કજીયા, કંકાસ અને કોર્ટ કચેરી સુધી કુટુંબને ઘસડી જતા જોવા મળે છે. પહેલા યુવાનોને વડીલો દ્વારા પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય શીખવવામાં આવતા અને વડીલોની દેખરેખમાં ધંધો-રોજગાર યુવાનો ચલાવતા હતા તેને સ્થાને આજે રાજ્યની ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં આ શિક્ષણ અપાય છે. જેથી યુવાનો આ અધુરુ શિક્ષણ

પ્રાપ્ત કરી તાલીમ વગર ગમે તે સ્થળે નોકરી વ્યવસાય કરે છે. જીવન ચલાવવા પુરતું વેતન પણ મેળવી શકતા નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં કુટુંબના વૃદ્ધ, અપંગ, નિરાધાર વડીલો નજીકનાં સગાઓનું ભરણપોષણ થતું હતું જેને સ્થાને આજે અનાથાશ્રમો, અંધ-અપંગશાળાઓ, વિકાસગૃહોમાં આ કાર્યો સંભાળવામાં આવે છે. ઉપરાંત સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે સ્ત્રીઓનાં નોકરી / વ્યવસાય પ્રવેશને કારણે કુટુંબના માળખામાં આવેલ પરિવર્તનને કારણે વૃદ્ધોના રખરખાવનું કાર્ય કરતી વૃદ્ધાશ્રમ સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો છે.

◆ **દાન, ધર્માદાના ધાર્મિક કારણોસર :**

ભારતીય સમાજની પરંપરાઓમાં દાનનું મૂલ્ય દરેક ધર્મગ્રંથોમાં સૌથી વિશેષ આંકવામાં આવેલું છે એટલે સમાજનાં નિરાધાર વ્યક્તિઓ, ગરીબો, અપંગ વ્યક્તિઓને અન્નદાન આપવાની પ્રથા આપવા સમાજમાં પહેલાથી જ ચાલી આવે છે એટલે સમાજમાં વસતા આવા અનેક જરૂરિયાત વ્યક્તિઓને સમાજનાં શ્રેણીઓ, ધનવાનો અને રાજ્યનાં રાજા મહારાજાઓ દ્વારા અનાજ, કપડાં વગેરેનું દાન આપવામાં આવતું હતું. સમય જતા અનેક વૃદ્ધ, નિરાધાર, અપંગ વ્યક્તિઓ માટે કુટુંબમાં સ્થાન ન રહેવાને કારણે અથવા તો સંતાનો દ્વારા તરછોડી દેવાયેલ, કાઢી મુકેલ અથવા રોજનાં અપમાનોથી ત્રાસીને ઘર છોડી દીધેલા આ તમામ નિરાધાર વ્યક્તિઓ માટે વિધવા સ્ત્રીઓ માટે આશ્રમો, રહેણાંક ગૃહો બનાવવાની શરૂઆત કરી અને સમાજમાંથી મળતા દાનમાંથી, ધર્માદામાંથી આ આશ્રમોનો નિભાવ ખર્ચ થવા લાગ્યો. આમ, વૃદ્ધાશ્રમોનો ઉદ્ભવ દાન, ધર્માદા પ્રવૃત્તિમાંથી થયેલો છે.

◆ **કુટુંબનાં વિકલ્પ તરીકે :**

વૃદ્ધાશ્રમ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. વૃદ્ધાશ્રમોમાં વૃદ્ધોને કુટુંબ જેવું લાગે છે. કારણ કે વૃદ્ધાશ્રમોમાં વૃદ્ધોને રહેવા માટે અલગ રૂમ, સારી પથારીની સુવિધા અને ભોજન નાસ્તો, ચાની વ્યવસ્થા તથા આરોગ્યની સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. ઘણાબધા વૃદ્ધાશ્રમોમાં ટીવી, રમતગમત જેવી મનોરંજનની સુવિધાઓ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે. એટલે કે જેવી રીતે વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબમાં રહીને રોજની જરૂરિયાતો સગવડો મેળવી શકે છે તેવી જ મોટાભાગની સગવડો વૃદ્ધાશ્રમોમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વૃદ્ધાશ્રમોમાં વૃદ્ધો ઘરની માફક શાંતિ અને સલામતીથી રહી શકે છે. ઉપરાંત વૃદ્ધાશ્રમનાં સેવાભાવી કાર્યકરો દ્વારા વૃદ્ધોની સાર-સંભાળ પણ રાખવામાં આવે છે જેથી કુટુંબજીવનથી તરછોડાયેલા વૃદ્ધોને વૃદ્ધાશ્રમ ઘર જેવું લાગે છે.

◆ **વૃદ્ધોને સંસ્થાકીય સુવિધાની જરૂરિયાત તરીકે :**

વૃદ્ધાશ્રમોનો ઉદ્ભવ થવાનું એક પરિબળ એ પણ છે કે વૃદ્ધોને આવી સુવિધાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે પહેલા કરતા આજે વડીલોનું આયુષ્ય લાંબુ થયું છે.

માનવીનો આર્થિક વિકાસ થતાં જીવણધોરણ સુધર્યું છે અને સમાજમાં આધુનિક તબીબી સુવિધાઓને લીધે વિવિધ રોગો સામે રક્ષણ મળતા વડીલોનું આયુષ્ય લંબાયું છે. આમ લાંબુ જીવન જીવતા વડીલોનાં જીવનસાથીને ગુમાવી બેઠેલા હોય તો એકલતા અનુભવે છે. સન્માન વિહીણ વૃદ્ધો કે એકલી દીકરીઓ જ હોય તેવા વડીલો દીકરી સાસરે જતા એકલતા અનુભવે છે. પુત્ર-પુત્રવધૂ શહેરોમાં નોકરી વ્યવસાય કરતા હોય તેવા વડીલોની સાર-સંભાળ રાખનાર કોઈ ન હોય તેવા વડીલો અને નિરાધાર, અપંગ, લગ્ન ન કરેલા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો વૃદ્ધાવસ્થામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સલામતી ઈચ્છતા હોય તેવા વૃદ્ધોને વૃદ્ધાશ્રમ જેવી સુવિધાની જરૂરિયાત ઉદ્ભવે છે અને આ બધા જ વડીલો વૃદ્ધાશ્રમમાં ભોજન રહેણાંક - આરોગ્ય સુવિધા તથા મનોરંજનની સુવિધા તથા પોતાના જેવા વડીલોનો સાથ સહકાર મિત્રતાની સુવિધાના કારણોસર વૃદ્ધોને વૃદ્ધાશ્રમોની જરૂરિયાત હોય છે.

- શરૂઆતમાં વૃદ્ધાશ્રમો અનાથાશ્રમો તરીકે હતા. ત્યાર બાદ ભિક્ષુકગૃહ, અશક્તાશ્રમ, ઘરડાઘર, મુક્તિધામ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, બુદ્ધાશ્રમ જેવા નામોથી વૃદ્ધાશ્રમો ઓળખાતા હતા. લોકોનું

વલણ બદલાતા નવીન, આનંદદાયક નામો રાખવાની શરૂઆત થઈ જેવા કે આનંદધામ, દિકરાનું ઘર, માબાપનું ઘર, સાધનાશ્રમ, વડીલ વિશ્રાંતિગૃહ, વયસ્ક સહવાસ, વિસામો, કૈલાસધામ, દિવ્યધામ, માવતરધામ, અપનાઘર, નિવૃત્તિધામ, વાત્સલ્યધામ, વૃંદાવન ધામ જેવા નામોથી વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ થયા.

◆ **વૃદ્ધાશ્રમોના પ્રકારો :**

1. વ્યક્તિગત રીતે ચલાવાતા વૃદ્ધાશ્રમો
2. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો
3. સરકારી યોજનાઓ દ્વારા ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો
4. જાતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો
5. ધર્મ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો

વ્યક્તિગત ધોરણે જે વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવે છે તેમાં મોટેભાગે કોઈ રજીસ્ટર ટ્રસ્ટ હોતું નથી. વૃદ્ધાશ્રમ સ્થાપનાર વ્યક્તિ પોતે જ આ વૃદ્ધાશ્રમનું સંચાલન સંભાળતા હોય છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોના મકાન વગેરે નાની જગ્યામાં એટલે કે રહેણાંક પ્રકારનાં પોતાના મકાનમાં જ નાના પાયે વૃદ્ધાશ્રમ ચલાવવામાં આવે છે. વૃદ્ધાશ્રમ ચલાવનાર સંચાલક સમાજમાં અન્ય સ્થળે પોતાનો ધંધો કે નોકરી કરતા હોય એ અને નોકરી, ધંધો સિવાયના સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમની જવાબદારી પણ સંભાળતા હોય એ. આવા વ્યક્તિગત ધોરણે ચલાવવામાં આવતા વૃદ્ધાશ્રમો દાન, ધર્મદામાંથી જ ચાલતા હોય છે અને પાંચથી દશ વૃદ્ધાવ્યક્તિઓને રાખવામાં આવે છે. મોટા હોલમાં કે બે ત્રણ રૂમોમાં ચાલતા આ વૃદ્ધાશ્રમમાં ભોજન બનાવવા માટે તથા સાફસૂફી માટે અલગ કર્મચારીઓ રાખવામાં આવતા હોય એ. આ પ્રકારનાં વૃદ્ધાશ્રમોમાં કોઈ નીતિ નિયમો જેવું હોતું નથી અને સંચાલક પોતે નક્કી કરે તે નિયમો મુજબ વૃદ્ધાશ્રમ ચલાવે છે. આવા વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને નિયમ મુજબ સુવિધાઓ જેવી કે રહેણાંક ભોજન, ચા, નાસ્તા તથા રોજિંદી જરૂરિયાત સંચાલકની મનસૂફી ઉપર અને આવેલ દાન કે ધર્મદાની મર્યાદામાં આપવામાં આવે, જો સંચાલકની પરિસ્થિતિ સદ્ધર હોય, ધનવાન હોય અને દાન પુષ્કળ મળતું હોય તો વૃદ્ધોને સારી સુવિધા આપવામાં આવે છે. સુવિધાઓ કેવી અને કેટલી આપવી તેનો સંપૂર્ણ આધાર અને નિર્ણય સંચાલક પોતે નક્કી કરે છે. તેમાં કોઈની સલાહ સૂચનને અવકાશ નથી. વૃદ્ધોની ફરિયાદો કે સૂચનો સંચાલક સમક્ષ રજૂ કરવાની હોય છે. જે માનવા કે નહીં તે પણ નક્કી કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંચાલકની હોય છે. સંચાલક પોતાને અનુકૂળ ન આવે તેવા વૃદ્ધોને ગમે ત્યારે વૃદ્ધાશ્રમમાંથી નીકળી જવા ફરમાન કરી શકે છે. આમ વ્યક્તિગત ધોરણે ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતા વૃદ્ધોને ભાગ્યે જ સુવિધાઓ મળે છે. કુટુંબની કંટાળેલાં, તરછોડાયેલા વૃદ્ધો આવા વૃદ્ધાશ્રમમાં આવીને પણ અસુવિધાઓ વચ્ચે અનિશ્ચિત જીવન જીવે છે.

◆ **સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો :**

વૃદ્ધાશ્રમો શરૂ કરવાના પ્રયાસનાં મૂળમાં સમાજનાં સેવાભાવી ધનવીરો, શેઠિયાઓ, રાજા - મહારાજાઓ દ્વારા સેવાની પ્રવૃત્તિનાં ભાગરૂપે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ શરૂ કરીને નિરાધાર, નિસહાય વૃદ્ધો, વિધવાઓ તથા સંતાનવિહોણા વૃદ્ધોને રહેણાંક ભોજનની સુવિધાઓ આપવા માટેના પ્રમાણિક પ્રયાસ રૂપે વીસી સદીનાં બીજા દાયકાથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં કુટુંબજીવન કલેહથી તરછોડાયેલી સ્ત્રીઓ, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ અશક્તો, વૃદ્ધ વડીલો જે નિરાધાર હોય તે તથા ત્યજાયેલા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો છત્ર હેઠળ આશ્રય સ્થાન, ભોજન સુવિધા તથા શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવતી હતી. ત્યાર બાદ સમય જતાં સ્ત્રીઓ માટેની, બાળકો માટેની તથા અંધ-અપંગોની સંસ્થાઓ અલગ કરવામાં આવી અને વૃદ્ધોની સંભાળ માટેની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા અલગ વ્યવસ્થા ઊભી કરીને સમાજનાં સેવાભાવી કાર્યકરો આ માટે નિ:શુલ્ક સેવાઓ પણ આપતા હતા. શરૂઆતમાં દાનવીરો, શ્રેષ્ઠીઓ પુણ્ય કમાવાના હેતુથી આ સ્વૈસંસ્થાઓમાં ગરીબ, નિરાધાર, દુ:ખી લોકોને ભોજન અને આશ્રય માટે દાન આપતા હતા. આ ઉપરાંત રાજા-મહારાજાઓએ

નક્કી કરેલાં મંડળના સભ્યો દ્વારા થતાં, આ વૃદ્ધાશ્રમોના સંચાલન માટે સંસ્થાઓનું રજીસ્ટ્રેશન જરૂરી બનતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની રચના કરવામાં આવી. રચાયેલ ટ્રસ્ટીમંડળના સભ્યોમાંથી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, મહામંત્રી, મંત્રી, ખજાનચી અને વ્યવસ્થાપક સમિતિનાં સભ્યોનિ નિમણૂક કરવામાં આવી છે. આ નિમાયેલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા વૃદ્ધાશ્રમનાં સંચાલનની જવાબદારીઓ સંભાળવામાં આવે છે. સંચાલક મંડળ દ્વારા વૃદ્ધાશ્રમમાં એડમિશનનો, સુવિધાઓના તથા વૃદ્ધાશ્રમનાં વૃદ્ધો માટે નીતિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવે છે. વૃદ્ધાશ્રમમાં એડમિશન લેવા માટે કે રહેણાંક માટે નિયત ફોર્મ ભરવામાં આવે છે અને નક્કી કરેલા નીતિ-નિયમોની મર્યાદામાં રહેણાંક કરવા માટે જણાવવામાં આવે છે. રાજ્યમાં આવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો પૈકી ઘણામાં લક્ઝરિયસ સુવિધાઓ આપવામાં આવતી હોય છે. જેની માસિક તગડી રકમો વૃદ્ધો પાસેથી કે તેના સગા-સંબંધીઓ પાસેથી વસુલવામાં આવે છે. સમાજમાં ઘણા પૈસા માત્ર, અમીર કુટુંબોના તરછોડાયેલા વૃદ્ધ દંપતીઓ આવા લક્ઝરિયસ વૃદ્ધાશ્રમોમાં જીવન વિતાવે છે. જેમને તેમના સંતાનો દ્વારા જ વૃદ્ધાશ્રમના રસ્તો બતાવવામાં આવતો હોય છે. પોતાની સંપત્તિ, મુડી અને બચતોની જિંદગીભરની કમાણી પોતાના સંતાનોનાં નામે કુરબાન કરનારા વૃદ્ધ દંપતીઓ પોતાના જીવનનાં છેલ્લા દિવસો વૃદ્ધાશ્રમોમાં વિતાવે છે. જ્યારે કેટલાક ગરીબ, નિમ્નમધ્યમવર્ગનાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો જીવન નિર્વાહ માટે પર્યાપ્ત આર્થિક સુવિધાનાં અભાવે વૃદ્ધાશ્રમમાં જીવન ગુજારે છે. આ વૃદ્ધો ઓછા સગવડતાવાળા નિ:શુલ્ક ઘરડાઘરોમાં રહેતા હોય છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા દરેક જિલ્લાઓમાં તથા તાલુકાઓમાં આ પ્રકારના નાના-મોટા અનેક વૃદ્ધાશ્રમો ચાલતા હોય છે. આ દરેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં વૃદ્ધાશ્રમોની નીતિ નિયમો અને સગવડ સુવિધાઓ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે અને તેમાં રહેણાંકની નિયત કરેલી ફીની રકમમાં અલગ અલગ હોય છે. મોટા શહેરો, મેટ્રોપોલિટન સિટીઓમાં કાર્યરત વૃદ્ધાશ્રમો આધુનિક જીવનશૈલી અને લક્ઝરિયસ સગવડતાવાળા હોય છે જેની ફી હજારો કે લાખો રૂપિયામાં હોય છે. જ્યારે નાના શહેરો-ગામોમાં કાર્યરત વૃદ્ધાશ્રમો મધ્યમ સગવડતાવાળા હોય છે, જેની ફી પણ સામાન્ય માણસોને પરવડે તેવી મધ્યમ પ્રકારની હોય છે અને અમુક વૃદ્ધાશ્રમો સાવ ગરીબ કે નિરાધાર વૃદ્ધ માટેના સેવાપ્રવૃત્તિ ધરાવતા હોય છે જેની સુવિધાઓ જીવન જરૂરિયાત પૂરતી સીમિત હોય છે અને જે નિ:શુલ્ક હોય છે. આમ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા વૃદ્ધાશ્રમો વિવિધતા ધરાવતાં અને સંચાલક મંડળની નીતિ નિયમો અનુસાર ચલાવવામાં આવતા હોય છે.

◆ જ્ઞાતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો :

આપણા સમાજમાં જ્ઞાતિપ્રથાનું ખૂબ મહત્ત્વ છે ને દરેક જ્ઞાતિનાં લોકો પોતાની જાતિના કલ્યાણ માટે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરતા જોવા મળે છે. એટલે કે જ્ઞાતિનાં વડીલો માટે જ્ઞાતિ દ્વારા જ ચલાવવામાં આવતા વૃદ્ધાશ્રમો હોય છે. દા.ત. પટેલ જ્ઞાતિ, વાણિયા કે લોહાણા કે બ્રાહ્મણ તે જ જ્ઞાતિનાં વડીલોને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોમાં જ્ઞાતિનાં ભંડોળમાંથી વડીલો માટે રહેણાંક, ભોજન, આરોગ્ય જેવી વિવિધ સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે તેથી આ વૃદ્ધાશ્રમોને જ્ઞાતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમ કહે છે.

◆ ધર્મ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો :

જે વૃદ્ધાશ્રમોમાં ચોક્કસ ધાર્મિક સમુદાયના જ સભ્યોને પ્રવેશ આપવામાં આવતો હોય તેવા વૃદ્ધાશ્રમોને ધર્મ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમોમાં કહેવામાં આવે છે. જેમ કે પારસી ધર્મ સમુદાયનાં વૃદ્ધાશ્રમો હોય તો તેમાં ફક્ત પારસી ધાર્મિક સમુદાયનાં વૃદ્ધોને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે જૈન ધર્મ, હિન્દુ ધર્મ, મુસ્લિમ ધર્મ વગેરે ધર્મ સમુદાયના જે વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવતા હોય છે તેમાં ફક્ત જે તે ધર્મનાં વૃદ્ધોને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. અન્ય ધર્મ સમુદાયનાં વૃદ્ધોને પ્રવેશ આપવામાં આવતો નથી. આમ ધર્મ આધારિત ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમોનું સંચાલન પણ જે તે વિસ્તારનાં ધર્મ સમુદાયોનાં સંગઠનો દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. જેના સંચાલન માટેની આર્થિક સહાય પણ જે તે ધર્મનાં શ્રેષ્ઠીઓ, દાનવીરો દ્વારા મળતી હોય છે અને આ વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેણાંક, ભોજન, આરોગ્ય સેવા વગેરે સુવિધાઓ આપવા માટેના દાતાઓ પણ જે તે ધર્મનાં જ શ્રેષ્ઠીઓ હોય છે.

◆ જાતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો :

ઘણા બધા વૃદ્ધાશ્રમો સ્ત્રી, પુરુષની ચોક્કસ જાતિ માટે અલગથી બનાવવામાં આવેલા હોય છે. એટલે કે સ્ત્રી જાતિ માટેના વૃદ્ધાશ્રમોમાં ફક્ત સ્ત્રી વૃદ્ધો ને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે અને પુરુષ જાતિનાં વૃદ્ધાશ્રમોમાં ફક્ત પુરુષોને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આવા વૃદ્ધાશ્રમો ધર્મ આધારિત સમુદાયોના હોય છે અથવા જ્ઞાતિ આધારિત સમુદાયો દ્વારા ચલાવવામાં આવતા હોય છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોનું સંચાલન જે તે ધાર્મિક સંપ્રદાયો કે જ્ઞાતિ સમુદાયો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યાએ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા પણ આ પ્રકારનાં વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવતા હોય છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોની રહેણાંક ભોજન, આરોગ્ય, વગેરેની સુવિધા જે તે સંચાલક મંડળનાં નીતિ નિયમો અનુસારની હોય છે જેમાં ક્યારેક નિશ્ચિત રકમની ફી લેવામાં આવતી હોય છે. જ્યારે ઘમા કિસ્સામાં જ્ઞાતિ કે ધર્મ સંગઠનો મફત સુવિધા પણ આપતા હોય છે.

◆ શારીરિક - માનસિક સ્થિતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો :

આ પ્રકારનાં વૃદ્ધાશ્રમોમાં શારીરિક અને માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા વૃદ્ધોને પ્રવેશ આપવામાં આવતો હોય છે.

દા.ત. અંધ વૃદ્ધો માટેનો વૃદ્ધાશ્રમ. માનસિક વિકલાંગ વૃદ્ધો માટેનાં વૃદ્ધાશ્રમો આવા વૃદ્ધાશ્રમોમાં ક્ષતિ આધારિત વૃદ્ધોને રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે. આવા વૃદ્ધાશ્રમો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તથા ધર્મ સમુદાયો, જ્ઞાતિ સંગઠનો દ્વારા ચલાવવામાં આવતા હોય છે જેનું આર્થિક ફંડ જે તે સંગઠનો દ્વારા મેળવવામાં આવતું હોય છે.

◆ કોઈપણ જાતનાં ભેદભાવરહિત વૃદ્ધાશ્રમો :

સમાજમાં ઘણા વૃદ્ધાશ્રમો એવા હોય છે કે જેમાં જ્ઞાતિ કે ધર્મ કે જાતિનાં ભેદભાવ વગર વૃદ્ધોને પ્રવેશ આપવામાં આવતો હોય છે અને બધાને સમાન ધોરણે અનુસરીને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોનું સંચાલન કાં તો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવવામાં હોય છે અથવા તો સમાજની સેવાભાવી વ્યક્તિઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. આવા વૃદ્ધાશ્રમોમાં આશ્રય, રહેણાંક, ભોજન વગેરે સુવિધાઓ જે તે સંસ્થા, સંગઠનનાં નીતિ-નિયમો અનુસાર નક્કી કરવામાં આવે છે.

◆ સરકારી યોજનાઓ દ્વારા ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો :

ગુજરાત સરકાર દ્વારા રાજ્યમાં પાંચ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવે છે. આ વૃદ્ધાશ્રમોમાં સરકારશ્રીની ગાઈડ લાઈન મુજબ વૃદ્ધોને રહેણાંક, ભોજન, આરોગ્ય સેવાઓ તથા મનોરંજનની સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. તાજેતરમાં બીજા દશ વૃદ્ધાશ્રમોને મંજૂરી આપવામાં આવી છે. નવા મંજૂર થયેલા વૃદ્ધાશ્રમો અમરેલી, પોરબંદર, બોટાદ, સોમનાથ, દેવભૂમિ દ્વારકા, ડાંગ, અરવલ્લી, તાપી, છોટા ઉદેપુર અને વલસાડ જિલ્લામાં આ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત રાજ્ય સરકારે 45 સામાજિક સંસ્થામાં વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવા અનુદાન આપવામાં આવે છે. જે ગુજરાતનાં વિવિધ ભાગોમાં વૃદ્ધાશ્રમ ચલાવે છે.

મંજૂર થયેલ તમામ નવા વૃદ્ધાશ્રમો રાજ્યનાં નાના શહેરોમાં સ્થાપવામાં આવશે. સરકારે તમામ જિલ્લાઓમાં વૃદ્ધાશ્રમો સ્થાપવા માટેની લાંબાગાળાની યોજના તૈયાર કરી છે. શરૂઆતમાં નવા વૃદ્ધાશ્રમો ભાડાને મકાનોમાં અને પછી ધીમે ધીમે તેનો પોતાનો મકાનો બનાવશે. આવા વૃદ્ધાશ્રમોનો સરકારનો માપદંડ એક જ છે કે, જે વૃદ્ધોને કુટુંબનું સમર્થન ન હોય અને ખાનગી વૃદ્ધાશ્રમોમાં પોષાય નથી તેવા વૃદ્ધોને રહેણાંક, ભોજન, આરોગ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.

3.4 સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે કૌટુંબિક વૈયક્તિક સમાજકાર્ય :

વૃદ્ધ વયસ્કો એટલે કે 60 કે તેથી વધુ ઉંમરનાં વડીલો જેને એક યા બીજા કૌટુંબિક કે વ્યક્તિગત કારણોસર વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેણાંક ગોઠવેલ હોય છે તેવા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત રીતે કેટલીક શારીરિક આરોગ્યલક્ષી સમસ્યાઓ તથા માનસિક સમસ્યાઓ અને આર્થિક સમસ્યાઓનો સામનો

કરવો પડતો હોય છે. ઉપરાંત કૌટુંબિક વ્યક્તિઓ દ્વારા થતાં દુર્ઘટકોનો ભોગ બનતા હોય છે. આ વ્યક્તિગત બાબતે વૃદ્ધોને અનુભવાતી સમસ્યાઓ મોટેભાગે નીચેની હોય છે.

◆ **શારીરિક સમસ્યાઓ :**

- આંખોની ઝાંખાપ, મોતિયો આવવો વગેરે.
- કાનમાં બહેરાશ સંબંધી સમસ્યાઓ.
- દાંતનો દુઃખાવો : દાંત પડી જવા, ચોખ્ખું બનાવવા સંબંધી
- પેશાબની તકલીફ : ઈન્ફેક્શન, પ્રોસ્ટેટ, ગર્ભાશયની સમસ્યા
- પગના ઢીંચણનો દુઃખાવો : ઢાંકણીની તકલીફો
- પેટનો દુઃખાવો - અપચો : કબજાયાત, ડાયરિયા વગેરે
- શરીરની સામાન્ય તકલીફો શરદી / ઉધરસ, તાવ વગેરે.

◆ **માનસિક સમસ્યાઓ :**

- હતાશા
- ડીપ્રેશન
- એનિલ ડિમેસિયા
- સેરેબ્રલ એટિઓરો સ્કલેરોસીસ

◆ **ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ**

- એકલતા
- સંવેદનાત્મક નુકસાન
- આશ્રિતપણું
- સતત ચિંતાની મનોદશા
- અનિદ્રા અને ચીડિયાપણું
- જનરેશન ગેપને કારણે થતી મનોવ્યથા

◆ **આર્થિક સમસ્યાઓ :**

નોકરી, વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થતાં ઘરની આવક, પેન્શન ન મળવું અથવા મળેલ ફિક્સ રકમ ખર્ચાઈ, જઈ પ્રોવિડન્ટ ફંડ, બચત ખર્ચાઈ જવી, મકાન, જમીન વેચી દેવા પ્રેસર હોવું.

પોતાની આરોગ્ય સમસ્યાનાં ઉપચાર માટેની આર્થિક સમસ્યા.

◆ **સામાજિક સમસ્યાઓ :**

- પોતાનું મકાન વેચી દેતા રહેણાંકનો પ્રશ્ન
- સામાજિક આંતરક્રિયાનાં અભાવથી થતી મનોવ્યથા
- સંતાનો દ્વારા થતા દુર્ઘટકો
- નોકરો, ઘરઘાટી દ્વારા શારીરિક હુમલા - ચોરી - લૂંટફાટ
- સગાં-સંબંધીઓ દ્વારા થતી હેરાનગતિ

◆ **આરોગ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ :**

- ડાયાબિટીસ
- હાર્ટ સંબંધી સમસ્યાઓ
- એનિમિયા

- ન્યુમોનિયા
- હાઈપોથાઈરોઈડિઝ
- હાયપરથાઈરોઈડિઝમ
- કેન્સર

◆ **અકસ્માતો દ્વારા થતી સમસ્યાઓ :**

- વાહન અકસ્માતો દ્વારા થતી ઈજાઓ - ફેકચર
- માનસિક ઈજાથી થતી સમસ્યાઓ :

◆ **સંસ્થાઓમાં રહેતા વૃદ્ધો સાથેની વૈયક્તિક સેવા કાર્ય પદ્ધતિ :**

આપણે વૃદ્ધોની વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. આ સમસ્યાઓ સંસ્થાઓમાં રહેતા વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતા હોસ્પિટલ્સ કે નર્સિંગ હોમમાં રહેતા વૃદ્ધો માટે પડકાર રૂપ હોય છે.

વૃદ્ધોને આ સમસ્યાઓમાંથી વૃદ્ધ સામાજિક કાર્યકર વૈયક્તિક સેવાકાર્ય દ્વારા મદદ કરે છે. આ પદ્ધતિમાં કાર્યકર વૃદ્ધ સમસ્યાગ્રસ્ત લાભાર્થી સાથે વ્યક્તગત મુલાકાતો યોજે છે. આ મુલાકાતો દરમિયાન સૌ પ્રથમ લાભાર્થી સાથે પ્રાથમિક પરિચય કેળવે છે અને લાભાર્થીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે છે. લાભાર્થીની કૌટુંબિક માહિતી ચર્ચા દ્વારા મેળવે છે. ત્યાર પછીની મુલાકાતો દરમિયાન લાભાર્થી સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ કેળવવામાં આવે છે અને લાભાર્થીની સમસ્યા સાથે કાર્યકર સંવેદનશીલ બનીને તેની અંગત વાતો ગુપ્તતાના સિદ્ધાંતની મુજબ ગુપ્ત રહેવાની ખાતરી કરાવશે અને વડીલ સાથે આત્મીય વ્યવહારો કેળવી તેનો જીવનના ગુપ્ત અધ્યાયો, કોઈને ન કહેલી વેદનાઓને વાચા આપવા વૃદ્ધને ખાતરી આપવાની રહેશે. આમ વૃદ્ધ વડીલ સાથેની વારંવારની મુલાકાતો યોજીને વૃદ્ધની નજીક જવાનો પ્રયાસ યોજી, કાર્યકર વૃદ્ધની સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ? શારીરિક, માનસિક કે આર્થિક છે કે પછી દુર્વ્યવહારો સંબંધી છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરશે અને આ તમામ ચર્ચા-મુલાકાતો દરમિયાન સામાજિક કાર્યકર વૈયક્તિક સેવાકાર્યની મૂળભૂત પદ્ધતિ અનુસાર સેવાર્થી વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં પ્રશ્નનું નિદાન અને સારવાર, ઉપચાર ગોઠવશે. જે દરમિયાન વૈયક્તિક સેવાકાર્ય પદ્ધતિનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખીને પોતાની કાર્યકુશળતાનો લાભાર્થીની સહાયતા માટે ઉપયોગ કરશે. જેની આપણે ચર્ચા કરીશું.

- વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરતી વખતે સામાજિક કાર્યકર બને ત્યાં સુધી વૃદ્ધને શાંતિથી સાંભળે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતાની વાત કહેતી હોય ત્યારે ખૂટતી વિગતો જાણવા પૂરકપ્રશ્નો પૂછીને વડીલને વિસ્તૃત વાત કહેવા માટે પ્રેરિત કરે છે.
- વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્યકર વડીલ વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રદાન કરે છે. પોતેપોતાની હોશિયારી દર્શાવતો નથી પણ, વડીલને માન સન્માન આપીને તેને મોટાઈ પ્રદાન કરે છે. પણ વડીલ કાર્યકર સમક્ષ ખુલ્લા દિલથી પોતાની તમામ સમસ્યાઓ કહી શકે તેવું મુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરી શકે છે. આમ લાભાર્થી વડીલને તે ઈચ્છે તે જગ્યાએ તે સમયે મુલાકાત ગોઠવીને વડીલ હળવાશ અનુભવે તે રીતે વાતચીત કરી શકે છે.
- વ્યવસાયિક, સામાજિક કાર્યકર વડીલ સાથેની મુલાકાત દરમિયાન ગુપ્તતા જાળવવા અંગે વડીલને હૈયાધારણ આપીને વડીલને ચિંતામુક્ત કરી શકે છે. ઘણીવાર વડીલો પોતાની સમસ્યા એટલા માટે નથી કહી શકતા કારણ કે તેને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા આબરુની ચિંતા હોય છે. સંતાનો દ્વારા હેરાનગતિ પામેલાં અસગવડભરી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા વડીલો સંતાનોના દોષો, વર્તુણુંક વગેરેની પોતાની અંગત વાતો બીજાને કહેતા અચકાય છે. કારણ કે ઘરની વાતો સમાજમાં બધાને ખબર ન પડી જાય તેવી દહેશતને લીધે વડીલો લગભગ મૂંગામોઢે સહન કરતા હોય છે. આમ, કાર્યકર દ્વારા વડીલને સંધિયારો આપવામાં આવે કે તેમની વાતો કે જે અંગત છે તે ફક્ત વડીલ અને કાર્યકર વચ્ચે જ રહેશે, અને કાર્યકર આ વાતો

કોઈનેય કહેશે નહીં, તેની ખાતરી આપવામાં આવે તો વડીલને કાર્યકરની વાતો પર વિશ્વાસ બેસે છે પણ જ વડીલ પોતાની સમસ્યા કે અંગત ચર્ચાઓ કાર્યકર સમક્ષ દિલ ખોલીને કહી શકે છે.

- વ્યાવસાયિક કાર્યકરે વડીલનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો ખૂબ જરૂરી છે. કારણ કે જ્યાં સુધી વિશ્વાસ ન ઊભો થાય ત્યાં સુધી કાર્યકર સેવાર્થી વચ્ચેની વાતચીતની યોગ્ય કડી સુધી પહોંચી શકાતું નથી. વડીલ વ્યક્તિ ઘણી અનુભવી અને હોંશિયાર હોય એ તેથી તે કાર્યકરને જલદીથી ઓળખી જાય છે. કાર્યકર હકીકતમાં વડીલને મદદ કરવા માંગે છે કે નહીં. આ વાત વડીલને સમજતા વાર લાગતી નથી. આમ કાર્યકરની વર્તણૂંક, વ્યવહાર સંપૂર્ણ રીતે લાભાર્થીના હિત માટેનો હોય તે જરૂરી છે અને કાર્યકરે વડીલનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે પોતાના કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, જેથી વડીલને કાર્યકરમાં પોતાના મિત્ર - માર્ગદર્શકની અનુભૂતિ થાય. કાર્યકરે વડીલ સાથે વાત્સલ્યપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો. તેની તબિયત સંબંધી, પૃચ્છા કરી પોતે કાર્યકર નહીં, પણ વડીલનો મિત્ર છે તેવી હૈયાધારણા આપી વડીલ સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ.
- વૈયક્તિક સામાજિક કાર્યકર વડીલ સાથેની વારંવારની મુલાકાતો દરમિયાન વડીલ વ્યક્તિ કે જે સેવાર્થી છે તેની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ કેળવે છે. કાર્યકર સેવાર્થી વચ્ચેનાં આ ઘનિષ્ટ સંબંધને લીધે સેવાર્થી વડીલને આત્મીયતા લાગે છે. તેનાં હૃદયમાં ઊંડી સુધી ખૂંચેલું દુઃખ કાર્યકરની સાથેની આત્મીય વાતચીત દરમિયાન બહાર આવે છે. પોતાને સંતાન-પુત્ર-પુત્રવધૂ કે નજીકના પ્રિયજનો કે સગાસંબંધીઓ તરફથી મળેલાં આઘાતોની કથા, જે કોઈને ન કહી હોય તે બધી વિગતો કાર્યકરની સમક્ષ દિલ ખોલીને કહે છે. ક્યારેક દુઃખદ યાદોની આ વાતો કહેતી વખતે વડીલ ભાવુક બની જાય છે. તેની આંખો ભીની બની જાય છે. ત્યારે કાર્યકરે તેને સાંત્વના આપવી જોઈએ. સહાનુભૂતિ પૂર્વકની વાતચીત અને વ્યવહારથી વડીલને દુઃખ સંવેદનામાંથી બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વડીલને જે વાતનો ભાર હૃદયમાં હતો, તેને સંપૂર્ણપણે ખાલી કરી વડીલને હળવાશ અનુભવતા કરવા માટે, કાર્યકરે પોતાના કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવો. આમ કાર્યકર સેવાર્થી વડીલ વચ્ચેનો ઘનિષ્ટ સંબંધ ખૂબ અગત્યતા ધરાવે છે.
- કાર્યકર સેવાર્થી વડીલ સાથેની મુલાકાતો દરમિયાન તેનામાં રહેલી હતાશા દૂર કરવાના પ્રયાસ કરે છે અને જીવન પ્રત્યેનું વલણ સકારાત્મક, દુઃખ મુક્ત અને તે રીતની વાતચીતો કરે છે. વડીલની હતાશાના કારણો અંગેની વાતચીત કરે છે. કારણોની વિગતો જાણીને તે દૂર કરવા યોજના બનાવે છે.
- વડીલ વ્યક્તિમાં આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવા માટે કાર્યકર દ્વારા સઘન પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. ગુમાવેલો આત્મવિશ્વાસનાં કારણે શોધીને કાર્યકર વડીલનાં વ્યક્તિત્વમાં પુનઃ આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવા સજ્જ કરે છે.
- વડીલ સેવાર્થીની સાથેની મુલાકાતો દરમિયાન વડીલની શારીરિક સમસ્યા, માનસિક સમસ્યા, આર્થિક સમસ્યા કે ભાવનાત્મક સમસ્યા પૈકી અગત્યતા ધરાવતી સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે તેની સૂચિ બનાવશે. જેથી વડીલને સૌપ્રથમ કઈ સમસ્યા ઉકેલવા મદદરૂપ થવાની જરૂર છે તે નક્કી થઈ શકે.
- વૃદ્ધ વડીલ સાથેની સૌથી અગત્યની જરૂરિયાત તે સમસ્યા સંદર્ભે વાતચીત કરી કાર્યકર વડીલ સેવાર્થીને આ સમસ્યા ઉકેલનો, સમસ્યા સમાધાનનો વિવિધ પાસાઓ વિશે વડીલની ઈચ્છા જાણવા પ્રયાસ કરશે. વડીલ સેવાર્થી દ્વારા આ સમસ્યા ઉકેલની કઈ યોજના કર્યો માર્ગ - અપનાવવો જોઈએ, તે હકીકત સમજીને વડીલ સાથે સમસ્યા ઉકેલ માટેની પદ્ધતિ બનાવશે. આ સમગ્ર કામગીરીમાં વડીલની સહભાગિતા ખૂબ મહત્વની છે કાર્યકરની ભૂમિકા એવી હોવી જોઈએ કે, વડીલ પોતે પોતાની સમસ્યા ઉકેલવા સક્ષમ બની શકે.

- કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં કુટુંબીજનો સાથે પણ ઘનિષ્ઠતા કેળવીને વૃદ્ધ સાથેનાં કૌટુંબિક પરિવર્જનોનાં સમાયોજનમાં મદદરૂપ થવાની ભૂમિકા અદા કરશે. વૃદ્ધ વડીલનાં કૌટુંબિક મતભેદો ગેરસમજો દૂર કરવામાં કાર્યકર સક્રિય મદદ અને સહાયતા કરશે.
- જો વૃદ્ધ વ્યક્તિને આરોગ્ય સમસ્યા સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો કાર્યકર હોસ્પિટલના ડોક્ટર્સ, નર્સ, સ્ટાફ સાથે વાતચીત કરી સારવાર સંબંધી માહિતી મેળવી વડીલને જરૂરી સહાયતા આપવા કાર્ય કરશે.
- જો વૃદ્ધ વ્યક્તિને આર્થિક સમસ્યા હોય તો સરકારશ્રીની વિવિધ યોજનાઓ પૈકી કઈ યોજનાનો લાભ વડીલશ્રીને મળી શકે તેમ છે તે અંગે વૃદ્ધ સાથે ચર્ચા કરી જરૂરી કાર્યવાહી કરી આર્થિક સહાય મેળવવા માટે વડીલશ્રીને સહાયભૂત થશે. પાર્ટ ટાઈમ નોકરી માટે વડીલશ્રીને સહાયભૂત થશે. જો પાર્ટ ટાઈમ નોકરી માટે વડીલની ઈચ્છા હોય તો તે જાણી સંસ્થાના, વૃદ્ધાશ્રમનાં સંચાલકને જરૂરી મદદ માટે વાતચીત કરશે.

આમ સંસ્થામાં નિવાસ કરતા વડીલ વૃદ્ધ વ્યક્તિની અંગત સમસ્યા ઉકેલવા કાર્યકર સંસ્થાનાં પરિસરમાં જ વડીલ સાથે એકાંતમાં મુલાકાતો યોજી વડીલશ્રીની સમસ્યાનું નિદાન શું છે અંગે વડીલશ્રીનાં સ્વમુખે ચર્ચા અને વાતચીતો દ્વારા વડીલશ્રીની ઈચ્છા જાણીને સમસ્યા નિદાન માટે અને સારવાર ઉકેલમાં વડીલશ્રીને સહભાગી બનાવો. સમસ્યા ઉકેલમાં સહાયભૂત બનશે.

3.5 સંસ્થાકીય માળખામાં વૃદ્ધો સાથે સમાજકાર્ય :

આપણા આગળનાં મુદ્દાઓમાં ચર્ચા કરી તે મુજબ વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતાં વૃદ્ધ વડીલોને પણ સામાજિક કાર્યકરની સહાયની મદદની જરૂર હોય છે. વૃદ્ધ વડીલ-સ્ત્રી કે પુરુષ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેણાંક કરે છે ત્યારથી પોતે સંવેદનાત્મક રીતે ખળભળી ઊઠતા હોય છે જે સંતાનોને ઈશ્વરની બાધા-આખડી રાખીને માંગ્યા હોય છે અને જે સંતાનોને ઉછેરવા મોટા કરવા દંપતીએ રાત-દિવસ એક કર્યા હોય છે જેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા યુવાનીમાં કાળી મજૂરી કરીને પૈસા કમાઈને બાળકોના શિક્ષણ, નોકરી, લગ્ન તથા બાળકોને મકાનો ખરીદવા પોતાની બચતો ખર્ચી નાંખી હોય તે જ સંતાનો વૃદ્ધાવસ્થામાં મા-બાપને તરછોડે, અપમાનિત કરે, હેરાનગતિ કરે. બે ટાઈમ જમવાનું પૂરું ન પાડે કે દવાના પૈસા ન આપે અને વૃદ્ધ વ્યક્તિને પોતાનો કુટુંબમાં પ્રેમથી સાચવવાને બદલે વૃદ્ધાશ્રમનો રસ્તો દેખાડે, ત્યારે આ વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં માથે આભ તૂટી પડે છે. તેમની બધી જ આશાઓ તૂટી જાય છે. હૃદય ભાગી પડે છે. આંખોના આંસુ સૂકાઈ જાય છે અને ભયંકર માનસિક આઘાતની મનોદશામાં વૃદ્ધ વ્યક્તિ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેણાંક કરે છે.

આમ દરેક વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાથી ખુશીથી વૃદ્ધાશ્રમોમાં આવતાં નથી, પરંતુ મજબૂરીથી, દુઃખભરી હાલતમાં, કૌટુંબિક કલેહથી અને મોટેભાગે પુત્રવધૂનાં શારીરિક-માનસિક ત્રાસથી વૃદ્ધ વ્યક્તિ વૃદ્ધાશ્રમમાં પ્રવેશ મેળવે છે.

આ રીતે વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા દરેક વડીલની કહાની અલગ-અલગ હોય ચે પણ મનોદશા અને હતાશા-એકલતાની હાલત એકસમાન જ હોય છે. કોઈ પોતાના સંતાનથી દૂર રહેવા માંગતા નથી. ઈચ્છાથી કે અનિચ્છાથી સંતાનો સાથેનો વિયોગ વૃદ્ધાવ્યક્તિને માનસિક વ્યથા આપે છે. ચિંતાભરી હાલતમાં રાત-દિવસ વિચાર્યા કરે છે. જિંદગીના સરવૈયાનું આ છેલ્લું પાનું વૃદ્ધને અપાર ખોટ ખાવાની ભાવના અનુભવવા છે. જિંદગીની કમાણી જે સંતાનો માટે કરી હતી. તે સંતાનો ઘડપણમાં આ દુઃખ વેદના આપી તે વાત વૃદ્ધ હૃદય માનવા તૈયાર હોતું નથી. કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવાની ભાવના વૃદ્ધ વ્યક્તિને કોરી ખાય છે.

આમ વૃદ્ધાશ્રમમાં નિવાસ કરતાં વૃદ્ધો સાથે સામાજિક કાર્ય ખૂબ ધીરજથી, પ્રેમથી અને શાંતિ ચિત્તથી કરવું ખૂબ અગત્યનું છે.

- વૃદ્ધાશ્રમમાં નિવાસ કરતા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને તેમની રહેણાંક સુવિધા સંબંધી વાતચીત કરી વૃદ્ધ વડીલને અનુકૂળ હોય તે રીતે સંસ્થાના નિયમોની મર્યાદામાં રહેણાંક સુવિધાને સુવ્યવસ્થિત

કરવામાં મદદ કરવી એટલે વૃદ્ધાશ્રમમાં એક રૂમમાં રહેણાંક સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવી. રૂમની આંતરિક વ્યવસ્થા, બેડ, પંખા, એ.સી. કે બેડશીટ અને બાથરૂમ સુવિધામાં અગવડ હોય તો તે અંગે સંચાલકશ્રી સમક્ષ પરામર્શ ગોઠવી સંસ્થાના નિયમો અનુસાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સુવિધાઓ પૂર્ણ કરવામાં કાર્યકર સહાયભૂત થઈ શકે છે.

- વૃદ્ધાશ્રમનાં વડીલો સાથેની ગ્રુપ મિટિંગ યોજીને વડીલો સાથે કાર્યકર સૌ પ્રથમ તો બધા વડીલોની તબિયતના સમાચાર પૂછી શકે છે. બધાની ખુશી સમાચાર દરમિયાન જે વડીલો અસ્વસ્થ છે તેની વિગતો જાણી શકે છે. ત્યારબાદ સંસ્થામાં મળતી ચા-નાસ્તાની સુવિધાઓ, તથા ભોજન સુવિધા બે ટાઈમની બધા વડીલોને અનુરૂપ છે કે કેમ ? તે અંગેની ચર્ચા કરી શકે છે. સંસ્થામાં મળતું ભોજન વૃદ્ધોને જમવામાં, પચવામાં અનુકૂળ છે કે કેમ ? તે ખૂબ મહત્વનું છે. જો નાસ્તા કે ભોજન વડીલોના આરોગ્ય માટે અનુકૂળ ન હોય તો આ સુવિધામાં વડીલોની સલાહ સૂચન મુજબનો ફેરફારો કાર્યકર નોંધી લે છે અને સંચાલક મંડળ સાથે પરામર્શન કરીને તે મુજબ નાસ્તો કે ભોજનની સુવિધામાં વડીલોની અનુકૂળતા અનુસારનો રહેણાંક અને ભોજન સુવિધા ખૂબ મહત્વની બાબત હોય છે. ઘર કુટુંબથી વિખૂટાં થયેલા વડીલો વૃદ્ધાશ્રમમાં અનુકૂળ ન ત્યારે જ સાધી શકે જ્યારે તેમની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ થાય. આ બાબતે કાર્યકરે અવારનવાર વડીલો સાથેની મુલાકાત મિટિંગો યોજીને વડીલોને મદદરૂપ થવું પડે છે.
- વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોની દરેક અલગ ફાઈલ તૈયાર કરીને તેમાં જરૂરી માહિતી જેવી કે કૌટુંબિક માહિતી, એડ્રેસ, સંતાનોના નામ, એડ્રેસ તથા વડીલની આરોગ્ય વિષયક માહિતી નોંધીને રાખવાની હોય છે.
- વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલો સાથે કાર્યકરે ગ્રુપ મિટિંગ યોજીને તેમની આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ બાબતે વ્યક્તિગત ચર્ચા કરવી. એટલે કે વડીલોને નાના નાના ગ્રુપમાં બેસાડીને વાતચીત કરવી, જેથી વડીલો શાંતિપૂર્વક પોતાની વાતચીત કરી શકે. આ મિટિંગ દરમિયાન દરેક વડીલની સમસ્યા શું છે, તે જાણીને કાર્યકર પોતાની નોંધપોથીમાં વડીલના નામ સાથે તેની આરોગ્ય સમસ્યાઓ નોંધી શકે છે, આ વડીલો પૈકી કોને મેડિકલ સારવારની તાત્કાલિક જરૂર છે ? કોની રોજંદી દવાઓ ખલાસ થઈ ગઈ છે ? કોને મેડિકલ તપાસ કરાવવી જરૂર છે ? આ તમામ વિગતો નાના નાના ગ્રુપમાં મિટિંગ યોજીને કાર્યકર માહિતી મેળવી શકે છે. આ રીતે તમામ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જેઓ વૃદ્ધાશ્રમમાં નિવાસ કરે છે તેની દરેકની આરોગ્ય વિષયક વ્યક્તિગત માહિતી મળેલી હોય છે, તેની નોંધ જે તે નોંધપોથીમાં કરી શકે છે. આ માહિતી નોંધપોથીમાં નોંધ્યા બાદ સંચાલક મંડળ અને સંસ્થાના ડોક્ટરો, કેરેટેકર સાથે પરામર્શન કરે છે. સંસ્થાના વડીલોની આરોગ્ય તપાસ, જરૂરી દવાઓ અને અમુક વૃદ્ધો માટે કે જેમને અરજંટ સારવારની જરૂર હોય તેને માટે આરોગ્ય સેવાનો પ્રબંધ કરશે. દરેક વૃદ્ધની જરૂરિયાત મુજબની દવાઓ તેમને પહોંચતી કરશે અથવા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને રૂબરૂ મળીને તેમની દવાઓ આપશે. આરોગ્ય સારવાર તપાસ અંગે જે તે વૃદ્ધને રૂબરૂ સમજાવીને આરોગ્ય તપાસ, સારવારની વ્યવસ્થા ગોઠવી તેમાં સહાયભૂત થશે.

વૃદ્ધાશ્રમમાં કાર્યકર તરીકે કામગીરી બજાવતા કાર્યકર વૃદ્ધોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અંગે દર અઠવાડિયે નિયમિત દિવસ નિયત કરીને ઉપર્યુક્ત હકીકતે નાના ગ્રુપોમાં મિટિંગ્સ યોજવાની રહેશે. એટલે કે મહિનામાં ચારથી પાંચ મિટિંગ્સ યોજીને વૃદ્ધોની વિવિધ શારીરિક આરોગ્ય સમસ્યાઓ, રુટીન ચેકઅપ, રૂટિન દવાઓ મંગાવવી, જેવી બાબતો પ્રત્યે ચોક્કસાઈ રાખી કામગીરી ગોઠવે તો જ વૃદ્ધોની સારવાર-સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય બની શકે. વૃદ્ધોનું શરીર સ્વસ્થ હોય તો વૃદ્ધોનું મન પણ શાંત-સ્વસ્થ રહી શકે છે.

- વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતાં વૃદ્ધો પૈકી માનસિક અને ભાવનાત્મક સમસ્યાઓથી પીડિત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની કાર્યકરે અલગ યાદી બનાવીને તેમની સારવાર માટેની પદ્ધતિ પણ વિશિષ્ટ યોજવાની થાય

છે. હતાશા, એકલતા અને ડિમનેસિયા જેવા માનસિક વિકારો માટે કાર્યકર મનોચિકિત્સક સાથે જે તે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સારવાર ગોઠવી શકે છે. આ મનોચિકિત્સક વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા આવા વૃદ્ધ વડીલોની દરેકની અલગ અલગ મુલાકાતો યોજીને કાર્યકરને સાથે રાખીને ચિકિત્સા કરે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિને આ સમસ્યામાંથી બહાર લાવીને સમાયોજન સાધવા જણાવે. વૃદ્ધના કુટુંબીજનોની મુલાકાત પણ લઈ શકે છે અને તેમના સહકાર મેળવીને વૃદ્ધ વ્યક્તિને મદદરૂપ બની શકે છે. આ ચિકિત્સાનો સમયગાળો વૃદ્ધ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સ્વસ્થ થાય ત્યાં સુધીનો હોય છે. કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથેની મુલાકાતો દરમિયાન તેને માનસિક રીતે મજબૂત બનાવવામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે જેથી વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતે પોતાની સમસ્યા ઉકેલવા સક્ષમ બની શકે. આ તબક્કે વૃદ્ધવ્યક્તિનાં કુટુંબીજનો સાથેનાં વૃદ્ધનાં સંબંધો મધુર બને તે માટે પણ વૃદ્ધને મદદરૂપ થાય છે. કારણ કે ઉંમરનાં આ અંતિમ પડાવમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતે પોતાના કુટુંબજનો, અંગત વ્યક્તિઓ, સગાં સંબંધીઓ પ્રત્યે કડવાશ રાખવાનું ઈચ્છતા નથી, પરંતુ બધા સાથે સુમધુર સંબંધો થાય અને પોતે હળવાશ અનુભવે તેવી વૃદ્ધની અંતરની ઈચ્છાઓ હોય છે. જેથી પોતાનાં અંતિમ સમયમાં આ ફાનીદુનિયા શાંતિથી છોડી શકે. સંતાનો અને પરિવારજનો પ્રત્યે વૃદ્ધોનાં હૃદયમાં અપાર મમતા અને સ્નેહ હોય છે. જેમણે તેમને વૃદ્ધાશ્રમમાં છોડી દીધા હોય છે. આ બાળકો, સંતાનોની પ્રગતિમાં વૃદ્ધ ખુશ થાય છે. આ છે વૃદ્ધોનો બિન શરતી પ્રેમ. બાળકો સાથેના વૃદ્ધનાં મધુર સંબંધો, પુનઃ જીવીત કરવા કાર્યકર મદદરૂપ બની શકે છે.

- વૃદ્ધાશ્રમમાં કામગીરી બજાવતા સામાજિક કાર્યકર સંસ્થાના વૃદ્ધોના સઘન સંપર્કમાં રહેવું જરૂરી છે. વૃદ્ધાશ્રમનાં વૃદ્ધ પૈકીના કેટલા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આર્થિક પ્રશ્ન છે? કેટલા વૃદ્ધને નિયમિત પેન્શન મળે છે કે કોને નથી મળતું? કેટલા વૃદ્ધોને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજનામાં લાભ મેળવવા માટેની કાર્યવાહી કરવાની છે? કેટલા વૃદ્ધોને સરકારી યોજનાઓ, જોગવાઈઓ અને છૂટની યોજનાઓ વિશે જાણકારી નથી? જાણકારી ધરાવતા વૃદ્ધો પૈકી કેટલા વૃદ્ધોને આ લાભો મેળવવા માટે અરજી કરાવવાની છે? આ બાબતે કાર્યકરે પોતાની નોંધપોથીમાં દરેક વૃદ્ધની આર્થિક જરૂરિયાતોની નોંધ લખીને સંસ્થાના સંચાલક અને જિલ્લાના અધિકારીશ્રી સં. કલાક, સં. સુરક્ષા, મહિલાઓ બાળવિકાસ વિભાગના સંબંધિત અધિકારીશ્રી સાથે મિટિંગ ગોઠવી સંસ્થાના વૃદ્ધોની આર્થિક જરૂરિયાતોના પ્રશ્નોને ઉકેલવા પરામર્શન કરી મદદરૂપ થવાની રહેશે. નિયત સમયે ફોલોઅપ કરી વૃદ્ધાશ્રમનાં વૃદ્ધોની આર્થિક જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવા સક્રિય ભૂમિકા ભજવવાની રહે છે. જરૂર જણાયે સરકારી અધિકારીઓ જે સમાજ સુરક્ષા, સમાજકલ્યાણ તથા મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ હસ્તકની કામગીરી સંભાળતા હોય તેમને વૃદ્ધાશ્રમમાં આમંત્રિત કરી વૃદ્ધોને જરૂરી માર્ગદર્શન આપી સહાયભૂત થઈ શકાય. વૃદ્ધજનોને આર્થિક સંકળામણને કારણે પોતાની જરૂરિયાતો અપૂર્ણ રહે તો ઘણું દુઃખ થતું હોય છે, તેથી વૃદ્ધો પાસે તેમના હક્કનાં પૈસા તેમના હાથ ઉપર રહે તો વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ખૂબ સંતોષથી આનંદમાં રહી શકે છે. કારણ કે આખી જિંદગી જેણે પોતાની આવક અને બચતમાંથી રકમ કાઢીને કુટુંબને સંતાનોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી હોય છે તે વ્યક્તિ પોતાને માટે ખર્ચ કરવાના પૈસા ન હોય તો હૃદયથી નારાજગી અને દુઃખ અનુભવે છે. કાર્યકરે આ પરિસ્થિતિ ઊભી ન થાય તે માટે દરેક વડીલને મદદરૂપ થવાનું હોય છે.
- વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતાં વૃદ્ધો પૈકી ઘણા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો સંતાનોની અવગણના અને દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા હોય છે. ઘણા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સગા-સંબંધીઓ દ્વારા દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા હોય છે. વળી આ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા, માન-સન્માનને કારણે આવી ગંભીર સમસ્યાઓ કોઈને કહી શકતા નથી. સામાજિક કાર્યકરે પોતાની સમજણ અને કુશળતાઓનો ઉપયોગ કરીને આવા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કોણ કોણ છે તેની માહિતી મેળવવી. આ માટે કાર્યકરે આ વૃદ્ધોની સાથે વિશ્વાસ સંપાદન કરી, તેની કૌટુંબિક માહિતી મેળવવી અને તેનાં સંતાનોની વિગતો, સંતાનોનો વ્યવહાર કેવો છે? સંતાનોએ આ વૃદ્ધની મિલકત, સંપત્તિ પોતાના

હસ્તક કરવા માટે તો દુર્વ્યવહારો નથી કર્યા ને ? આ બધી વિગતોની ઝીણવટભરી તપાસ કરવી, વૃદ્ધનાં શરીરનું સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું. વૃદ્ધનાં હાથ, પગ, પીઠ કે મોં પર ઈજાના નિશાનો છે કે કેમ ? તે તપાસવું અને જો વૃદ્ધના શરીર પર ઈજાના ચિહ્નો, મારઝૂડના નિશાનો દેખાય તો આ વૃદ્ધની સાથે અલગ મુલાકાતો યોજી તેની સાથે વિશ્વાસ અને પ્રેમપૂર્વક વાતચીત કરી તમામ હકીકતોની માહિતી મેળવવી. જરૂર જણાયે આ વૃદ્ધનાં કુટુંબીજનો, સંતાનો નજીકના સગાંસબંધીઓ, પાડોશીઓ તથા વૃદ્ધનાં સાથીમિત્રોને રૂબરૂ મળીને સત્ય હકીકત જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો. સમગ્ર હકીકતની જાણકારી પ્રાપ્ત કર્યા પછી વૃદ્ધ સાથે એકાન્તમાં મુલાકાતો ગોઠવી આ સમસ્યાના ઉકેલના રસ્તાઓ વિશે વૃદ્ધ સાથે ચર્ચા-પરામર્શ કરે. સરકારશ્રીનાં કાયદાઓ વિશે પણ વૃદ્ધને માહિતગાર કરી, વૃદ્ધવ્યક્તિ પોતે જે ઈચ્છતા હોય તેવા સમાધાનકારી રસ્તાઓ મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિ નિવારવા, નિરાકરણ કરવા માગે છે તે સ્પષ્ટ કરવું. અંજામ વૃદ્ધ વ્યક્તિના ઈચ્છતી ઉકેલ મુજબ કુટુંબીજનો, સંતાનો સાથે પરામર્શન કરી આ સમસ્યા ઉકેલવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં કાર્યકરે પોતાના વિચારો મુજબ નહીં, પણ વૃદ્ધની ઈચ્છા મુજબ સમસ્યા સમાધાન કરવું તે મહત્વનું છે.

- વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પૈકી શારીરિક રીતે સશક્ત હોય તેવા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોની કમિટી બનાવી તેને વૃદ્ધાશ્રમની દેખરેખમાં સફાઈ બરાબર થાય છે કે કેમ ? રસોડાને લગતી કામગીરી, મનોરંજનને લગતી પ્રવૃત્તિઓ, યોગાસનો અને કસરતને લગતી પ્રવૃત્તિઓ, પ્રવાસ-પર્યટન સંબંધી પ્રવૃત્તિઓની કમિટીઓ બનાવવી અને તેમાં આ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો સક્રિય ભાગ લે અને આ અંગેનું નિયત સમયપત્રક બનાવી અઠવાડિક વાર મુજબ આ કમિટીઓની કામગીરી ગોઠવવા મદદરૂપ થવું. જેથી વૃદ્ધવ્યક્તિમાં નિષ્ક્રિય બેસી રહેવાને બદલે સવારથી પ્રવૃત્તિમય રહી શકે. એટલે કે સવારે કસરત, યોગાસનો અને ચાલવાની કસરતો નિયમિત થાય તે કમિટીએ મોખરે જોવું. દરરોજ સાંજે ચેસ, કેરમ જેવી રમતો રમવાનું ગોઠવી શકાય, વીકમાં એકાદ બે દિવસ પિક્ચર, ફિલ્મ જોવાનું ગોઠવી શકાય. મહિનામાં એકાદ પ્રવાસ, પર્યટનમાં જવાનું ગોઠવી શકાય. આ ઉપરાંત લાઈબ્રેરીમાં દૈનિક પેપર, સામયિકો, સારા પુસ્તકોનું વાંચન વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ દરરોજ ભાગ લઈ શકે તેવા સ્થળે અથવા વાંચનાલય હોય તો ત્યાં જ ગોઠવી શકાય. આમ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃદ્ધોની સેવાઓને વધુ સકારાત્મક બનાવવી.

3.6 વૃદ્ધો સાથે કામ કરવા માટેની વિશેષ સમાજકાર્યની સામાજિક કાર્યકુશળતાઓ :

વડીલ વ્યક્તિઓ એટલે લાગણીસભર વ્યક્તિત્વ વડીલ વ્યક્તિઓ એટલે વાત્સલ્યનું ઝરણું આ પ્રેમાળ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જેઓ સમયની ગહન ચોટ ખાઈને સંતાનો માટે શુદ્ધ સોનું બન્યા હોય છે તેમાંય માતાનું સ્થાન તો ખુદ ઈશ્વર પણ ન લઈ શકે. આવા પ્રેમાળ માતા-પિતા સાથેના સંતાનોના દુર્વ્યવહારો અને અવગણનાઓ આધુનિક યુગમાં ઘણાબધા કુટુંબોમાં જોવા મળે છે.

એક કવિએ કાવ્યમાં માતા વિશે ચાર પાંચ પંક્તિઓમાં આ વિધવા માતાની દર્દભરી દાસ્તાન કહી છે. તે ગદ્યમાં આ પ્રમાણે છે.

એક વિધવામાતાને બે પુત્ર સંતાનો હતા. જે પૈકી એક પુત્ર ઘરનાં ઉપરનાં મજલામાં પોતાની પત્ની અને બાળકો સાથે રહેતો હતો. બીજો પુત્ર નીચેના મજલામાં પોતાના પત્ની બાળકોનાં પરિવાર સાથે રહેતો હતો. પોતાના પિતાના અવસાન પછી વિધવામાતાના જીવન નિર્વાહની જવાબદારી બન્ને પુત્રોના માથે આવી. બન્ને પુત્રોએ એવું નક્કી કર્યું કે મહિનામાં 15 દિવસ વિધવામાતા નીચેના મજલામાં રહેતા પુત્રના ઘરે ભોજન કરે અને બીજા 15 દિવસ માતા ઉપરનાં મજલામાં રહેતા પુત્રના ઘરે ભોજન કરે. આ વ્યવસ્થા મુજબ માતા, બન્ને પુત્રોને ઘરે 15-15 દિવસ ભોજન પ્રાપ્ત કરતી હતી, પરંતુ જે મહિનામાં 31 દિવસ હોય તે મહિનામાં આ વિધવામાતા આખો દિવસ ઉપવાસ રાખતી હતી. કેટલી દુઃખદ વાત છે કે જે માતા નાનપણમાં બાળકોને પોતાના હાથે રસોઈ બનાવીને

સંતાનોને ભાવતું ભોજન બનાવતી હોય, જે માતાને બે બાળકો ના ભાવતા ભોજનના બે શાક પણ બનાવતા હોય તે જ માતા ને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાચવવી પુત્રોને ભારે પડે છે. જે પિતા પોતાના સંતાનોના સુખ માટે રાત-દિવસ મજૂરી કરતા હોય અને સંતાનોની જરૂરતો પૂર્ણ કરતા હોય તે પિતા વૃદ્ધ બને ત્યારે પુત્રો તેને સાચવવા તૈયાર નથી હોતા પિતાના પૈસા, બચત આરામથી ખર્ચી નાખતા પુત્રો યુવાન બને પછી વૃદ્ધ બાપની નાની-મોટી જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા પૈસા ખર્ચતા અચકાય છે અથવા પૈસા આપવાની ના પાડે છે.

આમ, સમાજના આ નૈતિક અધઃપતન અને વૈયક્તિકરણ તથા વિભક્તકુટુંબનો બદલાતા મૂલ્યો, ધાર્મિક-સામાજિક મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન થતાં આજે સમાજનાં મોટાભાગના વરિષ્ઠ નાગરિકો તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ બન્નેની અનેક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. કુટુંબમાં રહેતા વડીલ અને સંસ્થામાં રહેતા વડીલો - બન્નેની અનેક શારીરિક- માનસિ, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓના સમાધાન માટે અને સહાયતા મેળવવા માટે આજે વૃદ્ધ સામાજિક કાર્યકરોની ખાસ જરૂર છે.

સમાજના અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમાજકાર્ય કરતા કાર્યકરો કરતાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે સમાજકાર્ય કરતા કાર્યકરને કેટલીક વિશિષ્ટ કાર્ય કુશળતાઓ જરૂરી છે જેની આપણે ચર્ચા કરીશું.

- સૌપ્રથમ તો આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી બજાવવા ઈચ્છતા વ્યક્તિઓએ સમાજકાર્યમાં માસ્ટર ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરેલા હોવી જોઈએ. કારણ કે આ ક્ષેત્રનાં લાભાર્થીઓ કે સેવાર્થી છે તે વડીલ વર્ગ છે, જેથી માસ્ટર ડિગ્રી સુધીના અભ્યાસ સાથે પ્રેક્ટિકલ તાલીમ, ક્ષેત્રકાર્ય પ્રાપ્ત કરેલું હોય તો આ કાર્યકરને માનવસંબંધો, સામાજિક સંબંધોનું જ્ઞાન હોય, સમાજકલ્યાણ નીતિ અને સેવાઓ, પુખ્તવયનાં અને વૃદ્ધત્વ અંગેની સમસ્યાઓની જાણકારી જ્ઞાન હોય, સંસ્થાઓની કાર્યશૈલીથી પરિચિત હોય, વૃદ્ધો માટેની યોજનાઓ જોગવાઈઓ, વિવિધ વિભાગો દ્વારા આપવામાં આવતી છૂટ તથા વૃદ્ધોની આર્થિક સમસ્યા ઉકેલ માટેની પેન્શન યોજનાઓનું જ્ઞાન હોય. આમ સમાજકાર્યની માસ્ટર ડિગ્રી અને તાલીમ બન્ને જરૂરી છે.
- સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં સ્નાતક અભ્યાસક્રમ દરમિયાન ફિલ્ડ પ્લેસમેન્ટ અને ફિલ્ડવર્ક કાર્ય વૃદ્ધાશ્રમમાં તાલીમ મેળવેલી હોય તેમને વૃદ્ધ વયસ્કો સાથે નજીકથી કામ કરવાનો અનુભવ મળે છે. આ અનુભવ સમાજકાર્યના ક્ષેત્રની કારકિર્દી માટે એક મહત્વનો ભાગ ગણાય છે. આ સમયગાળા માટે વૃદ્ધાશ્રમના અનેક વડીલ સ્ત્રી-પુરુષો સાથે કામગીરી કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના પ્રશ્નો સમજવાનો અને ઉકેલવામાં મદદરૂપ બનવાનો અનુભવ, તાલીમ મળે છે.

◆ **વાતચીતની કુશળતા :**

વૃદ્ધ વડીલો સાથે કાર્ય કરનાર સામાજિક કાર્યકર વાતચીતની કળામાં કુશળ હોવો જોઈએ. કારણ કે તેણે પોતાની ઉંમર કરતા ઘણી વધુ ઉંમર કરતાં ઘણી વધુ ઉંમર ધરાવતા વડીલોની સાથે કામ કરવાનું હોય છે. જેઓ ખૂબ અનુભવી, ચતુર અને જમાનો જોયેલા જિંદગીના પાકા ખેલાડી હોય છે. આવા વડીલ સ્ત્રી પુરુષો સાથે કામ કરવું એ સામાજિક કાર્યકર માટે એક પડકાર છે. આ પડકાર એવા સામાજિક કાર્યકરો ઝીલી લે છે જેઓ વાતચીતની કળામાં માહીર હોય છે. વડીલો સાથે પ્રેમથી વાતની શરૂઆત કરી, તેમની સાથે પલભરમાં આત્મીય બની જવાની કળામાં હોશિયાર હોય તેવા કાર્યકરો, આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. વડીલો વાત્સલ્યનો ખજાનો હોય છે. તો તેમની સાથે કામ કરતા કાર્યકર પણ પોતાની પ્રતમ મુલાકાતથી જ વડીલને પોતાના સ્વજન બનાવી દે તેવી વાતો કરીને વડીલને ખુશખુશાલ બનાવી દે, તેમની ચિંતા પલભરમાં ખુશીઓમાં પલટાવી નાંખે તેવી વાક્યો સામાજિક કાર્યકરમાં હોવી જોઈએ. ગંભીર મુખમુદ્રા અને પોતાની ડિગ્રીના અભિમાનનો ભાર લઈને ફરતા કાર્યકરને કોઈ વડીલ સ્વીકારતા નથી. વાતવાતમાં ગુસ્સે ભરાતા કાર્યકરને વડીલો તરત જ ઓળખી જાય છે. આવા અધૂરા ઘડા જેવા કાર્યકરો આ ક્ષેત્રમાં ચાલે નહીં. મધુર સ્મિત સભર, વાતચીતમાં કુશળ કાર્યકર હોય તે વડીલ સાથેના કાર્ય માટે સફળતા મેળવે છે. વ્યક્તિના બોલચાલ

દરમિયાન તેનો અવાજ, અવાજનો લહેરો અને આજ સાતેનો વાત્સલ્યનો ભાવ વડીલો તુરત જ અનુભવી શકે છે અને કાર્યકરે વાતચીતની કળા સાથે આ બધી બાબતોની કુશળતા કેળવવી જોઈએ. મોટેથી ઘોટા પાડીને બોલને સામાજિક કાર્યકર વડીલોની પહેલી નાપસંદ બની જાય છે. કારણ કે આવા ઘાંટા, બૂમબરાડા અને ગુસ્સાની પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા તો વડીલો વૃદ્ધાશ્રમમાં આવ્યા હોય છે અને અહિંયા પણ એ જ વાતાવરણ ઊભું થાય તો તે વડીલોને, વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને બિલકુલ પસંદ આવતું નથી. આમ સામાજિક કાર્યકરે વાતચીતની કળામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી ખૂબ અગત્યની છે. કાર્યકરમાં બીજું જ્ઞાન વધતું - ઓછું હોય તો તે શીખી શકાય છે, પણ વાતચીત કરતા આવડતું ન હોય તો તે બાબત આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા વ્યક્તિ માટે અણઆવડત ગણાય છે. આમ કાર્યકરે વાતચીતની કળામાં પારંગત બનવું જરૂરી છે.

◆ ધીરજ અથવા ધૈર્ય :

સમાજ કાર્યનાં આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી બજાવતા કાર્યકરે પોતાના વ્યક્તિત્વમાં આ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી ખૂબ અગત્યની છે. ધીરજ એટલે કે ધૈર્યપૂર્વક વડીલો સાથે વ્યવહાર કેળવવો. આ ક્ષેત્રમાં જે વડીલવર્ગ સાથે કામગીરી કરવાની હોય છે તે વડીલો કુટુંબથી, સંતાનોથી કે પોતાના આપ્તજનોથી જ દુઃખી થયેલાં હોય છે. પોતાની ઘણીબધી સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા હોય છે. કોઈને કહી શકાય નહીં તેવી ઘણી વાતોને હૃદયમાં સંઘરીને મૌન ધારણ કરી લીધેલાં હોય છે. વળી, કુટુંબ અને સંતાનોથી પીડિત વડીલોની મનોવ્યથા કોઈ સાંભળવા તૈયાર નથી હોતું તેવી લાગણી અનુભવતા હોય છે. આ વડીલ સ્ત્રી-પુરુષો સાથે કામગીરી કરતા કાર્યકરોએ પોતાની જાત પર સંપૂર્ણ કાબુ કેળવીને વૃદ્ધવ્યક્તિ સાથે વાતચીત કરવી. મુલાકાત દરમિયાન વડીલ વ્યક્તિ ગુસ્સે થઈ જાય તો પણ કાર્યકરે પોતાના દાદા-દાદી ગણીને વડીલો સાથે સાહજિક રીતે વર્તવું જોઈએ. વડીલની વાતથી કાર્યકરે ગુસ્સે થવાને બદલે પ્રેમથી વડીલની વાતો સાંભળવી તેમની વાતો વચ્ચેથી કાપી ન નાંખતા સંપૂર્ણપણે ધીરજ રાખીને વ્યવહાર કરવા. કારણ કે ઉંમર અને અનુભવમાં ઘણી ઊંચાઈએ પહોંચેલા આ વડીલો કાર્યકરની સલાહને માનતા નથી. તેથી શરૂઆતની મુલાકાતોમાં કાર્યકરે સંપૂર્ણ ધીરજપૂર્વક વડીલ સાથે વાતચીત કરવી. કાર્યકરની ધીરજની કસોટી થાય તો પણ મગજ ગુમાવવું નહીં અને સંપૂર્ણ શાંત ચિત્તે વડીલ સાથે વાતચીત કરવી. વડીલનાં કુટુંબીજનો, સંતાનોની માહિતી મેળવતી વખતે વડીલ વ્યક્તિ સંવેદનશીલ બને તો તેને પ્રેમપૂર્વક સાંત્વના આપવી અને સંધિયારો આપવો. વડીલ સાથે દુર્વ્યવહાર થયો હોય તો આ વડીલો પોતાની સાથે થયેલી કનડગતને કારણે ગુસ્સામાં હોય છે. આ વડીલોના મનમાં ધરબાઈ ગયેલી દુઃખદ વાતોને ધીરજથી બહાર લાવીને તેમને હળવા કરવા એ તો કાર્યકરની કુશળતા છે. વડીલ કાર્યકરનો આ ગુણથી પ્રભાવિત થાય છે અને તેને ખાતરી થાય છે કે કાર્યકર દ્વારા તેને ચોક્કસ મદદ મળશે જ.

આમ કાર્યકરે ધીરજ અથવા ધૈર્યનું કૌશલ્ય કેળવવું ખૂબ જરૂરી છે. આ માટે કાર્યકરે પોતાના ગમા-અણગમા અને વ્યક્તિગત બાબતો પર સંપૂર્ણ કાબુ રાખીને ફક્ત સેવાર્થીના પ્રશ્ન માટે જ પોતે કામ કરવાનું છે તે ધ્યાનમાં રાખે તો ધીરજ કેળવતા શીખી શકાય છે.

ઉપરાંત ઉતાવળીઓ સ્વભાવ હોય તો કાર્યકરે તેમાં પણ ધ્યાન રાખીને વડીલ સાથેની મુલાકાતો, વાતચીતમાં જરાય ઉતાવળ ન કરી સંપૂર્ણ શાંતિથી, ધીરજથી કામગીરી કરવી જોઈએ. ધીરજનો ગુણ કાર્યકરને પોતાની કામગીરીમાં ખૂબ મહત્ત્વનો ગણાય છે.

◆ કરુણા અને વાત્સલ્યસભર સ્વીકૃતિ :

વૃદ્ધવ્યક્તિઓ સાથે સામાજિક કાર્ય કરતા કાર્યકરમાં કરુણા હોવી એ સૌથી મહત્ત્વની બાબત છે. સામાજિક કાર્યકર સમક્ષ આવતા વૃદ્ધ સેવાર્થીઓ ઘણી બધી સામાજિક સમસ્યાઓ જેમ કે સંતાનો દ્વારા અવગણના, ડીપ્રેશન, હતાશા, પ્રિયજન ગુમાવવા, લોભ માંદગી, યાદશક્તિ ગુમાવવી, અકસ્માતનો ભોગ બનવું, શસ્ત્રક્રિયામાંથી પુનઃસ્વસ્થ થવું વગેરે અનેક પ્રકારની શારીરિક, આરોગ્ય વિષયક, સામાજિક સમસ્યાઓથી પીડિત હોય છે. સામાજિક કાર્યકરે આવા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સાથે

સામાજિક કાર્ય કરતી વખતે કરુણા રાખવી અતિ જરૂરી છે. કારણ કે સામાજિક કાર્યકરનો વ્યવહાર ગુસ્સાવાળો કે કડક વલણ ધરાવતો હોય તો આ પ્રકારના સામાજિક કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે સામાજિક કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. વૃદ્ધત્વને આરે ઊભેલો સેવાર્થી પોતે જ હૃદયથી કરુણા અને વાત્સલ્યનો ખજાનો હોય છે. જરૂર હોય છે ફક્ત તેમને હૃદયપૂર્વકની આત્મીયતાથી સમજવાની. આ માટે કાર્યકરે વૃદ્ધની સાથે પ્રેમથી વાત્સલ્યથી વ્યવહાર કરવો ખૂબ જરૂરી છે. સમાજથી થાકેલા, અવગણાયેલા અને તિરસ્કૃત વડીલો સથે સમાજકાર્ય કરનાર કાર્યકર જો પોતે પણ વડીલો સાથે ઉપેક્ષિત, તિરસ્કૃત અને રુક્ષ વ્યવહારો કરે તો સમાજકાર્ય કરી જ ન શકે. સેવાર્થી વડીલની સમસ્યા સમજવા માટે પહેલાં તો સેવાર્થી જે છે તે પરિસ્થિતિમાં તેનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવો અને તે પણ વાત્સલ્યસભર, તો જ વડીલ વ્યક્તિ કાર્યકરને સ્વીકારશે. નાની ઉંમરના કાર્યકર જ્યારે પોતાની ઉંમરથી વધુ ઉંમરના વડીલોના પ્રશ્ન ઉકેલવા તેની સમક્ષ જાય છે, ત્યારે ફક્ત વડીલો સાથેનો પ્રેમપૂર્વકનો વ્યવહાર તેમની સાથે મધુર વાણીમાં વાત કરવી અને વડીલનાં પ્રશ્નમાં રસ લઈને તેની દરેક વાત શાંતિથી સાંભળવી તે ખૂબ મહત્વનું છે. સેવાર્થી વડીલને જ્યારે કાર્યકર તરફથી યોગ્ય માન, સન્માન મળે છે ત્યારે તેને કાર્યકરનું મહત્વ સમજાય છે. કાર્યકર સેવાર્થી વડીલના ગુણ, અવગુણ કે સ્વભાવની ત્રુટિઓ અથવા શારીરિક, માનસિક ક્ષતિઓ, અયોગ્ય વ્યવહાર આ બધા પરિબળો સાથે સેવાર્થી વડીલને સ્વીકારી તેની સાથે વાત્સલ્યસભર વ્યવહાર કેળવી શકે તે કાર્યકર આ ક્ષેત્રમાં સફળ થાય છે. કારણ કે કાર્યકરે સેવાર્થીનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરે ત્યારે જ સેવાર્થીની સમસ્યાને સમજવા, નિદાન સુધી પહોંચવાનો રસ્તો શરૂ થાય છે. કાર્યકર સેવાર્થીનું અપમાન કે નિંદા કરતો નથી, સેવાર્થીની ભાવનાત્મક વાતો, ઘટનાઓ દુઃખદ અનુભવોની અભિવ્યક્તિ દરમિયાન સેવાર્થી દુઃખ અનુભવે, રડે કે વાત કરતો બંધ થઈ જાય ત્યારે કાર્યકર સેવાર્થીને વાત્સલ્યપૂર્વક સાંત્વના આપે છે. તેનાં અંગત મિત્ર કે પરિજનની જેમ જ તેને સઘિયારો આપે છે અને સેવાર્થીની લાગણીસભર સ્પર્શ કરી તેને દુઃખમાંથી બહાર લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આમ સહાયભૂત થવાની કાર્યકરમાં લાક્ષણિકતા હોવી જોઈએ. પોતાના અનેક અવગુણો, નકારાત્મકતાઓ અને ત્રુટિઓ હોવા છતાં કાર્યકરને પોતાનામાં માન છે તે વાત સેવાર્થી અનુભવે છે ત્યારે તેને કાર્યકરમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસે છે. પોતાની કૌટુંબિક, અંગત ઘટનાઓ, દુઃખદ વ્યવહારોના અનુભવો તે કાર્યકરને ખુલ્લા દિલથી કહે છે અને પોતાના જીવનનાં રહસ્યો, ભૂલોને પણ કાર્યકર સમક્ષ રજૂ કરે છે. જેથી કાર્યકર સેવાર્થીની સમસ્યાને ઉકેલવાના રસ્તા પર ઝડપથી આગળ વધી શકે છે. વળી સેવાર્થી સાથે કાર્યકરનો સંબંધ પણ ગાઢ બને છે. જેથી સમસ્યાનું નિદાન પણ કાર્યકર ઝડપથી કરી શકે છે. આમ સેવાર્થીની વાત્સલ્યસભર અને કરુણા આપવાની સ્વીકૃતિ કાર્યકરના કૌશલ્યમાં અતિ મહત્વની જણાવેલ છે.

◆ ગુપ્તતા કે ગોપનીયતા :

આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી સંભાળતા સામાજિક કાર્યકરનાં કૌશલ્યમાં ગોપનીયતા કે ગુપ્તતા જાળવવાની કુશળતા મુખ મહત્વ ધરાવે છે. સેવાર્થીની મુલાકાતો દરમિયાન કાર્યકરને સેવાર્થી વડીલ પોતાના જીવનની અંગત વાતો, પોતાના કુટુંબીજનોની વાતો કહે છે. આ બધી વાતો વડીલ સેવાર્થી ત્યારે જ કહે જ્યારે તેને એ વાતની ખાતરી થઈ જાય કે કાર્યકર સમક્ષ કહેલી તમામ વાતો ગોપનીય રહે છે. ગુપ્ત રહે છે, આ વાતનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સેવાર્થીને આવે ત્યારે જ તે પોતાની જિંદગીના રહસ્યો ખોલે છે. જો કાર્યકર સેવાર્થીની અંગત વાતોને બીજા સેવાર્થીઓ સમક્ષ કે તેના કુટુંબીજનો સમક્ષ ચર્ચા કરે અને આ વાતની જાણ સેવાર્થી વડીલને થાય ત્યારે, તેને કાર્યકર પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે અને આ તબક્કે તે કાર્યકરને મળવાનું કે બોલવાનું પણ બંધ કરી શકે છે અને જો આ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો સેવાર્થીની સહાયતા કરવાનું કાર્યકરનું લક્ષ્ય પૂર્ણ થતું નથી. કાર્યકરની છબી ખરડાય છે. બીજા વડીલ સેવાર્થીઓ પણ આ બાબત જાણે ત્યારે કાર્યકરનો વિશ્વાસ કરતાં નથી. આમ, વડીલ સેવાર્થીની વાત કાર્યકર ગુપ્ત રાખે તે અતિ આવશ્યક છે. કારણ કે વાત એક કાનથી બીજા કાને જાય ત્યારે તેની ગુપ્તતા ખતમ થઈ જાય છે. કાર્યકર જ્યારે સેવાર્થીને સમસ્યામાંથી બહાર લાવવા પ્રયત્નશીલ હોય ત્યારે કાર્યકરે ગુપ્તતા જાળવીને સેવાર્થીના જીવનની તમામ ઘટનાઓ, દુઃખદ અનુભવો શાંતિથી

સાંભળીને પોતાના સુધી સીમિત રાખવાનું કૌશલ્ય કેળવવું પડે છે. વૃદ્ધ વડીલો ક્યારેક સંતાનોના, અંગત પરિજનોના દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા હોય છે. આ દુઃખદ વ્યવહારો કે જે પોતાના સંતાનો તરફથી વડીલોએ અનુભવ્યા હોય છે, તેથી વડીલ સમાજની પ્રતિષ્ઠા કુટુંબની માન-મર્યાદા જોખમમાં મુકીને કાર્યકરને પોતાની સાથેના દુર્વ્યવહારોની ઘટનાઓ કહેતા હોય છે. આ તબક્કે વડીલને કાયદાકીય સંરક્ષણ પૂરું પાડવું પણ જરૂરી હોય છે. ત્યારે કાર્યકરે ગોપનીયતા જાળવીને વડીલ સેવાર્થીને સમસ્યા ઉકેલમાં મદદરૂપ બનવાનું હોય છે. ઉપરાંત ક્યારેક સેવાર્થીની મિલકત કે અંગત બચત સંતાનો દ્વારા પડાવી લેવામાં આવી હોય છે કે બળજબરીથી વડીલ સેવાર્થી પાસેથી લખાવી લેવામાં આવેલ હોય છે. આ સંજોગોમાં સેવાર્થી વડીલને સહાયભૂત થવા કાયદાકીય મદદ પણ પૂરી પાડવાની જરૂર ઊભી થાય છે. આ તમામ પ્રકારનાં સેવાર્થીઓ કાર્યકર સમક્ષ પોતાની સમસ્યા લઈને આવતા હોય છે, ત્યારે કાર્યકરે ગુપ્તતા કે ગોપનીયતા દાખવીને સેવાર્થીઓની વિવિધ સમસ્યાઓમાં સહાયતા કરવાની હોય છે.

આમ, ગુપ્તતા જાળવવાની કુશળતા કાર્યકરના વ્યક્તિત્વમાં વણાઈ ગયેલી એક અભિન્ન બાબત બની જાય ત્યારે, તે કાર્યકર આ ક્ષેત્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સામાજિક કાર્યકર બની શકે છે.

◆ સંબંધ સ્થાપનની કળા :

વડીલ સેવાર્થી સાથે કામગીરી કરતાં કાર્યકર સમાજકાર્યનાં બીજા તમામ ક્ષેત્રોમાં કામગીરીથી અલગ પ્રકારની કામગીરી બજાવવાની છે. તે બાબત સ્પષ્ટપણે સમજી લેવી જોઈએ. કારણ કે આ ક્ષેત્રમાં કાર્યકરે વડીલ સ્ત્રી-પુરુષની સમસ્યાઓનાં ઉકેલ માટે કાર્ય કરવાનું હોય છે. સંબંધ સ્થાપન એટલે સેવાર્થી વડીલ અને કાર્યકર વચ્ચેનો સંબંધ શરૂઆતની મુલાકાતો દરમિયાન કાર્યકર - સેવાર્થી વડીલ પ્રાથમિક વાતચીત કરે છે. પણ મુલાકાતો વધતાં સેવાર્થી વડીલને જ્યારે કાર્યકરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઊભો થાય છે. ત્યારે સંબંધ ગાઢ બને છે. સેવાર્થીનો આ વિશ્વાસ જીતી લેવાની કળા કાર્યકરમાં હોવી જોઈએ.

જ્યાં સુધી સેવાર્થીને પૂર્ણવિશ્વાસ ઊભો ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની જિંદગીનો ઘટનાક્રમો, પ્રશ્નો, દુઃખદ અનુભવો કાર્યકરને ખુલ્લા મનથી કહેતો નથી. કાર્યકરે સેવાર્થી સાથે ગાઢ વ્યાવસાયિક સંબંધ સ્થાપવો જોઈએ. સેવાર્થીની શારીરિક તકલીફો, માનસિક વ્યગ્રતાઓ, વ્યથાઓ, સામાજિક આંતરક્રિયાના વિક્ષેપો, સેવાર્થીની સંવેદનાઓ, ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ, માન્યતાઓ, કૌટુંબિક સમસ્યાઓ - વગેરેને સમજવા માટે કાર્યકર - સેવાર્થી સાથેની દરેક મુલાકાતમાં સંબંધને વધારે ગાઢ બતાવવા પ્રયાસ કરે છે. ગાઢ સંબંધ પૂર્ણપણે વ્યાવસાયિક હોવો જોઈએ. સેવાર્થીની સાથે કાર્યકરો જલકમલવત્ સંબંધ સ્થાપિત કરવાની કળા હસ્તગત કરવી જોઈએ. જળમાં હોવા છતાં કમળ જળથી અલગ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. એવી જ રીતે કાર્યકર સેવાર્થી સાર્થ આત્મીયતાને સંબંધ રાખે છે પણ આ સંબંધ કાર્યકર સેવાર્થીની સમસ્યાના સમાધાન સુધી જ રાખે છે. સેવાર્થીની સમસ્યાના સમાધાન સાથે જ સંબંધ સમાપ્ત થઈ જાય છે. સેવાર્થી સાથે નજીક હોવા છતાં જરૂરી અંતર કેળવીને કાર્યકર વ્યાવસાયિક સંબંધ સ્થાપનની કુશળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

◆ આત્મનિર્ણય અને આત્મનિર્ભર બનાવવાનું કૌશલ્ય :

આ ક્ષેત્રમાં સામાજિક કાર્ય સંભાળતા કાર્યકર પોતાની સમક્ષ આવેલા વડીલ સેવાર્થી સાથે પહેલાં તો પ્રારંભિક તબક્કામાં સેવાર્થીની સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ? તે અંગે વારંવારની મુલાકાતો દરમિયાન સેવાર્થી પાસેથી મળેલ માહિતી અને ચર્ચા દરમિયાન સમજે છે અને પછી સેવાર્થી પોતાની મુખ્ય સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે તે સમજવામાં કાર્યકર મદદરૂપ થાય છે. સેવાર્થીની સમસ્યા શારીરિક આરોગ્ય લક્ષી છે ? મનોવ્યથા કે હતાશા છે ? આર્થિક સંકટામણ લક્ષી છે ? કે દુર્વ્યવહારો સંબંધી છે ? આ અંગે સેવાર્થીને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. આ સમસ્યા, ઉકેલના સાધનો કયા કયા છે તેની સેવાર્થીને માહિતી આપે છે. સમસ્યા ઉકેલનાં સંભવિત તમામ પાસાઓ અંગે સેવાર્થીને સંપૂર્ણ માહિતગાર કરવામાં આવે છે. સેવાર્થી સમસ્યા ઉકેલ માટે કયા સાધનો ઉપયોગમાં લેવા માંગે છે તેનો નિર્ણય

કાર્યકર સેવાર્થી પાસે જ લેવડાવે છે. કાર્યકરે આ અંગે નિર્ણય લેવાનો હોતો નથી. સેવાર્થી પોતે જ નિર્ણય કરે છે અને સમસ્યા ઉકેલનાં સંભવિત સાધનો પૈકી સંભવિત ઉકેલો પૈકી કયા ઉકેલ મુજબ સમસ્યા સમાધાન કરવું છે તે સેવાર્થી પોતે જ નિર્ણય લેવડાવવાનો છે. જેથી ભવિષ્યમાં આવી કોઈ સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સેવાર્થી આત્મનિર્ભર બનીને પોતે જ સમસ્યા ઉકેલી શકે. આમ સેવાર્થીને સક્ષમ બનાવવાનો છે. સેવાર્થીને પરાવલંબી નથી. આત્મનિર્ભર બતાવવાનો છે આ બાબત કાર્યકરે ખાસ કાળજી લઈ કુશળતાપૂર્વક આ કામગીરી પાર પાડવાની હોય છે. આ કૌશલ્ય જે કાર્યકરમાં હોય છે. તે પોતાના દરેક સેવાર્થીને આત્મનિર્ણય લેતાં સક્ષમ બનાવી શકે છે અને આત્મનિર્ભર થવા શક્તિમાન બનાવી શકે છે.

◆ **મિત્ર અને માર્ગદર્શક બનવાનું કૌશલ્ય :**

કાર્યકર સમાજકાર્ય પારંગતનો અભ્યાસ અને તાલીમ પામેલ હોય છે એટલે એનામાં અમુક તબક્કે અહંકાર આવી જાય છે અને પોતાની જાતને સર્વગુણ સંપન્ન માનવા લાગે છે. પોતે સમાજ સુધારક છે. પોતે જે આદર્શોને આત્મસાત કર્યા છે. બીજાઓ આવી રીતે કામ ન કરી શકે તે જાતનો જુદા દંભનો અયંબો ઓઢીને કામગીરી કરતા કાર્યકર સેવાર્થીને ઉતરતી કક્ષાનો, અજ્ઞાની માનવા લાગે છે. પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી કરતાં કાર્યકર જો આ પ્રકારનાં અહંકારી મનોવલણો સાથે વડીલ સેવાર્થી સ્ત્રી-પુરુષ સાથે કામગીરી કરે તો સદંતર નિષ્ફળ જાય છે. કારણ કે તેમનાં સેવાર્થીઓ અનુભવી અને જિંદગી જોયેલા પાકા ખેલાડીઓ હોય છે. તેથી કાર્યકરો સેવાર્થીના મિત્ર અને માર્ગદર્શક બનીને જ કામગીરી કરવાની હોય છે. વડીલ સેવાર્થી સાથેની મુલાકાતો દરમિયાન તેની સમસ્યાઓની વાતચીતની માહિતી, મેળવવા કાર્યકરે સહૃદયતાથી એક મિત્ર બીજા મિત્ર સાથે વ્યવહાર કરે તેઓ વ્યવહાર કરવાનો હોય છે. સેવાર્થીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની છે. વાતવાતમાં સેવાર્થીને ઉતારી પાડવો, ટોકવો, ગુસ્સે થવું - આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કાર્યકરે કરવાની નથી. સેવાર્થીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કર્યા બાદ સેવાર્થીની સમસ્યા ઉકેલનો રસ્તા પર કાર્યકરે સેવાર્થીને આત્મનિર્ણયમાં મદદરૂપ બનવું જોઈએ. અહીંયા સેવાર્થીના માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા કાર્યકરે ભજવવી જોઈએ. સમસ્યા ઉકેલતા સસ્તા સાધનોની પસંદગી કરવામાં કાર્યકર સેવાર્થીને મદદરૂપ થાય છે.

◆ **ક્ષેત્ર સંબંધી કાયદાઓ, યોજનાઓનું સમૃદ્ધ જ્ઞાન :**

આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી સંભાળતા સામાજિક કાર્યકરમાં વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેના સરકારશ્રીનાં વખતોવખતના કાયદાઓ અને યોજનાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. કારણ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જે સેવાર્થી તરીકે તેમની સમક્ષ આવે છે. તેમનો સમસ્યાનો ઉકેલ માટે કયો કાયદો કે કઈ યોજનાની ઉપયોગિતા છે. તે નક્કી કરવા માટે કાર્યકરે વરિષ્ઠ નાગરિકોના માટેની સરકારશ્રીએ બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કલમો અનુસાર જો દરેક સરકારી વિભાગોના યોજનાઓ, કાયદાકીય અને સામાજિક સુરક્ષાઓ અને વરિષ્ઠ નાગરિક તરીકે મળતી છૂટ અને જોગવાઈઓ સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઈએ. અધુરા જ્ઞાન કે અજ્ઞાનને કારણે કાર્યકરોને સેવાકીય કામગીરી અને સમસ્યા ઉકેલમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ સેવાકીય કામગીરી અને સમસ્યા ઉકેલમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે છે તેથી કાર્યકરે તમામ બાબતે સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી માહિતગાર થવું જોઈએ તો જ તે સફળ કાર્યકર બની શકે છે.

3.7 ઉપસંહાર :

આ એકમમાં આપણા વૃદ્ધો સાથેના વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યનો અભ્યાસ કર્યો. ઉપરાંત ભારતમાં સંસ્થાકીય કલ્યાણ માટેની પ્રવૃત્તિઓની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. આ સંસ્થાકીય માળખામાં રહેતા વૃદ્ધોની કૌટુંબિક, વ્યક્તિગત અને સમૂહની સમસ્યાઓમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય કેવી રીતે કરવું તેની વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરી વૃદ્ધો સાથે સામાજિક કાર્ય કરવામાં વિશિષ્ટ કાર્યકુશળતાઓ જરૂરી છે તેનો પણ સવિસ્તાર અભ્યાસ કર્યો.

પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે આપણા ભારતીય પરંપરાઓમાં સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી ત્યારે કુટુંબના વડીલો કુટુંબના મોભી ગણાતા, વડીલનું માન-પાન સન્માન બધા જ જાળવતા. કારણ

કે કુટુંબના બધા જ નિર્ણયો વડીલની સલાહ-સૂચન મુજબ જ લેવાતા હતા. એટલે કે વડીલો દ્વારા જ યુવાનોને પરંપરાગત વ્યવસાયનું જ્ઞાન અને તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. પરંપરાગત વ્યવસાય ખેતી હોય, પશુપાલન હોય, સુથારી કે લુહારીકામ હોય, વેપાર-વાણિજ્ય હોય. આવા દરેક વ્યવસાયમાં કુટુંબના વડીલો નિષ્ણાત ગણાતા અને તેમના દ્વારા જ યુવાનોને તાલીમ અને અનુભવ જો લાભ અપાતો યુવાનો-યુવતીઓના લગ્ન પ્રસંગો-વેવિશાળ, બીજા ધર્મકાર્યો, બાળકોને ધાર્મિક સંસ્કારો આ બધા કાર્યોમાં વડીલોની આજ્ઞા મુજબ તેમની દેખરેખમાં કુટુંબના કામો સુપેરે પાર પાડવામાં આવતા.

પરંતુ આધુનિક યુગમાં સંયુક્ત કુટુંબો તૂટતા ગયા અને યુવાનો વેપાર-નોકરી માટે શહેરોમાં વસવા લાગ્યા જ્યાં વિભક્ત કુટુંબ પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી. વ્યક્તિવાદ વકરતો ગયો. સ્ત્રીઓ પણ નોકરી-ધંધા માટે કુટુંબની બહાર રહેવા લાગી. આમ વડીલો અને નાના બાળકોની દેખભાળ, સારસંભાળ માટે કુટુંબમાં કોઈ મહિલા સભ્ય રહ્યું નથી. બાળકોને ઘોડિયાઘરમાં મૂકવાનું શરૂ થયું અને વડીલો જે પુત્ર-પુત્રવધૂના ઘેર રહેતા હોય તેમને આખો દિવસ યા-નાસ્તો ભોજન વગેરેની સુવિધાઓ ખોરંભે પડતી ગઈ. વડીલોની સારસંભાળ-દવાઓ વગેરેનું ધ્યાન રાખવા કોઈ ઘરમાં હાજર ન રહેતા વડીલોની હાલત દયનીય બની ગઈ.

ઘણા બધા વૃદ્ધ દંપતીઓ અને વિધુર કે વિધવા માતાઓ પુત્ર સંતાનના ઘેર રહેતા હોવા છતાં પરાયા બની ગયા હોય તેવું વર્તન વ્યવહાર તેમની સાથે થવા લાગ્યો. પુત્રને ભણાવવા નોકરી-ધંધામાં અને લગ્ન વગેરે તથા તેના મકાન ખરીદવા માટે માતા પિતાની જિંદગીની કમાણી ખર્ચાઈ ગઈ હોય, બચત પણ ખર્ચાઈ ગઈ હોય ત્યારે માતા પિતા નિઃસહાય અને લાચાર બની પુત્ર - પુત્રવધૂ પાસે આર્થિક માંગણી કરે ત્યારે તેમની સાથે પુત્રવધૂઓ દ્વારા દુર્વ્યવહારો થવા લાગ્યા. મૌખિક રીતે વાંરવાર પોતાના સાસુ-સસરાનું અપમાન કરવું, કડવા વાક્યો કહેવા, ન બોલવાના શબ્દો બોલવા જેવી બાબતો રોજીદી બનતી ગઈ. ક્યારેક શારીરિક રીતે દુર્વ્યવહારો પણ વૃદ્ધો સાથે થવા લાગ્યા અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવાની બીકમાં વડીલો આવો ત્રાસ યુપયાપ સહન કરવા લાગ્યા. વૃદ્ધોને મારઝૂડ કરવી, ધક્કા મારીને પાડી દેવા. તેમનું ભોજન બંધ કરવું, તેમની પથારીની જગ્યા અગવડ ભરેલા સ્થાને ગોઠવવી અને તેમની દવાઓ - સારવાર બંધ કરવી. આ બધી જ અવગણાઓ અને દુર્વ્યવહારો વૃદ્ધો સાથે આધુનિક સમાજમાં રોજિંદા બનવા લાગ્યા.

સરકારશ્રીએ વૃદ્ધોમાં કલ્યાણ અને સુરક્ષા માટે બંધારણમાં જોગવાઈ કરેલી છે. તે મુજબ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને 60 કે તેથી વધુ ઉંમરે પેન્શન, વીમા કવચ, આરોગ્ય સારવાર માટે નાણાકીય મદદ તથા નિઃસહાય વૃદ્ધો માટે અનાજ મફત પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે તે મુજબ રાજ્ય સરકાર દ્વારા વૃદ્ધોની કલ્યાણ અને સુરક્ષા માટે વિવિધ યોજનાઓ ચલાવવામાં આવે છે. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ હેઠળ આ યોજનાઓ વૃદ્ધો સુધી પહોંચાડવા તંત્ર ગોઠવવામાં આવેલ છે.

સરકારશ્રી દ્વારા અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તથા જ્ઞાતિમંડળ દ્વારા વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં કુટુંબથી તરછોડાયેલા સંતાનો દ્વારા છોડી દીધેલા નિઃસહાય વૃદ્ધો, વિધવાઓ, વિધુર વૃદ્ધોને આ વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેણાંક, ભોજન, આરોગ્ય વગેરે સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે.

વૃદ્ધાશ્રમોમાં નિવાસ કરતાં વૃદ્ધો પૈકી દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા વૃદ્ધો, માનસિક સમસ્યાગ્રસ્ત વૃદ્ધો, આર્થિક સંકટામણ અનુભવતા વૃદ્ધો તથા કૌટુંબિક ઝઘડાઓથી ત્રસ્ત ભાવનાત્મક સમસ્યાગ્રસ્ત વૃદ્ધો સાથે સામાજિક કાર્યકર દ્વારા વૈયક્તિક સમાજકાર્ય કરવામાં આવે છે. જેમાં કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે મુલાકાતો યોજીને તેની સમસ્યા શું છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. સમસ્યા નિદાન સુધી વૃદ્ધ સાથે ધૈર્ય અને ગુપ્તતા જાળવીને સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી તેને તેની સમસ્યા સંબંધી નિદાન અને સારવારની યોજનાની ચર્ચા-વાતચીત કરે છે. સમસ્યા ઉકેલમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિને આત્મનિર્ભરનો અધિકાર આપી આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવામાં સહાયતા કરે છે જેથી વૃદ્ધ વ્યક્તિ સમસ્યા ઉકેલવા સક્ષમ બને છે. ભવિષ્યમાં આવી સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મનિર્ભર બનીને પોતાની સમસ્યા પોતાની જાતે ઉકેલવા સક્ષમ બની શકે છે.

સામાજિક કાર્યકર કે જેઓ વૃદ્ધો સાથે કાર્ય કરતા હોય છે, તેઓ સમાજકાર્ય પારંગતની માસ્ટર ડિગ્રીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલા અને તાલીમી હોય છે. ઉપરાંત તેમનામાં વૃદ્ધો સાથે કાર્ય કરવાનું વિશિષ્ટ કાર્ય કૌશલ્ય પણ હોય છે. કારણ કે બીજા સમાજકાર્યનાં ક્ષેત્રો કરતા આ તદ્દન અલગ ક્ષેત્ર છે. જ્યાં જિંદગીથી દુઃખી થયેલા દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બનેલા વડીલો સાથે કામ કરવાનું હોય છે. જેમાં વૈયક્તિક કાર્ય નહિ. કામગીરી દરમિયાન કાર્યકરે વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે પ્રેમપૂર્વક, ધૈર્ય અને વાત્સલ્યસભર સ્વીકૃતિ દાખવીને કામ કરવાનું હોય છે. વડીલો દુઃખી હોય તેમને સાંત્વના આપીને તેનાં હૃદયનાં છુપા રહસ્યો ખોલવા પ્રેમપૂર્વક વાતચીત કરવી, તેમને સધિયારો આપવો તેમની એકલતાની ભાવનામાંથી બહાર લાવીને બધા માથે ભળતા કરવા, આનંદમાં રાખવા, પ્રવૃત્તિઓમાં જોડવા વગેરે કૌશલ્યથી કાર્યકર વૃદ્ધ વ્યક્તિને તેની સમસ્યામાંથી બહાર લાવે છે. સમાયોજનમાં સહાયભૂત થાય છે. આમ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથેનું સામાજિક કાર્યકરનું વલણ, વ્યવહાર એકદમ હકારાત્મક, પ્રેમસભર અને કરુણાસભર હોવું જોઈએ. જેથી વૃદ્ધવ્યક્તિને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકાય. કુટુંબ જીવનથી દૂર રહેતાં વૃદ્ધો માટે મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓ, રમતગમત પ્રવાસ - પર્યટન અને તીર્થયાત્રા ગોઠવીને વૃદ્ધોને માનસિક બળ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

આમ, આ એકમમાં આપણે વૃદ્ધોની સમસ્યાઓ અને તેની સારવાર તથા સમાજકાર્યકરની ભૂમિકાઓ વિશે વિસ્તારપૂર્વક સમજૂતી મેળવી.

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યનો અર્થ શું છે ?
 - વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથેનું સમાજકાર્ય
 - મહિલાઓ સાથેનું સમાજકાર્ય
 - બાળકો સાથેનું સમાજકાર્ય
 - અપંગ વ્યક્તિઓ સાથેનું સમાજકાર્ય
- જિરિયાટ્રિક સમાજકાર્યકરને કયાં ક્ષેત્રમાં રોજગારી મળી શકે છે ?
 - નર્સિંગ હોમમાં
 - વૃદ્ધાશ્રમોમાં
 - વૃદ્ધોના ડે-કેર સેન્ટરમાં
 - ઉપરોક્ત તમામ
- 2001થી 2011ના સમયગાળામાં વૃદ્ધોનું સરેરાશ આયુષ્ય (પુરુષોનું) કેટલું હતું ?
 - 50 વર્ષ
 - 65.77 વર્ષ
 - 55 વર્ષ
 - 58 વર્ષ
- આપણે ત્યાં વૃદ્ધાશ્રમો કેવા પ્રકારનાં જોવા મળે છે ?
 - વ્યક્તિગત રીતે ચલાવાતા
 - સરકાર દ્વારા ચલાવાતા
 - સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવાતા
 - ઉપરોક્ત તમામ
- વૃદ્ધો કેવા પ્રકારની માનસિક સમસ્યાઓથી પીડાય છે ?
 - હતાશા
 - ડીપ્રેશન
 - એનિલ ડિમેન્સિયા
 - ઉપરોક્ત તમામ

3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો :

- (A) વૃદ્ધો સાથેનું સમાજકાર્ય
- (D) ઉપરોક્ત તમામ
- (B) 65.77 વર્ષ
- (D) ઉપરોક્ત તમામ
- (D) ઉપરોક્ત તમામ

3.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

- જિરિયાટિક સોશ્યલ વર્ક : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથેનું સમાજકાર્ય
- વરિષ્ઠ ડે - કેર સેન્ટર : વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે દિવસ દરમિયાન સંભાળ માટેના કેન્દ્રો
- વ્યક્તિગત રીતે ચલાવાતા વૃદ્ધાશ્રમો : સમાજમાં ખાનગી રીતે એક વ્યક્તિ દ્વારા પોતાનાં રહેણાંક મકાનમાં નાના પાયે વૃદ્ધાશ્રમ ચલાવવામાં આવે છે તે.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થા દ્વારા ચલાવાતા વૃદ્ધાશ્રમો : સમાજનાં દાનવીરો દ્વારા ચાલતા ટ્રસ્ટ બનાવીને ચલાવાતા વૃદ્ધાશ્રમો
- જાતિ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો : વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટેનાં જાતિ આધારિત અલગ અલગ ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમો.
- ધર્મ આધારિત વૃદ્ધાશ્રમો : દરેક ધર્મના લોકો દ્વારા સંચાલિત વૃદ્ધાશ્રમો. દા.ત. હિન્દુ, મુસ્લિમ વગેરે.

3.11 સ્વાધ્યાય લેખન

1. વૃદ્ધો માટે ચાલતા વૃદ્ધાશ્રમોના પ્રકારો જણાવીને ભારતીય સમાજનાં સંદર્ભમાં વૃદ્ધાશ્રમોની જરૂરિયાત અને યોગ્યતા સમાજકાર્યકરની દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરો.
2. વૃદ્ધો માટે કામગીરી કરતા સમાજ કાર્યકરની કાર્ય કુશળતાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

3.12 પ્રવૃત્તિ

1. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત લઈ તેમાં વૃદ્ધો માટે ચલાવવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ સમાજ કાર્યકરની દૃષ્ટિએ મૂલવો.
2. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત લઈ વૃદ્ધોની જરૂરિયાત સામે તેમનો હજુ વધારે શું સુવિધાની જરૂર છે તે ચકાસીને સમાજ કાર્યકર તરીકે વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.

3.13 કેસ સ્ટડી

1. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત લઈને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને વૃદ્ધાશ્રમમાં આવવા પાછળના કારણો અને પરિબળોની સમાજ કાર્યકરની દૃષ્ટિએ વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.
2. વૃદ્ધાશ્રમમાં જઈને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને મનોરંજન મળે તેવી એક પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી અહેવાલ તૈયાર કરો.

3.14 સંદર્ભ ગ્રંથો

1. એન. જી. ઓ. એવમ્ સમાજકાર્ય
નટરાજન સંગીતા (૨૦૧૪)
માકા પબ્લીશર્સ
જયપુર
2. NGO and social work
Patel A.K. Dubey M.r. (2010)
Cresoent Publishing corporation

3. सामाजिक वैयक्तिक सेवाकार्य
डॉ. प्रयाग दिन मिश्र (१९८५)
उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान
4. सामाजिक वैयक्तिक सेवाकार्यो
कान्ति पी. त्रिवेदी
नवसर्जन प्रकाशन, अमदावाद
5. Last Home for the aged
To bin sheldon S., Liberman morton S.
Lossey - Base Publishers
San francisco - Washington
London - 1976
6. A Behavioural Science Approach - Gerontology
crandal Richarel
wesley Publishing company USA - 1979
7. Sociology of Aging, A Reader
Sahoo A.J. Andrews GJ, Rajan S.L.
Rawat Publication, Jaipur - 2009
8. Human Services for older Adults
Herbert and ginsberg
wadsworth publishing company
Belmount california - 1937
9. The Elderly in India
Dandekar Kumudini
Saga Publication India Pvt. ltd
New Delhi-1996
10. Problems and Social Adjustment in
old age - A Sociological analysis
Mishra Saraswati
Gain Publishing house
New Delhi - 1989
11. કાજ જયવંતી
જીવનસંધ્યાનો ઉજાસ
મુંબઈ - 2000

: એકમનું માળખું :

- 4.0 એકમનાં હેતુઓ
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનો ઇતિહાસ
- 4.3 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનાં ઉદ્દેશ્યો
- 4.4 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનાં કાર્યક્રમો
- 4.5 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને મળેલાં પુરસ્કારો - માન્યતા અધિકારો અને વિશેષ કાર્યક્રમો
- 4.6 ઉપસંહાર
- 4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસાનાં જવાબો
- 4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.10 સ્વાધ્યાય લેખન
- 4.11 પ્રવૃત્તિ
- 4.12 કેસ સ્ટડી
- 4.13 સંદર્ભ ગ્રંથો

4.0 એકમના હેતુઓ :

1. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાના ધ્યેય અને ઇતિહાસ વિશે જાણકારી
2. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાના અભિગમ અને કાર્યક્રમોની જાણકારી મેળવવી.
3. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા વૃદ્ધો સાથે જે કામગીરી કરવામાં આવે છે. તે સમાજકાર્યનાં આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી બજાવતા સામાજિક કાર્યકરોને ઉપયોગી થશે.

4.1 પ્રસ્તાવના

આપણા ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રાચીન સમયથી જ વડીલોને સર્વોચ્ચ માન-સન્માન આપવાની પરંપરા છે. ગ્રામ્યજીવનમાં રહેતા આપણા પૂર્વ જ વડીલોના ખોળામાં રમતા-રમતા સંતાનો અને સંતાનોના સંતાનોના ઉછેર અને કેળવણી થતા હતા. ધાર્મિક મૂલ્યો, નૈતિક મૂલ્યો અને સમાજ જીવનનું સાચુ શિક્ષણ વડીલો દ્વારા પેઢી દર પેઢી સંતાનોને અપાતું હતું. પરંપરાગત વ્યવસાયો જેવા કે ખેતીવાડી, માળીકામ, બાગકામ, લુહારીકામ, વેપારી-ધંધો આ બધા જ ધંધા રોજગારો વડીલો સંભાળતા અને પોતાના સંતાનોને તથા તેમના સંતાનોને આ વ્યવસાય શીખવતા - તાલીમ આપતા અને નિષ્ણાત બનાવતા અને આત્મનિર્ભરતાના પાઠ વડીલો પાસેથી જ યુવાનો ગ્રહણ કરતા. કુટુંબના પ્રસંગો વડીલોની છત્રછાયામાં જ પાર પાડવામાં આવતા હતા. આમ, વડીલો એક વડલાની જેમ કુટુંબને છાયા આપતા હતા. પરંતુ આજે આધુનિક યુગમાં વડીલોનું માન-સન્માન કે આજ્ઞા પાલન યુવાનોને સ્વીકાર્ય નથી. આધુનિકરણ અને શહેરીકરણ તથા વ્યક્તિવાદનો પ્રભાવમાં વિભક્તકુટુંબો બનતા સંયુક્ત કુટુંબો તૂટવા લાગ્યા અને વડીલોના અનુભવની અગત્યતા વિસરાતી ગઈ.

આજના યુગમાં વડીલો, વૃદ્ધોને ઘડપણમાં અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. સંતાનો વડીલોની જવાબદારી નિભાવતા નથી તેથી વડીલો ઘરડેઘડપણ એકલા રહે છે. જ્યાં તેમના સારસંભાળ કે સાચવણ કરવા કોઈ હોતું નથી. આ વડીલો અનેક શારીરિક સમસ્યાઓ, માનસિક સમસ્યાઓ, ભાવનાત્મક સમસ્યાઓ તથા આરોગ્ય અને સામાજિક સમસ્યાઓના પડકારો સહન કરીને એકલા જીવન વ્યતીત કરે છે. આ વડીલો સાથે થતા દુર્ઘવહારો, અવગણના અને ઉપેક્ષાઓથી વ્યથિત બનીને આ દુઃખ કોને કહેવું? કઈ રીતે કોની મદદ માંગવી? આવા હજારો પ્રશ્નો વડીલોને મુઝવે છે. ત્યારે ભારતમાં વડીલોની વહારે આવીને હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા એ અનોખી પહેલ કરી. આ ચેરિટી સંસ્થાની સ્થાપના 1978માં દિલ્હી ખાતે કરવામાં આવી હતી અને સંસ્થાના સ્થાપક સેસિલ જેક્સન કોલ (યુ.કે.) ભારત આવ્યા ત્યારે ડેનિયલ નામના પરોપકારી વ્યક્તિ ડોનેશન માટે અને સંગઠન સ્થાપવા તેમનો સંપર્ક કર્યો ત્યારબાદ કોલે ડેનિયલ અને તેમના પત્નીને લંડનમાં 3 મહિના ભંડોળ ઊભા કરવાની તાલીમ આપી. ભારત પાછા ફર્યા બાદ ડેનિયલ અને તેના પત્નીએ હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાની કામગીરી શરૂ કરી અને ટૂંક સમયમાં જ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સહાય માટેના કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા.

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાના હેતુઓ વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ના અધિકારો માટે કામ કરવાના છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં સંગઠનો બનાવી વૃદ્ધોના આર્થિક સહાયતા માટે કામગીરી કરવામાં આવે છે. સરકારી યોજનાઓનો લાભ વૃદ્ધોને મળે તે માટે કાર્ય કરે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જે નિરાધાર હોય તેમના માટે આશ્રયસ્થાનો બનાવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વીમા, આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો, પરામર્શ કેન્દ્રો તથા મોબાઇલ હેલ્થ કેર યુનિટ્સ ચલાવે છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ જ્યાં કાર્યક્રમો અને સુરક્ષા માટે સ્વયંસેવકો તૈયાર કરે છે.

આમ, હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા 27 રાજ્યોમાં કામગીરી ફેલાયેલી છે અને 127 પ્રોજેક્ટ કચેરીઓ દ્વારા વૃદ્ધોનો કલ્યાણ અને સુરક્ષા માટેના કાર્યક્રમો ભારતભરમાં ચાલુ કરવામાં આવેલા છે.

આમ, આ એકમમાં આપણે હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાના હેતુઓ તથા કાર્યક્રમો વિશે વિસ્તૃતમાં છણાવટ કરીશું.

4.2 હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાનો ઇતિહાસ :

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા એક ભારતીય સંસ્થા છે. જે વડીલો પર કેન્દ્રિત છે. 1978માં તેની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેનું ધ્યેય વંચિત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં કારણ અને સંભાળ માટે કામ કરવું અને તેનો જીવનની ગુણત્તામાં સુધારો લાવવાનું છે.

હેલ્થ એજ તેમની જરૂરિયાતો - જેમ કે યુનિવર્સલ પેન્શન, ગુણવત્તાયુક્ત આરોગ્ય સંભાળ, વડીલ દુર્ઘવહાર વિરુદ્ધ કાર્યવાહી અને રાષ્ટ્રીય રાજ્ય અને સામાજિક સ્થળે ઘણા કાર્યક્રમોની સહકારને હિમાયત કરે છે. જે વંચિત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સર્વગ્રાહી રીતે સેવા પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ સક્રિય પ્રતિષ્ઠિત અને તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાની શરૂઆત 1960ના દાયકાના અંતમાં જ્યારે લોકસભાના અધ્યક્ષે કોમ એન્ડ કોમનાં કક્ષની મુલાકાત લીધી હતી. જેઓ હેલ્થ ધ એઈજડના માનદ્ સચિવ પણ હતા. તેઓ ભારતમાં એવું જ કંઈક સ્થાપિત કરવાની દૃષ્ટિ લઈને આવ્યા હતા. પરંતુ આ દૃષ્ટિને આકાર લેવામાં સાત વર્ષ લાગ્યા. જ્યારે હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાને સ્થાપક જેક્સન કોલ ભારતની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે સેવાની કામગીરી સાથે સંકળાયેલા સેમસન ડેનિયલ તેમની પાસે દિલ્હીમાં સભ્ય સંગઠન સ્થાપણા માટે આર્થિક મદદ માટે સંપર્ક સાધ્યો. તેના બદલે કોલે તેને ભંડોળ એકત્ર કરવાની તાલીમ આપવાની ઓફર કરી. લંડનમાં ત્રણ મહિનાના તાલીમ - અભ્યાસક્રમ પછી ડેનિયલ અને તેની પત્ની ભારત પાછા ફર્યા. અને દિલ્હીમાં સ્કૂલનાં બાળકો સાથે પૂર્ણ આયોજિત પદયાત્રાનું આયોજન કર્યું. તે એટલું સફળ થયું કે 1975માં હેલ્થ એજ આંતરરાષ્ટ્રીય બોમ્બે, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં વધુ સ્ટાફની ભરતી કરી હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાએ હેલ્થ એજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થાપક સભ્યતાનું એક છે. એક ઉચ્ચ પ્રોફાઇલ બોક્ષ છે. જેમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં વૃદ્ધોના કારણે રજૂ કરતા. 97 સભ્ય દેશો છે જેનું નજીકથી સાથે સંકળાયેલા છે. હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા એ એઈજિંગ પર આંતરરાષ્ટ્રીય ફેડરેશનનું સંપૂર્ણ અભ્ય છે.

એપ્રિલ 1978માં હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાની નોંધણી દિલ્હીમાં કરવામાં આવી હતી અને ઈયરસન સંસ્થાના ટ્રસ્ટી અને તેના સંચાલક મંડળના મુખ્ય સભ્ય બન્યા. હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલનાં સ્થાપક સભ્યમાંથી એક ફિલિપ જેક્શન તે જ વર્ષે હેલ્થ એજ ઈન્ડિયામાં તેના મુખ્ય કારોબારી તરીકે જોડાયા.

યુ.ઉ. તરફથી મળતી નાણાકીય સહાય બંધ થઈ ગઈ તે પછી સ્વાયત્ત બનવા માટે હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાને ત્રણ મહિનાનો સમય લાગ્યો. ટૂંક સમયમાં સોસાયટીને 1961ના આવકવેરા કાયદા હેઠળ મુક્તિના પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યા.

બે વર્ષ પછી સ્વ. મગનમોહન સાબરવાલ હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાની એક અભિન્ન અંગ બન્યા. સાબરવાલ એક સુખી, સંપન્ન પરિચિત પુરુષ હતા. એકાવન વર્ષની ઉંમરે તેમની પત્નીનું અવસાન થયું. અને સાબરવાલે વૃદ્ધોની સમસ્યા અને તેની કામગીરી ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. જલદીથી તેમને પિપરસન પછી જ હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાના કાર્યકરી લોકોના પ્રેસિડેન્ટનો ચાર્જ સંભાળ્યો. આજે તેઓ આપણી સાથે નથી, પરંતુ તેઓ વડીલોના આ ઉમદા કાર્યની પ્રેરણા બનીને આજે પણ આપણી સાથે રહ્યા છે.

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાની ઓફિસ દિલ્હીનાં કસ્તુરબા ગાંધી માર્ગ ઉપર ભાડેથી બે રૂમની ઓફિસ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાએ આ દિલ્હીની ઓફિસથી વડીલોની મદદ અંગેનું કામ શરૂ કરેલું તે કામગીરી ધીમે ધીમે ભારતનાં બીજા રાજ્યોમાં પણ વડીલો માટે મદદની કામગીરી કરવાની શરૂ કરી. આજે ભારતનાં 27 રાજ્યોમાં આ હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા સંસ્થા ફેલાયેલી છે અને 127 પ્રોજેક્ટ કચેરીઓ સાથે વડીલો માટે કાર્યરત છે. તેનું મુખ્ય મથક દિલ્હીમાં છે.

4.3 હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાના ઉદ્દેશ્યો :

- વૃદ્ધ વ્યક્તિના અધિકાર માટે હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા કાર્યરત છે.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિ સાથે થતા દુર્ઘવહાર અટકાવવા
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં સંગઠનો બનાવવા
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં આરોગ્ય વીમા માટેની કાર્યવાહી કરવી
- માતા-પિતા જાળવણી અધિનિયમનું અમલીકરણ કરાવ્યું.
- યુનિયન બજેટ ફાળવણી માટેની કાર્યક્ષમ કરવી
- વૃદ્ધ વ્યક્તિ પર રાષ્ટ્રીય નીતિનું ઘડતર કરવું.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સંભાળ માટે આશ્રય સ્થાનો બનાવવા
- કુદરતી હોનારતોમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિની સંભાળ અને સુરક્ષા માટે વિશિષ્ટ કામગીરી કરવી.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિનાં કલ્યાણ અર્થે ટ્રસ્ટો, ફેડરેશન અને મલ્ટિનેશનલ કંપનીને કામગીરી અંગે જોડવા.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ કે જે વંચિત હોય તેની સંભાળ માટે કામ કરવું.
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવો.

4.4 હેલ્થ એજ ઈન્ડિયાના કાર્યક્રમો :

હેલ્થ એજ ઈન્ડિયા ભારત દ્વારા વંચિત વડીલોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વિવિધ કાર્યક્રમો ચલાવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

◆ મોબાઈલ હેલ્થ કેર યુનિટ :

આ પ્રોગ્રામ વડીલો અને તેના સમુદાયને ટકાઉ આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ પ્રદાન કરવાનો છે. પ્રોગ્રામનો મુખ્ય ભાગ મોબાઈલ હેલ્થ કેર યુનિટ દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની આરોગ્ય સેવાઓ પહોંચાડવાનો

છે. આ એકમ જરૂરિયાતમંદ વૃદ્ધોને પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડે છે. જ્યારે એકસાથે સમુદાયને નિવારક આરોગ્ય સંભાળ માટે આરોગ્ય શિક્ષણ પૂરું પાડે છે. દરેક મોબાઈલ કેર યુનિટમાં એક ડોક્ટર - એક ફાર્માસિસ્ટ અને એક સમાજ કાર્યકર હોય છે. જે નિશ્ચિત ગામોમાં નિશ્ચિત સમયે નિ:શુલ્ક આરોગ્ય સેવાઓ વૃદ્ધો સુધી પહોંચાડીને વૃદ્ધોનું આરોગ્યનું સ્તર સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 24 રાજ્યોમાં 159થી વધુ મોબાઈલ કેર યુનિટ કાર્યરત છે. જે વૃદ્ધોને નિ:શુલ્ક સારવાર પ્રદાન કરે છે.

◆ **દૃષ્ટિનું પુન: સ્થાપન :**

ભારતમાં 62% વૃદ્ધ લોકો મોતિયાના અંધાપાથી પીડાય છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાના સપોર્ટ સાથે સર્જરી કરવા માટે વિશ્વસનીય અને સક્ષમ આંખોની હોસ્પિટલ્સની પસંદગી કરવામાં આવી છે. બધી શસ્ત્રક્રિયાઓ માત્ર નક્કી કરેલી હોસ્પિટલ્સમાં કરવામાં આવે છે. કામચલાઉ કેમ્પના નહીં 1980થી આ પ્રોગ્રામમાં નવ લાખથી વધુ વડીલોને લાભ મળ્યો છે. તેની દૃષ્ટિ અને ગૌરવને પુન: સ્થાપિત કરે છે.

◆ **કેન્સર અને ઉપશામક સંભાળ :**

આપણા દેશમાં કેન્સરની સારવાર ઘણી જ ખર્ચાળ હોય છે. મોટાભાગના વડીલો કોઈપણ પ્રકારના તબીબ વીમા દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા નથી. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા ઘમા વિશ્વસનીય અને સક્ષમ કેન્સર હોસ્પિટલ્સ અને સંગઠનોને ભાગીદારીમાં કેન્સરના અંતિમ તબક્કો દર્દીઓ માટે ઉપશામક સંભાળ પૂરી પાડે છે. 1998થી આ કામગીરી કરવામાં આવે છે. આજ સુધીમાં 99000 વૃદ્ધ વડીલોને આ સારવાર આપવામાં આવી છે.

◆ **જિરિયાટ્રિક ફિઝિયોથેરાપી :**

આ પ્રોગ્રામ અંતર્ગત પીઠનો દુ:ખાવો, સંધિવા, લકવો અને અન્ય વય સંબંધી ગતિશીલતાનો પડકારો જેવા મસ્કીલે સ્કેબટલ રોગવાળા વડીલોને સારવાર કરવામાં આવે છે. આનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે વૃદ્ધોની ગતિશીલતાના સ્તરને સક્ષમ કરવા દૈનિક જીવન નિર્વાહને વધુ સરળ બનાવી સેવાઓ સ્થિર ફિઝિયોથેરાપી ક્લીનીક્સને અને મોબાઈલ સેવાઓ દ્વારા દુર્ગમ વિસ્તારમાં રહેતા વડીલ વૃદ્ધો માટે તેમનાં ઘર આંગણે પૂરી પાડવામાં આવે છે.

◆ **જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુનું વિતરણ કરવું :**

હજારો નિરાધાર વડીલો છે જેમની પાસે તેમની મૂળ જરૂરિયાતોનું ધ્યાન રાખવા માટે કંઈ જ નથી અને તેમનું દૈનિક જીવન ટકાવી રાખવા માટે ટેકો અને સહાયની જરૂર છે. વર્ષોથી હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાથી લાભો નિરાધાર વૃદ્ધો, વડીલોને નિયમિત અન્ન, રાશન, વસ્ત્ર, મૂળ આરોગ્ય સંભાળ અને કેટલાક કિસ્સામાં આર્થિક સહાય આપીને સક્ષમ બનાવવાનો છે જેથી તેઓ ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે.

◆ **વડીલની હેલ્પલાઈન :**

1800-180-1253 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા ભારતનો 21 રાજ્યોમાં ટોલ ફ્રી એન્ડર હેલ્પલાઈન ચલાવે છે જેમાં ઈમરજન્સી કેર અને અન્ય સંરક્ષણની જરૂરિયાતવાળા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને સહાય આપવામાં આવે છે. આપેલી સેવાઓ જેમાં ત્યજ દેવાયેલા વડીલોને બચાવવા, તકલીફમાં પડેલા વૃદ્ધોને સલાહ, કાનૂની સહાયતા ઉપલબ્ધ સેવાઓ, સંબંધિત માહિતી વગેરે પ્રદાન કરી છે. હેલ્પ એજ પણ મદદની ખાતરી કરવા માટે હેલ્પ એજ સોર્સ એપ્લીકેશન શરૂ કરી છે.

◆ **વૃદ્ધાશ્રમ અને દૈનિક સંભાળ કેન્દ્રો :**

કુટુંબ દ્વારા, સંતાનો દ્વારા, પરિજનો દ્વારા ત્યજ દેવાયેલા વડીલો, નિરાધાર વૃદ્ધો, વિધવા માતાઓને રહેણાંક માટે છતની જરૂર હોય છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા પંજાબના પટિયાલા અને ગુરુદાસપુર તથા તામિલનાડુમાં કુડબોર અને પશ્ચિમ બંગાળનાં કોલકતા જેવા સ્થળોએ વૃદ્ધો માટે મોડેલ ઘરો સ્થાપ્યા છે. આ ઉપરાંત હેલ્પ એજ ભારતભરમાં 60થી વધુ વૃદ્ધાશ્રમોને ટેકો આપ્યો છે

અને જરૂરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું છે. આ ઉપરાંત હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા વૃદ્ધ-વડીલો માટે ૩ કેર સેન્ટરો પણ ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં વડીલો દૈનિક જરૂરિયાતો મુજબ સહાયતા કરવામાં આવે છે. આ સેવાની ઘણી સારી અસરો થાય છે અને એકલા રહેતા, નિરાધાર વૃદ્ધ વડીલો, વિધવા માતાઓને પોતાની સમસ્યા મુશ્કેલી કે જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા જરૂરી સહાયતા મળે છે અને તેમની સંભાળ લેનાર કોઈ છે તેવી લાગણી થાય છે.

◆ **આજીવિકા સપોર્ટ :**

ગ્રામીણ ભારતમાં વસતા અને જિંદગી ટકાવવા, સંઘર્ષ કરતા એકલા રહેતા વૃદ્ધો કે જેમને આર્થિક સંકડામણને કારણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ધંધો-વ્યવસાય કરવા પડતા હોય છે. તેવા વૃદ્ધો માટે હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા સ્થિર વૃદ્ધ સહાય જૂથો બનાવવામાં આવે છે. જેથી તેઓ તેમના સંશોધનો પૂરા કરી શકે અને જરૂરિયાત સમયે એકબીજાને ટેકો આપી શકે. એકવાર જૂથની રચના થઈ જાય પછી વડીલો એક આજીવિકા પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે છે જે આવક પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ત્યાર બાદ આ જૂથને (SHG) ઉચ્ચ સ્તરનાં સમુદાય સંસ્થાઓમાં જોડવામાં ઓ છે. જેથી તેઓ વધુ મજબૂત બને છે. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયે હેલ્પ એજનાં આ મોડેલને અપનાવ્યું છે.

◆ **સ્ટુડન્ટ એક્શન ફોર વેલ્યુ એજ્યુકેશન સેવા :**

યુવા પેઢી અને વડીલો વચ્ચે વધી રહેલા અંતરને દૂર કરવા અને યુવાનોને વડીલો પ્રત્યે સંવેદનશીલ બનાવવા માટે હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા દેશમાં વૃદ્ધ પ્રત્યે પ્રેમ, સંભાળ, આદર જેવા મૂલ્યોને લાવવા માટે દેશભરની શાળાઓ સાથે મળીને કામ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ જેથી તેઓ જવાબદાર અને દેખભાળ કરનાર વ્યક્તિઓ બનાવવા માટે તેમજ જરૂરિયાત વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલ બને તેવા ઉમદા હેતુથી કાર્ય કરવામાં આવે છે.

◆ **વડીલો માટે ડિજિટલ સાક્ષરતા :**

ટેકનિકી માટે પરિવર્તનની વધતી ગતિ ઘણીવાર વડીલોને મુખ્ય પ્રવાહના સામાજિક ફેબ્રીકથી બાકાત રાખે છે. આપે સામનો કરવા માટે હેલ્પ એજ એન્ડરલાઈન દુનિયામાં વડીલોનો પરિચય આપવા માટે એક સરળ ડિજિટલ સાક્ષરતા કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે. ભાગીદાર સંસ્થાઓને, સ્વયંસેવકોને વૃદ્ધો માટે મૂળભૂત વધારીના ટ્યુશન ક્લાસ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે કમ્પ્યુટર અને સ્માર્ટ ફોન શીખવાનું સરળ બનાવ્યું છે.

◆ **એડવાન્ટેજ કાર્ડ પ્રોગ્રામ :**

આ બેનિફિટ કાર્ડ રિટેલ એસોસિએશનના વરિષ્ઠ નાગરિકોને વિવિધ ઉત્પાદનો, સેવાઓ અને આરોગ્ય સુખાકારીથી લઈને રજાનો નિયમોની સુવિધા પર છૂટ આપે છે અને લાખો સભ્યો છે. જેને ભારતમાં વધુ રીટેલ આઉટલેટ્સ દ્વારા છૂટ આપવામાં આવી છે.

4.5 હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને મળેલા પુરસ્કારો અને માન્યતાઓ :

હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને વર્ષો દરમિયાન શ્રેષ્ઠ કામગીરીને લઈને અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે અને સન્માન આપીને તેમની સેવાઓ સન્માનિત કરેલી છે.

1. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને શ્રેષ્ઠ કામગીરી માટે મળેલ એવોર્ડમાં હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને અધ્યક્ષનો ચેલેન્જ એવોર્ડ મળ્યો. પ્રુડેન્સિયલ પ્રોસેસ મેનેજમેન્ટ સર્વિસ સાથેના હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા સ્વયંસેવી કાર્યક્રમને ચેરમેને 5519ની હેલ્પ એજ સાથે ચેરમેન ચેલેન્જ એવોર્ડની નવીનતા કેટેગરીમાં એવોર્ડ મળ્યો છે. પ્રુડેન્સિયલ પ્રોસેસ મેનેજમેન્ટ સર્વિસિસ છેલ્લા સાત વર્ષથી સ્વયં સેવી અને હેલ્પ એજ ભારતને સહાય આપતી સંસ્થા છે. હેલ્પ એજ ભારતના પ્રોજેક્ટમાં તેમના કર્મચારીઓને વૃદ્ધો સાથે કામગીરી કરવા સક્ષમ બનાવ્યા છે.
2. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને NGO Leadership અને એક્સિલેસ એવોર્ડ એનાયત કર્યો.
3. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને ટાઈમ સોશ્યલ ઈફેક્ટ એવોર્ડ એનાયત કરાયો.

4. હેલ્પ અને ઈન્ડિયાને વયોશ્રેષ્ઠ સન્માન (વરિષ્ઠ નાગરિક માટે) રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ એનાયત કરાયો.
5. હેલ્પ એજ કોલકત્તાની ટીમે હેલ્પ એજ ભારતના કાર્યને માન આપીને ભારત નિર્માણ સંસ્થાકીય એવોર્ડ ગૌરવપૂર્વક મેળવ્યો.
6. હેલ્પ એજ નેવૃત્ત અને શ્રેષ્ઠતા એવોર્ડ 2014 મેળવ્યો.
7. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને નાણાકીય શ્રેષ્ઠતા 2011-12 માટે ICAI દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત છે.
8. સમાજકલ્યાણ 2011માં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટેની એવોર્ડ મેળવ્યો.
9. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને શ્રેષ્ઠ NGO નો એવોર્ડ મેળવ્યો.
10. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને હેલ્થ કેર લીડરશીપ એવોર્ડ 2012 મળ્યો.

અધિકારો અને કાર્યક્રમો :

◆ વડીલોની નીતિઓને અસર કરવી :

હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા સરકારની નીતિઓમાં વરિષ્ઠ નાગરિકની ચિંતાઓ અને અધિકારોના સમાવેશ કરવા માટે કામ કરે છે. આ માટે કેન્દ્ર અને વિવિધ રાજ્યોમાં નાગરિક સમાજ, ન્યાયતંત્ર, ધારાસભ્યો અને સરકાર સાથે કામ કરે છે. આમાં હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા એક હજારથી વધુ વરિષ્ઠ નાગરિકોનો સંગઠનની શક્તિનો પણ ઉપયોગ કરે છે. જેની સાથે તે નજીકના સંપર્કમાં છે. સિનિયર સિટીઝન એક્ટ-2007, રાષ્ટ્રીય વરિષ્ઠ નીતિ - 2011 વગેરેનો પ્રચાર કરવામાં હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા ભારતનો નોંધપાત્ર ફાળો છે. દર વર્ષે હેલ્પ એજ ભારતમાં વડીલોના દુર્વ્યવહાર પર સંશોધન કરે છે. આ જઘન્ય અપરાધનાં વધતા જતા જોખમ અને વિવિધ સ્તરે જાગૃતિ લાવવા માટે હેલ્પ એજના પ્રયત્નો પછી ભલે તે નાગરિક સમાજ હોય, મીડિયા હોય કે સરકારી સ્તરે કેન્દ્ર અને રાજ્ય બન્ને એ આ પ્રક્રિયામાં મદદ કરે છે. શોષણ સામે સશક્તિકરણ વડીલો માટે ખૂબ જરૂરી છે. મોટાભાગના વડીલો અજાણ હોય છે અથવા તેમની બાકી રહેલી પેન્શન સેવા મેળવવા અસમર્થ હોય છે. હેલ્પ એજ એની વિવિધ રાજ્ય કચેરીઓ દ્વારા રાજ્યમાં જાગૃતિ લાવવા અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ સાથે સંપર્ક સાધવા માટે સખથ મહેનત કરે છે અને આવા વડીલોને તેમનું પેન્શન મેળવવા અને વડીલોના અધિકારોની હિમાયત કરવા માટે પોતાને નોંધણી કરાવવામાં મદદ કરે છે. તે હાલમાં સાર્વત્રિક વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શનને સુરક્ષિત કરવા માટે પેન્શન અંગેની ચળવળમાં સક્રિયપણે ભાગ લઈ રહ્યા છે.

હેલ્પ એજ વડીલોના અધિકારો માટે હિમાયત કરે છે અને લોકો તથા સરકાર બન્ને સુધી પહોંચતા જાગૃતિ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે જેથી વડીલો તેમના અધિકારો મેળવી શકે. તે વરિષ્ઠ નાગરિક સંગઠનો, સરકાર સાથે મળીને કામ કરે છે. મંત્રાલય, યુવા અને સામાન્ય જનતા તે મુદ્દાઓને મોખરે લાવે છે. જેમ કે વડીલોના દુરુપયોગ વિવાદ વરિષ્ઠ લોકોમાં ડિજિટલ સાક્ષરતાનું મહત્વ અને વિવિધ સરકારમાં વડીલોના અધિકારો અને હક્ક વિષેની માહિતી યોજનાઓ વડીલો સુધી પહોંચાડવા માટે જાગૃતિ કાર્યક્રમો કરે છે.

વડીલોની નીતિઓને વરિષ્ઠ નાગરિકો સુધી પહોંચાડવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા 10 લાખથી વધુ સભ્યો સાથે સમગ્ર ભારતમાં 5560થી વધુ વરિષ્ઠ નાગરિક સંગઠનો (SCA) સાથે કામ કરે છે. આ વડીલોને વડીલોની ચિંતાઓ વધારતા એકીકડત અવાજ બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. હેલ્પ એજ મહત્વના મુદ્દા પર જાગૃતતા ગોઠવે છે. જેમ કે વૃદ્ધાવસ્થા, પેન્શન, રિવર્સ, મોર્ટગેજ, નાણાકીય આયોજન, વીલ અને વારસો અને ડિજિટલ સાક્ષરતા, તાલીમ સત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

◆ મૂલ્ય નિષ્ઠ શિક્ષણ :

SAVE એ ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંત સાથે શાળાકક્ષાએ કાર્યક્રમ ચાલે છે. શાળાએ જતા બાળકોમાં વૃદ્ધોની સંભાળ અને આદરના મૂલ્યો કેળવવા આજના બાળકો અને યુવાનોને વૃદ્ધાવસ્થા માટે અને વય મૈત્રીપૂર્ણ સમાજની રચના કરવાના આશયથી મૂલ્ય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ ચાલે છે.

શાળા, એસેમ્બલી દરમિયાન મુખ્ય શિક્ષણ પર વાર્તાલાપ આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓની 60 પછીના વડીલોના દૃષ્ટિકોણ એ જીવનને સમજવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને ઝુંબેશ બનાવવામાં આવે છે. આજે ઘણી પુખ્ત વયનાં લોકો એ આ શાળાનાં કાર્યક્રમમાં બાળકો તરીકે ભાગ લીધો હતો અને સમાજ માટે પોતાનું યોગદાન આપ્યું હેતું. સ્કૂલ વેલ્યુ એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ હવે કોલેજ જનાર યુવાનો અને વ્યવસાય કરતા પુખ્તવયનાં લોકો સુધી લઈ જવામાં આવે છે. HUG - એટલે કે હેલ્પ યુનાઈટ જનરેશન્સ.

જેનો ઉદ્દેશ્ય જૂની પેઢી પ્રત્યે યુવા વયસ્કોમાં સહાનુભૂતિ પેદા કરવાનો છે. આજે દરેક સ્કૂલના બાળકોને જિલ્લામાં રહેલા વૃદ્ધાશ્રમો - સરકારી કે ખાનગી રીતે ચલાવાતા હોય તેવી સંસ્થાઓમાં મુલાકાતો યોજવામાં ઓ છે અને સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાના વડીલોને મળે છે. તેમની સાથે વાતો કરે છે અને ક્યારેક સાથે બેસીને નાસ્તો વગેરે પણ ગોઠવવામાં આવે છે. આમ વડીલોને ઘરથી દૂર કેમ રાખ્યા છે? તેમના કુટુંબમાં કોણ-કોણ છે? આ વડીલો પોતે પણ બાળકોને પોતાની હકીકત કહે છે કે સંતાનોના ભવિષ્ય માટે વડીલોએ કેવી હાડમારી ભોગવી છે. આમ આ સંવેદનશીલ ચર્ચા સાંભળીને વિદ્યાર્થીઓના માનસ પટ પર વડીલો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, હમદર્દી થાય છે અને કુટુંબજીવનમાં વડીલોને સન્માનભેર સ્થાન આપવા કટીબદ્ધ થાય છે.

◆ સક્રિય વૃદ્ધ જૂથો :

વરિષ્ઠ નાગરિકો તેમના પછીના વર્ષો દરમિયાન સક્રિય અને સ્વસ્થ રહે તેની ખાતરી કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા તેમને સક્રિય વૃદ્ધ જૂથો બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ વડીલ જૂથો વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે જે તેમને અને સમુદાય બંનેને મદદ કરે છે. જેમ કે ફિઝિયોથેરાપી ક્લિનિક, હોમિયોપેથિક ક્લિનિક, કાયદાકીય સહાય, તબીબી સહાય, યુવાનો માટે કારકિર્દી પરામર્શ સેન્ટર, નિરાધાર અને વંચિત બાળકો માટે ટ્યુશન જેવા ક્ષેત્રોમાં વિવિધ પરામર્શ સેવાઓ પ્રદાન કરીને બાળકો અને સમુદાયના વંચિત લોકો વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. હેલ્પ એજ તેમને પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની તકો પણ પૂરી પાડે છે. જે તેમને મીણબત્તી બનાવવા, બંગડી બનાવવા, ફેબ્રિક પેઈન્ટિંગ વગેરે જેવા કૌશલ્યના સેટ વિકસાવવા પર વર્કશોપ યોજીને કેટલાક પૈસા કમાવવામાં મદદ કરી શકે છે. આ ઉત્પાદનો પછી સ્થાનિક બજાર અને સમુદાયમાં વધુ વેચવામાં આવે છે.

આ સક્રિય વૃદ્ધ જૂથો બનાવવાનું ચોખ્ખુ પરિણામ એ છે કે તે વડીલોને સશક્ત બનાવે છે. તેઓ પોતાની સમાજમાં ઉપયોગી યોગદાન કરતે તરીકે માને છે. તેમની સ્વતંત્રતા અને ગૌરવ પણ મેળવે છે. ઘણા સિનિયર સિટીઝન એસોસિએશનને આવા સક્રિય વૃદ્ધ જૂથો બનાવવામાં મદદ કરી છે અને માનસિક અને શારીરિક રીતે જોડાયેલા રહેવા માટે નિયમિત પણે મળવામાં મદદ કરી છે.

◆ વડીલ દુરુપયોગ :

સમગ્ર ભારતમાં હજારો વડીલોના દુરુપયોગનો એક આઘાત છે. સમસ્યા એ છે કે કોઈ તેના વિશે વાત કરતું નથી. કોઈ તેની જાણ કરતું નથી અને સ્વાભાવિક રીતે કોઈ તેને અટકાવતું નથી. ચાલો, તેને સમજીએ અને તેને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરીએ. વડીલ દુર્વ્યવહારનો ભોગ કેવા લોકો બને છે, અન્ય લોકો કરતા વૃદ્ધ, 70 કે 75 વર્ષથી વધુ, મહિલાઓ વધુ ભોગ બને છે. વિધવા અથવા એકલા રહેતા, સામાજિક અને અલગ પડી ગયા હોય, શારીરિક અથવા જ્ઞાનાત્મક સમસ્યાઓ હોય છે. સંભાળ આપનાર પર અત્યંત નિર્ભરતા હોય છે.

ઘણીવાર દુર્વ્યવહાર કરનાર વ્યક્તિ નાની વ્યક્તિ હોય છે. નજીકનાં સંબંધી અથવા સંભાળ આપનાર વ્યક્તિ હોય છે. વડીલની સાથે રહેતા વ્યક્તિ હોય છે. માનસિક તાણમાં રહેતા વ્યક્તિઓ હોય છે. આર્થિક રીતે જેમના પર નિર્ભર હોય તેવા વ્યક્તિઓ હોય છે. આલ્કોહોલ અને ડ્રગનાં ઉપયોગનાં ઇતિહાસ પણ હોઈ શકે છે.

તેને કેવી રીતે શોધવું? દુરુપયોગની ઓળખ કરવી હંમેશા સરળ હોતી નથી. ઘણા લક્ષણો કે જે નીચે સૂચિબદ્ધ છે તે વ્યક્તિને તથા રોગ અથવા સુખવવામાં ઓલી દવા દ્વારા પરિણમી શકે છે. શારીરિક દુર્વ્યવહારનો ચિહ્નો હાથ અથવા ગરદનની આસપાસ ઉઝરડા અથવા પકડના નિશાન, દોરડાના નિશાન, અથવા કાંડા અને પગની ઘૂંટી પર લોહીના ઝામા પડી જવા, વારંવાર ન સમજાય તેવી ઈજાઓ, વારંવાર ઈજાઓ માટે સમાન ડોક્ટર, બળી જવાના સંક્રમ, વાળ અને દાંતના નુકસાન તીવ્ર સંકેતો, તૂટેલા હાડકાં અથવા આંતરિક ઈજાઓ હોઈ શકે છે. ઉઝરડા જૂના અને નવા બન્ને ખાસ કરીને કે પરના, આંતરિક ઝાંઘ અને ગરદન જેવા વિસ્તારમાં ચોક્કસ વસ્તુ અથવા આંગળીઓના આકારમાં પણ ચિંતાજનક હોઈ શકે છે. દવાનો અયોગ્ય ઉપયોગ જેમ કે ટૂંકીલાઈઝરનો ઓવરડોઝ વગેરે સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે.

- ભાવનાત્મક દુરુપયોગનો ચિહ્નો : અન્ય લોકો સાથે ખુલ્લેઆમ બોલવામાં ખચકાટ, ઉપાડ અને સંચાર માટે પ્રતિભાવ વિઝન ભય, ચિંતા અને લાચારી, ભૂખમાં ફેરફાર, વર્તન ગેરવ્યાજબી ભયજનક, સાાજિક સંપ્રકમાં રસનો અભાવ, જાતીય શોષણના ચિહ્નો, અસ્પષ્ટ યોનિમાર્ગ અથવા ગુદા રક્તસ્ત્રાવ, ફાટેલા અથવા લોહિયાળ અંડરવિયર, ઉઝરડાવાળા સ્તન, યોનિ માર્ગનો ચેપ.
- નાણાકીય દુરુપયોગ કે શોષણના ચિહ્નો : જીવનશૈલી વ્યક્તિની નાણાકીય સંપત્તિ સાથે મેળ ખાતી નથી. બેન્ક ખાતામાંથી જે ખાતા સીલ કરવામાં આવ્યા છે, અસામાન્ય એટીએમ પ્રવૃત્તિ વીલ, પાવર ઓફ એટર્ની અથવા નાણાકીય દસ્તાવેજમાં અચાનક ફેરફાર, ચેક પરની સહીઓ વૃદ્ધ વ્યક્તિની સહી અસ્પષ્ટ અને અચાનક ટ્રાન્સફર બિલની ચુકવણી ન કરવી. જે વ્યક્તિની લાક્ષણિકતા નથી. કિંમતી ચીજવસ્તુઓ અને પૈસાનું ગાયબ થઈ જવું. સંભાળ આપનારની ઉપેક્ષાના ચિહ્નો સ્વચ્છતાનો અભાવ, નબળી વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા, અપૂરતા ખોરાક અને પાણી, અસ્વચ્છ કપડાં, વ્યક્તિને દેખરેખ વિના છોડી દેવી, સારવાર વગર મરણ પથારીએ છોડી દેવી, તબીબી સહાયનો અભાવ, અસુરક્ષિત અથવા જોખમી રહેવાની જગ્યા, માનસિક આરોગ્ય સેવા, વૃદ્ધ વ્યક્તિનું મૂલ્યાંકનને નિર્ધારિત કરવાની જરૂર છે. તે અથવા તેની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને નિર્ણયો લેવા અને પોતાનું રક્ષણ કરવા સક્ષમ છે કે નહીં. દુરુપયોગ થનારની, સારવારની જરૂરિયાત નક્કી કરવા માટે અને જો તેઓ અન્ય લોકો માટે જોખમ ઊભું કરે તો તેનું મૂલ્યાંકન પણ જરૂરી છે.
- કાઉન્સિલિંગ : નબળા વયસ્કો અથવા પીડિતો ને સલામતી માટેના તેમના વિકલ્પોનું મૂલ્યાંકન કરવા અને કુટુંબમાં તકરાર ઉકેલવા માટે કાઉન્સિલિંગ કરી શકાય છે. કાઉન્સિલિંગ દુરુપયોગ કરનારને આઘાતમાંથી બહાર લાવવામાં પણ મદદ રશે. જૂથ અથવા વ્યક્તિગત કાઉન્સિલિંગનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આવા હસ્તક્ષેપના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હશે. પીડિતોને સંશોધનો અને વિકલ્પો વિશે શિક્ષિત કરવા. અસ્વીકાર અને શરમ દ્વારા તોડી નાખો. ભાવિ દુરુપયોગ ટાળવા માટે યોજના બનાવવો. તેમની સુરક્ષા માટેનું આયોજન બનાવો. તેના ભાવિ દુરુપયોગ ટાળવા માટે આધાર કે નેટવર્ક બનાવવું. કૌટુંબિક પરામર્શ, કુટુંબમાં તકરાર અને તણાવને ઉકેલવા અથવા મધ્યસ્થી કરવા માટે ઉપયોગી છે. જે ઉપેક્ષા અથવા દુરુપયોગને જન્મ આપે છે. આ રીતે કાઉન્સિલિંગ કરીને વયસ્ક લોકોના દુર્વ્યવહાર અટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

- **કાનૂની સહાય :** સહાયીત અથવા મફત કાનૂની સહાય ભોગ બનેલા લોકો માટે ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ. મિલકત અથવા અસ્કયામતો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા દુરુપયોગ કરનાર ને રોકવા અથવા ગુનેગાર અને પીડિતો વચ્ચેના સંપર્કની પ્રતિબંધિત કરવા વાલી પણાના મુદ્દાઓ અને અપરાધીઓ સામે કાર્યવાહી કરવા માટે કાનૂની મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- **રાહત અને સહાયક સેવાઓ :** પરિવાર અને સંભાળ રાખનારને ટેકો આપવા માટે ઘરે પુખ્ત સંભાળ અને સંસ્થાઓમાં રાહત સંભાળ કાર્યક્રમ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સમુદાયમાં એવી સેવા પૂરી પાડીને બોજ ઘટાડે છે અને રાહત આપે છે, જે છેતરપીંડી ટાળવા માટે વડીલોના નાણાનું સંચાલન સંભાળ આપનારાઓ માટે સહાયક જૂથો, રાહત કાર્યક્રમો, એકલા રહેતા વડીલો માટે હોમ ડિલિવરી ભોજન, કાર્યક્રમો, પુખ્ત વય માટેની દિવસ સંભાળ કેન્દ્રો, અલગ અલગ વરિષ્ઠોના ઘરોમાં મૈત્રિપૂર્ણ મુલાકાતો.
- **ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ :** કુદરતી આફતો દર્શાવે છે કે જીવન ટકાવી રાખવા વૃદ્ધો સામાન્ય રીતે લાઈનમાં સૌથી છેલ્લા હોય છે અને ભીડમાં ખોવાઈ જાય છે. અને તેથી તેઓ સૌથી વધુ પીડાય છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા એ વર્ષ 1980માં તેના ડિઝાસ્ટર ઈન્ટરવેન્શન પ્રોગ્રામની શરૂઆત કરી હતી. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં તેનો પ્રકારનો પ્રથમ હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા વર્ષ 1980માં તેના ડિઝાસ્ટર ઈન્ટરવેન્શન પ્રોગ્રામની શરૂઆત કરી હતી. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં તેના આ પ્રકારનું પ્રથમ હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા યુનિટને આપત્તિનો સામનો કરવા માટે ઝડપી અને અસરકારક કાઉન્ટર પગલા લાવવા માટે પ્રશિક્ષણ અને સજ્જ કરવામાં આવ્યું હતું. આજે હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનું ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ મોડેલ માત્ર વૃદ્ધો સુધી જ નહીં, પરંતુ મોટા સમુદાય સુધી પહોંચવા માટે ઝડપથી પહોંચવા માટે સજ્જ છે. લાંબા સમય સુધી ચલાવતા પુનર્વસન કાર્યક્રમોની સ્થાપના માટે ખોરાક, કપડાં અને આશ્રય સાથે રાહત પૂરી પાડે છે. તેથી જ હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા ગુજરાત અને જમ્મુ-કાશ્મીરમાં ભૂકંપ, આસામ, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, ઓરિસ્સામાં પૂર, લેહ અને ઉત્તરાખંડમાં વાદળ ફાટવું, તમિલનાડુમાં સુનામી વગેરે જેવી આપત્તિમાં તાત્કાલિક જવાબ આપી શકે છે. એનડીટીવીના દર્શકોના ઉદાર દાન દ્વારા શક્ય બનેલ સુનામી પીડિતો બાંધવામાં આવેલ વડીલો ગામ લાંબા સમય સુધી ચલાવતા પુનર્વસનની સાક્ષી છે. ફૂડલોરમાં સ્થિત પુરુચૈરીથી લગભગ 20 કિ.મી દૂર આ મોડલ વયસંભાળ સુવિધાઓ વ્યક્તિઓની ક્ષમતા સાથે ગ્રામીણ ગરીબો માટે મફત રહેવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે. તેની નજીકના રહેવાસીઓ એ વડીલોને આજીવિકાની તક પૂરી પાડે છે. વર્તમાનમાં કોવિડ-19 રોગચાળાની પરિસ્થિતિમાં જમીન પર વડીલો અને આપણા કોરોના યોદ્ધાઓની નબળાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા મેદાન પરનાં તેના તમામ કાર્યક્રમો માટે તમામ સલામતી અને સ્વચ્છતાના પગલાંને પાલન કરી રહી છે. જેમ કે ચહેરા પર માસ્ક પહેરવા, નિયમિત ધોવા અને સેનિટાઈઝેશન તેની સલામતી અને સુરક્ષાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે હાથ અને દરેક સમયે સામાજિક અંતરના ધોરણોને જાળવવામાં આવે છે.
- **વૃદ્ધાશ્રમો :** નિરાધાર, બીમાર અને પરિવાર દ્વારા ત્યજી દેવાયેલા અને આપતાથી ઉખડી ગયેલા વડીલો માટે તેમના માથા પર છત એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા એ પંજાબમાં વર્તમાન કોવિડ-19 રોગચાળાની પરિસ્થિતિમાં જમીન પર વડીલો અને આપણા કોરોના યોદ્ધાની નબળાઈને ધ્યાનમાં રાખીને હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા મેદાન પરનાં તેનો તમામ કાર્યક્રમો માટે તમામ સલામતી અને સ્વચ્છતાના પગલાંનું પાલન કરી રહી છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાએ પંજાબમાં પતિયાલા અને ગુરુદાસપુર, તમિલનાડુમાં ફૂડલોર અને પશ્ચિમ

બંગાળમાં કોલકતા જેવા સ્થળોએ વરિષ્ઠ નાગરિકો અને વૃદ્ધો માટે મોડેલ હોમની સ્થાપના કરી છે. હેલ્પ એજ ત્રણસો વૃદ્ધાશ્રમોને સમર્થન આપે છે અને ભારતમાં પાંચ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવે છે.

4.6 ઉપસંહાર :

વૃદ્ધોની વધતી જતી વસ્તી સાથે વૃદ્ધોના પ્રશ્નો સમસ્યાઓ અને અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે વૃદ્ધ કલ્યાણનાં ક્ષેત્રે સચોટ અને અસરકારક કામગીરી કરવાની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લેતા હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાની શરૂઆત કરવામાં આવી. આ સંસ્થા બીન સાંપ્રદાયીક અને બીન નફાકારક સંસ્થા છે. આ સંસ્થાના હેતુઓ વૃદ્ધો માટેના અધિકારો અંગે કામ કરવા માટેના છે.

ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણના પરિણામે ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાને ટકાવી રાખનારી સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથમામાં ધરમુળથી પરિવર્તન આપીને શહેરીકરણ અને વિભક્ત કુટુંબપ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી છે જેના કારણે ભારતમાં પણ વૃદ્ધોનો અનેક પ્રશ્નો, અત્યાચાર, નબળું સ્વાસ્થ્ય, લાચાર આર્થિક નબળી સ્થિતિ જેવી અનેક કપરી પરિસ્થિતિનો સામનો કરતા વૃદ્ધો માટે હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા એક આશાનું કિરણ લઈને આવી છે. જેમાં વૃદ્ધોની સમસ્યાના નિવારણ માટે અનેક કાર્યકો જેવાં કે મોબાઈલ હેલ્થ કેર યુનિટ મોતિયાની શસ્ત્રક્રિયા, ફિઝીયોકેર, કેન્સર કેર, ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ, વૃદ્ધાશ્રમ, આજીવિકા આધાર, વડીલ હેલ્પ લાઈન વગેરે જેવા કલ્યાણ અને વિકાસના કાર્યક્રમો દ્વારા વયસ્ક વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચીને તેમની પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવવા અને સ્વમાનભેર સમાજમાં જીવવા માટે તમામ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કલ્યાણના કાર્યક્રમોની સાથે સાથે તેમના અધિકારો અને હક્ક માટેના પણ અનેક કાર્યક્રમો દ્વારા વૃદ્ધ વ્યક્તિને મદદરૂપ થવા અને સમાજના માનસમાં વૃદ્ધ વ્યક્તિ માટે સંવેદનશીલતા લાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. આપત્તિ સમયે પણ વૃદ્ધોને મદદરૂપ થઈ તેમને બચાવ માટેનાં સઘન પ્રયત્નો કર્યા છે. મૂલ્ય શિક્ષણ માટે શાળા - કોલેજનો વિદ્યાર્થીઓમાં વયસ્ક લોકો માટેનો સંવેદનશીલતા લાવવા માટેના કાર્યક્રમો પણ યોજવામાં આવે છે. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયા દ્વારા સમાજકાર્યનું એક અગત્યનું ક્ષેત્ર - વૃદ્ધ કલ્યાણ માટે અસરકારક કામગીરી કરવામાં આવે છે. જે વૃદ્ધોને સમાજમાં સ્વમાનભેર જીવવા મદદરૂપ થાય છે.

4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- ઈન્ટરનેશનલ હેલ્પ એજની ભારતમાં સ્થાપના ક્યારે કરવામાં આવી હતી ?

A. 1960	B. 1975
C. 1976	D. 1978
- હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનાં સ્થાપક સેસિલ જેક્સન કોલ ભારતની મુલાકાતે કઈ સાલમાં આવ્યા હતા ?

A. 1971	B. 1974
C. 1975	D. 1978
- હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાનાં કેટલા મોબાઈલ હેલ્થ યુનિટ કાર્યરત છે ?

A. 152	B. 150
C. 200	D. 190
- હેલ્પ એજ કેટલા સભ્યો સાથે ભારતમાં વધુ વરિષ્ઠ નાગરિક સંગઠનો સાથે સંકળાયેલું છે ?

A. 10 લાખ	B. 5560
C. 5 લાખ	D. 20 લાખ

5. SAVEA- કયા કાર્યક્રમ સાથે સંકળાયેલું છે ?
 A. મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ માટે B. આરોગ્ય માટે
 C. સુરક્ષા માટે D. ઉપરોક્ત ત્રણેય માટે

4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. D. 1978
2. B. 1974
3. A. 152
4. B. 5560
5. A. મૂલ્ય નિષ્ઠ શિક્ષણ

4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- હેલ્પ : મદદ
- એઈજ : ઉંમર
- અધિકારો : વ્યક્તિનાં હક્કો
- કલ્યાણ : વ્યક્તિને સહાય કરવી
- કાઉન્સિલિંગ : પરામર્શ વાતચીત દ્વારા
- ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ : આપત્તિ વ્યવસ્થાપન
- એમ્પાવર : સશક્તિકરણ
- આજીવિકા સપોર્ટ : આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી

4.10 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાની સ્થાપનાનાં હેતુઓ અને તેની જરૂરિયાત પ્રવર્તમાન સમયનાં વૃદ્ધોની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાના કાર્યક્રમો વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.11 પ્રવૃત્તિ :

1. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાની પ્રવૃત્તિમાં તેની પ્રવૃત્તિ અને તેની અસરકારકતાનો ચાર્ટ બનાવો.
 2. હેલ્પ એજ ઈન્ડિયાને મળેલા એવોર્ડનો ચાર્ટ બનાવો.
-

4.12 કેસ સ્ટડી :

1. તમારા વિસ્તારમાં સિનિયર સિટીઝન કે વૃદ્ધોની મુલાકાત લઈ, તેમની સમસ્યા અને સમસ્યા નિવારણ માટેની સપોર્ટ સિસ્ટમ ઉદાહરણ સાથે વર્ણવો.
 2. પ્રવર્તમાન સમયમાં ભારતમાં વૃદ્ધો ઉપર થતાં અત્યાચાર, દૈનિક ન્યૂઝ પેપરના કટીંગને આધારે વર્ણવો.
 3. તમારા વિસ્તારમાં કરુણ પરિસ્થિતિમાં જીવતા વૃદ્ધોની પરિસ્થિતિને વાસ્તવિક વૃદ્ધની મુલાકાત યોજીને વિસ્તારથી વર્ણવો.
-

4.13 સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. Quality of life of Elderly in old age homes in India.
goel, Sushma (or.) and Gupta, Mayank Help age India, Oct. 2008
2. Living condition and Health status of Elderly in old age homes
Gunsekaran S. (or.) Krishnaveni Mathus
Help Age India oct. 2008.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

MSW-406

वृद्धो अने अपंग व्यक्तिओ
साथे सामाजिक कार्य

विभाग

3

अपंगता

अेकम-1 अपंगतानी व्याख्या, कारणो, प्रकार अने बंधारणीय जोगवाध

अेकम-2 विकलांग व्यक्तिओ (समान तक, अधिकारोनुं रक्षण तथा संपूर्ण भागीदारी)
धारो 1995

अेकम-3 नेशनल ट्रस्ट अेकट 1999

अेकम-4 अपंग व्यक्तिनो अधिकार अधिनियम-2016

ISBN : 978-93-91071-77-6

લેખક

ડૉ. કાંતિ પી. ત્રિવેદી	પ્રિન્સિપાલ શ્રી સાર્વજનિક એમ.એસ.ડબલ્યુ/બી.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, મહેસાણા
શ્રી જાગૃતિ પી. ત્રિવેદી	રિટાયર્ડ સ્ટેટ પ્રોગ્રામ ઓફીસર સંકલિત બાળવિકાસ યોજના ગુજરાત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. વિપીન મકવાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. નીતુ સૈની	મહેસાણા

પરામર્શક (ભાષા)

પ્રિ. ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
------------------------	--

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

“નાવ કાગજ કી ગહેરા હૈ પાની,
જિંદગી કી યહી હૈ કહાની,
ફિર ભી હર હાલમાં મુસ્કુરાકે,
દુનિયાદારી પડેગી નિભાની !”

માનવજીવનમાં માતા-પિતા માટે બાળકએ હૃદય સમાન હોય છે. પોતાના બાળક માટે માતા-પિતા ખૂબ જ સંવેદનશીલ હોય છે. પરંતુ જન્મથી કે આકસ્મિક કારણોસર શારીરિક ક્ષતિગ્રસ્ત કે માનસિક રીતે નબળું કે રોગગ્રસ્ત બનેલ બાળક માટે માતા-પિતાને અથાગ સ્નેહ હોય છે અને ઉક્ત પંક્તિમાં દર્શાવેલ ભાવાર્થ મુજબ પોતાના બાળક પર આવી પડેલી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે હસતાં હસતાં તેને સંભાળવો અને દુનિયામાં જીવવા - સ્વમાનભેર અને સક્ષમ બનાવવા દરેક માતા-પિતા સજજ હોય છે.

વિકલાંગ બાળકને નાનપણથી જ વિવિધ સમસ્યાઓ હોય છે. તેમની બેસવા / ઊઠવા, શૌચક્રિયા, ખોરાક ખવડાવવા ચાલતા કરવા વગેરે જેવી વિવિધ દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ કરાવવા માટે માતા-પિતા સતત આ બાળકની સાથે રહીને તેને સ્નેહથી સાચવે છે. શીખવે છે અને વારંવારની તાલીમથી તેને તૈયાર કરે છે.

આ બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેને પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા રોજગારલક્ષી તાલીમ માટે જે તે વિકલાંગ સંસ્થાઓનાં સંપર્ક કેળવી, મદદ મેળવીને બાળકને તેમાં દાખલ કરીને પગભર થવા તૈયાર કરે છે.

આપણા ભારતના સંવિધાનની જોગવાઈઓ મુજબ ભારતની સંસદે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા ધારો 1995 ઘડ્યો છે. જે 7 ફેબ્રુઆરી 1996થી અમલમાં આવ્યો છે. આ કાયદો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાન તકો પૂરી પાડવા માટે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે તથા તેમની સંપૂર્ણ સહભાગિતા પૂરી પાડવા માટેની એક પહેલ છે.

આ રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું સશક્તિકરણ અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા તે આ કાયદાનું ઉદ્દેશ્ય છે. આ કાયદાનું નિયમન અને અમલ કરનાર તંત્ર, વિકલાંગતા રોકથામ, શિક્ષણ, રોજગાર, હકારાત્મક પગલા, ભેદભાવ વિહિન અભિગમ તેમજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સંસ્થાઓને માન્યતા સંબંધી વ્યાપક જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કરવામાં આવે છે.

આ ઘટકનાં એકમ-2માં આપણા કાયદાએ માન્યતા આપેલ અપંગતાની વ્યાખ્યાઓની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. એટલે કે વિકલાંગતાનો પ્રકારો જેવા કે અંધત્વ અથવા દ્રષ્ટિ વિષયક ખામી, દ્રષ્ટિહીનતા અલ્પદ્રષ્ટિ, શ્રવણક્ષતિ, અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા, મંદબુદ્ધિતા અથવા માનસિક વિકાસમાં રૂંધાવે, માનસિક માંદગી, સ્વલીનતા, મગજનો પક્ષઘાત, (એરેબલ પલ્પિ) અને બહુ વિકલાંગતા

જેવા વિવિધ વિકલાંગતાના પ્રકારોની વ્યાખ્યાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ વિકલાંગતાના કારણે જેવા કે પોલિયો આયોડિનની ખામી, શ્વસનતંત્રનો ચેપ, અકસ્માત, હિંસાને કારણે, રક્તપિત્ત, અમુક પ્રકારના કૃમિ, હાડકાં અને સાંધાનો ટી.બી., મગજનો લકવો જેવા વિવિધ કારણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ વિવિધ વિકલાંગોના પ્રકારો, તીવ્રતા તથા અપંગ વ્યક્તિઓ અને તેમના પરિવારો પર તેની અસરો અને પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તર પર વિકલાંગોની રોક થામ અંગે સક્રિય સારવાર અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અપંગ વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની ગેરસમજો અને સામાજિક વલણો અંગે આ એકમમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ વિષે સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

એકમ-2માં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સમાન તકો અને અધિકારોનું રક્ષણ તથા સંપૂર્ણ સહભાગીતાનો ધારો 1995ની વિસ્તૃત છણાવટ કરવામાં આવી છે. આ કાયદા અંતર્ગત વિકલાંગોનો 18 વર્ષની વય સુધી યોગ્ય પર્યાવરણમાં મફત શિક્ષણની સુવિધા પૂરી પાડે છે. વિકલાંગ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ સામાન્ય બાળકોની સાથે જ પૂરું પાડવામાં આવે છે જેમાં આવા બાળકોને પુસ્તકો, ગણવેશ અને અન્ય સામગ્રી તથા શિષ્યવૃત્તિઓ પણ આપવામાં આવે છે. નિયમિત વર્ગોમાં હાજરી માટે પરિવહન સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક શિક્ષણની તાલીમો, તથા સ્વરોજગારીની તકો મળે તે માટેની તાલીમો સ્વૈ-સંસ્થાઓ મારફત આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તમામ પ્રકારનાં વિકલાંગો માટે 3 ટકા અનામત સીટની જોગવાઈ છે. જે વિકલાંગ બાળકોને સાધન સહાયની જરૂર હોય તેને જરૂરી ઉપકરણો વિના મૂલ્યે પૂરા પાડવામાં આવે છે.

આ ઘટકના એકમ-3માં રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ ફોર વેલ્ફેર ઓફ પર્સન્સ વીથ ઓટીસમ સેરાબ્રલ પલ્સ, મેન્ટલ અટાર્ડેશન અને મલ્ટિપલ ડિસએબિલિટી એકમ - 1999ની વિસ્તૃત છણાવટ કરવામાં આવી છે. આ એક્ટ તા. 30-12-1999થી અમલમાં છે. જેમાં ઓટિઝમ સેરેબ્રલ પાલ્સી, માનસિક વિકલાંગતા અને મલ્ટિપલ ડિસએબિલિટીવાળા વ્યક્તિઓને લગતી કલ્યાણ દ્વારા યોજનાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. વિકલાંગતા અને મલ્ટિપલ ડિસએબિલિટીવાળા વ્યક્તિઓને સ્વતંત્ર રીતે સમુદાયની અંદર નજીકમાં રહેવાની ક્ષમતા વિકસાવવા, પરિવારમાં રહેવા માટેની સુવિધાઓ વિકસાવવા કુટુંબમાં કટોકટીનો સમય દરમિયાન સેવા પ્રદાન કરવા કૌટુંબિક સપોર્ટ ન ધરાવતા વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓ નિવારવા માતા-પિતા, વાલીના મૃત્યુની ઘટનામાં સંભાળ અને રક્ષણ માટેના પગલા ભરવા રક્ષણની આવશ્યકતાવાળા વ્યક્તિઓ માટે વાલીઓ અને ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂકની પ્રક્રિયા વિકસાવવા માટેની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

આ ઘટકના એકમ -4માં વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના અધિકારો માટે જો અધિનિયમ - 2017ની છણાવટ કરવામાં આવી છે. 6 ડિસેમ્બર, 2016ના દિવસે ભારતીય સંસદ દ્વારા વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના અધિકારો માટેનો અધિનિયમ - 2016 પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદામાં એક મહત્વપૂર્ણ બાબત એ કહેવામાં આવી છે કે યથાયોગ્ય સરકારે એ બાબત સુનિશ્ચિત

કરશે કે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ સમાનતાનો અધિકાર તેની કે તબીબી સત્યનિષ્ઠા માટે અન્યો સાથે સમાન રીતે અને ગૌરવપૂર્ણ અને સન્માનપૂર્ણ જીવનનો અધિકાર ભોગવે સરકારે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને તેમની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેને યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડવા જરૂરી પગલાં ભરવાની જોગવાઈ છે શહેરી વિસ્તારો અને ગ્રામીણ વિસ્તારોનો છેક છેવાડે રહેતા બીજા લોકોને પણ સ્વાવલંબી બનાવવાની જોગવાઈ છે.

આમ, આ વિભાગ દ્વારા આપણે અપંગતાની વ્યાખ્યાથી શરૂ કરીને તેના પ્રકારો, અસરો, તીવ્રતા તથા વિવિધ સમસ્યાઓ વિકલાંગતા ઉદ્ભવવાના કારણે આ તમામ બાબતોની વિસ્તૃત જાણકારી આપી શકીએ છીએ તે ઉપરાંત વિકલાંગોનો શિક્ષણ, તાલીમ, વ્યવસાયિક તાલીમ, સ્વરોજગારી વગેરે બાબતોની સંપૂર્ણ જાણકારી વિદ્યાર્થીઓને આપી શકીએ છીએ તથા વિકલાંગો માટેના અધિનિયમોની સવિસ્તાર ચર્ચા કરી છે. જે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સંપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે જેનો અભ્યાસ કરીને સમાજકાર્યના આ સંવેદનશીલ ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક કામગીરી કરવા વિદ્યાર્થી સક્ષમ બની શકે છે.

ઘટકના હેતુઓ :

1. વિકલાંગ વ્યક્તિનાં કલ્યાણ માટે કાર્ય કરવા માટે વિકલાંગતાના પ્રકારો, તેની તીવ્રતા તથા તેમનાં પરિવારો પર અસર અંગે સમજાણ કેળવવી જરૂરી છે.
2. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો પૂર્નવસન માટે કાયદાકીય જોગવાઈઓને જાણવી અને સમજવી જરૂરી છે.
3. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સામાજિક પુર્નવસન માટે એક ગૌરવપૂર્વક જીવી શકે તેના માટે સરકારી, કલ્યાણકારી યોજનાઓ, સ્વૈચ્છેક સંસ્થાઓ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓના સમન્વય જાણવો જરૂરી છે.
4. વિકલાંગ વ્યક્તિ સમાજનાં અન્ય વ્યક્તિ જેમ જ સામાન્ય જીવન જીવે અને વિકાસની તમામ તકો તેને મળી રહે તે માટેનો કાયદાઓ અને તેનું અમલીકરણનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

: એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમના હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 અપંગતાની વ્યાખ્યાઓ
- 1.3 અપંગતાના કારણો
- 1.4 વિવિધ વિકલાંગોના પ્રકારો અને તીવ્રતા અને અપંગ વ્યક્તિઓ અને તેમના પરિવારો પરની તેમની અસર
- 1.5 પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તર પર વિકલાંગોની રોકથામ
- 1.6 અપંગ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ગેરસમજો અને સામાજિક વલણ
- 1.7 બંધારણીય જોગવાઈઓ
- 1.8 ઉપસંહાર
- 1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ
- 1.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.12 સ્વાધ્યાય લેખન
- 1.13 પ્રવૃત્તિ
- 1.14 કેસસ્ટડી
- 1.15 સંદર્ભ ગ્રંથ

1.0 એકમના હેતુઓ :

- અપંગતાની કરુણ અસહાય હાલત વિશે જાણવું.
- અપંગતા એટલે શું તેમજ તેના પ્રકારોથી અવગત થવું.
- અપંગતા માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ વિશે જાણવું.
- અપંગ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ગેરસમજો અને સામાજિક વલણો જાણવા.
- વિકલાંગતાના લીધે તેમના પરિવાર પર થતી અસરોનો અભ્યાસ.

1.1 પ્રસ્તાવના :

શારીરિક માનસિક ખોડ ખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિને વિકલાંગ કહેવાય અને શારીરિક માનસિક ખોડખાંપણને લીધે પેદા થતી અસમર્થતાને વિકલાંગપણું કહેવાય વિકલાંગપણું એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે. ભારતમાં 1991માં વસ્તીના 1.9 ટકા લોકો વિકલાંગપણું ધરાવતા હતા, એટલે કે 16.15 મિલિયન વિકલાંગો હતા અને દર વર્ષે અંદાજે 7.5 લાખનો તેમાં વધારો થાય છે.

એક સમય એવો હતો કે વિકલાંગોને કુંટુબ અને સમાજથી અલગ પાડી દેવાતા હતા અને તેમના પ્રત્યે માનવતા પૂર્ણ વ્યવહાર થતો ન હતો. તેઓ સમાજમાં અધિકારોના ભોગવટાથી વંચિત બની જતા એટલું નહીં પરંતુ તેમના અધિકારોને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી ન હતી. વિકલાંગો પણ માણસ છે આથી તેમના અધિકારોની અવગણના થઈ શકે નહીં.

દુનિયાના બધા દેશોમાં વિકલાંગોના મૂળભૂત અધિકારોને સ્વીકૃતિ મળવાથી તેમના સામાજિક દરજ્જામાં સુધારો થયો છે. આજે સરકાર અને સમાજ વિકલાંગો કલ્યાણને માનવ સંસાધનનો ભાગ ગણે છે. 1948ના માનવ અધિકાર પત્રની ઘોષણામાં વિકલાંગોની સલામતીના અધિકારને સ્વીકૃતિ મળી છે. 1992માં બેઈજિંગ ખાતે એશિયા અને પેસિફિકના આર્થિક અને સામાજિક પંચની મળેલી સભાએ વિકલાંગ લોકોની પૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતાની જાહેરાત કરી ભારતે આ જાહેરાતને સ્વીકૃતિ આપી ભારતે વિકલાંગોને સમાજમાં સમાન તકો મળે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સામાન્ય લોકોની જેમ તેમની પૂર્ણ ભાગીદારી શક્ય બને તેવો સર્વત્રાહી કાયદો 1995માં ઘડ્યો અને તે 1990થી અમલમાં આવ્યો. આ કાયદાને અનુલક્ષીને વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની શિક્ષણ, રોજગારી અને સામાન્ય જીવન જીવવામાં સહાયક બનતાં સાધનો પૂરા પાડવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

અપંગ વ્યક્તિઓની એક સાર્થ ભૌમિક સમસ્યા છે. ઈસ. 1948માં અમેરિકાએ જાપાનના હિરોસીમા નાગાસાકી શહેર ઉપર અણુ બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો તે સમયે ત્યાં મોટી તારાજી સર્જાઈ હતી અને મોટા પ્રમાણમાં જીવ મૃત્યુ પામ્યા હતા અને આટલા વર્ષ પછી પણ હજી તેની અસર વર્તાઈ રહી છે. આજે તે વિસ્તારમાં જન્મનાર બાળકો પણ ખોડખાંપણવાળા જન્મે છે.

“અનુભવ દુઃખનો કંઠો હૃદયમાં

વાગશે જ્યારે પરાઈ

પીઠની પુરી કદર દિલને થશે ત્યારે”

અપંગ વ્યક્તિઓની હાલત દયાજનક હોય છે. બસોની મુસાફરીમાં તેઓને ઘણા જ કડવા અનુભવો થાય છે. જેમ કે કંડક્ટર તરફથી કે અન્ય મુસાફરી કરતા લોકો મારફત દુર્લ્લભ થાય છે, પરંતુ હમણા હમણા ફરિયાદો વધી જતા સરકારશ્રીએ અંધજનોને જેમ કાયમી પાસ મુસાફરી માટેના મળી રહે છે તે મુસાફરીની આપલે થાય છે તે મુજબ નવિન કાર્ડ 40% વાળા અપંગોને મફત મુસાફરી માટેના પાસ 80% કે તેથી વધારે ટકાવારી ધરાવતા અપંગોને સહાયક એવી સુવિધા દ્વારા મુસાફરી આપીને અપંગોની હાલાકીનો અંત આવ્યો છે.

1.2 અપંગતાની વિભાવના / વ્યાખ્યાઓ :

“કોઈપણ વ્યક્તિમાં અસ્થિ વિષયક શારીરિક ક્ષતિ રોગ, ઈજા કે અકસ્માત દ્વારા ઉદ્ભવતી કાર્યક્ષમતાની અપૂર્ણતાને લીધે સ્વતંત્ર રીતે હલન ચલનમાં તકલીફ ઉદ્ભવે તે શારીરિક વિકલાંગતાને અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા કહેવાય છે.”

“વિકલાંગ એટલે ખંડિત કે અસમર્થ અંગે એટલે હાથ, પગ, આંખ, કાન અને મગજ વગેરે અંગો આવા કોઈ એક કે વધુ અંગો ખોડખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિને વિકલાંગ કહેવાય છે.”

1.3 અપંગતાના કારણો : (વિકલાંગતાના કારણો)

1. પોલિયોના કારણે
2. આર્થરાઈટિસના કારણે
3. આંચકી આવવી, મગજનો તાવ આવવો.
4. કરોડની વિકૃતિ આવવાથી
5. જન્મ સમયે પુરતો ઓક્સિજન ન મળવો અથવા તો મગજનો લકવો થવાથી.
6. સ્નાયુપેશીઓનું નબળું બંધારણ હોવું.
7. હાડકાંનું સંપૂર્ણ બંધારણ અને તેને કારણે આવતી વિકૃતિ
8. હાડકાં અને સાંધાનો ટી.બી.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના સંશોધન અહેવાલમાં ખાસ કરીને વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગતાના કેટલાંક સર્વ સામાન્ય કારણો દર્શાવ્યા છે. ઘનશ્યામ પાંડાએ આ કારણો સંક્ષિપ્ત નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે.

1. આયોડિનની ખામી :

વિકલાંગતા માટે આ કારણ ઘણું અસરકારક જણાયું છે. દુનિયાના 118 દેશોમાં આયોડિનની ખામી કોઈને કોઈ પ્રકારની વિકલાંગતામાં પરિણમી હોવાનું જણાયું છે. મંદબુદ્ધિ, શારીરિક વિકલાંગતા, શ્રવણશક્તિની વિકલાંગતા, વાણીની વિકલાંગતા અને હલન ચલનની વિકલાંગતા એમ બધા પ્રકારની વિકલાંગતાના કુલ 1 લાખ 20 હજાર કિસ્સાથી પણ ધારે આયોડિનની ખામીનું પરિણામ હોવાનું જણાયું છે.

2. વિપરીત આર્થિક સામાજિક સંજોગો :

આ કારણ વિશ્વ વ્યાપી છે. ખાસ કરીને ગરીબો વિપરીત આર્થિક - સામાજિક સંજોગોના કારણે વિકલાંગતાનો ભોગ બને છે. કારણ કે તેઓ ગરીબીને કારણે અદ્યતન તબીબી સારવાર મેળવી શકતા નથી. 5 વર્ષની નીચેની વયના 2.4 મિલિયન બાળકો રસીકરણથી અટકાવી શકાય તેવા રોગોને કારણે અમુક પ્રકારની વિકલાંગતાનો ભોગ બન્યા હોવાનું જણાવ્યું છે.

3. શ્વસનતંત્રનો ચેપ :

આ શ્વસનતંત્રનો ચેપ પણ વિશ્વવ્યાપી છે. આના શ્વસનતંત્રના ચેપના લીધે નાની વયના બાળકો વિકલાંગતાનો ભોગ બનેલ છે.

4. અકસ્માત, હિંસા અને આત્મહત્યાના નિષ્ફળ પ્રયાસ :

અકસ્માતોથી ઘણા લોકો વિકલાંગતાનો ભોગ બને છે. અનેક વિધ હિંસાઓના વધવાના કારણે પણ વિકલાંગતા આવે છે. તેમજ આત્મહત્યાના નિષ્ફળ પ્રયાસથી ઘણા લોકો કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વિકલાંગતાનો ભોગ બને છે.

5. રક્તપિત્ત :

દુનિયામાં અનેક લોકો રક્તપિત્તથી પીડાતા હોય છે. પરંતુ જ્યારે રક્તપિત્ત મટી ગયા પછી પણ ઘણી વ્યક્તિઓમાં હાથ કે પગમાં સંવેદન શીલતાના અભાવવાળી સ્થિતિ રહેવા પામી હોય છે.

6. અમુક પ્રકારની ઓછી દૃષ્ટિ :

ઓછી દૃષ્ટિની અમુક પ્રકારની ખામીમાં સારવાર પછી પણ દૃષ્ટિમાં ખામી રહેવા પામે છે. 34 દેશોમાં આ કારણ દૃષ્ટિની વિકલાંગતામાં પરિણમતું હોવાનું જણાય છે. અંદાજે અનેકવિધ વ્યક્તિઓને આ વિકલાંગતા ધરાવે છે.

7. અમુક પ્રકારના કૃમિ :

ગ્રીનીફાર્મ તરીકે ઓળખાતા કૃમિ વિકલાંગતા પેદા કરે છે. દુનિયામાં લોકો ગ્રીની વોર્મના કારણે અમુક પ્રકારે વિકલાંગ બન્યા હોવાનું જણાયું છે. ભારતમાં ગ્રીનીવોર્મનો રોગ નાબુદ કરવામાં આવ્યો છે. આ રોગોનો છેલ્લો કિસ્સો 1996માં નોંધીયો હતો ત્યાર પછી આવો કિસ્સો જોવા મળેલ નથી.

8. મગજનો અપૂર્ણ વિકાસ :

બાળકોના મગજનો વીલંબિત વિકાસ થાય તો મગજનો અપૂર્ણ વિકાસ થાય છે અને તે બુદ્ધિમંદતા અને માનસિક વિકલાંગતામાં કે મનો શારીરિક વિકલાંગતામાં પરિણમે છે. મગજના વીલંબિત વિકાસને લીધે વિશ્વમાં ફેફસાં કે વાઈરસના રોગથી પીડાતા અનેક વ્યક્તિઓ છે અને 121 મિલિયન લોકો માનસિક બીમારી કે બુદ્ધિમંદતાને ભોગ બન્યા છે.

1.4 વિવિધ વિકલાંગોના પ્રકારો :

1. અંધત્વ, દૃષ્ટિહીનતા
2. અલ્પદૃષ્ટિ
3. રક્તપિત્ત રોગમાંથી સાજી થયેલ વ્યક્તિ
4. શ્રવણ ક્ષતિ
5. અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા
6. મંદબુદ્ધિતા માનસિક વિકાસ સંધાવો
7. માનસિક માંદગી
8. સ્વલીનતા
9. મગજનો પક્ષપાત (સેરબ્રલ પાલ્સી)
10. બહુવિકલાંગતા નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ હેઠળ આવરી લેવાયેલ વિકલાંગતા

1. અંધત્વ / દૃષ્ટિહીનતા :

એવી સ્થિતિનો સંદર્ભ સૂચવે છે જ્યાં વ્યક્તિ નીચેની સ્થિતિઓમાંથી કોઈ એકથી પીડાતી હોય એટલે કે દૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ અભાવ અથવા

સુધારક કાચ મૂકેલી સારી આંખની દૃષ્ટિની સક્ષમતા 6/60 અથવા 20/200 (સ્નેલન) થી વધુ ન હોય અથવા

દૃષ્ટિના ક્ષેત્રની મર્યાદા સામની દિશામાં 20 અંશ કોણ જેટલી અથવા તેથી વધુ ખરાબ હોય.

2. અલ્પ દૃષ્ટિ વ્યક્તિ :

અલ્પ દૃષ્ટિ એટલે સારવાર અથવા પ્રામણિક વકીભવનમાં ક્ષતિ સુધારા પછી પણ દૃષ્ટિની કામગીરી ક્ષતિ હોય તેવી વ્યક્તિ પરંતુ જે અથાયોગ્ય સહાયક ઉપકરણ સાથે દૃષ્ટિનો કાર્યના આયોજન અને અમલ માટે ઉપયોગ કરે છે અથવા ઉપયોગ કરવાને સક્ષમ છે.

3. રક્તપિત્ત :

રોગમાંથી સાજી થયેલ વ્યક્તિ એટલે કોઈપણ વ્યક્તિ જે રક્તપિત્તથી સાજી થયેલો છે, પરંતુ

- હાથ અને પગમાં સંવેદનના લોપ ઉપરાંત આંખ અને આંખની પાંપણોનો સંવેદન લોપ અને હળવો આંશિક લકવો પરંતુ કોઈ પ્રગટ કુરુપતા નહીં.

- પ્રગટ કુરુપતા અને હળવો આંશિક લકવો પરંતુ સામાન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા રોકાણ થઈ શકે તેવું તેમના હાથ અને પગોમાં પુરતું હલનચલન હોવું.

- અંતિમ કક્ષાની શારીરિક કુરુપતા તેમજ વધેલી વય જે તેને ઉપજાઉ વ્યવસાય કરવા અટકાવે, તેનાથી પીડાતી હોય અને અભિવ્યક્તિ રક્તપિત્ત સાજી થઈ ગયેલનું અર્થઘટન આ સંદર્ભમાં કરવું.

- એટલે સંભાષણ (વાતચીત)ના ધ્વનિ આવર્તનની મર્યાદામાં સારા કાનમાં 60 ડેસિબલ્સ કે તેથી વધુનું નુકસાન થવું.

4. અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા :

વિકલાંગતા એટલે અવયવોના હલનચલનના ઘણા બધા નક્કર પ્રતિબંધ તરફ દોરી જતી હાડકાં, સાંધા અને સ્નાયુઓની અસમર્થતા અથવા મગજના લકવાનું કોઈ સ્વરૂપ.

મગજનો લકવો (સેરેબ્રલ પાલ્સી) એટલે પ્રસ્તુતી પૂર્વ પ્રસૂતિ દરમિયાન કે શિશુ વિકાસના સમય દરમિયાન મગજનો હુમલો અથવા ઈજા થવાને કારણે નીપજેલી અતિ અસામાન્ય હલનચલન અંકુશની અંગસ્થિતિનું લક્ષણ હોય તેવી વ્યક્તિની બિન-પ્રગતિશીલ સ્થિતિઓનો સમૂહ.

5. મંદ બુદ્ધિતા / માનસિક વિકાસ રૂંધાવો :

રૂંધાવો એટલે વ્યક્તિના મનના વિકાસની થંભી ગયેલી અથવા અપૂર્ણ સ્થિતિ જે વિશેષ રીતે બુદ્ધિના સામાન્ય કરતા ઓછી હોવાનું લક્ષણ ધરાવતી હોય (બુદ્ધિની ઉપસામાન્યતાનું લક્ષણ ધરાવતી હોય.)

6. માનસિક માંદગી :

માનસિક માંદગી એટલે માનસિક વિકાસના રૂંધાવા (મંદબુદ્ધિતા) સિવાયની કોઈ માનસિક વિકસવાદી સ્થિતિ, વિકલાંગ વ્યક્તિ એટલે તબીબી સત્તા મંડળ દ્વારા પ્રમાણિત કર્યા મુજબની 40 ટકા કરતા ઓછી નહીં એવી વિકલાંગતાથી પીડાતી કોઈપણ વ્યક્તિ ગંભીર વિકલાંગતાવાળી વ્યક્તિ એટલે એક અથવા વધુ વિકલાંગતાઓના 80 ટકા અપંગ અથવા વધુ ટકા હોય તેવી વ્યક્તિ.

7. શ્રવણ ક્ષતિ :

વિકલાંગતાના પ્રકારમાં શ્રવણ ક્ષતિનાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ ક્ષતિ જ્યારે બાળક જન્મ થયો હોય ત્યારે પણ થાય છે અને જ્યારે વ્યક્તિની ઉંમર થાય ત્યારે પણ આ ક્ષતિ જોવા મળતી હોય છે. આ ક્ષતિમાં વ્યક્તિને સાંભળવામાં તકલીફ પડતી હોય છે.

- તીવ્રતા અને અપંગ વ્યક્તિઓ અને તેમના પરિવારો પરની તેમની અસરો :

હાલના સંદર્ભમાં જોઈએ તો શારીરિક અપંગતાને લીધે અપંગતાને ઘણી મુશ્કેલીઓ પરિવારને પડતી હોય છે. જેમાં આપણે નીચે મુજબ જોઈએ :

1. શારીરિક મુશ્કેલીઓ :

શારીરિક અપંગતાને કારણે તેની શારીરિક મુશ્કેલી ઘણી હોય છે. શરીરના એક કે બે અંગે ખોટા પડવાને કારણે તે મોટા ભાગની કાર્ય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકતો નથી. તેમને બેસવા ઊઠવામાં હરતા-ફરતામાં તથા બીજી કોઈ કામગીરી કરવા માટે તેઓ યોગ્ય રીતે ભાગીદાર થઈ શકતા નથી. તેનું મુખ્ય કારણમાં તેની શારીરિક અપંગતા હોય છે. શારીરિક અપંગતાને કારણે તે બહાર પણ ફરી શકતો નથી. જેના કારણે તે માનસિક રીતે ઘણું બધું સહન કરવું પડે છે. આમ તેમના પરિવારના સભ્યોને પણ અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે.

2. સામાજિક મુશ્કેલીઓ :

દરેક વ્યક્તિનું સામાજિકરણ થવું વ્યક્તિ માટે ખૂબ જ મહત્વનું બની જાય છે. કારણ કે વ્યક્તિ સમાજ માટે સમાજમાં રહે છે. સમાજના બધા રીત રીવાજો, રૂઢિઓ વગેરે જેવા સમાજના માળખામાં રહેવાથી વ્યક્તિનું સામાજિકરણ થાય છે અને સામાજિકરણથી વ્યક્તિના વિકાસ માટેનો રસ્તો મળી જાય છે. સમાજમાં જે વર્તન વ્યવહાર થતો હોય છે તે આવો શારીરિક અપંગોને વેઠવું પડે છે. આમ આની સામાજિક મુશ્કેલીઓના કારણે જે અપંગ વ્યક્તિઓ હોય છે તેમના કુટુંબના સભ્યોને અનેક વિધ અસરો જોવા મળે છે. તેમાં સામાજિક રીતે ભેદભાવ પણ જોવા મળતો હોય છે.

3. આર્થિક મુશ્કેલીઓ :

શારીરિક અપંગતાને કારણે તેની વૈવાહિક મુશ્કેલી પણ નડે છે. કારણ કે શારીરિક અપંગતાને કારણે તેને લગ્ન માટે યોગ્ય પાત્ર મળે શકતું નથી જેને કારણે ક્યારેક તેને આખી જિંદગી પણ જીવનસાથી વગર રહેવું પડે છે અને તેને લગ્ન જીવનમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે છે. આમ, તેના માતા-પિતા કે પરિવારજનો આખી જિંદગી તેની પાસે નથી રહેતા જન્મ થયો છે તો મૃત્યુ નિશ્ચિત છે તેમ તેને ભવિષ્યમાં લગ્ન ન થયા હોય તો રોટી, કપડાં અને મકાન માટે અનેકવિધ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે.

તેમજ જો અપંગ વ્યક્તિ કુટુંબમાં હોય તો તેની સાર સંભાળ માટે આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ જોવા મળે છે.

1.5 પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તર પર વિકલાંગોની રોકથામ :

- વિકલાંગતા આવતી રોકવા માટે તમામ ગ્રામજનોને પોલિયો, રસીકરણ, વિટામિન એ અને અંધત્વ વિશે માહિતી આપતી.
- વિકલાંગતા અટકાવવા માટે મહિલાઓ અને દંપતીઓને પ્રસૂતિ અગાઉ, પ્રસૂતિ દરમિયાન અને પ્રસૂતિ પછી સુરક્ષિત માતૃત્વ અને બાળ સંભાળની જાણકારી અને સેવાઓ આપવી અને તે દ્વારા વિકલાંગતાને અટકાવવાના કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ શકાય. (દા.ત. આર.સી.એસ. કાર્યક્રમ)
- વિકલાંગતા વ્યક્તિઓને અને તેમના સંબંધિઓને વિકલાંગતા આગળ વધી અટકાવવા જરૂરી પગલા લેવા અને માર્ગદર્શન આપવું.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું તેમના સંબંધિઓ સાથે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર ખાતે લઈ જઈ અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રના તબીબી અધિકારી દ્વારા દરેક વિકલાંગતા લાભાર્થી કાર્ડ દ્વારા સારવાર માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓના પુનર્વસન માટેની જરૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવી આપવી તેમજ સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા જરૂરી પુનર્વસન સેવા માટે સંદર્ભ સેવા પુરી પાડવી.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને મળી શકે તેવા તમામ આર્થિક, સામાજિક, વ્યક્તિગત લાભો તેમને મળે તે માટે તેમને મદદરૂપ થવું. (દા.ત. શિક્ષણનો હક્ક).
- વિકલાંગતા અંગેનું સરકારી પ્રમાણ પત્ર અને વિવિધ લાભો માટેના પ્રમાણ પત્રો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સરળતાથી મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી. (દા.ત. મુસાફરી માટે સગવડો, પ્રમાણપત્રનું સ્થળ)
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મહિલા મંડળ અને ગ્રામ પંચાયતના સભ્યોની મદદ લેવી.
(દા.ત. સામાજિક પ્રશ્નો જેવા કે વિવાહ સંબંધી લગ્ન છૂટાછેડા વગેરે.)
- લોક સંપર્ક કરી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષમ તથા સંપૂર્ણ સહભાગિતા) ધારા 1995 હેઠળની યોજનાઓનો અસરકારક અમલ થાય તે જોવું પોતાના વિસ્તારમાં વિકલાંગતા વિશે લોક જાગૃતિના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા.
- આમ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તર પર વિકલાંગોની રોકથામ ઉપરોક્ત મુજબ થવી જોઈએ.

1.6 અપંગ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ગેરસમજો અને સામાજિક વલણો :

અપંગ વ્યક્તિ એટલે એવી વ્યક્તિ કે જેમાં કરવા ફરવાની કામગીરી કરવામાં પોતાને વિકાસની અંદર પોતાની શારીરિક અયોગતાના કારણે તે પોતે માનસિક રીતે મુંઝવણમાં મુકાય જાય છે કે પોતાની અપંગતાના કારણે આ પરિવારમાં બોજારૂપ છે તેવું એ મનોમન નક્કી કરી નાંખે છે. એટલે કે પોતે અપંગ છે એટલે કોઈ કામગીરી કરી શકવાના નથી એને કારણે તે પરિવાર ઉપર આધાર રાખે છે. આમા પરિવારના સભ્યો ક્યારેક અપંગ વ્યક્તિને ઠપકાને પાત્ર બનાવે છે. આ વખતે અપંગતાની માનસિક સ્થિતિ એટલી નબળી પડી જાય છે કે જેના કારણે તેમના માનસિક વિચારણા કરી નાખે છે. જેના કારણે માનસિક લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે તે પોતાને આત્મદોષી માને છે.

અપંગ વ્યક્તિઓને પોતાની અપંગતાના કારણે કરવા ફરવા કે એકબીજા સાથે કરવા ફરવા શરમ અને સંકોચ અનુભવતા હોય છે. જ્યારે આવી બધી મુશ્કેલીઓના કારણે તેને સમાજમાં સ્થાન મળી શકતું નથી. સમાજમાં પોતાનું સ્થાન હોવાને કારણે પોતે પોતાની લઘુતાગ્રંથિ બાંધી લે છે. સમાજને મારી જરૂર નથી અને દોષ પોતાની અપંગતાનો ગણાય છે.

ક્યારેક ક્યારેક ધાર્મિક પ્રસંગો તેમજ લગ્ન પ્રસંગો તથા સમાજના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં તે પોતાનું સ્થાન ગુમાવી બેસે છે. જેના કારણે તે મનને આનંદ કે પ્રફુલ્લિત રાખી શકતો નથી અને જીવનનાં બધા જ આનંદ ગુમાવી બેસે છે. જેના કારણે તેના મનમાં નવા વિચારો તથા નવા વલણોનો અભાવ જોવા મળે છે.

ક્યારેક સમાજના લોકો પણ આવા અપંગ વ્યક્તિઓના પોતાની શારીરિક રીતે આવી સ્થિતિ હોય છે. જેના કારણે સમાજના લોકો તેમને બીજા નામથી બોલાવતા હોય છે જેમ કે લંગડા, કાણો વગેરે જેવા શબ્દો વાપરતા હોય છે. આમ અપંગ વ્યક્તિઓ આવી શારીરિક સ્થિતિને કારણે મજબૂર બને દે છે અને જીવનની અંદર ઘણી મુશ્કેલીઓ ટીકા વગેરે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણું બધું સહન કરવું પડે છે. તેના માનસિક વિકાસમાં અવરોધ આવે છે અને મનોમન હતાશા અનુભવે છે.

શારીરિક અપંગોની સમાજશાસ્ત્રી રીતે જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે એક તો અપંગોની સંખ્યાની રીતે જોતા સમાજ સાથે ગુંથાયેલ છે અને પોતાની શારીરિક અશક્તિઓના કારણે તેને સમાજમાં ભાગરૂપ ગણવામાં આવે છે. તેવો એક અભિપ્રાય છે. કારણ કે શારીરિક અશક્તિને કારણે તેઓ સમાજના અન્ય સભ્યોની જેવી સામાજિક ભૂમિકાઓ વાસ્તવિક રીતે ભજવી ન શકે તે સ્વાભાવિક છે. તેમની પાસે સમાજના અન્ય સભ્યો જેવી ભૂમિકા ભજવવાની અપેક્ષા પણ રાખી શકાય નહીં. છતાં જાણ્યે અજાણ્યે સરખામણી થતી હોય છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી હકીકત એ છે કે સમાજના અને કુટુંબના સભ્યો અપંગતાને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી નિહાળે છે. જેવા કે કુતુહલભર્યું વલણ ઉપરાંત ઉત્તેજિત વલણ, નિંદાખોર વલણ અને છેલ્લે સમાજશાસ્ત્રીય વૈજ્ઞાનિક વલણ વિકાસ પામતા અભિગમોમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે. તે ઘણું ધીમું છે.

આમ, છતાં સામાન્ય નિરીક્ષકો દ્વારા જાણવા મળે છે. સમાજ અપંગો તથા તેમની અપંગતાઓને વિભિન્નતા અને ટીકાત્મક દૃષ્ટિ એ જોતા હોય છે. કેટલાંક લોકો નામને લાચાર, બિચારા, નિઃસહાય તરીકે જુએ છે. ઉપેક્ષા કરતાં હોય છે. ચિપકતા હોય છે. જેમ કે પગની અપંગતાવાળા વ્યક્તિને લંગડો દૃષ્ટિહીનને આંધળો, બાડો, કાણો વગેરે સંબોધન કરતાં હોય છે. ઉપરની બન્ને પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં કારણે અપંગ વ્યક્તિઓના માનસ ઉપર અસર થાય છે. તે સ્વાભાવિક છે પોતે સામાન્ય ભૂમિકાઓ ભજવી શકતા નથી અને સમસ્યા ઉદ્ભવે છે.

જ્યારે સમાજ જીવનમાં લગ્નમાં પાત્ર મેળવવા પસંદગીના ધોરણો બદલાયા છે. વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓને વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે. સામાન્ય વ્યક્તિઓને પણ પાત્ર મેળવવામાં વધારે મુશ્કેલીઓ પડે છે, ત્યારે આવા અપંગ માણસોને પાત્ર મેળવવામાં વધારે મુશ્કેલી પડે તે સ્વાભાવિક છે. કુટુંબના સભ્યોની લાગણી પણ સરખામણીની દૃષ્ટિએ આ લોકો માટે ઓછી હોય એવું બને.

1.7 બંધારણીય જોગવાઈઓ :

દૃષ્ટિહીન, શ્રવણમંદ, અસ્થિ વિષયક, માનસિક ક્ષતિ, નિરાધાર વૃદ્ધ ભાઈઓ - બહેનો તથા વિધવા બહેનો અનાથ બાળકો માટેની ગુજરાત ભારત સરકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓ ગુજરાત સરકારે અને ભારત સરકારે સમાજના દરેક વર્ગના લોકો માટે કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. તેમાં સમયાંતરે વધુ ઉદારતા બતાવી વધુ લોકોને લીધા છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણ માટે અને વિકાસની મુખ્યધારામાં તેમની સહભાગિતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે વિવિધ કાયદાઓમાં વિવિધ જોગવાઈઓ થઈ છે.

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સંબંધકર્તા કાયદાઓ :

1. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાનતકો, અધિકારોનું રક્ષણ તથા સંપૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો - 1995
The person with disabilities (equal opportunities, protection of rights and full participation) 1995.

2. સ્વ-લીનતા, મગજનો પક્ષપાત, મંદબુદ્ધિ અને બહુવિકલાંગતા પીડિત વ્યક્તિના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ અંગેનો ધારો 1999.

The National trust for the Welfare of persons with autism, cerebral palsy, Mental retardation and multiple disabilities act 4406 1999

3. વિકલાંગતા ધરાવતાં લોકોના હક્કો - 2016.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાનતકો, અધિકારોનું રક્ષણ તથા સંપૂર્ણ સહભાગિતા) ધારો 1995, સામાન્ય રીતે આ કાયદો વિકલાંગતા ધારો કે પછી પીડબલ્યુડી એક્ટ તરીકે ઓળખાય છે. આ અધિનિયમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણની નેમ ધરાવે છે. સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા જેવા ત્રણ શબ્દ પ્રયોગ જ કાયદાના ઈરાદા વિશે સ્વયં બધુ જ કહી દે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિને સમાન તકો મળતી થાય તેમની સહભાગિતા વધે અને બીજી તરફ તમામ પ્રકારના ભેદભાવના વલણનો છેદ ઊડે તે પ્રકારની જોગવાઈઓ અમલી બનાવવા કાયદામાં પ્રયત્નો થયા છે.

ભારતની સંસદે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) ધારો 1995 ઘડ્યો છે અને 7 ફેબ્રુઆરી 1996થી અમલમાં આવ્યો છે. આ કાયદો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાન તકો પૂરી પાડવા માટે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે તથા તેમને સંપૂર્ણ સહભાગિતા પૂરા પાડવા માટેની એક પહેલ છે કે જેથી સમાજમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે તથા તેઓ તેમના અધિકારો મેળવી શકે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું સશક્તિકરણ અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા આ કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય છે. કાયદાનું નિયમન અને અમલ કરનાર તંત્ર, વિકલાંગતા લોક ઉત્થાન, શિક્ષણ, રોજગારી, હકારાત્મક પગલાં, ભેદભાવ વિહીન અભિગમ, સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ તેમજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓને માન્યતા સંબંધી વ્યાપક જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કરવામાં આવી છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારોના રક્ષણ માટે અને તેમને લાભાન્વિત કરવા માટે કાયદાએ દર્શાવેલ દસ પ્રકારની વિકલાંગતાને માન્યતા આપી છે.

ભારતીય બંધારણ

ભારતીય બંધારણ સમાનતા, આઝાદી, ન્યાય અને સન્માનપૂર્વક જીવનની દરેક નાગરિકને ખાતરી કરે છે અને તેમાં વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિનો સંપૂર્ણપણે સમાવેશ થાય છે. બંધારણ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણની જવાબદારી સીધી રીતે રાજ્ય સરકાર પર નાખે છે. આથી તેમના સશક્તિકરણની પ્રાથમિક જવાબદારી રાજ્યની થાય છે.

બંધારણ કલમ 253ની યુનિયન યાદીની 13 નંબરની જોગવાઈ અંતર્ગત ભારત સરકાર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ કાયદો 1995 મુજબ સમાનતકો, હકોની સુરક્ષા, સંપૂર્ણ ભાગીદારી વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિને સમાન તકોની ખાતરી આપે છે અને રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં સંપૂર્ણ ભાગીદારીની ખાતરી આપે છે. કાયદો ખાલી ભારતમાં લાગુ પડે છે. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને બાદ કરતા જમ્મુ અને કાશ્મીરની રાજ્ય સરકારે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ માટે કાયદો 1998 મુજબ સમાન તકો, હક્કોની સુરક્ષા અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીની રચના કરી છે.

યોગ્ય સરકારોની સામેલગીરી સાથે, વિવિધ ક્ષેત્રોનો સંકલિત અભિગમ, ઉદા. કેદ્ર સરકારના મંત્રાલયો, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો અને રાજ્યના સાહસો, સ્થાનિક સત્તાઓ અને અન્ય યોગ્ય સત્તાઓને કાયદાની વિવિધ જોગવાઈના અમલીકરણમાં સામેલ કરે છે.

વિકલાંગ ધરાવતી વ્યક્તિઓની સંપૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતાના એશિયા પેસિફિક રિઝનના ડિકલેરેશનમાં ભારત મુખ્ય ભાગીદાર હતું. ભારત બીવાકો મિલેનિયમ ફેમવર્ક ફોર સેક્શનમાં સંકલિત, તકલીફો મુક્ત અને હક્કના આધારે સમાજમાં પગ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતે યુ.એન. કન્વેન્શન ઓન પ્રોટેક્શન એન્ડ પ્રમોશન ઓફ રાઈટ અને ડિગ્નિટી ઓફ પર્સન વીથ ડિસએબિલિટીમાં

સહી કરી છે. 30 માર્ચ 2007ના રોજ જે દિવસે તે સહી માટે ખુલ્લું હતું. ભારતે યુએન કન્વેન્શન ઓન 1લી ઓક્ટોબર, 2008ને મંજૂર કરે છે.

1. વિકલાંગ (સમાનતક અધિકારોનું રક્ષણ અને પૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો 1995 અમલ 1લી જાન્યુઆરી, 1966 થી

હેતુ :

વિકલાંગો (અંધ, બહેરા મૂંગા, વિકલાંગ, માનસિક બીમાર) વ્યક્તિઓને સમાજમાં પુનઃ વસવાટ અને સમાજમાં સ્વમાનભેર સ્વતંત્ર જીવન જીવે તે માટેની યોજના અંગે તેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિને સમાનતકો, માનવ અધિકારોનું રક્ષણ મળે અને પૂર્ણ ભાગીદારી પ્રાપ્ત થાય.

વિકલાંગ ધારો 1995નો અમલ થાય તે માટે ચીફ કમિશનશ્રીની નિમણૂક ભારત સરકારે કરેલ છે. જ્યારે રાજ્ય કક્ષાએ આ ધારાના અમલ માટે એક સ્વતંત્ર કમિશન રેટની સ્થાપના કરી કમિશનરની નિમણૂક કરેલ છે અને તેમને આ ધારાના અમલ માટે કામગીરી સોંપવા આવેલ છે.

◆ વિકલાંગ ધારો 1995 હેઠળ નીચે મુજબની સુવિધા આપવાની યોજના છે.

- વિકલાંગતાનું સમયસર નિદાન અને નિવારણ
- વિકલાંગ બાળકોને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ
- વિકલાંગ બાળકોને યોગ્યતા મુજબ સંસ્થાકીય રહેઠાણ અને શિક્ષણ આપવું.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને યોગ્યતા મુજબ રોજગારી
- સરકારી નોકરી તેમજ દરેક એકમોમાં ખાલી પડેલા જગ્યામાં 3 ટકા ભરતી કરવી.
- માર્ગ પરિવહનમાં યોગ્યતા મુજબ જરૂરી સુવિધા પૂરી પાડવી
- વિકલાંગ વ્યક્તિને જરૂરિયાત મુજબ બાંધકામ તેમજ અવરજવર માટેની સગવડતા.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સંસ્થાઓની માન્યતા આપવી.
- સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ યોજનો.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સામાજિક સુરક્ષા સલામતીની સુવિધા
- વિકલાંગ ક્ષેત્રે કામ કરવા માટે કલમ હેઠળ નોંધણી પ્રમાણપત્ર મેળવવું જરૂરી છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સમાન હક્કોના રક્ષણ આપવા અંગેનો ધારો 1995 અન્વયે વિકલાંગના કલ્યાણક્ષેત્રે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓની નોંધમી (રજીસ્ટ્રેશન) મેળવવાની અરજી મેળવી રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

2. ભારતીય પુનઃવર્સન સંસ્થાન જુલાઈ : 1993

રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા (ભારતીય પુનઃવર્સન સંસ્થાન, આ.સી.આઈ.) સંસદે પસાર કરેલ ધીઆરસીઆઈ એક્ટ 1992ના કાયદાથી આરસીઆઈની રચના કરવામાં આવેલ છે. જેનો અમલ જુલાઈ 1993થી શરૂ થયો છે. આરસીઆઈની રચનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિવિધ પુનર્વર્સન વ્યાવસાયિકોને તાલીમના અભ્યાસ કામોનું ધોરણીકરણ કરવાનો છે. તેને વ્યાવસાયિકોની નોંધણી કરવાની જવાબદારી પણ સોંપવામાં આવી છે. જેથી માત્ર લાયકાત ધરાવતા અને નોંધાયેલા વ્યાવસાયિકો જ વિકલાંગોને સેવા આપી શકે.

1. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ જે સમુદાયમાંથી આવતી હોય તેમાં અથવા તેના જેવા જ તેના તદ્દન નજીકનાં હોય તેવા સમુદાયમાં સ્વતંત્ર રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે રહી શકે તે માટે તેમને શક્તિમાન બનાવવા અને તેઓમાં અધિકાર સિંચન કરવું.
2. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ તેમના પોતાના જ કુટુંબમાં રહી શકે તે માટે તેમને ટેકો પૂરો પાડવાની સુવિધાનો સક્ષમ બનાવવી.

3. કુટુંબનો ટેકો ન હોય તેવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓનો હલ કરવી.
4. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની તેમના માતા-પિતા અથવા વાલીનું મૃત્યુ થતા તેમની સંભાળ અને રક્ષણના પગલાઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
5. આવા રક્ષણની જરૂર હોય તેવી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે વાલીઓ અને ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરવાની કાર્યવિધિ વિકસાવવી.
6. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સમાન તકો અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગીદારી સિદ્ધ થાય તે માટે સુવિધાઓ પૂરી પાડવી ઉપરોક્ત ઉદ્દેશ્યો પાર પાડવા માટે જે કંઈ આનુષંગિક જરૂરી હોય તે કરવું.

3. વિકલાંગતા ધરાવતાં લોકોના હક્કો - 2016

વિકલાંગતા ધરાવતાં વ્યક્તિઓ માટે ભારત સરકાર દ્વારા 21 વર્ષ પહેલા PWD એક્ટ - 1995 ઘડવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તેમાં અમુક પ્રકારની મર્યાદાને કારણે 14-12-2021ના રોજ સંસદ દ્વારા લોકસભામાં નવા બિલની રચના કરવામાં આવી હતી જે નીચે મુજબ છે.

◆ બિલની મુખ્ય લક્ષણિકતાઓ :

1. વિકલાંગ અને ગતિશીલતાના ખ્યાલના આધારે વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.
2. વિકલાંગતાના પ્રકારમાં કેન્દ્ર સરકારની સત્તા હોવાને કારણે તેમને અત્યાર સુધી સાત પ્રકારના વિકલાંગ વ્યક્તિ જોવા મળતા હતા તેનાં વધારો કરીને 21 પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ જોવા મળે છે.
3. સ્પીચ એન્ડ લેન્ગ્વેજ ડિસેબિલિટી અને સ્પેશિયલ લર્નિંગ ડિસેબિલિટીનો પ્રથમ વખત વિકલાંગતાના પ્રકારમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે વર્તમાનમાં એસિડ એટેક પીડિતાનો સમાવેશ પણ વિકલાંગતામાં કરવામાં આવ્યો છે.
4. અપંગ વ્યક્તિઓનાં ચીફ કમિશનરનું કાર્ય વર્તમાનમાં મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં હવે બે કમિશનર અને એક એડવાઈઝરી કમિટી દ્વારા સહાયતા કરવામાં આવશે જેમાં વિવિધ વિકલાંગતાઓના નિષ્ણાતોમાંથી અગિયારથી વધુ નિષ્ણાતો લેવામાં આવશે નહીં.
5. વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા નિષ્ણાતો દ્વારા રાજ્ય કમિશનરની કચેરીને મજબૂત બનાવવામાં આવી છે. જેમાં પાંચ સભ્યોની એક સલાહકાર સમિતિ દ્વારા વિકલાંગોને મદદ કરવામાં આવે છે.
6. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અને રાજ્ય કમિશનર માટેના મુખ્ય આયુક્ત અને નિયમનકારી સંસ્થાઓ ફરિયાદી નિવારણ એજન્સી તરીકે કાર્ય કરશે અને અધિનિયમની દેખરેખ રાખે છે.
7. રાજ્ય સરકારો દ્વારા પીડબ્લ્યુડીની સ્થાનિક ચિંતાઓને સંબોધવા માટે જિલ્લા કક્ષાની સમિતિનું નિર્માણ કરવામાં આવશે.
8. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય ભંડોળની રચના કરવામાં આવશે. વિકલાંગતાની નવી શ્રેણીમાં ત્રણે રક્ત વિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેવા કે થેલેસેમિયા, ક્રિમોફિલિયા અને સિકલ સેલ આ ત્રણ રોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
9. ઉચિત સરકારો પર અસરકારક પગલા લેવા માટે જવાબદારીઓ આપવામાં આવી છે તેની ખાતરી કરવા માટે કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ તેમના અધિકારો અન્ય લોકો સાથે સમાન રીતે ભોગવી શકે.
10. 6 થી 18 વર્ષના વય જૂથ વચ્ચે બેંચમાર્ક, વિકલાંગતાવાળા દરેક બાળકને મફત શિક્ષણ અધિકાર છે.

11. સરકારી ભંડોળ ધરાવતી શૈક્ષણિક સંસ્થાો તેમજ સરકાર દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત સંસ્થાઓએ વિકલાંગ બાળકોને સમાવિષ્ટ શિક્ષણ આપવું પડશે.
12. બેંચમાર્ક વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ અથવા તે વર્ગના વ્યક્તિઓ માટે સરકારી મથકોમાં રહેઠાણોમાં અને નોકરીમાં એક ટકા વધારો કરવામાં આવ્યો છે જે વર્તમાનમાં ચાર ટકા વિકલાંગ અનામત ગણવામાં આવે છે.
13. કેન્દ્ર અને રાજ્ય કક્ષાએ સર્વોચ્ચ નીતિ બનાવતી સંસ્થાઓ તરીકે સેવા આપવા માટે બ્રોડ આધારિત સેન્ટ્રલ એન્ડ સ્ટેટ એડવાઈઝરી બોર્ડ વિકલાંગો માટે સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

1.8 ઉપસંહાર

વિકલાંગ વ્યક્તિના વિકાસ અને સ્વનિર્ભર બનાવવા માટે સરકાર દ્વારા અને વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા અનેક પ્રકારની યોજનાઓ અને કાયદાઓ ઘડવામાં આવે છે. જેના આધારે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ જીવન જીવી શકે. વિકલાંગ વ્યક્તિના વિકાસ માટે સરકારશ્રી દ્વારા પણ એકવિધ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. જે પ્રશ્નના અનુરૂપ આગળ મુજબ વિગતો વિસ્તૃતમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

1.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. ભારતીય પુનઃવર્સન સંસ્થાનની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

A. 1991	B. 1992
C. 1993	D. 1994
2. વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે ભારત સરકાર દ્વારા કેટલા વર્ષ પહેલા પીડબ્લ્યુડી એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો હતો ?

A. 17 વર્ષ	B. 18 વર્ષ
C. 19 વર્ષ	D. 21 વર્ષ
3. PWD એક્ટ કઈ સાલમાં ઘડવામાં આવ્યો હતો.

A. 1992	B. 1993
C. 1994	D. 1995
4. કેટલી વયજૂથ ધરાવતા વ્યક્તિઓને બેંચમાર્ક વિકલાંગતા વાળા દરેક બાળકને મફત શિક્ષણ અધિકાર છે.

A. 0થી 6 વર્ષ	B. 6થી 12 વર્ષ
C. 6થી 18 વર્ષ	D. ઉપરોક્ત તમામ
5. RCI (રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા) એક્ટ કઈ સાલમાં ઘડવામાં આવ્યો ?

A. 1991	B. 1992
C. 1993	D. 1994

1.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. C. 1993
2. D. 21 વર્ષ
3. D. 1995
4. C. 6થી 18 વર્ષ
5. B. 1992

1.11 ચાવીરૂપ શબ્દો :

વ્યુહરચના : વ્યૂહરચના એટલે રણનીતિ અનિશ્ચિતતાની સ્થિતિ હેઠળ એક કરતા વધુ લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવાની નીતિ.

માર્ગદર્શન : સલાહ.

કોઈપણ કાર્ય માટે વ્યક્તિને સલાહસૂચન કરવું તે માર્ગદર્શન તરીકે ઓળખી શકાય.

1.12 સ્વાધ્યાય લેખન :

1 ભારતમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કામ કરતી સંસ્થાઓની માહિતી વિગતવાર વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2 ભારતનાં વિકલાંગતાઓના પ્રકારો વિગતે વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.13 પ્રવૃત્તિ :

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વર્તનમાં સરકારશ્રી દ્વારા મળતી યોજનાઓ વિસ્તૃતમાં વર્ણવો.
 - કોઈપણ એક વિકલાંગ વ્યક્તિની સામાજિક આર્થિક અને આરોગ્યલક્ષી પરિસ્થિતિ વર્ણવો.
-

1.14 કેસ સ્ટડી :

- કોઈપણ એક વિકલાંગ વ્યક્તિનો કેસ સ્ટડી લખો.
 - વિકલાંગ ઉત્થાન માટેની પ્રક્રિયા વર્ણવો.
-

1.15 સંદર્ભગ્રંથ :

1. દિવ્યાંગો માટેની કલ્યાણકારી યોજનાઓ :
ઈનાપતઅલી એન. સૈયદ
માહિતી નિયામક ગુજરાત રાજ્ય ગાંધીનગર
વર્ષ 2016-2017
2. સમાજ કાર્ય કે ક્ષેત્ર
સંગીતા તેજ
તેજસ્વર પાળ્હેય

जुबला एच फाउन्डेशन

लखनउ

3. भारत में समाजकार्य का क्षेत्र
प्रो. सुरेन्द्रसिंह
प्रो. आर.वी.एस. वर्मा
न्यु रोयल बुक कम्पनी २०११
4. भारत में सामाजिक समस्याए
प्रकाश नारायण नाराण
प्रज्ञा शर्मा
पोरेन्टर पब्लिकेसर्स २००७
जयपुर
5. समाज कल्याण
एवं विद्यान
डॉ. शैलेन्द्र व्यास
एस. डी. शर्मा
निखिल पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
आगरा - २०१३

એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમના હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન તકો અધિકારોનું રક્ષણ તથા સંપૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો 1995
- 2.3 ઉપસંહાર
- 2.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.6 ચાવી રૂપ શબ્દો
- 2.7 સ્વાધ્યાય લેખન
- 2.8 પ્રવૃત્તિ
- 2.9 કેસ સ્ટડી
- 2.10 સંદર્ભ ગ્રંથો

2.0 એકમના હેતુઓ :

- 1. વિકલાંગ ધારો 1995 અંગે વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.
- 2. વિકલાંગ વ્યક્તિને મળતા અધિકારો વિશે સંપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- 3. વિકલાંગ વ્યક્તિને મળતા રોજગાર સંબંધી અધિકારો યોજનાઓ વગેરે સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- 4. વિકલાંગ કલ્યાણ ક્ષેત્ર કામ કરતી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરતી વખતે આ માહિતી ઉપયોગી થશે.

2.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતના બંધારણથી સર્વ નાગરિકને સમાનતાના ધોરણે મૂળભૂત અધિકારો મળ્યા છે. નબળા વર્ગ તરીકે વિકલાંગ લોકોના કલ્યાણની જોગવાઈ છે. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અનુસાર રાજ્ય પોતાની શક્તિ અને મર્યાદામાં રહીને અપંગતાના પ્રસંગ જાહેર સહાયનો હક્ક મળી રહે તેમ કરવા કાર્યસાધક જોડાવાઈ કરવા ભલામણ કરવામાં આવી છે. બંધારણની કલમ 243 (5) સમૂચિત બારમી અનુસૂચિમાં નગરપાલિકાઓ એ વિકલાંગ અને મંદબુદ્ધિવાળા વ્યક્તિઓ સહિત સમાજના નબળા વર્ગના હિતોનું રક્ષણ માટેની જોગવાઈનો નિર્દેશ કરેલો છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરી શકે અને સ્વમાનભેર જીવન જીવે તે ખૂબ જરૂરી છે. તે માટે વિકાસની મુખ્ય ધારાથી જોડવા માટે વિકલાંગ લોકોને કાયદાકીય સંરક્ષણ માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર દ્વારા 1975માં તેની સામાન્ય સભાઓ વિકલાંગ લોકોના અધિકારોની ઘોષણા કરી ઘોષણા પત્રથી વિકલાંગ લોકોના અધિકારોને વિશાળ સ્વીકૃતિ મળી જેમાં કેટલાકે મહત્વના અધિકારો આપવામાં આવ્યા. જેવા કે

- 1. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમના માનવગૌરવ અને સ્વમાનનો અધિકાર છે.
- 2. અન્ય લોકોની જેમ વિકલાંગ લોકોને પણ નાગરિક અને રાજકીય અધિકાર છે.
- 3. વિકલાંગ લોકોને આર્થિક અને સામાજિક અનામતનો અધિકાર છે.

દુનિયાના બધા દેશોના વિકલાંગોના મૂળભૂત અધિકારોની હવે સ્વીકૃતિ મળવાથી આજે સરકાર અને સમાજ વિકલાંગોના કલ્યાણને માનવ અધિકારપત્રની ઘોષણામાં વિકલાંગોની સલામતીના અધિકારને સ્વીકૃતી મળી છે. 1992માં બેઈજિંગ ખાતે એશિયા અને પેસિફિકના આર્થિક અને પેસિફિકના આર્થિક અને સામાજિક પંચની મળેલી સભાએ વિકલાંગ લોકોની પૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતાની જાહેરાત કરી ભારતને, આ જાહેરાતને સ્વીકૃતિ આપી ભારતને વિકલાંગોને, સમાજમાં સમાનતકો મળે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સામાન્ય લોકોની જેમ પૂર્ણ ભાગીદારી શક્ય બને તેવી, સર્વગ્રાહી કાયદો 1995માં ઘડવો અને 1996થી અમલમાં આવ્યો. આ કાયદા અનુસાર વિકલાંગોમાં સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણ બે રોજગારી અને સામાન્ય જીવન જીવવામાં સહાયક બનતા સાધનો પૂરા પાડવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજનાઓ દ્વારા તેઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ કેળવવા તથા સમાજમાં તેઓની ભાગીદારી વધારવા અને જવાબદાર નાગરિક બની, કુટુંબ અને દેશના વિકાસમાં પોતાનું પ્રદાન આપવા સમર્થ બને તથા સમાજના તેઓનું સુગ્રંથન થાય તેવા સર્વગ્રાહી પગલાં ગુજરાત સહિત સમુદાય આધારિત પુનર્વસન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આથી વિકલાંગો તેમની મર્યાદાઓ ઓળંગવા શક્તિમાન બની પોતાની સામાજિક આર્થિક દરજ્જો ઊંચો લઈ જવા સમર્થ બની રહ્યાં છે.

2.2 વિકલાંગ વ્યક્તિ (સમાનતક, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા અધિનિયમ 1995

એશિયા અને પેસિફિક વિભાગમાં લોકોની પૂરેપૂરી સહભાગિતા અને સમાનતા વિશેના જાહેર ઘોષણાપત્રના અમલ માટેનો અધિનિયમ તરીકે ઘોષણા કરવામાં આવી. એશિયા અને પેસિફિક વિભાગમાં 1993થી 2002ના વિકલાંગો માટેના દાયકામાં શુભારંભ પ્રસંગે તા. 1 થી 5 ડિસેમ્બર, 1992માં બેઈજિંગ ખાતે એશિયા અને પેસિફિક માટેના આર્થિક અને સામાજિક પંચ દ્વારા ભરાયેલી સભાએ એશિયાના પેસિફિકના વિભાગના વિકલાંગ લોકોની સંપૂર્ણ સહભાગિતા અને સમાનતા વિશેનો ઘોષણા પત્ર અપનાવ્યો. સમાનતા વિશેનો ઘોષણા પત્ર અપનાવ્યો અને સ્વીકૃતિની મોહર મારી તેમજ સદરહુ જાહેર ઘોષણાપત્રનો અમલ કરવાનું આવશ્યક ગણાયેલ હોવાથી પ્રજાસત્તાક ભારતમાં 46 વર્ષ સંસદે નીચે મુજબ ઘોષણા કરી છે.

આ પ્રકરણમાં સંક્ષિપ્તમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે.

◆ પ્રકરણ : 1 પ્રારંભિક

- સંક્ષિપ્ત શીર્ષક વ્યાપ અને આરંભ :

- (1) યોગ્ય સરકાર એટલે - કેન્દ્ર સરકાર અથવા તે સરકાર દ્વારા પૂર્ણત કે અંશત નાણાકીય સહાય આપવામાં આવી હોય તેવું કોઈ સ્થાપિત એકમ અથવા કેન્ટોનમેન્ટ (છાવણી) અધિનિયમ 1924 હેઠળ રચાયેલ કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ સંબંધમાં કેન્દ્ર સરકાર.
- (2) રાજ્ય સરકાર અથવા તો સરકાર દ્વારા પૂર્ણત: કે અંશત: નાણાકીય સહાય આપવામાં આવી હેઠળ તેવું કોઈ સ્થાપિત એકમ અથવા કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ કરતા અન્ય કોઈ સ્થાનિક સત્તા સંબંધમાં રાજ્ય સરકાર.
- (3) કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ અને કેન્દ્રીય કાર્યવાહક સમિતિની બાબતમાં કેન્દ્ર સરકાર.
- (4) રાજ્ય સંકલન સમિતિ અને રાજ્ય કાર્યવાહક સમિતિ બાબતમાં રાજ્ય સરકાર.
- (ખ) અંધત્વ / દૃષ્ટિહીનતા એવી સ્થિતિનો સંદર્ભ સૂચવે છે. જ્યાં વ્યક્તિ નીચેની સ્થિતિઓમાંથી કોઈ એકથી પીડાતી હોય એટલે કે -
 - દૃષ્ટિ સંપૂર્ણ અભાવ અથવા
 - સુધારક કાચ મૂકેલી સારી ખોખલી દૃષ્ટિની સક્ષમતા 6/60 અથવા 20/200 (સ્નેલન) થી વધુ ન હોય.
 - દૃષ્ટિ ક્ષેત્રની મર્યાદા સામેની દિશામાં 20 અંશ કોણ જેટલી અથવા તેથી વધુ ખરાબ હોય.

- ગ. કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ : એટલે કલમ-૩ની પેટા કલમ (૧) હેઠળ રચાયેલી કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ.
- ઘ. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ એટલે ૯મી પેટા કલમ ૧ હેઠળ રચાયેલી કેન્દ્રીય કાર્યવાહક સમિતિ.
- ચ. મગજનો લકવો : (સેરેબ્રલ પાલ્સી) એટલે પ્રસવ પૂર્વ પ્રસવ દરમિયાન કે શિશુ વિકાસના સમય દરમિયાન મગજનો હુમલો અથવા ઈજા થવાને કારણે નીપજેલી અતિ અસામાન્ય હલનચલન અંકુશની અંગસ્થિતિનું લક્ષણ હોય તેવી વ્યક્તિની બિન-પ્રગતિશીલ સ્થિતિનો સમૂહ.
- છ. મુખ્ય આયુક્ત (ચીફ કમિશનર) કલમ ૫૭ની પેટાકલમ (૧) હેઠળ નિયુક્ત થયેલ આયુક્ત.
- જ. આયુક્ત (કમિશનર) એટલે કલમ ૬૦ની પેટા કલમ (૧) હેઠળ થયેલ આયુક્ત
- ઝ. સક્ષમતા એટલે કલમ ૫૦ હેઠળ નિયુક્ત થયેલ સત્તા.
૨. વિકલાંગતા એટલે
૧. અંધત્વ / દૃષ્ટિહીનતા
 ૨. અલ્પદૃષ્ટિ
 ૩. રક્તપિત્ત સાજો થયેલ
 ૪. શ્રવણક્ષતિ
 ૫. અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા
 ૬. માનસિક વિકારી રૂંધાવો / મંદબુદ્ધિતા
 ૭. માનસિક માંદગી
૬. રોજગાર દાતા એટલે :
૧. સરકારની બાબતમાં ખાતાના વડાએ આ અંગે અધિસૂચિત કરેલી સત્તા અથવા જ્યાં આવી સત્તા અધિસૂચિત કરવામાં આવી ન હોય તથા ખાતાના વડા અને
 ૨. કોઈ સ્થાપિત એકમની બાબતમાં તે સ્થાપિત એકમના મુખ્ય કાર્યપાલક અધિકાર.
૩. સ્થાપિત એકમ :
- એટલે કેન્દ્રીય પ્રાંતિય કે રાજ્યના અધિનિયમ ધારા કે હેઠળ સ્થાપેલું અથવા સરકાર દ્વારા માલિકી ધરાવતું અથવા અંકુશમાં હોય અથવા સહાય પ્રાપ્ત થતી હોય તેવું સંગઠન અથવા સ્થાનિક સત્તા અથવા કંપની અધિનિયમ ૧૯૫૬ની કલમ ૫૧૭ મુજબ વ્યાખ્યા થયેલી સરકારી કંપની અને તેના સરકારના ખાતાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- ઢ. શ્રવણ શ્રુતિ : એટલે સંભાષણ (વાતચીત)ના ધ્વનિ આવર્તનોની મર્યાદામાં સારા કાનમાં ૬૦ ડિસેબલ્સ કે તેથી વધુ નુકસાન થવું.
- ત. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થા એટલે વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સ્વીકાર, સંભાળ રક્ષણ શિક્ષણ તાલીમ પુનર્વસન અથવા અન્ય સેવા સંસ્થા.
- થ. રક્તપિત્તથી સાજા થયેલ વ્યક્તિઓ એટલે કોઈપણ વ્યક્તિ જેને રક્તપિત્ત સાજો થયેલો છે પરંતુ
૧. હાથ અને પગોમાં સંવેદના હોવી ઉપરાંત આંખની પાપણોનો સંવેદન લોપ હળવો આંશિક લકવો પશું કોઈ પ્રગટ કુરુપતા નથી.
 ૨. પ્રગટ કુરુપતા અને હળવો આંશિક લકવો પરંતુ સામાન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવા હાથ અને પગનું હલનચલન થઈ શકે છે.

૩. અંતિમકક્ષાની શારીરિક કુરુપતા તેમજ વધેલી ઉંમરે ઉપજાઉ વ્યવસાય કરવા અટકાવે.
૬. અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા એટલે અવયોવોના હલનચલન, ઘણા બધા નક્કર પ્રતિબંધ તરફ દોરી જતા હાડકાં સાંધા અને સ્નાયુઓની અસમર્થ અથવા મગજનાં લકવાનું સ્વરૂપ.
૫. તબીબી સત્તા એટલે આ ધારાના હેતુ માટે યથાયોગ્ય સરકાર તરફથી અધિસૂચના દ્વારા સ્પષ્ટરૂપે જણાવેલું કોઈ એક દવાખાનું કે સંસ્થા.
- ન. માનસિક માંદગી એટલે માનસિક વિકાસના રૂંધાવા (મંદબુદ્ધિતા) સિવાયની કોઈ માનસિક વિસંવાદી સ્થિતિ.
- ત. માનસિક વિકાસનો રૂંધાવો (મંદબુદ્ધિતા) એટલે વ્યક્તિના મનના વિકાસની થંભી ગયેલી અથવા સંપૂર્ણ સ્થિતિ જે વિશેષ રીતે બુદ્ધિનાં સામાન્ય કરતા ઓછી હોવાનું લક્ષણ ધરાવતી હોય (બુદ્ધિની ઉપસામાન્યતાનું લક્ષણ ધરાવતી હોય.)
- ફ. અધિસૂચના એટલે સત્તાવાર રાજ્યપત્રમાં પ્રકાશિત અધિસૂચના.
- બ. વિકલાંગ વ્યક્તિ એટલે તબીબી સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત કયા મુજબની 40 ટકા કરતા ઓછી નહીં એવી વિકલાંગતાથી પીડાતી કોઈપણ વ્યક્તિ.
- ભ. અલ્પદૃષ્ટિ એટલે સારવાર અથવા પ્રમાણિત વકીભવનના ક્ષતિ સુધારા પછી પણ દૃષ્ટિની કામગીરીમાં ક્ષતિ હોય એવી વ્યક્તિ પરંતુ જે યથાયોગ્ય સહાયક ઉપકરણ સાથે દૃષ્ટિનો કાર્યના આયોજન અને અમલ માટે ઉપયોગ કરે છે અથવા ઉપયોગ કરવાને સક્ષમ છે.
- ય. નિયત એટલે આ ધારા હેઠળ ઘડાયેલા નિયમો દ્વારા નિયત.
- ધ. પુનર્વસન એવી પ્રક્રિયાનો સંદર્ભ જેની નેમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમને શારીરિક સંબંધ બૌદ્ધિક, મનોચિકિત્સકીય અથવા સામાજિક કામગીરીની સપાટીઓ સુધી પોહંચવામાં અને જાળવી રાખવામાં શક્તિમાન બનાવે.
- (2) વિશેષ રોજગાર કચેરી એટલે નોંધપોથીઓ રાખીને અથવા અન્ય રીતે નીચેની બાબતોને લગતી માહિતી એકત્રિત કરવા માટેનું અને પૂરી પાડવા માટેનું સરકાર દ્વારા સ્થાપેલું અને જાળવેલું કોઈપણ કાર્યાલય કે સ્થળ.
 - (1) વ્યક્તિઓ / સંસ્થાઓ જેઓ વિકલાંગતાથી પીડાતા વ્યક્તિઓમાંથી કર્મચારીઓ રોકવા માંગતી હોય.
 - (2) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ જેઓ રોજગારી મેળવવા માંગતી હોય.
 - (3) નોકરીની ખાલી જગ્યાઓ જેમના પર રોજગાર મેળવવા માંગતી વ્યક્તિઓની નિમણૂક આપી શકાય.
- લ. રાજ્ય સંકલન સમિતિ એટલે કલમ 13ની પેટા કલમ (1) હેઠળ રચાયેલી રાજ્ય સંકલન સમિતિ.
- વ. રાજ્ય કાર્યપાલક સમિતિ એટલે કલમ 19 પેટા કલમ (1) હેઠળ રચાયેલી રાજ્ય કાર્યવાહી સમિતિ.
- ◆ **પ્રકરણ : 2**
- **કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ :**
૩. કેન્દ્ર સંકલન સમિતિ આ ધારા હેઠળ તેને સુપરત કરેલી સત્તાઓનો અમલ કરવા અને તેની મુકરર કરેલી કામગીરીઓ કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ તરીકે જેને જાણવા આવે તેવા સંગઠનની રચના કરશે.
- કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ નીચેની બનશે.

- ક. કેન્દ્રીય સરકારના કલ્યાણ ખાતાનો હવાલો સંભાળનાર મંત્રી, હોદ્દાની રૂએ અધ્યક્ષ.
- ખ. કેન્દ્ર સરકારના કલ્યાણ ખાતાનો હવાલો સંભાળનાર રાજ્ય મંત્રી હોદ્દાની રૂએ ઉપાધ્યાક્ષ.
- ગ. કેન્દ્ર સરકાર કલ્યાણ શિક્ષણ, સ્ત્રીઓ અને બાળવિકાસ, ખર્ચ, કર્મચારીગણ, તાલીમ અને જાહેર, ફરિયાદો, આરોગ્ય, ગ્રામીણ વિકાસ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, શહેરી બાબતો અને રોજગાર વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાન, કાનૂની બાબતો, જાહેર સાહસોના ખાતાનો હવાલો, સંભાળલા સચિવો, હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
- ઘ. મુખ્ય આયુક્ત હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
- ચ. અધ્યક્ષ રેલવે બોર્ડ ગહોદ્દાની રૂએ - સભ્ય.
- છ. શ્રમ રોજગાર અને તાલીમનો મહાનિયામક હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
- જ. શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ માટેની પરિષદ (એનસીઈઆરટી)ની નિયામક હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
- ઝ. સંસદના ત્રણ સભ્યો જેમાંના બે લોકસભાએ અને એક રાજ્યસભાએ ચૂંટાયેલ હોવા જોઈએ.
- ટ. સરકારના મને જે હિતોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ તે હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા કેન્દ્ર સરકારે નામાંકનથી નિયુક્ત કરવાની હોય તેવી ત્રણ વ્યક્તિઓ સભ્ય.
- (1) દષ્ટિય વિકલાંગ માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (એનઆઈવીએચ) દહેરાદૂન.
- (2) મંદબુદ્ધિ વિકલાંગ માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (એનઆઈએમએચ) સિકંદરાબાદ.
- (3) અસ્થિ વિષયક વિકલાંગ માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (એનઆઈઓએચ) મુંબઈ.
- (4) શ્રવણ વિકલાંગ માટેની અલી પાવર જંગ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (એનઆઈઓએચ) કોલકત્તા.
- ડ. રાજ્યો અને સંઘ વિસ્તારોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયત કરવામાં આવે તેવી રીતે પ્રમાણે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અનુસાર ચાર સભ્યોનું નામાંકન કરશે.
- ઢ. વિકલાંગતા સાથે નિસ્ખત ધરાવતા બિન સરકારી સંગઠનો કે મંડળોની પ્રતિનિધિત્વ આપવા જ્યાં સુધી વ્યવહાર હોય ત્યાં સુધી વિકલાંગ હોય તેવી વિકલાંગતાના દરેક પ્રકારમાંથી એક રીતે.
- ત. વિકલાંગોના કલ્યાણ વિશેની બાબતો સંભાવતા કલ્યાણ મંત્રાલયોના કેન્દ્ર સરકારના સંયુક્ત સચિવ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય સચિવ.
- (3) કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના સભ્યોનો હોદ્દો તેના ધારણી કરનારને સંસદોના બન્નેમાંથી કોઈ એક ગૃહના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા માટે અથવા સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ઠરાવી શકાશે.

◆ **સભ્યોની હોદ્દાની મુદત :**

- આ સમિતિનો સભ્ય નામાંકનથી નિયુક્ત તારીખથી ત્રણ વર્ષ માટે હોદ્દો ધારણ કરશે.
- સભ્ય તેની મુદત પૂરી થઈ જાય તો પણ જ્યાં સુધી તેનો અનુગામી તેના હોદ્દા પર પ્રવેશ પામે નહીં ત્યાં સુધી તેનો હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.
- ખાલી પડેલી જગ્યા નવા નામાંકનથી નિયુક્ત કરીને ભરવાના આવશે અને જગ્યા ભરવા માટેનાં નામાંકનથી નિપુણ કરેલી વ્યક્તિ જે સભ્યની જગ્યાએ તેની આવી નામાંકન નિયુક્તિ કરવામાં આવી હોય તે ફક્ત બાકી રહેલાં સમય હોદ્દા પર રહેશે.

- **ગેરલાયકાતો :**

કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિની એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ સભ્ય બની શકશે નહીં.

નાદાર છે. અસ્થિર મગજની છે નૈતિક અધઃપતન થયું હોય કોઈ ગુનાહ બદલ દોષિત ઠેરવવામાં આવી હોય પોતાના હોદ્દાનો દૂરઉપયોગ કરવો હોય જે સંકલન સમિતિમાં ચાલુ રહેવું સામાન્ય જાહેર જનહિતોને નુકસાનકર્તા હોય.

- **સભ્યોએ જગ્યાઓ ખાલી કરવી :**

જો કેન્દ્રીય સમિતિનો સભ્ય કલમ - 5માં સ્પષ્ટ નોંધીએ ગેરલાયકાતોની કોઈ પણ એકને પણ આધીન બને તો તેની જગ્યા ખાલી થઈ જશે.

- **કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિની બેઠકો :**

કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ દરેકે છ માસના એકવાર મળશે અને તેની સભ્યોના કામકાજનાં વિશેની કાર્યવિધિના કેન્દ્ર સરકારે નિયત કર્યા હોય એવા નિયમનું પાલન કરશે.

- **કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના કાર્યો :**

કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ દરેક છ માસમાં ઓછામાં ઓછું એક વાર મળશે અને તેની સભ્યોના કામકાજના વ્યવહાર વિશેની કાર્યવિધિના કેન્દ્ર સરકાર નિયત કર્યા હોય એવા નિયમોનું પાલન કરશે.

◆ **કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના કાર્યો :**

1. આ અધિનિયમનની જોગવાઈઓને આધીન કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિનું કાર્ય વિકલાંગતાની બાબતો વિશે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ કેન્દ્ર બિન્દુ પૂરું પાડવાનું રહેશે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સામે જ સમસ્યાઓ આવી પડી હોય તેઓનું નિરાકરણ કરવાની દિશામાં સર્વગ્રાહી નીતિના સતત ક્રમિક વિકાસને સુવિધા કરી આપવાનું રહેશે.
2. ખાસ કરીને આ પહેલાં નોંધેલી વિગતોની સર્વસામાન્યતા વિશે પૂર્વગ્રહ રાખ્યા સિવાય કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ કાર્ય કરવાનું રહેશે.

9. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ :

1. કેન્દ્ર સરકાર કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ તરીકે જેને જાણવવામાં આવે તેની સમિતિની આ અધિનિયમ હેઠળ તેને સોંપેલા કાર્યો બજાવવા ચર્ચા કરશે.
2. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ નીચેનાઓની બનશે :
 - ક. ભારત સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલયના સચિવ હોદ્દાની રૂએ અધ્યક્ષ.
 - ખ. મુખ્ય આયુક્ત હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - ગ. આરોગ્ય સેવાના મહાનિયામક હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - ઘ. મહાનિયામક સભ્ય રોજગાર અને તાલીમ હોદ્દાની રૂએ.
 - ચ. ગ્રામીણ વિકાસ, શિક્ષણ કલ્યાણ કર્મચારીગણ જાહેર ફરિયાદો અને પેન્શન અને શહેરો બાબતો તથા રોજગાર વિજ્ઞાન અને પ્રાદ્યૌગિક ખાતાના મંત્રાલયોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ભારત સરકારના સંયુક્ત સચિવના હોદ્દાની નીચેની પાયરીના ન હોય તેવી છ વ્યક્તિઓ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - છ. કેન્દ્ર સરકારમાં કલ્યાણ મંત્રાલયના નાણાકીય સલાહકાર હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - જ. સલાહકાર (નૂરભાડા) રેલવે બોર્ડ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - ઝ. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સંઘ વિસ્તાર કેન્દ્રમાંથી હોદ્દાની રૂએ નક્કી થાય એ.
 - ટ. કેન્દ્ર સરકારના મંતવ્ય મુજબ પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. તેવા હિતને પ્રતિનિધિત્વ આપવા કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નામાંકનથી નિયુક્ત કરવાની એક વ્યક્તિ સભ્ય બની શકે છે.
 - ઠ. વિકલાંગ હોય એવી વ્યક્તિ અથવા વિકલાંગતા સાથે નિસ્ખત ધરાવતી વ્યક્તિ બિનસરકારી સંગઠનમાંથી દરેક વિસ્તારમાંથી એક કેન્દ્ર સરકારમાંથી નામ નિયુક્ત કરવામાં આવે છે.

આ કલમ હેઠળ વ્યક્તિઓની નામાંકનથી નિયુક્ત કરતી વખતે કેન્દ્ર સરકાર ઓછામાં ઓછું એક સ્ત્રીની અને એક વ્યક્તિ અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓની હોય તેને નામાંકનથી નિયુક્ત કરશે.

૩. કલ્યાણ મંત્રાલયમાં વિકલાંગોની બાબતો સાંભળનાર ભારત સરકારનાં સંયુક્ત સચિવ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય સચિવ.

10. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિના કાર્યો :

1. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિનું કારોબારી એકમ રહેશે અને કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના નિર્ણયોનો અમલ કરવા માટે જવાબદાર રહેશે.

2. પેટા કલમ (1)ની જોગવાઈઓને બાધ ન આવે તેનું કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના દ્વારા તેને જે સોંપવામાં આવ્યા હોય તેવા અન્ય કાર્યો બજાવવાના રહેશે.

11. કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિની સભાઓ :

કેન્દ્રીય કાર્યવાહક સમિતિ ઓછામાં ઓછું ત્રણ માસમાં એકવાર મળશે અને તેની સભાઓનાં કામકાજના વ્યવહાર વિશેના નિયમોનું પાલન કરશે.

12. ખાસ હેતુ માટે વ્યક્તિઓનું કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિમાં સાથે જોડાણ :

કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ પોતાની સાથે એવી રીતે અને એવા હેતુઓ માટે કેન્દ્ર સરકારે નિયત કરી હોય તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિનું જોડાણ કરી શકશે જેની મદદ અથવા સલાહ મેળવવાની આ અધિનિયમ હેઠળના તેના કાર્યના કોઈપણ એકમના અમલ કરવા માટે તે ઈચ્છા કરે.

◆ પ્રકરણ : ૩

- રાજ્ય સંકલન સમિતિ

13. દરેક રાજ્ય સરકાર આ અધિનિયમ હેઠળ સુપ્રત કરેલી સત્તાઓનો અમલ કરવા માટે અને સોંપેલાં કાર્યો બજાવવા માટે અધિસૂચના દ્વારા રાજ્ય સંકલન સમિતિ તરીકે જેને જાણવામાં આવે તેવા સંગઠનની રચના કરશે.

સંકલન સમિતિ નીચેનાની બનશે :

ક. રાજ્ય સરકારમાં સમાજ કલ્યાણ ખાતાનો હવાલો સંભાળતા મંત્રી હોદ્દાની રૂએ અધ્યક્ષ.

ખ. સમાજ કલ્યાણ ખાતાનો હવાલો સંભાળતા રાજ્યનાં મંત્રી જો કોઈ હોય તો હોદ્દાની રૂએ ઉપાધ્યક્ષ.

ગ. કલ્યાણ શિક્ષણ, સ્ત્રી અને બાળ વિકાસ ખર્ચ કર્મચારી તાલીમ અને જાહેર ફરિયાદો, આરોગ્ય ગ્રામીણ વિકાસ ઔદ્યોગિક વિકાસ, શહેરી બાબતો અને રોજગાર વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાન, જાહેર સાહસો, ખાતાનો હવાલો સંભાળતા રાજ્ય સરકારના સચિવો જે કોઈ નામથી બોલાવતા હોય હોદ્દાની રૂએ.

ઘ. અન્ય કોઈ ખાતું જેને રાજ્ય સરકાર આવશ્યક ગણે તેના સચિવ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.

ચ. જાહેર સાહસોની વિશેષ વહીવટી કાર્યાલય (ગમે તે નામથી બોલાવતું હોય)ના અધ્યક્ષ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.

છ. વિકલાંગ વ્યક્તિ અથવા વિકલાંગ સાથે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિ દરેક વિસ્તારમાંથી એક એક એમ ખાસ વ્યક્તિને સભ્ય બનાવી શકાય.

જ. રાજ્ય વિધાનગૃહનાં ત્રણ સભ્યો જેમાં બે વિધાનસભા દ્વારા ચૂંટાયેલા રહેશે અને એક વિધાન પરિષદ દ્વારા જો હોય તો.

ઝ. ખેતી ઉદ્યોગ અથવા વેપાર અથવા અન્ય કોઈ દિન જેને રાજ્ય સરકારે નામાંકનથી નિયુક્ત કરેલી ત્રણ વ્યક્તિઓ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.

14. સભ્યોની સેવાના નિયમો અને શરત :

1. નામાંકનથી નિયુક્ત થયેલ સભ્યની મુદત ૩ વર્ષની રહેશે.

2. આવો સભ્ય મુદત પૂરી થયા પછી અનુગામી સભ્ય હાજર ન થાય ત્યાં સુધી પદ ચાલુ રાખશે.
3. ખાલી પડેલી જગ્યા માટે જ પદ ગ્રહણ કરશે. તેની મુદત આગલા સભ્યની મુદત જેટલી જ રહેશે.

15. ગેરલાયકાતો :

નાદાર છે, દેવું ચૂકવવાનું બાકી છે, અસ્થિર મગજ છે. નૈતિક અધઃપતન થયેલું છે. ગુનેગાર છે અથવા પદનો દૂરઉપયોગ કરેલ હોય તેવી વ્યક્તિ પદ પર ચાલુ રહી શકશે નહીં.

16. સભ્યોએ જગ્યાઓ ખાલી કરવી :

રાજ્ય સંકલન સમિતિનો જો કોઈ સભ્ય કલમ 15 માં સ્પષ્ટ જણાવેલી ગેરલાયકોમાંથી કોઈપણ એકને આધીન બને તો તેની જગ્યા ખાલી પડશે.

17. રાજ્ય સંકલન સમિતિની બેઠક :

રાજ્ય સંકલન સમિતિ ઓછામાં ઓછું દરેક ૯ માસમાં એક વાર મળશે અને તેની બેઠકનાં કામકાજના વ્યવહાર વિશેના એવા કાર્યવિધિનાં નિયત નિયમોનું પાલન કરશે.

18. રાજ્ય સંકલન સમિતિના કાર્યો :

1. આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રાજ્ય સંકલન સમિતિનું કાર્ય વિકલાંગની બાબતો વિશે રાજ્યનું દૃષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડવાનું રહેશે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સામે જે સમસ્યાઓ આવી પડી હોય તેઓનું નિરાકરણ કરવાની દિશામાં સર્વગ્રાહી નીતિનાં સતત ક્રમિક વિકાસને સુવિધા કરી આપવાનું રહેશે.
2. ખાસ કરીને આ પહેલાં નોંધેલી વિગતોની સર્વસામાન્યતા, પૂર્વગ્રહ રાખ્યા સિવાય રાજ્ય સંકલન સમિતિ કાર્ય બજાવી શકશે.

19. કારોબારી સમિતિ :

રાજ્ય સરકાર રાજ્ય કારોબારી સમિતિ તરીકે જેને જણાવામાં આવે તે સમિતિની આ અધિનિયમ હેઠળ તેને સોંપેલા કાર્યો બજાવી રચના કરવાની રહેશે.

2. રાજ્ય કારોબારી સમિતિ નીચેનાની બનશે :
 - ક. સચિવ સમાજ કલ્યાણ ખાતું હોદ્દાની રૂએ અધ્યક્ષ.
 - ખ. આયુક્ત હોદ્દાની રૂએ સભ્ય.
 - ગ. આરોગ્ય નાણાં, ગ્રામીણ વિકાસ શિક્ષણ, કલ્યાણ કર્મચારી જાહેર ફરિયાદો શહેરી બાબતો શ્રમ અને રોજગાર, વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકી ખાતાઓને પ્રતિનિધિત્વ આપવા સંયુક્ત સચિવશ્રી નીચેની પાયરીની ન હોય તેવી 9 વ્યક્તિઓ હોદ્દાની રૂએ સભ્યો.
 - ઘ. રાજ્ય સરકારના મંતવ્ય મુજબ પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. તેવો હિતને પ્રતિનિધિત્વ આપવા રાજ્ય સરકારે નામાંકનથી નિયુક્ત કરવાની, એક વ્યક્તિ સભ્ય.
 - ચ. વિકલાંગ સંસ્થામાંથી વિકલાંગતા સાથે નિસબત ધરાવતા સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના પ્રતિનિધિત્વ વિકલાંગ વ્યક્તિનું દરેક વિસ્તાર પ્રમાણે રાજ્ય સરકાર નામાંકનથી નિયુક્ત કરવાની, પાંચ વ્યક્તિઓ સભ્ય.

૯. કલ્યાણ ખાતામાં વિકલાંગ વિભાગ સંભાળનાર સંયુક્ત સચિવ હોદ્દાની રૂએ સભ્ય સચિવ.

- રાજ્ય કારોબારી સમિતિના કાર્યો :

20. (1) રાજ્ય કારોબારી સમિતિ રાજ્ય સંકલન સમિતિનું કાર્યપાલક એકમ રહેશે અને રાજ્ય સંકલન સમિતિના નિર્ણયોનો અમલ કરવા જવાબદાર રહેશે.

(2) પેટાકલમ (1) ની જોગવાઈઓના પૂર્વગ્રહ વગર રાજ્ય કારોબારી સમિતિએ રાજ્ય સંકલન સમિતિ તેને જે અન્ય કાર્યો સોંપે તે પણ બજાવવાના રહેશે.

22. ખાસ હેતુઓ માટે વ્યક્તિઓનું રાજ્ય સંકલન સમિતિ સાથે કામચલાઉ જોડાણ :

રાજ્ય કારોબારી સમિતિ સાથે જોડાયેલી વ્યક્તિ માર્ગદર્શન, સલાહની જરૂર પડે ત્યારે તેવા કોઈ વ્યક્તિનું જોડાણ કરી શકશે. પણ તેને મત લેવાનો અધિકાર રહેશે નહીં. આ વ્યક્તિને સદરહુ સમિતિમાં હાજરી આપવા માટે રાજ્ય સરકારે ફી અને ભથ્થા આપવાના રહેશે.

23. નિર્દેશો આપવાની સત્તા :

ક. કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિને, કેન્દ્ર સંકલન સમિતિને એવા કેન્દ્ર સરકારે તેને લેખિત આપેલાં નિર્દેશો બંધનકર્તા રહેશે.

ખ. રાજ્ય સંકલન સમિતિને, કેન્દ્ર સંકલન સમિતિએ અથવા રાજ્ય સરકારે તેને લેખિત આપેલાં નિર્દેશો બંધન કર્તા રહેશે.

24. ખાલી પડેલી જગ્યાઓ કાર્યવાહીને ગેરકાનૂની ઠરાવી શકશે નહીં

કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ, કેન્દ્રીય કારોબારી સમિતિ રાજ્ય સંકલન સમિતિ અથવા રાજ્ય કારોબારી સમિતિનાં કોઈ કાર્ય અથવા કાર્યવાહી સામે તેવે સમિતિનાં માત્ર કોઈ જગ્યા ખાલી પડેલી રહેલી હોવાને આધારે તેની રચનામાં ખાલી હોવાના આધારે કોઈ વિવાદ ઊભો કરી શકાશે નહીં કે તેને પડકારી શકાશે નહીં.

◆ **પ્રકરણ : 4**

- **વિકલાંગતાનું નિવારણ અને વહેલું નિદાન**

25. વિકલાંગતા થવાના કારણોને લગતા સર્વેક્ષણો તપાસ અને સંશોધન હાથ ધરશે અથવા કરાવશે. વિકલાંગતા નિવારવાની વિવિધ પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપશે. જોખમી બાળકોની ઓળખ કરવી. તેમજ વર્ષમાં એક વખત ચકાસણી કરવી. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રના કર્મચારીને તાલીમ આપવી. સામાન્ય આરોગ્ય શાસ્ત્ર શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે સભાનતા લાવવા અભિયાન પુરસ્કૃત કરશે અથવા પુરસ્કૃત કરાવશે અને માહિતીનું પ્રસાર પ્રસારણ કરશે. દૂરદર્શન રેડિયો અને અન્ય સમૂહ માધ્યમો મારફત વિકલાંગતાના કારણો અને નિવારણ માટે જનસમૂહમાં જાગૃતિનું નિર્માણ કરશે.

◆ **પ્રકરણ - 5**

- **શિક્ષણ**

26. સરકારો અને સ્થાનિક સત્તા :

દરેક વિકલાંગ બાળકને તે અઠાર વર્ષનું થાય નહીં, ત્યાં સુધી યોગ્ય પર્યાવરણ મફત શિક્ષણ મળે તે જોશે. સામાન્ય શાળાઓમાં, વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના સંકલનને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રયાસ કરશે.

વિકલાંગ બાળકો માટે વિશેષ શાળાઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ સુવિધાઓથી સજ્જ કરવાનો પ્રયાસ કરશે.

27. યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓ એ બિન વૈધિક શિક્ષણ માટે યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો બનાવવા.

યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓ, જાહેરનામું બહાર પાડીને નીચેની બાબતો માટે યોજના બનાવશે.

પાંચમા વર્ગ સુધી શિક્ષણ પૂરું કર્યું હોય, તેઓનો અભ્યાસ પૂર્ણકાલીન ચાલુ રાખી ન શક્યા હોય તેવા વિકલાંગ બાળકોને અનુલક્ષીને અંશ: કાલીન વર્ગા ચલાવવા.

16 વર્ષ અને તેનાથી વધુ ઉંમરના બાળકો માટે સામાન્ય કામકાજ કરવામાં મદદ કરે. તેવું શિક્ષણ પૂરું પાડવું. મુક્ત શાળા, મુક્ત વિશ્વ વિદ્યાલય દ્વારા શિક્ષણ પૂરું પાડવું. જુદા જુદા પરિસંવાદોનું

આયોજન કરવું. દરેક વિકલાંગ બાળકને તેના શિક્ષણ માટે જરૂરી વિશેષ પુસ્તકો અને સાધનો તેનો ખર્ચ ન થાય તે રીતે વિના મૂલ્યે પૂરા પાડવા.

28. નવા સહકારી ઉપકરણો અને શૈક્ષણિક સાધનોની રચના કરવા અને વિકસાવા માટે સંશોધન કરશે. બાળકો માટે શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી પૂરી પાડશે.
29. યોગ્ય સરકારોએ વાહન વ્યવહારથી, હેરફેર કરવાની સુવિધાઓ, પુસ્તકો વગેરે પૂરા પાડવાની સર્વગ્રાહી શિક્ષણ યોજના તૈયાર કરવી.

વિકલાંગ બાળકોને વાહન વ્યવહારથી સુવિધાઓ અથવા વિકલ્પમાં માતા-પિતાને અથવા વાલીઓને તેઓના વિકલાંગ બાળકો શાળાઓમાં હાજર રહી શકે તે માટે નાણાકીય પ્રોત્સાહન આપવું. શાળા, કોલેજ અથવા વ્યવસાયિક કેન્દ્રો સુધીની પહોંચ વધારવી. વિકલાંગ બાળકોને પુસ્તકો ગણવેશ અને અન્ય સામગ્રી પૂરી પાડવી વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી વિકલાંગ બાળકોના માતા-પિતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવું. દૈનિક વિદ્યાર્થીઓ અને અલ્પદૈનિક વિદ્યાર્થીઓના લાભ માટે માત્ર બીજગણિતના પ્રશ્નો કાઢી નાખવા અને પરીક્ષા પદ્ધતિમાં સુધારો કરવા વિકલાંગ બાળકોના લાભ માટે અભ્યાસક્રમની પુનરચના કરવી શ્રવણક્ષતિવાળા વિદ્યાર્થીઓના લાભ માટે તેઓના અભ્યાસક્રમનાં ભાગ તરીકે ફક્ત એ જ ભાષા રાખવાની સુવિધા આપવા, અભ્યાસક્રમની પુનરચના કરવી.

30. દૈનિક વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ લહિયા પુરા પાડવા.

બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દૈનિક વિદ્યાર્થીઓને અથવા અલ્પદૈનિક વિદ્યાર્થીઓને લહિયા પૂરા પાડશે અથવા પૂરા પડાવશે.

◆ પ્રકરણ - 6

- રોજગાર

31. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે અનામત રાખી શકાય તેવી જગ્યાઓની નિશ્ચિત ઓળખ.

ક. યોગ્ય સરકારી સ્થાપિત એકમોમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે અનામત રાખી શકાય તેવી હોદ્દાની જગ્યાઓની નિશ્ચિત ઓળખ કરશે.

ખ. ત્રણ વર્ષથી વધુ નહીં એવા સામયિક અંતરે નિશ્ચિત ઓળખ કરેલી જગ્યાઓની સમીક્ષા કરશે અને પ્રૌદ્યોગિકીમાં થયેલ વિકારોને ધ્યાનમાં લઈ યાદીને અદ્યતન બનાવશે.

32. હોદ્દાની જગ્યાઓની અનામત :

દરેક યોગ્ય સરકાર સ્થાપિત એકમનાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અથવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં વર્ગ માટે ખાલી જગ્યાઓના ઓછામાં ઓછા 3 ટકાની નિમણૂક કરશે, તે પૈકી દરેક વિકલાંગતા માટેની નિશ્ચિત મુકરર કરેલી જગ્યાઓમાં (1) અંધત્વ - દૈનિક અથવા અલ્પદૈનિક (2) શ્રવણશક્તિ (3) હલનચલનની વિકલાંગતા અથવા મગજના લકવાથી પીડાની વ્યક્તિઓના દરેક વર્ગ માટે એ ટેકો અનામત રાખશે.

33. વિશેષ રોજગાર કચેરી :

યોગ્ય સરકાર જાહેરનામાંથી નિયત કરે તે જાહેરનામાંથી સ્પષ્ટ જાણવી હોય તે તારીખથી દરેક સ્થાપિત એકમોમાં રોજગારી દાતા / નોકરી દાતા તે સ્થાપિત એકમમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે નક્કી કરેલી ખાલી જગ્યાઓ જે ઊભી કરી હોય અથવા કરવાની હોય તેમના સંબંધમાં નિયત કર્યું હોય તેવી વિશેષ રોજગારી કચેરીને એવી નિયત માહિતી અથવા નિયત પત્રકો પુરા પાડવા.

34. કોઈપણ એકમમાં કબજાના દફતરો અને દસ્તાવેજો તપાસવાની સત્તા :

વિશેષ રોજગાર કચેરી દ્વારા લેખિતમાં સત્તા આપવામાં આવી હોય તેવી હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ કોઈપણ સ્થાપિત એકમનાં દસ્તાવેજ પ્રાપ્ત કરી શકશે. કોઈપણ વ્યાજબી સમયે પ્રવેશ કરી શકશે.

35. નહીં ભરાયેલી ખાલી જગ્યાઓને આગળ ખેંચવી :

જ્યારે કોઈ ભરતી વર્ષમાં કલમ 33 મુજબની કોઈ જગ્યા યોગ્ય વિકલાંગ વ્યક્તિ ન મળવાને લીધે અથવા અન્ય કોઈ પૂરતાં કારણોસર ભરી શકાય તેમ ન હોય તો આવી ખાલી જગ્યા પછીના ભરતી વર્ષમાં આગળ ખેંચવાની રહેશે.

36. નિયોક્તાઓએ દફતરોની જાળવણી કરવી :

દરેક નિયોક્તા તેના સ્થાપિત એકમમાં નોકરીએ રાખેલી વિકલાંગ વ્યક્તિનાં સંબંધમાં એવું દફતર એવા સ્વરૂપમાં અને યોગ્ય સરકારે નિયત કરેલી હોય એવી રીતે રાખશે અને વ્યક્તિઓ માટે વ્યાજબી સમયે તપાસ માટે ખુલ્લા રહેશે.

37. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રોજગારની ખાતરી આપવા માટેની યોજના :

યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાઓ જાહેરનામાં દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રોજગાર નિશ્ચિતરૂપે આપે તે માટે યોજનાઓ ઘડશે અને આવી યોજનાઓની નીચેની બાબતોની જોગવાઈ કરી શકશે.

વિકલાંગ વ્યક્તિની તાલીમ કલ્યાણ, ઉપલી વય મર્યાદામાં છૂટછાટ, રોજગારનું નિયમન, આરોગ્ય અને સલામતી પગલાં લેવા અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ નોકરી કરતી હોય તેવી જગ્યાએ બિન અવરોધક વાતાવરણ પૂરું પાડવું કઈ રીતે અને કઈ વ્યક્તિઓ દ્વારા યોજના ચલાવવાનો ખર્ચ મુકવવો જોઈએ. યોજનાના વહીવટ માટે સત્તાની રચના કરવી.

38. ગરીબી નાબૂદી યોજનાઓની જગ્યાઓ અનામત રાખવી :

યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓ વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં લાભ માટે તમામ ગરીબી નાબૂદી યોજનાઓમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ ટકા અનામત જગ્યા રાખવી.

39. રોજગાર દાતાઓ શ્રમિક દળમાં 2 ટકા જેટલી વ્યક્તિઓ રાખી હોય તો પ્રોત્સાહન :

યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાઓ તેઓની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાઓમાં જાહેર અને ખાનગી સાહસોના એમ બન્ને રોજગાર દાતાઓને તેઓના શ્રમિક દળનાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ ટકા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નિશ્ચિત રૂપે સમાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપશે.

◆ પ્રકરણ - 7

- સ્વીકૃતિ સૂચક હકારાત્મક કાર્ય

40. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સહાય અને સાધનો :

યોગ્ય સરકારો જાહેરનામા દ્વારા, વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વિવિધ સહાય અને સાધનો પૂરા પાડવાની યોજનાઓ ઘડાશે.

41. નિશ્ચિત હેતુઓ માટે પસંદગીના ધોરણે જમીન ફાળવવાની યોજના :

યોગ્ય સરકાર દ્વારા સ્થાનિક સત્તાઓ જાહેરનામા દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓની તરફેણમાં, નીચેની બાબતો માટે રાહતના દરેક પસંદગીના ધોરણે જમીન ફાળવવાની યોજના ઘડશે.

ઘર, ધંધો શરૂ કરવો, વિશેષ મનોરંજન કેન્દ્રો ઊભા કરવા, વિશેષ શાળાઓની સ્થાપના, સંશોધન કેન્દ્રોની સ્થાપના, વિકલાંગ ઉદ્યોગ સાહસિકો દ્વારા કારખાનાની સ્થાપના.

◆ પ્રકરણ : 8

- ભેદભાવ ન રાખવો

42. પરિવહન ક્ષેત્રમાના સ્થાપિત એકમો વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો લાભ માટે તેઓની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાઓમાં નીચેની બાબતો માટે ખાસ પગલાં લેશે.

રેલવે ડબ્બાઓમાં, વહાણોમાં, વીમાનોમાં એવી રીતે અનુકૂલન ફેરફાર કરશે, જેથી આવી

વ્યક્તિઓને તેમાં પહોંચવું સહેલું બનશે. તેમજ તેના પ્રતીક્ષાલયોમાં પણ અનુકૂલન ફેરફાર કરશે. પૈડાંવાળી ખુરશીઓ વાપનારાઓને, સગવડ ભર્યો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપશે.

- રસ્તા ઉપર ભેદભાવ ન હોવો :

43. યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાઓ તેઓની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાઓમાં રહીને નીચેની બાબતોની જોગવાઈ કરશે.

ક. દૈનિક વિકલાંગ વ્યક્તિઓના લાભ માટે જાહેર માર્ગો પર લાલબત્તીઓ સાથે શ્રાવ્ય સંકેતોની વ્યવસ્થા.

ખ. પૈડાંવાળી ખુરશીઓ વાપરનારાઓ સહેલાઈથી પહોંચી શકે, તે મળે પગ રસ્તાઓની ધાર કપાવવી અને ઢાળ રાખવા.

ગ. દૈનિક અથવા અલ્પદૈનિક વ્યક્તિઓ માટે માર્ગ ઓળંગવાની ઝીબ્રા નિશાનીઓવાળી જગ્યાએ સંપત્તિ પર કોતરણી કરવી.

ઘ. દૈનિક અથવા અલ્પદૈનિક વ્યક્તિઓ માટે રેલવે પ્લેટફોર્મની કિનારીઓ પર કોતરણી કરવી.

ચ. વિકલાંગતાના યથાયોગ્ય પ્રતીકો યોજવાં.

છ. યથાયોગ્ય જગ્યાએ ચેતવણી સૂચક સંકેતો મૂકવાં.

44. કોઈપણ સ્થાપિત એકમ કર્મચારી નોકરી દરમિયાન વિકલાંગતા પ્રાપ્ત કરે તો તેને છૂટા કરશે નહીં અથવા તેની પાયરીમાં ઘટાડો કરશે નહીં.

કર્મચારી વિકલાંગતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે જે પદ ધારણ કરતો હતો, તે પદ માટે યોગ્ય રહે તો, તેને તેટલું જ પગાર ધોરણ અને નોકરીના લાભ મળે તેવા અન્ય કોઈ પદ પર બદલી શકાશે.

◆ પ્રકરણ - 9

- સંશોધન અને માનવ શક્તિ વિકાસ

◆ સંશોધન :

45. યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાઓ અન્ય બાબતો સાથે નીચેના ક્ષેત્રમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપશે.

ક. વિકલાંગતાનું નિવારણ

ખ. સમુદાય આધારિત પુનર્વસન સહિત પુનર્વસન

ગ. સહાયક ઉપકરણોનો વિકાસ તેઓના મનો-સામાજિક પાસા.

ઘ. કાર્યના સ્વરૂપની નિશ્ચિત ઓળખ.

ચ. કાર્યાલયો અને કારખાનામાં સ્થળ પર સુધારા વધારા.

વિશ્વ-વિદ્યાલયો તેઓ સંશોધન હાથધરે તે માટે નાણાકીય પ્રોત્સાહન.

46. યોગ્ય સરકારો વિશ્વ વિદ્યાલયોને અન્ય ઉચ્ચત્તર જ્ઞાન ઉપાર્જન કરતી સંસ્થાઓને વ્યવસાયિક સંગઠનોને અને બિનસરકારી સંશોધન એકમો અથવા સંસ્થાઓનો વિશેષ શિક્ષણ પુનર્વસન અને માનવ શક્તિ વિકાસ માટે સંશોધન હાથ ધરવા નાણાકીય સહાય પૂરી પાડશે.

◆ પ્રકરણ - 10

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓને માન્યતા

◆ સક્ષમ સત્તા :

રાજ્ય સરકાર આ અધિનિયમના હેતુ માટે સક્ષમ સત્તા તરીકે જેને તે યોગ્ય ગણે તેની કોઈ એક સત્તા કરશે.

કોઈપણ વ્યક્તિ નોંધણીના પ્રમાણપત્રને અનુરૂપ હોય તે સિવાય વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કોઈ સંસ્થા સ્થાપી અથવા નિભાવી શકાશે નહીં. કોઈપણ વ્યક્તિ આ અધિનિયમના અમલની શરૂઆત થવાના તુરતના પાછલા છ માસથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થા નિભાવતી હોય તો આવા અમલની શરૂઆતથી, છ માસના સમય માટે અને જો તેણે આ કલમની હેઠળ આવા પ્રમાણપત્ર માટેની અરજી ઉક્ત છ માસના સમયની અંદર કરેલી હોય તો, આવી અરજીનો નિકાસ થાય ત્યાં સુધી આવી સંસ્થા નિભાવવાનું ચાલી રાખી શકશે.

47. (1) નોંધણીના પ્રમાણપત્ર માટેની દરેક અરજી સક્ષમ સત્તાને રાજ્ય સરકારે નિયત કરેલા સ્વરૂપમાં કરવાની રહેશે.

(2) અરજી કર્યા પછી, સક્ષમ સત્તા તેને જેનો યોગ્ય લાગે તેવી તપાસ કરશે અને તેનો સંતોષ થાય કે અરજદારે આ અધિનિયમ હેઠળ આવશ્યકતાઓની અને તેના હેઠળના નિયમોની પૂર્તતા કરેલી છે. તો તે અરજદારને નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર આપશે.

પ્રમાણપત્ર આપવાની ના પાડવાનો હુકમ કરતાં પહેલાં સક્ષમ સત્તા અરજદારને સંભાળવાની તક આપશે, એ પ્રમાણપત્ર આપવાનું કે નકારવાનો દરેક દુકાન, રાજ્ય સરકાર નિયત કરે તેવી રીતે અરજદારને જણાવશે.

(3) નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર જે સંસ્થાને અનુલક્ષીને સરકારે નિયત કરી હોય તેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની અને તેવા ધોરણો, જાળવવાની સ્થિતિમાં ન હોય ત્યાં સુધી આપવામાં આવશે નહીં.

(4) આ કલમ હેઠળ આપવામાં આવેલું નોંધણી પ્રમાણપત્ર...

અ. રાજ્ય સરકારે નિયત કર્યા હોય તેટલા સમય માટે અમલમાં રહેશે.

બી. તેના જેટલા જ સમય માટે સમયે સમયે ફરીથી તાજું કરી શકાશે.

સી. રાજ્ય સરકારે નિયત કર્યું હોય તેવા સ્વરૂપમાં અને તેવી શરતોને આધીન રહેશે.

(5) નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર ફરીથી તાજું કરવા માટેની અરજી કાયદેસરતાના સમય પહેલાં ઓછામાં ઓછી 60 દિવસમાં કરવાની રહેશે.

(6) નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર, સંસ્થાઓ તરત ધ્યાન ખેંચે તેવા સ્થળે પ્રદર્શિત કરવાનું રહેશે.

48. (1) સક્ષમ સત્તાને તેની પાસે એવું માનવાને વાજબી કારણ હોય કે કલમ પરની પેટા કલમ

(2) હેઠળ આપેલું નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારે.

એ. પ્રમાણપત્ર કાઢવા માટે, અરજી સાથે સંબંધિત નિવેદન વાસ્તવિક વિગતો, સાચુ નથી અથવા ખોટું છે.

બી. નિયમો અથવા શરતોનો ભંગ કર્યો હોય.

પ્રમાણપત્રના ધારણ કરનારને જ્યાં સુધી પ્રમાણપત્ર શા માટે રદ કરવું ન જોઈએ. તેનું કારણ દર્શાવવાની વાજબી તક આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આવો હુકમ કરી શકાશે નહીં.

(2) કોઈ સંસ્થાને રદ કરવામાં આવી હોય તેવી સંસ્થા, એ તારીખથી પોતાનું કામકાજ બંધ કરી શકશે.

49. કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્થાપિત અથવા નિભાવતી સંસ્થાઓ અધિનિયમના અમલમાંથી બાકાત.

આ પ્રકરણમાં સમાયેલી કોઈપણ વિગત કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્થપાયેલી અને નિભાવવાની વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાને લાગુ પડશે નહીં.

◆ **પ્રકરણ - 11**

- ગંભીર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓ :

50. (1) યોગ્ય સરકાર, તે યોગ્ય હોવાનું વિચાર તેવા સ્થળોએ ગંભીર વિકલાંગતાવાળી વ્યક્તિઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી શકશે અને નિભાવી શકશે. આ અધિનિયમના હેતુ માટે સક્ષમ સત્તા તરીકે જેને તે યોગ્ય ગણે તેની કોઈ એક સત્તા તરીકે નિમણૂક કરશે.
- (2) ગંભીર વિકલાંગતા પુનર્વસન માટે સ્થાપેલી સંસ્થા તદ્દન યોગ્ય છે તો સરકાર આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે આવી સંસ્થાને ગંભીર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે સંસ્થા તરીકે માન્યતા આપી શકશે.
- (3) કલમ (1)ના હેતુઓ માટે સ્થાપાયેલી સંસ્થા એવી રીતે નિભાવાશે અને યોગ્ય સરકારે નિયત કરેલી શરતોનું પાલન કરશે.
- (4) આ કલમના હેતુઓ માટે ગંભીર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ એટલે કે એક અથવા વધુ વિકલાંગતાના 80 ટકા અથવા વધુ ટકા હોય તેવી વ્યક્તિ.

◆ **પ્રકરણ - 12**

- **વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેના મુખ્ય આયુક્ત અને આયુક્ત નિમણૂક**

51. (1) કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામા દ્વારા આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટેના મુખ્ય આયુક્તની નિમણૂક કરી શકશે.
- (2) મુખ્ય આયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે વ્યક્તિ લાયકાત ધરાવશે નહીં ત્યાં સુધી તેને પુનર્વસન સંબંધિત બાબતોને લગતું વિશેષ જ્ઞાન અથવા વ્યવહારિક અનુભવ હોય નહીં.
- (3) મુખ્ય આયુક્તના ચુકવવા પાત્ર પગાર, ભથ્થાઓ અને અન્ય સેવાઓના નિયમો અને શરતો, નિવૃત્તિ વેતન, ઉપદાન રકમ અને અન્ય નિવૃત્તિ લાભો સહિત કેન્દ્ર સરકારે કર્યા હોય એવા રહેશે.

- **મુખ્ય આયુક્તના કાર્ય :**

52. **મુખ્ય આયુક્ત :**

- (ક) આયુક્તના કાર્યોનું સંચાલન કરશે.
- (ખ) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલા ભંડોળના ઉપયોગ પર દેખરેખ, નિયંત્રણ રાખશે.
- (ગ) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે ઉપલબ્ધ કરેલાં અધિકારો અને સુવિધાઓને બચાવેલી રાખવા પગલાં લેશે.
- (ઘ) સરકાર નક્કી કરે તે રીતે સમયાંતરે કેન્દ્ર સરકારને રિપોર્ટ સુપ્રત કરશે.
53. કલમ 58ની જોગવાઈઓનો બાધ આપ્યા વગર, મુખ્ય આયુક્ત પોતાની અરજીથી અથવા કોઈ નારાજ વ્યક્તિની અરજીથી અથવા અન્ય રીતે નીચેની બાબતોને અનુલક્ષીને થયેલી ફરિયાદો વિશે તપાસ કરી શકશે.
- (ક) વિકલાંગ વ્યક્તિના અધિકારોનું વંચિત થવું.
- (ખ) યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓએ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ અને રક્ષણ માટે કરેલા અથવા બહાર પાડેલા અધિનિયમ માટે નિયમો પંચ કાયદાઓ વગેરે સૂચન અમલ ન કરતા યોગ્ય સત્તા પાસે વિચારણા માટે બાબત લઈ જવી.

54. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે આયુક્તોની નિમણૂક કલમ 58ની જોગવાઈઓનો બાધ આપ્યા વગર મુખ્ય.

55. (1) દરેક રાજ્ય સરકાર જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેના આયુક્તની નિમણૂક કરી શકશે.

- (2) આયુક્ત તરીકેની નિમણૂક માટે પુનર્વસન સંબંધિત બાબતોને લગતું વિશેષ જ્ઞાન અને વ્યવહારિક અનુભવ હોય નહીં, ત્યાં સુધી વ્યક્તિ લાયકાત ધરાવશે નહીં.
- (3) આયુક્તના ચુકવવા પાત્ર પગાર અને ભથ્થાં અને અન્ય સેવાઓના નિયમો અને શરતો (નિવૃત્તિ વેતન ઉમદા રકમ અને અન્ય નિવૃત્તિ લાભો સહિત) રાજ્ય સરકારે નિયત કરેલા હશે તેટલા રહેશે.
- (4) રાજ્ય સરકાર આયુક્તને તેના કાર્યો બજાવવામાં મદદ કરવા, જરૂરી અધિકારીઓ અને અન્ય કર્મચારીઓના સ્વરૂપ અને વર્ગ પ્રકાર નક્કી કરશે અને આયુક્તને આવા અધિકારીઓ તેમજ અને કર્મચારીઓ જે તેને યોગ્ય લાગે તેવા પૂરા પાડશે.
- (5) રાજ્ય સરકાર આયુક્તના કાર્ય બજાવવા, જરૂરી કર્મચારી નિયત કરેલા પ્રદાન કરશે.

56. આયુક્તની સત્તાઓ :

- (1) વિકલાંગ વ્યક્તિઓના લાભ માટેનાં કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ માટે રાજ્ય સરકારના ખાતાઓ સાથે સંકલન કરશે.
- (2) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે ઉપલબ્ધ કરેલા અધિકારો અને સુવિધાઓને બચાવેલા રાખવા પગલાં લેશે.

57. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અધિકારોથી વંચિત થવા વિશેની ફરિયાદોમાં આયુક્તને જોવું.

આયુક્ત કલમ 61ની જોગવાઈ મુજબ નારાજ વ્યક્તિની અરજીથી અથવા અન્યાય થયેલ વ્યક્તિની ફરિયાદની તપાસ કરશે.

- (ક) વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારોનું વંચિત થવું.
 - (ખ) યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓ દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ અને રક્ષણ માટે કરેલા અથવા બહાર પાડેલા અધિનિયમો નિયમો, પેટા કાયદાઓ નિયમો કારોબારી હુકમો માર્ગદર્શક રૂપરેખા અથવા સૂચનાઓનો અમલ ન થવો.
- અને યોગ્ય સત્તા પાસે બાબતોને વિચારણા માટે લઈ જશે.

58. સત્તાઓ અને અધિકારીઓને દીવાની અદાલતના નિશ્ચિત અધિકાર હોવા :

- (1) મુખ્ય આયુક્ત અને આયુક્તોને આ અધિનિયમ હેઠળના તેઓના કાર્યો બજાવવાના હેતુ માટે 1908ના દીવાની કાર્યરીતો અધિનિયમ હેઠળ અદાલતને જે સત્તાઓ સોંપેલી છે, તે જ સત્તાઓ નીચેની બાબતોને અનુલક્ષીને મુકાદમો ચલાવતો વખતે છે.
- (2) મુખ્ય આયુક્ત અને આયુક્તો આગળની દરેક કાર્યવાહી ભારતના ફોજદારી અધિનિયમ કલમ 193 અને 228ના અર્થમાં અદાલત કાર્યવાહી કરશે અને મુખ્ય આયુક્ત આપણી અમલી સત્તા ફોજદારી કાર્ય રીતે અધિનિયમ 1973ની કલમ 195 અને પ્રકરણ 26ના હેતુઓ માટે દીવાની અદાલત હોવાનું ગણાશે.

59. મુખ્ય આયુક્તે તૈયાર કરવાનો વાર્ષિક અહેવાલ :

- (1) મુખ્ય આયુક્ત દરેક નાણાકીય વર્ષ માટે કેન્દ્ર સરકાર નિયત કરે એવા સ્વરૂપમાં અને એવા સમયે તરતના પાછલા નાણાકીય વર્ષ દરમિયાનની તેની પ્રવૃત્તિઓનો પૂરેપૂરો હિસાબ આપતો વાર્ષિક અહેવાલ તૈયાર કરશે અને તેની એક નકલ કેન્દ્ર સરકારને મોકલશે.
- (2) રાજ્ય સરકાર દરેક રાજ્ય વિધાનગૃહ સમક્ષ વાર્ષિક અહેવાલ ભલામણ સાથે મુકાવશે અને તેમાં કરેલી જ્યાં સુધી રાજ્ય સરકારને સંબંધકર્તા હોય તેવી ભલામણો પર લીધેલા પગલાં અથવા ધારેલાં પગલાં વિશે ખુલાસાઓ હશે અને આવી ભલામણો.

60. આયુક્તોએ તૈયાર કરવાના વાર્ષિક અહેવાલ :

- (1) આયુક્ત દરેક નાણાકીય વર્ષ માટે રાજ્ય સરકાર નિયત કરે એવા સ્વરૂપમાં અને એવા

સમયે તરતના પાછલા નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન તેની પ્રવૃત્તિઓનો પૂરેપૂરો હિસાબ આપતો વાર્ષિક અહેવાલ તૈયાર કરશે અને તેની એક નકલ રાજ્ય સરકારને મોકલશે.

- (2) રાજ્ય સરકાર દરેક રાજ્ય વિધાનગૃહ સમક્ષ વાર્ષિક અહેવાલ ભલામણો સાથે મુકાવશે અને તેમાં કરેલી ભલામણો પર લીધેલાં પગલાં અથવા લીધેલા પગલાં વિશે ખુલાસો હશે અને આવી ભલામણો અથવા આવી ભલામણોનો અસ્વીકારના કારણો હશે.

◆ પ્રકરણ - 13

- સામાજિક સુરક્ષા

61. યોગ્ય સરકારોએ સ્થાનિક સત્તાઓએ પુનર્વસન હાથ ધરવું.

યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાઓ તેઓની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાઓમાં રહીને તમામ વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું પુનર્વસન હાથ ધરશે અથવા ધરાવશે. જેના માટે જરૂર પડે સ્થાનિક બિનસરકારી સંગઠનોને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવશે.

62. વિકલાંગ કર્મચારીઓ માટે વીમા યોજના :

યોગ્ય સરકાર જાહેરનામાંથી તેના વિકલાંગ કર્મચારીઓના લાભ માટે વીમા યોજના ઘડશે. આ કલમ દ્વારા યોગ્ય સરકાર તેના વિકલાંગ કર્મચારીઓ માટે વીમા યોજના ઘડવાને બદલે વૈકલ્પિક સુરક્ષા યોજના ઘડી શકશે.

63. બે રોજગારી ભથ્થું :

યોગ્ય સરકારો તેઓની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાઓમાં જાહેરનામાંથી વિશેષ રોજગાર કેન્દ્રમાં બે વર્ષ કરતા વધુ સમયથી નોંધાયેલા અને જેને લાભપૂર્વક વ્યવસાયમાં ગોઠવી શકાઈ ન હોય તેવી વિકલાંગ વ્યક્તિને બેરોજગાર ભથ્થું ચુકવવા માટેની યોજના ઘડશે.

◆ પ્રકરણ - 14

- પ્રકીર્ણ

64. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેનો લાભ છળકપટપૂર્વક મેળવવા માટે દંડ

જે કોઈ વ્યક્તિ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેનો હોય તેવો કોઈ લાભ છળકપટપૂર્વક મેળવે અથવા તે બે વર્ષ સુધી જેલની સજા અથવા રૂપિયા વીસ હજાર સુધી દંડને અથવા બન્ને થઈ શકશે.

65. મુખ્ય આયુક્તો, આયુક્ત અધિકારીઓ અને અન્ય કર્મચારી વર્ગ જાહેર સેવકો :

મુખ્ય આયુક્તો, આયુક્તો અને તેઓને પૂરા પાડેલા અન્ય અધિકારીઓ અને કર્મચારી વર્ગ ભારતના ફોજદારી અધિનિયમની કલમ 21ના અર્થમાં જાહેર સેવકો છે તેમ માની લેવામાં આવશે.

66. શુદ્ધબુદ્ધિથી કરેલ કાર્યને રક્ષણ :

કેન્દ્ર સરકાર રાજ્ય સરકારો અથવા સ્થાનિક સત્તા અથવા સરકારના કોઈ અધિકારી વિરુદ્ધ કોઈપણ બાબતે જે શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વક કરી હોય અથવા જે આ અધિનિયમ અને તે હેઠળ કરેલા નિયમો અથવા હુકમોને અનુસરવાના હોય છે. અનુલક્ષીને દાવો, ફરિયાદો કે અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી થઈ શકશે નહીં.

67. આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અથવા તો તે અમલમાં હોય તેવો કાયદો અથવા તે હેઠળ બહાર પાડેલા નિયમો, હુકમો અથવા કોઈ સૂચનાઓ જે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં લાભ માટે ઘડવામાં આવ્યાં.

68. યોગ્ય સરકારના નિયમો બનાવવાની સત્તા

યોગ્ય સરકાર, જાહેરનામા દ્વારા આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કરવા માટે નિયમો બનાવી શકશે.

69. 1987ના 39ના અધિનિયમમાં સુધારો :

કાનૂની સેવાઓ સત્તાઓના અધિનિયમ 1987ની કલમ 12મા તેની પેટા કલમ-ડીની અવેજીમાં નીચેની ઉપપેટા કલમ મૂકવાની રહેશે.

ડી. વિકલાંગ વ્યક્તિ, વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સમાન અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા અધિનિયમ 1995ની કલમ 2ની ઉપ પેટા કલમ (આઈ)માં વ્યાખ્યા કર્યા મુજબ.

2.3 ઉપસંહાર :

દુનિયાના બધા દેશોમાં વિકલાંગોના મૂળભૂત અધિકારોની સ્વીકૃતિ મળવાથી આજે સરકાર અને સમાજ વિકલાંગોના કલ્યાણને માનવ સંસાધનનો ભાગ ગણે છે. 1947ના માનવ અધિકાર પત્રની ઘોષણામાં વિકલાંગોની સલામતીના અધિકારને સ્વીકૃતિ મળી છે. 1992માં બેઈજિંગ ખાતે એશિયા અને પેસિફિકના આર્થિક અને સામાજિક પંચની મળેલી સભાએ વિકલાંગ લોકોની પૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતાની જાહેરાત કરી ભારતને આ જાહેરાતને સ્વીકૃતિ આપી. ભારતે વિકલાંગોને સમાજમાં સમાન તકો મળે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સામાન્ય લોકોની જેમ તેમની પૂર્ણ ભાગીદારી શક્ય બને તેવા સર્વગ્રાહી કાયદો 1995માં ઘડ્યો અને 1996થી અમલમાં આવ્યો. આ કાયદામાં વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણ રોજગારી અને સામાન્ય જીવન જીવવામાં સહાયક બનતા સાધનો પૂરા પાડવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તેઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા, તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ કેળવવા તથા સમાજમાં તેઓની ભાગીદારી વધારવી અને કુટુંબ અને દેશના વિકાસમાં યોગદાન આપવા સમર્થ બનાવવાનો છે. આ કાયદો અપંગ વ્યક્તિનાં આત્મસન્માન અને વિકાસ માટે એક ચાવીરૂપ કાર્ય કરશે અને અપંગ વ્યક્તિ સમાજમાં દરેક ક્ષેત્રે પ્રગતિ અને વિકાસ સાધવા સમર્થ બનશે.

2.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- ભારતની કેન્દ્ર સરકારે કઈ સાલમાં વિકલાંગ ધારો ઘડ્યો ?
A. 1995
B. 1996
C. 1998
D. 2000
- અપંગ વ્યક્તિને કેટલા વર્ષ સુધી યોગ્ય પર્યાવરણ અને નિ:શુલ્ક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે ?
A. 20 વર્ષ સુધી
B. 18 વર્ષ સુધી
C. 21 વર્ષ સુધી
D. 15 વર્ષ સુધી
- તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિકલાંગો માટે કેટલી ટકાથી ઓછી નહીં તેટલી જગ્યાઓ અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે ?
A. 2 ટકા
B. 3 ટકા
C. 6 ટકા
D. 5 ટકા
- અપંગ વ્યક્તિઓના પુન:વસન અને સમાનતા માટે ગુજરાત સરકારનું કયું ડિપાર્ટમેન્ટ કાર્યરત છે ?
A. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા
B. અપંગ પુન: વસન કેન્દ્ર
C. સામાજિક કલ્યાણ
D. સમાજ સુરક્ષા વિભાગ
- અપંગ વ્યક્તિને નોકરી માટે નિયમ થયેલ વયમર્યાદામાં કેટલા વર્ષની છૂટછાટ આપવામાં આવી છે ?
A. 10 વર્ષ
B. 20 વર્ષ
C. 5 વર્ષ
D. 3 વર્ષ

2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. A. 1995
2. B. 18 વર્ષ સુધી
3. B. 3 ટકા
4. A. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ
5. A. 10 વર્ષની

2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

1. વિકલાંગ : શરીરે ખોડખાંપણવાળું
2. પુનર્વસન : શારીરિક અસશક્ત હોવા છતાં આત્મનિર્ભરતાની પુનઃ પ્રાપ્તિ
3. આત્મનિર્ભર : જાત ઉપર આધાર રાખનાર
4. આત્મસન્માન : પોતાની જાત પર ગર્વ

2.7 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. વિકલાંગ ધારો 1995ના વિકલાંગ માટે અગત્યની જોગવાઈઓ જણાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
2. વિકલાંગ લોકોના કલ્યાણ અને વિકાસ માટેની યોજનાઓ જણાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
3. વિકલાંગ વ્યક્તિની જરૂરિયાત અંગે તમારી આસપાસના કોઈ વ્યક્તિની કેસ સ્ટડી લખો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.8 પ્રવૃત્તિ

1. વિકલાંગ ધારો 1995 માં આપેલ શૈક્ષણિક જોગવાઈઓનું લિસ્ટ બનાવો.
2. વિકલાંગ ધારો 1995 અંતર્ગત સ્વાવલંબન અને કૌશલ્ય વિકાસ માટેની જોગવાઈઓ જણાવો.

2.9 કેસ સ્ટડી

1. આપની આસપાસના અપંગ વ્યક્તિને મળીને તેમને લીધેલ સરકારી લાભ અને જીવનમાં આવેલ પરિવર્તનની કેસ સ્ટડી લખો.
2. સરકારી નોકરી કરતા વ્યક્તિની કેસ સ્ટડી તેમના જીવનમાં કાયદાની ઉપયોગિતા દર્શાવતી કેસ સ્ટડી વર્ણવો.

2.10 સંદર્ભ ગ્રંથો

1. સમાજ કલ્યાણ અને કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો યોજનાઓ
સૂકાની
શાહ એન્ડ કંપની ભાવનગર (ગુજરાત)
2. વિકલાંગ વ્યક્તિ (સમાન તક અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપર્ષ સહભાગિતા અધિનિયમ - 1995)
(1996નો પહેલો)
સમાજ સુરક્ષાની કચેરી
બ્લોક નં. 16
ડૉ. જીવરાજ મહેતા ભવન, ગાંધીનગર

: એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમના હેતુ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 સ્વલીનતા, મગજનો પક્ષઘાત, મંદબુદ્ધિ અને બહુવિધ વિકલાંગતા પીડિત વ્યક્તિના કલ્યાણ માટેના રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ અંગેનો ધારો 1999
- 3.3 ઉપસંહાર
- 3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.6 ચાવી રૂપ શબ્દો
- 3.7 પ્રવૃત્તિ
- 3.8 સ્વાધ્યાય લેખન
- 3.9 કેસ સ્ટડી
- 3.10 સંદર્ભ ગ્રંથો

3.0 એકમના હેતુઓ :

1. વિદ્યાર્થીઓને આ કાયદા વિશેની જાણકારી થશે.
2. વિદ્યાર્થીઓને સ્વલીનતા, મગજનો લકવો, મંદબુદ્ધિ અને બહુવિકલાંગતા ગ્રસ્ત વ્યક્તિઓનો કલ્યાણ માટેના રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ 1999ની વિસ્તૃત સમજ પ્રાપ્ત થશે.
3. બહુવિકલાંગ વ્યક્તિઓના પુનર્વસન કામગીરી માટે આ ટ્રસ્ટનો અભ્યાસ ઉપયોગ થશે.

3.1 પ્રસ્તાવના :

શારીરિક માનસિક ખોડ ખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિને વિકલાંગ કહેવાય અને શારીરિક માનસિક ખોડ ખાંપણને લીધે પેદા થતી અસમર્થતાને વિકલાંગ કહેવાય. ભારતમાં 1991માં વસ્તીના 1.9 ટકા લોકો વિકલાંગપણું ધરાવતા હતા. એટલે અને દર વર્ષે 6.15 મિલિયન વિકલાંગો હતા અને દર વર્ષે અંદાજે 7.5 લાખનો તેમાં વધારો થાય છે.

જે સ્વમાનભેર જીવન જીવે તે માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ, કાયદાનું અમલીકરણ, યોજનાઓનું અમલીકરણ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં સહિયારા પ્રયાસથી શક્ય બને છે, પરંતુ બહુવિકલાંગતાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે વિશેષ કાયદાકીય જોગવાઈઓ દ્વારા તેમનું પુનર્વસન અને સશક્તિકરણ કરવાના આશયથી નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ - 1999 પ્રયોજવામાં આવ્યા. આ કાયદા અન્વયે કેન્દ્ર સરકાર સ્વલીનતા મગજનો લકવો, મંદબુદ્ધિ અને બહુ વિકલાંગતાઓની વ્યાખ્યાઓ આપ્યા બાદ તેમના કલ્યાણ માટે ટ્રસ્ટ આપવા અંગેની જોગવાઈઓ કહે છે - જે કાયદાકીય હેતુઓ માટે નોંધાયેલી સંસ્થા જેવા સ્વરૂપની હશે આ ટ્રસ્ટ સ્થાનિક વિસ્તારની સમિતિઓ તેમજ નોંધાયેલા સંગઠનો અને વાલીઓ માટે ઉદ્દેશ્યો પાર પાડશે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ જે સમુદાયમાંથી આવતી હોય તેમાં અથવા તેના જેવા જ તેની તદ્દન નજીકનાં સમુદાયમાં સ્વતંત્ર રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે રહી શકે તે માટે તેમને શક્તિમાન બનાવવા અને તેઓમાં અધિકાર સિંચન કરવું. આ ઉપરાંત વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પોતાના કુટુંબમાં રહી શકે તે માટે તેને ટેકો પૂરો પાડવાની સુવિધાઓ સક્ષમ બનાવથી અને વિકલાંગ

વ્યક્તિઓના કુટુંબમાં તેની તીવ્ર મુશ્કેલીઓના સમય દરમિયાન જરૂરિયાતના આધારે સેવાઓ પૂરી પાડવા નોંધાયેલી સંગઠનો સુધી સેવાઓનું વિતરણ કરવું.

વિશેષમાં કુટુંબનો ટેકો ન હોય તેવી વિકલાંગ વ્યક્તિની સમસ્યા હલ કરવી અને વિકલાંગ વ્યક્તિના માતા-પિતા અથવા વાલીનું મૃત્યુ થતાં તેની સારસંભાળ અને રક્ષણનાં પગલાંઓને પ્રોત્સાહન આપવું. આવા રક્ષણની જરૂર હોય તેવી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે વાલીઓ અને ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરવાની કાર્યવિધિ વિકસાવવી અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંયુક્ત ભાગીદારી સિદ્ધ થાય તે માટે સુવિધાઓ પૂરી પાડવી અને તેના ઉદ્દેશ્યો પાર પાડવા માટે જરૂરી પગલા લેવા.

આ કાયદા હેઠળ વિવિધ બોર્ડ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સંગઠનોની રચના કરવી અને તેમાં બહુવિકલાંગ વ્યક્તિને તેનો સમુદાયમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવવાનો પ્રોત્સાહન આપે તેવા હોય તેમજ સમુદાયમાં કે સ્વતંત્ર અને જીવન જીવવાની પ્રોત્સાહન આપે તેવા હોય. તેમજ સમુદાયમાં અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જે તેવા વિશેષમાં બહુ વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો કુટુંબના સભ્યો સલાહ અને તાલીમ આપે તેમજ બહુવિકલાંગ વ્યક્તિ માટે સમાજની સેવાઓને પ્રોત્સાહન આપે. આ ઉપરાંત છાત્રાલયો, શિશુગૃહો, વિશિષ્ટ પ્રકારની શાળાઓ અને રહેઠાણ માટેના નિવાસસ્થાન બનાવવા. બહુવિકલાંગ વ્યક્તિઓના સ્વાવલંબી જૂથો બનાવવા અને સશક્તિકરણની દિશામાં પ્રયાસો કરવા. ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશ્યોને પ્રોત્સાહન આપે તેવા કાર્યક્રમો હાથ ધરવા. ભારતની સંસદે આ કાયદો મંજૂર કરીને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટની રચના કરી છે. જે દ્વારા સ્વલીનતા, મગજનો લકવો, મંદબુદ્ધિતા એ બહુવિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણના ક્ષેત્રે એક મહત્વનું સિમાચિહ્ન ઊભું કરીને સામાજિક સુરક્ષાના ક્ષેત્રે હરણફાળ જારી છે.

3.2 નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ 1999 :

ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી, માનસિક વિકલાંગતા અને બહુવિધ વિકલાંગતા અધિનિયમ 1999 સાથેના વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ અમલમાં આવ્યો.

નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ 1999 (1999નો અધિનિયમ નં. 44, 30મી ડિસેમ્બર, 1999ના રોજ કેન્દ્રીય કાયદા, ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય દ્વારા ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી માનસિક વિકલાંગતા અને બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓને સુવિદ્યાઓ અને કલ્યાણ પ્રદાન કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે.

- નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટનું વિઝન :

એક સર્વ સમાવંશક સમાજ જે માનવ વિવિધતાને મૂલ્ય આપે છે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ગૌરવ સમાન અધિકારો અને તકો સાથે સ્વતંત્ર રીતે જીવવા માટે સક્ષમ અને સશક્ત બનાવે ચે. નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટનું વિઝન સ્ટેટમેન્ટ તમામ ભારતીયો માટે અત્યંત બદલાયેલા ભારતને પ્રતિબિંબિત કરે છે. અને તે માનવ અધિકારો એટલે કે UNCRPD અભિગમ પર આધારિત છે. વિઝન સ્ટેટમેન્ટ ભારતમાં વિકલાંગતા ક્ષેત્રે અગ્રણી તરીકે NT પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા કાયદા બદલાતા હોવાથી કેન્દ્રો નેતૃત્વ સ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક રજીસ્ટર્ડ સંગઠનો અને સ્થાનિક સ્તરની સમિતિઓ દ્વારા કાર્ય કરીને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટો સમગ્ર દેશમાં તેની દૃષ્ટિ અને ધ્યાન સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

- નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટનું મિશન :

નેશનલ ટ્રસ્ટ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અને તેમના પરિવારોમાં ક્ષમતા વિકાસની તકો પૂરી પાડવા તેમના અધિકારો પૂર્ણ કરવા, સક્ષમ વાતાવરણ અને સમાવિષ્ટ સમાજના નિર્માણની સુવિધાઓ અને પ્રોત્સાહન આપવા કામ કેર છે. નેશનલ ટ્રસ્ટનું મિશન અથવા મુલભૂત હેતુ સક્ષમ વાતાવરણ ઊભું કરવાનો છે એટલે કે વ્યાપક સહાય પ્રણાલીઓ દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે તકો પૂરી પાડવી જે અન્ય મંત્રાલયો વગેરે સાથે સહયોગ કરીને પણકરી શકાય છે. જે એક સમાવેશી સમાજનો વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

- નેશનલ ટ્રસ્ટ એકીના એકીના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે :
- (1) અપંગ વ્યક્તિઓને તેમના સમુદાય અંદર અને શક્ય તેટલી નજીકમાં સ્વતંત્ર રીતે અને શક્ય તેટલું સંપૂર્ણ રીતે જીવવા માટે સક્ષમ અને સશક્ત કરવા.
- (2) સમાન તકોને અનુભૂતિ અધિકારોનું રક્ષણ અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સંપૂર્ણ ભાગીદારોની સુવિધા માટે.
- (3) જરૂરિયાત આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે તેની નોંધાયેલ સંસ્થાઓને સમર્થ આપવા માટે અને
- (4) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે વાલીઓ અને ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક માટે પ્રક્રિયા વિકસાવવી.

◆ પ્રકરણ : 1

- પ્રસ્તાવિક :

1. આ કાયદો નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ તરીકે ઓળખાય છે. જે ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી માનસિક વિકલાંગતા અને બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિના ખ્યાલ માટેના 1999નો કાયદા તરીકે ઓળખાય છે.

2. આ કાયદો જન્મ-કાશ્મીર સિવાય દેશના સમગ્ર ભાગમાં અમલમાં રહેશે.

આ એક્ટ હેઠળની જરૂરી વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

એ. ઓટિઝમ : બોલવામાં અવરોધ, જ્ઞાનતંતુના વિકાસની જટિલ વિકૃતિ, વિભાજિત થયેલી શૃંખલા, વાતચીતમાં મુશ્કેલી, બાળપણથી શરૂ થાય છે અને યુવાવસ્થાનાં અંત સુધીના સમયગાળા સુધી થઈ શકે છે.

બી. બોર્ડ : સેક્સન-3 હેઠળ નિયુક્ત કરેલું ટ્રસ્ટીઓનું બોર્ડ.

સી. સેરેબ્રલ પાલ્સી : બાલ્યકાળ કે જન્મપૂર્વના સમયગાળામાં માનસિક તનાવ અથવા મગજની ઈજાના કારણે થઈ અસામાન્ય હલનચલન નિયંત્રણની સ્થિતિને સેરેબ્રલ પાલ્સી મગજનો લકવો કહે છે.

ડી. ચેરપર્સન : એટલે કે સેક્સન (3) હેઠળની કલમ (9) હેઠળ જે ટ્રસ્ટીઓનું બોર્ડ બનાવેલું હોય તેના ચેરપર્સન વ્યક્તિ અથવા સભ્ય.

ઈ. ચીફ એક્ઝ્યુક્યુટિવ ઓફિસર : ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસની નિમણૂક સેક્સન (સી) ની પેટા કલમ (1) હેઠળ કરવામાં આવે છે.

એફ. મેમ્બર : (સભ્ય) : એટલે કે જે બોર્ડ બનાવ્યું હોય તેની સભ્યો ચેરપર્સન સાથેના તમામ.

જી. મેન્ટલ રિટોડેશન : મગજનો અલ્પ વિકાસ થવાથી કે ઓછા / મંદ વિકાસ થવાથી બાળક મંદબુદ્ધિ કે અલ્પ વૃદ્ધિના લક્ષણો ધરાવતું થાય છે.

એચ. મલ્ટિપલ ડિસ એબિલિટી : એટલે બે કે તેથી વધુ વિકલાંગતા હોય જે સેક્સન (2) ની કલમ (1) હેઠળ વ્યાખ્યાતી કરેલી છે. તેવી વિવિધ વિકલાંગતાથી પીડિત વ્યક્તિને બહુ વિકલાંગતા કહી શકાય.

(સમાન તકો, સુરક્ષા, હક્કો અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા એક્ટ - 1995, 1-1996 મુજબ.)

આઈ. નોટિફિકેશન એટલે કે કેન્દ્ર સરકારના ગેજેટમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું નોટિફિકેશન.

જે. પર્સનલ લીથ ડિસએબિલિટીઝ : એટલે કે વ્યક્તિ આવી કોઈ પણ વિકલાંગતાથી પીડિત હોય જેમ કે ઓટિઝમ સેરેબ્રલ પાલ્સી, મેન્ટલ રિટોડેશન અથવા બે કે તેથી વધારે પ્રકારની વિકલાંગતા કે બહુવિધ વિકલાંગતાઓથી પીડાતી હોય તેવી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ.

કે. પ્રિસ્કાઈબ : એટલે આ કાયદા હેઠળ દર્શાવવામાં આવેલ નિયમો.

- એલ. પ્રોફેશનલ : એટલે એક એવી વ્યક્તિ કે વિકલાંગતાના કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત હોય તેના વિકલાંગ કલ્યાણની કામગીરી મોટી નિયુક્ત કરી શકાય તે.
- એમ. રજીસ્ટર્ડ ઓર્ગનાઈઝેશન : એટલે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું એસોસિએશન અથવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓના વાલીઓનું બનેલું એસોસિએશન અથવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થા કે જે સેક્સન - 12 હેઠળ રજીસ્ટર્ડ થયેલી હોય.
- એન. રેગ્યુલેશન : એટલે કે આ કાયદા હેઠળ બનેલા બોર્ડ દ્વારા જે નિયમો બનાવેલા હોય તે.
- ઓ. સિવિયર ડિસએબિલિટી : એટલે કે 80 ટકા વિકલાંગતા અથવા એક કરતા ધારે કે બહુવિધ વિકલાંગતા.
- પી. ટ્રસ્ટ : એટલે નેશનલ ટ્રસ્ટ કે જે ઓટિઝમ સેરેબ્રલ પાલ્સી મેન્ટલ રિટાડેશન અને મલ્ટિપલ ડિસએબિલિટી ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટેનું ટ્રસ્ટ કે જે સેક્સન (3)ના પેટા કલમ 3(1) હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવેલું હોય છે.

◆ પ્રકરણ - 2

નેશનલ ટ્રસ્ટનું બંધારણ કે જે ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી મેન્ટલ રિટાડેશન અને બહુવિધ અપંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે રચાયેલું છે.

- (1) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આ એક્ટના અમલીકરણની તારીખથી આ એક્ટના અમલીકરણના ઉદ્દેશ્યને પરિપૂર્ણ કરવા નોટિફિકેશન જારી કરીને એક બોર્ડ જેનું નામકરણ નેશનલ ટ્રસ્ટ જે ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી, મેન્ટલ, રિટાડેશન અને બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરવી બતાવવામાં આવ્યું છે. આ બોર્ડની સત્તાઓ અને જોગવાઈઓ આ કાયદા મુજબની તથા સંપત્તિઓને ઊભી કરવી ચાલુ રાખવી, રદબાતલ કરવી તથા પરિવર્તન અને અપરિવર્તન કરવાની અમર્યાદિત જોગવાઈઓ મુજબની રહેશે.
- (2) આ ટ્રસ્ટ હેઠળ જનરલ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ, ડાયરેક્શન અને બનાવોના મેનેજમેન્ટ અને ટ્રસ્ટની કાર્યપદ્ધતિ તે તમામ બાબતો બોર્ડના અધિકૃત કબજા હેઠળ આ કાયદાના તમામ સત્તાઓ અને કાર્યો જે ટ્રસ્ટ હેઠળ કરવામાં આવશે તે ગણાશે.
- (3) આ ટ્રસ્ટની મુખ્ય કચેરી ન્યુ દિલ્હી ખાતે રહેશે અને બોર્ડ ભારતમાં અન્ય જગ્યાઓ પર કચેરીઓ ઊભી કરવા માટે કેન્દ્ર સરકારની અગાઉથી મંજૂરી મેળવવાની રહેશે.
- (4) બોર્ડનું બંધારણ :
 - (a) સેન્ટ્રલ ગર્વમેન્ટ દ્વારા આ બોર્ડના ચેરપર્સનની નિયુક્તિ ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી, મેન્ટલ રિટોડેશન અને બહુવિધ વિકલાંગતાના ક્ષેત્રોમાં નિષ્ણાત અને અનુભવ વ્યક્તિની કરવામાં આવશે.
 - (b) આજ પદ્ધતિ મુજબ બીજા નવ સભ્યોની નિયુક્તિ સંગઠનો તથા વાલીઓના સંગઠનો કે જેઓ ઓટિઝમ સેરેબ્રલ પાલ્સી મેન્ટલ રિટોડેશન તથા બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વિકલાંગોની વાલી સંગઠનો હોય તેમાંથી તથા વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓની સંગઠનો પૈકીના સભ્ય હોઈ શકે છે. આ બાબતે આ કલમ હેઠળની નિયુક્તિ સેન્ટ્રલ ગર્વમેન્ટ દ્વારા નોમિનેશનથી કરવામાં આવશે.
 - (c) આઠ વ્યક્તિઓ કે જેઓ સરકારના જોઈન્ટ સેક્રેટરીથી નીચેની રેન્કનામાં હોય તેવા અધિકારીઓને ભારત સરકાર નોમિનેટ કરે છે. જેઓ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ / આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ, નાણા વિભાગ, મંજૂર, શિક્ષણ શહેરી બાબતો અને રોજગારી તથા ગ્રામ્ય રોજગારી અને ગરીબી નિવારણ વિભાગોમાંથી હોઈ શકે છે.

(d) ત્રણ વ્યક્તિઓને બોર્ડ દ્વારા નોમિનેટ કરવામાં આવે છે કે જેઓ વેપારી એસોસિએશન કોમર્સ અને ઔદ્યોગિક બાબત સાથે સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ ધરાવતા હોય.

(e) ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસર કે જે ભારત સરકારમાં જોઈન્ટ સેક્રેટરી હોય તે આ બોર્ડના મેમ્બર સેક્રેટરી ગણાશે.

(5) આ બોર્ડના સંગઠન થયા પછી આ રીતે આ હેતુ માટે અને આ એક્ટના નિયમો - જોગવાઈઓ અનુસાર કોઈ સભ્યની કાર્યપદ્ધતિ કે કોઈ બાબત ટ્રસ્ટના હેતુ સાથે સુસંગત નહીં જણાય ત્યારે તેનું સભ્યપદ બરખાસ્ત કરવામાં આવશે. આ રીતે બરખાસ્ત કરેલી વ્યક્તિને બોર્ડ મિટિંગમાં સંબંધિત ચર્ચા કરવાનો અધિકાર છે. પરંતુ બોર્ડ મિટિંગમાં વોટ દેવાનો અધિકાર નથી. ઉપરાંત આવી વ્યક્તિ બીજા કોઈ ઉદ્દેશ્યથી મેમ્બર બની શકશે નહીં.

આ સંગઠનના વધુમાં વધુ આઠ સભ્યો રજીસ્ટર્ડ એસોસિએશન અથવા પ્રોફેશનલ પૈકીના હોય તે જરૂર છે.

ચેરપર્સન અને સભ્યોની ટર્મ તથા બોર્ડ મિટિંગ.

(1) ચેરપર્સન અથવા સભ્યે આ કચેરી પોતાની નિમણૂકથી ત્રણ વર્ષ માટે અથવા બીજા બોર્ડની નિમણૂક થાય ત્યાં સુધી સંભાળવાની રહેશે.

કોઈ પણ સભ્ય કે ચેરપર્સન 65 વર્ષની ઉંમર સુધી આ કચેરી કે ચેરપર્સનનો હોદ્દા પર રહી શકશે નહીં.

(2) ચેરપર્સન અને બીજા સભ્યોની સેવાઓની શરતો નીચે મુજબની રહેશે.

(3) બોર્ડની ખાલી જગ્યાઓ પરની નિયુક્તિ સેક્સન-3ની જોગવાઈઓ મુજબ ભરવામાં આવશે અને નિયુક્ત સભ્યની અવધિ ટર્મના બાકીના સમય સુધી જ મર્યાદિત રહેશે. જેની ખાલી જગ્યા પર તેની નિયુક્તિ થયેલી હોય.

(4) ચેરપર્સન કે ગમે તે સભ્યની નિયુક્તિ પહેલા કેન્દ્ર સરકાર એવી ખાતરી કરી શકે છે કે, જે તે સભ્યની નાણાકીય કે અન્ય બદદારાદાઓની અસર તેના સદરહુ કામગીરી પર પડી શકે તેમ છે કેમ કે :

(5) બોર્ડનો કોઈપણ સભ્ય આ ટ્રસ્ટનો લાભાર્થી હોય એ આ સમયગાળા દરમિયાન સભ્ય તરીકે રચી શકશે.

(6) આ બોર્ડ દર ત્રણ મહિને એક વખત મળશે જે મિટિંગનું સ્થળ સમય અને એજન્ડા ટ્રસ્ટના નિયમોનુસાર બોર્ડ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે તેમ રહેશે.

(7) કોઈ સંજોગોમાં ચેરપર્સન મિટિંગમાં હાજર રહી શક્ય. અસમર્થ હોય ત્યારે બાકીના સભ્યોમાંથી કે સભ્યને ચૂંટી તે જે તે મિટિંગ યોજવામાં આવશે.

(8) મિટિંગમાંના બહુમતી સભ્યો જે હાજર હોય તે સભ્યોના મતદાન દ્વારા પ્રશ્ન નિરાકરણ કરવામાં આવશે અને જો મતદાન સમાન/ વિરુદ્ધ બેન્કો બાબતે એકસરખું રહે ત્યારે ચેરપર્સન અથવા તેની ગેરહાજરી ચેરપર્સન બનેલ વ્યક્તિનો મત આખરી ગણાશે.

◆ ચેરપર્સનના કે સભ્યના રાજીનામ :

5. (1) ચેરપર્સન પોતાનું રાજીનામું પોતાના સ્વહસ્તાક્ષરમાં લખીને કેન્દ્ર સરકારને ઉદ્દેશીને મોકલશે. ચેરપર્સનના અનુગામીની કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયુક્તિ થતાં સુધી તે પોતાનો હોદ્દો ચાલુ રાખી શકશે.

(2) કોઈપણ સભ્ય પોતાના સભ્યપદનું રાજીનામું પોતાના સ્વહસ્તાક્ષરમાં લખીને ચેરપર્સનને સુપ્રત કરી શકશે.

◆ ગેરલાયકાત :

6. કોઈ વ્યક્તિ સભ્ય બની ન શકે જો.

- જે માનસિક બીમાર અથવા કાયદાકીય રીતે તેને એવો જાહેર કરેલો હોય.
- કોઈ ગુન્હામાં સામેલ જે અંગે કેન્દ્ર સરકારનો અભિપ્રાય હોય. નૈતિક અધઃપતનના ગુન્હામાં સામેલગીરી હોય તેવો
- કોઈ સમયે ગુન્હેગારીમાં સામેલગીરી હોય.

સભ્ય દ્વારા કચેરીમાં વેકેશન

7. જો એક સભ્ય

- સેક્શન-6 પૈકીના કોઈપણ વિષયમાં ગેરલાયક ઠરેલો હોય અથવા
- તે મંજૂરી વગર રજાઓ કે ગેરહાજરી હોય એ છેલ્લી ત્રણ બોર્ડની મિટિંગમાં ગેરહાજર હોય.
- સેક્શન-5 નીચે તેનું રાજીનામું આપેલ હોય ત્યારે તેની સભ્યપદની જગ્યા ખાલી ગણાશે.

8. ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસર અને ટ્રસ્ટનો સ્ટાફ :

- સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટ દ્વારા ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસરની નિયુક્તિ કરીને તેને કામગીરી માટેની સત્તાઓ અને ફરજો બોર્ડની સૂચના મૂજબ ચેરપર્સન દ્વારા સોંપવામાં આવે છે.
- બોર્ડ દ્વારા કેન્દ્ર સરકારની અગાઉની મંજૂરી મુજબ બીજા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ કે જે ટ્રસ્ટના હેતુઓ અને જરૂરિયાત મુજબ જરૂરી હોય તે પ્રમાણે નિયુક્તિ કરવામાં આવે છે.
- ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસર, બીજા ઓફિસર્સ અને કર્મચારીઓને ચુકવવાપાત્ર પગાર અને ભથ્થાં ટ્રસ્ટના નીતિ-નિયમો મુજબ નક્કી કરવામાં આવે છે.
- બોર્ડની ખાલી જગ્યાઓને એક્ટ મુજબ ઈનવેલિટ કરી શકાતી નથી કોઈ કાયદો કે બોર્ડનું પ્રોસિડિંગને કોઈ ખાલી જગ્યાના લીધે પ્રશ્નચિહ્ન પર લેવામાં આવતું નથી અથવા બોર્ડના બંધારણને અસરકારો નથી.

◆ પ્રકરણ - 3

- ટ્રસ્ટના હેતુઓ :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેના આ અધિનિયમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સશક્તિકરણની નેમ ધરાવે છે. સમાનતકો, અધિકારીઓનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા આ ત્રણ શબ્દો જ આ કાયદાના મુખ્ય હેતુઓને દૃષ્ટિગોચર કરે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાનતકો મળતી થાય. સમાજના વિકાસમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સહભાગિતા વધે અને તમામ પ્રકારના ભેદભાવના વલણનો છેદ ઊડે તે પ્રકારની જોગવાઈઓને અમલી બનાવવા તેઓ આ કાયદાનો મુખ્ય હેતુ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવા કાયદાનું નિયમન અને અમલ કરનાર તંત્ર વિકલાંગતા રોકથામ શિક્ષણ રોજગારી હકારાત્મક પગલાં, ભેદભાવવિહીન અભિગમ સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ તેમજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓને માન્યતા સંબંધી વ્યપાક જોગવાઈઓ પણ મહત્વના હેતુ ગણી શકાય. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કુટુંબને સહારો આપવો અને જ્યારે કુટુંબમાં મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે જરૂરિયાતલક્ષી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉપરાંત જે વિકલાંગ વ્યક્તિને કુટુંબ નથી તેવા નિરાધાર એકલા રહેતા વિકલાંગ વ્યક્તિની સમસ્યાઓને સમજવી અને તેને મદદરૂપ થવું જોઈએ. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના જે માતા-પિતા કે વાલીનું જ્યારે મૃત્યુ થાય ત્યારે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સુરક્ષા અને સંભાળ પૂરી પાડવી. જ્યારે આવી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને આધારની, વાલીની, કેરટેકરની જરૂર હોય ત્યારે વાલી કે ટ્રસ્ટીની નિમણૂક કરવામાં તેની સુરક્ષા અને સહાય કરવાની કામગીરી યોજવી. આમ વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબમાં રહી શકે તેવો સપોર્ટ અને સુવિધા પૂરી પાડવા તથા સંસ્થામાં રહેતા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તમામ સુવિધા પૂર્ણ કરાવવી આમ આ એક્ટ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના

કલ્યાણ સમાન અધિકારો તથા તકો અને સશક્તિકરણ માટેના ઉમદા હેતુઓ સાથે વિકલાંગ વ્યક્તિની કામગીરી કરવાની નેમ ધરાવે છે.

◆ પ્રકરણ - 4

- બોર્ડની સત્તા અને ફરજો :

11. બોર્ડની નીચે મુજબની સત્તા અને ફરજો છે

કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા બોર્ડને એક હજાર કરોડ રૂપિયાનો ફાળો આપવામાં આવેલ છે. આ રકમનો ઉપયોગ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના જીવનધોરણને ઉચ્ચસ્તરે લઈ જવા માટે ઉપોગમાં લેવાનું હોય છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના લાભ માટે ટ્રસ્ટના હેતુઓને પૂર્ણ કરવા કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી ડોનેશન (વસિયત) પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે. જો વસિયતમાં કોઈ લાભાર્થી હોય તો તે લાભાર્થીના જીવન ધોરણ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે અને વસિયતમાં દીધેલી સંપત્તિના ઉપયોગ કોઈ અન્ય પ્રયોજન માટે કરી શકાશે નહીં. ઉપરાંત બોર્ડ કોઈ પણ જવાબદારીના આધીન નહીં હોય. વસિયતમાં જણાવેલ તમામ રકમ, સંપત્તિનો ઉપયોગ વસિયતમાં દર્શાવેલ લાભાર્થીઓના માટે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કરવામાં આવે જે હેતુ માટે વસિયત બનાવેલી હોય કેન્દ્ર સરકાર પ્રત્યેક નાણાકીય વર્ષ માટે આવી ધન રાશિ પ્રાપ્ત કરશે જેથી સંગઠનોને જરૂરી નાણાકીય સહાયતા ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય અને મિશ્રિત કરેલા કાર્યક્રમોને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરી શકે.

આમ, વિકલાંગ વ્યક્તિઓના માટે સમાજમાં સ્વતંત્ર ધોરણને ઉત્તેજન આપવા માટે સમુદાયમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાનું હોય છે. ઉપરાંત વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં કુટુંબીજનોને પરામર્શ તથા તાલીમ પણ આપી શકાય છે અને પુખ્તવ્યક્તિઓના તાલીમ કેન્દ્રો તથા વ્યક્તિગત અને સામુહિક રહેણાંક સુવિધા સ્થાપિત કરવાની હોય છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓના માટેના કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની દેખરેખ તેના પરિવારને મદદ અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને દિવસ દેખરેખ (Day Care) સેવાઓના બહોળો વિકાસ થવો જોઈએ.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે રહેણાંક હોસ્ટેલ્સ અને રહેણાંક મકાનો ધરોની સ્થાપના કરવી.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સેલ્ફ, હેલ્પ ગ્રુપ બનાવવા અને તેમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરાવવી જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરી શકે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે લોકલ લેવલ કમિટીઓ બનાવવી જેથી ગાર્ડિયનશીપના અભિગમથી વિકલાંગોની મદદ કરી શકાય. આવા અન્ય કાર્યક્રમો જે ટ્રસ્ટના હેતુને સિદ્ધ કરે તે શરૂ કરી શકાય. ઉપરાંત ફંડના ઉપયોગ માટે વિકલાંગ મહિલાઓ અને ગંભીર વિકલાંગતા ધરાવતા વરિષ્ઠ નાગરિકોને પ્રથમ અગ્રતા આપવામાં આવશે. વરિષ્ઠ નાગરિક એટલે 65 વર્ષ કે તેથી વધુ વયની વ્યક્તિ.

◆ પ્રકરણ - 5

12. રજીસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયા :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું એસોસિએશન અથવા વિકલાંગ વ્યક્તિના માતા-પિતાઓના એસોસિએશન અથવા એક સ્વૈચ્છિક સંગઠન જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરવાનો હોય તો આવા એસોસિએશન દ્વારા રજીસ્ટ્રેશન માટેની અરજી બોર્ડને મોકલવાની હોય છે. આ અરજીનું નિયત અરજીપત્રક બોર્ડ દ્વારા નિયત કરવામાં આવેલ છે. તેમાં જરૂરી વિગતો દસ્તાવેજો સાથે નિયત રજીસ્ટ્રેશન ફી નિયત કરેલ પદ્ધતિ મુજબ ભરવાની રહેશે. રજીસ્ટ્રેશન માટેની અરજી બોર્ડને મળ્યા બાદ બોર્ડ દ્વારા તેની ઈન્કવાયરી કરવામાં આવશે અને અરજીની યોગ્યતા દસ્તાવેજોની સત્યતા સંબંધી બોર્ડને યોગ્ય લાગે તેવી તપાસ કરવામાં આવશે. ત્યાર બાદ આવેલી અરજીને બોર્ડ દ્વારા મંજૂરી કે નામંજૂરી કરવામાં આવશે અને તેના લેખિત કારણો જણાવવામાં આવશે. આ રીતે નામંજૂર કરેલ અરજીમાં જણાવેલ ત્રૂટિઓ ખામીઓની પૂર્તતા કરીને રજીસ્ટ્રેશન માટેની અરજી ફરીથી બોર્ડ સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે.

◆ પ્રકરણ : 6

13. લોકલ લેવલ કમિટીની રચના :

- (1) બોર્ડ દ્વારા સમયાન્તરે નિર્દિષ્ટ કરેલ ક્ષેત્રોના માટે સ્થાનિક સ્તરની સમિતિની રચના કરશે.
- (2) લોકલ લેવલ કમિટીમાં : જિલ્લા લેવલે જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ કે જીલ્લા કમિશનર કક્ષાથી નીચેના હોય તેવા રાજ્યની સીવીલ સેવાનો એક અધિકારી.
- (3) રજીસ્ટર્ડ ઓર્ગનાઇઝેશન સંગઠનનો એક પ્રતિનિધિ અને જે વિકલાંગ વ્યક્તિ કે જે આ અધિનિયમ હેઠળ વિકલાંગતાની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ હોય તે આમ, આ રીતે લોકલ લેવલની કમિટીની રચના કરવામાં આવે છે. આ કમિટી તેની નિયુક્તિની તારીખથી ત્રણ વર્ષ માટે કાર્યરત રહેશે. ઉપરાંત આ લોકલ લેવલ કમિટી દર ત્રણ મહિને એક વખત મિટિંગ યોજશે.

14. ગાર્ડિયનશિપની નિયુક્તિ :

1. વિકલાંગ વ્યક્તિના માબાપ અથવા તેના સગા-સંબંધી વ્યક્તિ વિકલાંગ વ્યક્તિના વાલી તરીકે કામ કરવા માટે નિયુક્ત કરવા અરજી આપી શકે છે અથવા કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા / સંગઠન પણ વિકલાંગ વ્યક્તિના વાલી તરીકે નિયુક્ત કરવા અરજી કરી શકે છે. આ અરજી લોકલ લેવલની કમિટી સમક્ષ કરવાની હોય છે. આ અરજી મળ્યા બાદ લોકલ લેવલની કમિટી તેની પર વિચારણા કરે છે કે વિકલાંગ વ્યક્તિને વાલીની જરૂર છે કે કેમ? વિકલાંગ વ્યક્તિના માટે વાલી કે ગાર્ડિયન કયા હેતુઓ માટે અપેક્ષિત છે. (1) ત્યાર બાદ પેટા કલમ (1) અને (2)ની અરજીઓ ચકાસીને નિયમોનુસાર નિર્ણય લેવામાં આવે છે. જેમાં બોર્ડની સંમતિ પણ જરૂર જણાયે લેવામાં આવે છે.

◆ ગાર્ડિયનની ફરજો :

15. આ પ્રકરણ હેઠળ વાલી તરીકે નિયુક્ત થયેલ વ્યક્તિ વિકલાંગ વ્યક્તિનાં ભરણપોષણ તથા તેની સંપત્તિની દેખરેખ માટે હોય છે.
16. કલમ - 14 હેઠળ વાલી તરીકે નિયુક્ત વ્યક્તિ નિયુક્તિની તારીખથી છ મહિનાની અંદર પોતાને નિયુક્ત કરનાર અધિકારી સમક્ષ વિકલાંગ વ્યક્તિની સંપત્તિનું લિસ્ટ તથા વિકલાંગ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ ચલ સંપત્તિનું લિસ્ટ તથા તેનું દેવું અને જવાબદારીઓ કે જે ચૂકવવાપાત્ર હોય છે. તેનું લિસ્ટ જે તે અધિકારીને સોંપશે. દરેક નાણાકીય વર્ષનો ત્રણ મહિના પહેલા વાલી તરીકે નિયુક્ત વ્યક્તિ પોતાના કબજામાં રહેલ સંપત્તિ અને સ્થાવર જંગત મિલકતનું લિસ્ટ જેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિના કારણે પ્રાપ્ત અને ખતમ થયેલી રોકડ રકમની જમા ઉધાર અને બાકી રકમનું લિસ્ટ રજૂ કરશે.

17. વાલી / ગાર્ડિયનને દૂર કરવા :

જ્યારે વિકલાંગ વ્યક્તિના માબાપ / સંબંધી કે કોઈ સંગઠનને એવું જણાય કે વિકલાંગ વ્યક્તિની સાથે નિયુક્ત વાલી દ્વારા દુર્વ્યવહાર થાય છે કે અવહેલના થાય છે તથા તેની સંપત્તિમાં ગડબડ કે ગોટાળા થઈ રહ્યા છે ત્યારે સમિતિને આવા ગાર્ડિયનને હટાવી દેવા તે અરજી રાખી શકે છે. સમિતિ આ અંગે તપાસ કરી યોગ્ય લેખિત કારણો સાથે વાલીને હટાવે છે અને અન્ય વાલીને નિયુક્ત કરે છે. જો અન્ય વાલી ન મળી શકે તો વિકલાંગની સુરક્ષા અને દેખરેખની વ્યવસ્થા ગોઠવે છે. જૂનો વાલી પોતાના લિસ્ટ મુજબનો ચાર્જ નવા વાલીને લેખિતમાં સોંપે છે.

આ કમલમાં (સંબંધી) એટલે કોઈપણ વ્યક્તિ કે જે વિકલાંગ વ્યક્તિની સાથે લોહીનો સંબંધ હોય વૈવાહિક સંબંધ હોય અથવા દત્તક અંગેનો સંબંધ હતો.

◆ પ્રકરણ - 7

- નિયંત્રણ અને મોનિટરિંગ

18. બોર્ડના કબજામાં રહેલા પુસ્તકો અને ડોક્યુમેન્ટ્સને કોઈપણ રજીસ્ટર્ડ સંગઠન, સંસ્થા બોર્ડને

લેખિત માંગણી પત્ર મોકલીને બોર્ડ દ્વારા સાચવેલી કોઈપણ પુસ્તકો, ડોક્યુમેન્ટની કોપી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બોર્ડ દ્વારા સાચવેલા દસ્તાવેજો, લેખો કોઈપણ સંગઠનને આપવા જરૂર જણાય તો બોર્ડ તે માટેની યોગ્ય કાર્યવાહી કે નિયમો બનાવે છે.

19. બોર્ડ એવા નિયમો કાર્યરત બનાવે છે કે જે પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રૂફરીડિંગ સંગઠનો, સંસ્થાઓ ઓર્ગેનાઈઝેશનોના વાર્ષિક હિસાબોન સમીક્ષા થઈ શકે, જેના દ્વારા સંગઠનોની પ્રવૃત્તિઓ નિયમોનુસાર ચાલી રહી છે કે કેમ તે અંગે ટ્રસ્ટ પોતે ફાળવેલા નાણા અને ખર્ચના હિસાબોની તપાસણી કરી છે. સમીક્ષા કરે છે અને કરેલ ખર્ચની સત્યતા ચકાસે છે અને નિયોનુસાર છે કે કેમ તે અંગે પણ ખાતરીપૂર્વક મોનિટરિંગ કરે છે.

20. વાર્ષિક જનરલ મિટિંગ :

બોર્ડ દ્વારા દર વર્ષ રજીસ્ટર્ડ ઓર્ગેનાઈઝેશન સંગઠનો, સંસ્થાઓની મિટિંગ બોલાવવામાં આવે છે. દર છ મહિને આ જનરલ મિટિંગ યોજવામાં આવે છે. આ મિટિંગમાં ગત વર્ષ દરમિયાન આપેલ ગ્રાન્ટ એ થયેલ ખર્ચનું તથા સંગઠનમાં પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો, યોજનાઓની કામગીરીનું વાર્ષિક અહેવાલ સાથે મિટિંગમાં ઉપસ્થિત રહેવા સંગઠનોને નિયમોનુસાર જાણ કરવામાં આવે છે. આ મિટિંગમાં રજીસ્ટર્ડ સંગઠનોની સંખ્યા મુજબનું કામ હોય છે.

◆ પ્રકરણ - 8

- નાણાં હિસાબ અને ઓડિટ

21. કેન્દ્ર સરકાર આ અંગેના કાયદા મુજબ સંસદ દ્વારા ઉચિત વિનિયોગ પછી એક સો કરોડ રૂા. એકવાર યોગદાન એક કાર્પસ (carpus) માટે કરે છે. આ રકમનું ભુગતાન ટ્રસ્ટના હેતુઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ કરવાનું રહે છે.

22. ફંડ :

નેશનલ ટ્રસ્ટ કે જે ઓટિઝમ સેરેબ્રલ, પાલ્સી મેન્ટલ સટોડેશન અને બહુવિકલાંગતાના કલ્યાણ માટેનું ફંડ તરીકે ઓળખાય છે. તે ફંડમાં બધી જ રકમ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. બધી જ રકમ ટ્રસ્ટને ગ્રાન્ટ સ્વરૂપે ગિફ્ટ સ્વરૂપે ડોનેશન ધન, વસિયતો અને ટ્રાન્સફર તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. બધી જ રકમ ટ્રસ્ટને બીજી કોઈ રીતોથી કે બીજા સ્ત્રોતથી પ્રાપ્ત થયેલ ધન રાશિનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા જ નાણાં કેન્દ્ર સરકારની અનુમતિથી સુરક્ષિત રીતે બેન્કોમાં જમા કરાવવામાં આવશે. આ નાણાં વહીવટીય તથા અન્ય ખર્ચોને પૂર્ણ કરવા વાપરવામાં આવશે. આ ખર્ચો બોર્ડ દ્વારા નિયુક્ત કર્તવ્યો અને પ્રવૃત્તિઓ કે જે કલમ 10 અંતર્ગતની બાબતો અંગે નિયત થયેલા હોવા જોઈએ.

23. બજેટ :

દરેક નાણાંકીય વર્ષ દરમિયાન નિર્ધારિત સમયે આગળના વર્ષ માટે બજેટ તૈયાર કરવામાં આવશે. જેમાં ભાવિ વર્ષ માટે ખર્ચના હિસાબો તથા દરેક ખર્ચો દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ બજેટ કેન્દ્ર સરકારને મોકલવામાં આવે છે.

24. એકાઉન્ટ અને ઓડિટ :

કેન્દ્ર સરકારે નિર્ધારિત કરેલ ફોમમાં બોર્ડ દ્વારા યોગ્ય હિસાબો અને સંબંધિત રેકોર્ડ પરથી વાર્ષિક સ્ટેટમેન્ટ એકાઉન્ટ અંગેના તૈયાર કરશે. જેમાં આવક અને ખર્ચના હિસાબોનો સ્ટેટમેન્ટ હોય છે તે વાર્ષિક હિસાબી સ્ટેટમેન્ટની ઓડિટ કરવા માટે કેન્દ્ર સરકારના ઓડિટર જનરલને પરામર્શ માટે મોકલવામાં આવશે. ભારત સરકારના કન્ટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલ અથવા તેમના દ્વારા નિયુક્ત કરેલ કોઈપણ વ્યક્તિ કે જે ટ્રસ્ટના એકાઉન્ટ, ઓડિટ કરવાનો અધિકાર ધરાવતાં હોય.

સરકારી હિસાબોના એકાઉન્ટ, ઓડિટ કરવાની ઓથોરિટી ધરાવતા વ્યક્તિઓ દ્વારા આ પ્રકારના હિસાબોની બુક્સ સંલગ્ન વાઉચર્સ અને બીજા ડોક્યુમેન્ટ્સ અને પેપર્સ ટ્રસ્ટની અન્ય કચેરીઓમાં નિરીક્ષણ, પરિક્ષણ કરે આમ ટ્રસ્ટના એકાઉન્ટને ભારત સરકારના કન્ટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલ દ્વારા સર્ટિફાઇડ કરવામાં આવે છે અથવા તેઓ દવા નિયુક્ત કરેલા અને તેમના વતી કામ કરતા અધિકારી દ્વારા બન્ને રીતે આ એકાઉન્ટ રિપોર્ટ તે ભારત સરકારમાં દર વર્ષે મોકલવામાં આવશે અને પાર્લામેન્ટમાં આ ઓડિટ રિપોર્ટ રજૂ કરવાના રહેશે.

25. વાર્ષિક રિપોર્ટ : બોર્ડ દ્વારા નિયત ફોર્મમાં દર વર્ષ નિયત સમયે એક વાર્ષિક અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવશે. જેમાં ગત વર્ષ દરમિયાના સત્ય અને સંપૂર્ણ હિસાબો તેની પ્રવૃત્તિઓ કે જે વર્ષ દરમિયાન યોજેલી હોય તેની કોપીઓ ભારત સરકારની મોકલામાં આવશે અને ભારત સરકાર આ વાર્ષિક અહેવાલને સંસદના દરેક સદનમાં રજૂ કરશે.

26. આદેશોને અધિપ્રમાણિત કરવા : બોર્ડ દ્વારા જારી કરેલા તમામ ઓર્ડર, આદેશો નિર્ણયો કે જે ટ્રસ્ટના નામે કરેલા હોય તે આદેશો જે ચેરપર્સન ચીફ એક્ઝીક્યુટિવ ઓફિસર અથવા અન્ય નિયુક્ત કરેલા અધિકારી દ્વારા પ્રમાણિત કરવામાં આવશે.

27. રિટર્ન અને માહિતી : બોર્ડ દ્વારા આ રિપોર્ટ્સ રિટેન અને અન્ય માહિતીઓ કેન્દ્ર સરકારને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે ટાઈમસર પૂરી પાડવામાં આવશે.

◆ પ્રકરણ - 9

- વિવિધ

28. ભારત સરકારની નિર્દેશ જાહેર કરવાની શક્તિ :

આ એક્ટની અગાઉની કલમો પર પ્રતિકુળ પ્રભાવ પાડ્યા વિના આ અધિનિયમ અંતર્ગત શક્તિનો પ્રયોગ કે ફરજો અદા કરવામાં બોર્ડ નીતિ વિષયક પ્રશ્નો પર ભારત સરકાર દ્વારા જારી કરેલા નિર્દેશોથી બંધાયેલા રહેશે અધીન રહેશે જે ભારત સરકાર દ્વારા સમય સમય પર લેખિત રૂપમાં દેવામાં આવ્યા હોય. આ પેટાકલમમાં આપવામાં આવેલા નિર્દેશો પરત્વે બોર્ડને વ્યવહારુ રીતે એક તક આપવામાં આવશે કે જેથી બોર્ડ દ્વારા પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે. ત્યાર બાદ બોર્ડને નિર્દેશો આપવામાં આવે. આ નીતિવિષયક પ્રશ્ન છે. તો તેમાં ભારત સરકારનો નિર્ણય અંતિમ રહેશે.

29. બોર્ડને સુપરસીડ કરવાની ભારત સરકારની સત્તા :

(1) ભારત સરકારને રજીસ્ટર્ડ સંગઠનો દ્વારા ફરિયાદ મળે અથવા ભારત સરકાર પાસે પૂરતા કારણો મુજબ વિશ્વાસ હોય કે બોર્ડ કામ કરવા માટે યોગ્ય નથી અથવા સોંપેલા કર્તવ્યો પૂર્ણ કરવામાં નિરંતર ભૂલો કરે છે. તો આવા સંજોગોમાં ભારત સરકાર દ્વારા બોર્ડને સૂચના ભરી કરી રીતે બોર્ડને એવું પૂછી શકે છે કે બોર્ડને સુપર સીડ કેમ ન કરવું બોર્ડને સુપરસીડ કર્યા પહેલાં ભારત સરકાર દ્વારા એક લેખિત સૂચના બોર્ડને મોકળવામાં આવે છે અને એક તક બોર્ડને આપવામાં આવે છે કે બોર્ડને સુપરશ્રેષ્ઠ કેમ ન કરવું ?

(2) ભારત સરકાર લેખિત રૂપમાં કારણો સાથમાં રેકોર્ડ મુજબ સરકારી ગેઝેટમાં એક અધિસૂચના ઈસ્યુ કરીને બોર્ડને અમુક પિરીયડ માટે સુપરસીટ કરે છે. આ પિરીયડ છ મહિનાથી વધારે ન હોવો જોઈએ. આ રીતે સુપરસીડ કરેલા બોર્ડને સમય સમાપ્તિ બાદ ભાર સરકાર દ્વારા ધારા-3 મુજબ ફરીથી પુનર્ગઠન કરવામાં આવશે.

(3) કલમ-2ની અધિસૂચના પ્રકાશિત થવાથી :

(a) બોર્ડના તમારા સભ્યો અધિસૂચનાની તારીખ કે જ્યારથી બોર્ડને સુપરસીડ કર્યું હોય ત્યારથી પોતાની ઓફિસ ખાલી કરશે.

- (b) આ અધિનિયમ અંતર્ગતનો તમામ શક્તિઓ અને કર્તવ્યો કે જે ટ્રસ્ટ વતી નિભાવવામાં આવતા હોય તે સુપરસીડના સમયગાળા દરમિયાન વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દ્વારા ભારત સરકારનાં દિશાનિર્દેશ અનુસાર બજાવવાના રહેશે.
- (4) ઉપરોક્ત પેટાકલમ (2) અંતર્ગત જારી કરેલી અધિસૂચનામાં નિર્દિષ્ટ સુપરસીડનો સમય સમાપ્ત થતા ભારત સરકાર દ્વારા.
- (ક) આંગળના વધુ સમય માટે સુપરસીડનો સમયગાળો કેન્દ્રસરકાર વધારી શકે છે. છતાં પણ સુપરસીડની અવધી છ મહિનાથી વધારે ન હોવી જોઈએ.
- (ખ) કલમ 38 1961ના (3) માં દર્શાવ્યા મુજબની પદ્ધતિથી બોર્ડનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવશે.

3.3 ઉપસંહાર :

ભારતની સંસદે આ કાયદો મંજૂર કરીને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટની રચના કરી છે. કે જેના દ્વારા સ્વલીનતા

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ ક્યારે ઘડવામાં આવ્યો ?
A. 1998 B. 1999
C. 1990 D. 2016
2. નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ કેવા પ્રકારના અપંગ વ્યક્તિઓનો પુનર્વસન માટેનો કાયદો છે ?
A. સ્વલીનતા B. મગજનો લકવો
C. મંદબુદ્ધિતા D. ઉપરોક્ત ત્રણેય
3. આ કાયદાનો મુખ્ય હેતુમાં કઈ બાબત દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ?
A. સમાનતકો B. અધિકારોનું રક્ષણ
C. સંપૂર્ણ સહભાગિતા D. ઉપરોક્ત ત્રણેય
4. સ્થાનિક લેવલની સમિતિમાં કોણ હોય ?
A. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ B. પોલીસ
C. જિલ્લા વિકાસ અધિકારી D. ધારાસભ્ય
5. આ ટ્રસ્ટ એક્ટ હેઠળ બોર્ડને સુપરસીડ કરવાની સમયગાળો કેટલો હોય છે ?
A. બે માસ B. ત્રણ માસ
C. છ માસ D. એક વર્ષ

3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. B. 1999
2. D. ઉપરોક્ત ત્રણેય
3. D. ઉપરોક્ત ત્રણેય
4. A. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ
5. C. છ માસ

3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- નેશનલ : રાષ્ટ્રીય
- ટ્રસ્ટ : સ્વાયત્ત માળખું, સ્વૈચ્છિક સંગઠન

- બહુવિકલાંગતા : એક અથવા એકથી વધારે પ્રકારની વિકલાંગતા.
- પર્સન વીથ ડિસએબિલિટીઝ : વિકલાંગ વ્યક્તિ
- પ્રિસ્કાઈબ : દશવિલા નિયમો
- ચેરપર્સન : ટ્રસ્ટીઓનાં બોર્ડનો સભ્ય
- સેરેબ્રલ પાલ્સી : જન્મ પહેલાં કે જન્મ પછી મગજનો લકવો.
- ઓપ્ટિઝમ : સ્વલીનતા - વાતચીતમાં મુશ્કેલી, જ્ઞાનતંતુની જટિલ વિકૃતિ.

3.7 પ્રવૃત્તિ :

1. બહુવિધ વિકલાંગ વ્યક્તિની મુલાકાત લઈ તેની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
2. સેરેબલ પાલ્સીનાં દર્દીની મુલાકાત લઈ તેની જરૂરિયાત અને સંસ્થાકીય જોડાણનો પરિચય મેળવવો.

3.8 સ્વાધ્યાય લેખન :

1. નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ - 1999ની જોગવાઈઓ વિગતવાર જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.9 કેસ સ્ટડી

1. વિકલાંગ વ્યક્તિ પર કામ કરતી ગુજરાતની ખ્યાતનામ સંસ્થાનો પરિચય આપો.
2. વિકલાંગ વ્યક્તિ પર કામ કરતી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા અને તેના કાર્યોનો પરિચય આપો.
3. સ્થાનિક વિકલાંગ પર કામ કરતી સંસ્થાની મુલાકાત લઈ બહુ વિકલાંગ વ્યક્તિની કેસ સ્ટડી લખો. જેમાં સંસ્થાના પુનર્વસનના પ્રયત્નો દર્શાવો.

3.10 સંદર્ભગ્રંથો :

1. The National Trust for
welfare of Persons with
Autism, cerebral Palsy Mental
Retardation and Multiple

Diss abilities act - 1999 & Rules - 2000
(Ministry of Social Justice & Empowerment)
Govt. of India

2. Department of Social Justice & Empowerment
Government of Gujarat
acts and Rules

3. The National Trust
Act- 1999
No. 44 of 1999
Rules & Regulations
for the welfare of persons with Autism, cerebral palsy
mental Retardation and multiple Disabilities
(Ministry of social justice & Empowerment govt. of India)
www.thenationaltrust.in

4. राष्ट्रीय न्याय अधिनियम, १९९९
१९९९ का. स. ४४
नियम और मिनियम
राष्ट्रीय न्याय
स्वपरापगता, प्रमास्तष्क घात, मानसिक मंदता तथा बहु निःशक्तताग्रस्त व्यक्तियाक कल्याण हेतु
सामाजिक न्याय अधिकारिता मंत्रालय भारत सरकार

એકમનું માળખું :

- 4.0 એકમનાં હેતુઓ
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 અપંગ વ્યક્તિઓનો અધિકાર અધિનિયમ - 2016
- 4.3 ઉપસંહાર
- 4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.7 સ્વાધ્યાય લેખન
- 4.8 પ્રવૃત્તિ
- 4.9 કેસ સ્ટડી
- 4.10 સંદર્ભ ગ્રંથો

4.0 એકમના હેતુઓ :

1. વિદ્યાર્થીઓને અપંગ વ્યક્તિના અધિકારો વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.
2. વિદ્યાર્થીઓને આ એકમમાં અપંગ વ્યક્તિઓના વિકાસ શિક્ષણ, પુનઃવસન માટે સરકારશ્રીની જોગવાઈઓ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.
3. વિદ્યાર્થીઓને અપંગ વ્યક્તિ માટે સંસ્થાની નોંધણી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની ભૂમિકા - વગેરે વિશે ઊંડાણપૂર્વક માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
4. વિદ્યાર્થીઓને અપંગ વ્યક્તિઓ માટેની સરકારી જોગવાઈઓ, માળખું, ખાસ કોર્ટ, તેનું માળખું અને ફંડની જોગવાઈઓ વિશે માહિતી મળશે.
5. વિદ્યાર્થીઓને અપંગ વ્યક્તિઓ સામે થતાં ગુન્હાઓ અને તેની શિક્ષા વિશે વિસ્તૃતમાં માહિતી પ્રાપ્ત થશે.

4.1 પ્રસ્તાવના :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું સશક્તિકરણ અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા અને દેશના વિકાસમાં તેઓનું પ્રદાન વધે તેવા ઉમદા આશયથી સમયાંતરે વિકલાંગો માટેના કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે. કાયદાનું નિયમન અને અમલીકરણ કરનાર તંત્ર વિકલાંગતા રોકથામ, શિક્ષણ, રોજગારી, હકારાત્મક પગલાં, ભેદભાવ અભિગમ, સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ તેમજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સંસ્થાઓને માન્યતા સંબંધી વ્યાપક જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કરવામાં આવી છે.

14મી ડિસે., 2016ના ઐતિહાસિક દિવસે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના અધિકારો માટેના વિધેયક-2017 રાજ્યસભામાં અને ત્યારબાદ લોકસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો. 28મી ડિસે. 2016ના રોજ સરકારશ્રી દ્વારા તેના અધિકૃત ગેઝેટમાં તેને અધિસૂચિત કરવામાં આવ્યું. આમ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓનાં વિધેયક - 2016 અમલી બન્યો અને વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ જો અધિકારો માટેનો અધિનિયમ 2016નો નામથી તેને કાયદાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. વિકલાંગતા

તરફનો આ કાયદો વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને બહુ પ્રતિક્ષિત આશા, અપેક્ષાઓને મૂર્તિમંત કરશે અને તેમના જીવનમાં એક નવો બદલાવ લાવશે. આ કાયદો 1995નો કાયદામાં આવરી લેવાયેલ અગાઉની સાત કેટેગરીઓ ઉપરાંત અન્ય એકવીસ કેટેગરીને આવરી લ્યે છે. સાથે સાથે વ્યક્તિનો અન્ય અધિકારો જેવા કે સમાનતા અને સમાન અવસરનો અધિકાર, ઘર અને સંતાન પેદા કરવાનો હક્ક અને અધિકાર આપે છે.

1995ના કાયદામાં જેનો સમાવેશ નથી થયો એવી સેવા, સુવિધાઓની સુલભતાની વાત આ નવા કાયદામાં કરવામાં આવી છે અને વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ વિના વિધેન ભૌતિક સુવિધાઓ અને વાહન વ્યવહારની સુવિધાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે, તે સુનિશ્ચિત કરવા સરકારને બે વરસની સમયમર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે.

નવા કાયદાનું સૌથી મહત્વનું લક્ષણ જો કોઈ હોય તો તે છે કે સરકારી નોકરીમાં વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓને અનામત ત્રણ ટકાથી વધારીને ચાર ટકા કરવામાં આવી છે.

સરકાર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ તેમની ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેમને યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડીને જરૂરી પગલાં ભરવાનો રહેશે.

આ કાયદો ભેદભાવ નાબૂદી, સમાજમાં સંપૂર્ણ અને અસરકારક ભાગીદારી મતભેદો અને સન્માન અને માનવ વૈવિધ્ય અને માનવતાનો એકભાગ તરીકે વિકલાંગતાનો સ્વીકાર તક કે અવસરની અનામત, સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા અને સુલભતા, સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે સમાનતા વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોની ઉભરતી ક્ષમતાઓને આદર વિકલાંગતા ધરાવતી મહિલાઓના અધિકારોને સન્માન તેમજ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોની ઓળખના જતન પર ભાર મૂકે છે. આ કાયદાનો સિદ્ધાંત વિકલાંગતાને સામાજિક કલ્યાણના સંદર્ભમાં નહીં પણ માનવીય અધિકારના સંદર્ભમાં ભાર મૂક્યો છે.

આ અધિનિયમ સમાજકાર્યમાં ખૂબ અગત્યની બાબત ગણાય છે. કારણ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું કલ્યાણ એ સમાજકાર્યનું એક ક્ષેત્ર છે. જેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સાથે કામગીરી કરતા સામાજિક કાર્યકર દ્વારા, વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સહાયભૂત થવા માટે એક કાનૂની પીઠબળ પૂરું પાડે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં પુનઃ સ્થાપન માટે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં શિક્ષણ માટે, ઉચ્ચશિક્ષણ માટે, રોજગારી માટે, સ્વરોજગારી મેળવી પગભર થવા માટે, વિકલાંગોની આરોગ્ય સુરક્ષા માટે, આર્થિક સ્થિરતા માટે, સમાજમાં માનભેર સ્થાન મેળવવા, આરોગ્ય સારવાર માટે, આનંદપ્રમોદ માટે, સરકારશ્રીએ આ અધિનિયમમાં નાનામાં નાની બાબતોનું ધ્યાન રાખીને વિગતવાર જોગવાઈઓ કરેલી છે. અશક્તતા અંગે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને જિલ્લા કક્ષાએ સમિતિઓ બનાવી, અશક્ત વ્યક્તિઓનાં કલ્યાણ માટે કાર્યો કરવા વહીવટને વધુ પારદર્શક બનાવવા વિગતવાર જોગવાઈઓ કરી છે. અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ તથા તેમની કામગીરી અંગે ઝીણવટભરી જોગવાઈઓ કરીને ગુન્હો તથા શિક્ષા જેવી જોગવાઈઓથી કાયદાને વધુ સઘન બનાવેલ છે.

આમ આ અધિનિયમ 2016થી અશક્ત પીડિતોને સમાજકાર્યના આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી બનાવતી સંસ્થાઓ તથા સામાજિક કાર્યકરો માટે આ કાયદો ખૂબ ઉપયોગી અને મહત્વનો પૂરવાર થશે.

4.2 અપંગ વ્યક્તિનો અધિકાર અધિનિયમ 2016 (સન 2016નો અધિનિયમ ક્રમાંક 49)

27મી ડિસેમ્બર, 2016 અશક્ત વ્યક્તિઓના અધિકાર અંગેની સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંધિ (સમજૂતી)ને અમલમાં લાવવા બાબતનો એ તેની સાથે સંકળાયેલી અથવા તેને આનુષંગિક બાબતો માટેનો અધિનિયમ.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભાએ સન 2006નાં ડિસેમ્બર મહિનાની 13મી તારીખે અશક્ત વ્યક્તિઓનાં અધિકાર અંગેની પોતાની સંધિ (સમજૂતી) અપનાવી હતી.

અને ઉપર્યુક્ત સંધિ (સમજૂતી)માં અશક્ત વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણ માટે નીચેના સિદ્ધાંતો ઠરાવવામાં આવે છે.

- (ક) વ્યક્તિઓની જન્મજાત ગરિમા પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા સહિત વ્યક્તિની સ્વાયત્તતા અને તેમના સ્વાતંત્ર્યનો આદર કરવો.
- (ખ) સમાન (ભેદભાવરહિત) વર્તન
- (ગ) સમાજમાં સંપૂર્ણ અને અસરકારક સહભાગિતા અને સમાવેશ.
- (ઘ) માનવીય ભિન્નતા અને માનવતાનાં ભાગ તરીકે અશક્ત વ્યક્તિઓની વિષમતાનો આદર કરવો અને તેમનો સ્વીકાર કરવો.
- (ચ) સમાન તક
- (છ) મૈત્રીભાવ
- (જ) સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સમાનતા
- (ઝ) અશક્ત બાળકોની પ્રગતિ કરવાની ક્ષમતાનો આદર કરવો તેમજ પોતાની ઓળખ જાળવી રાખવાના અશક્ત બાળકોનાં અધિકારનો આદર કરવો.

અને સદરહુ સંધિ (સમજૂતી)માં ભારતે સહી કરી છે અને ભારત સન 2007ના ઓક્ટોબર મહિનાની 1લી તારીખે સદરહુ સંધિને બહાલી આપી છે. અને ઉપર્યુક્ત સંધિ (સમજૂતી)નો અમલ કરવાનું જરૂરી જણાયું છે.

સંસદે ભારતના ગણરાજ્યનાં સડસડમાં વર્ષમાં નીચેનો અધિનિયમ કર્યો છે.

◆ પ્રકરણ - 1

- પ્રારંભિક

1. (1) આ અધિનિયમ અશક્ત વ્યક્તિઓનો અધિકાર અધિનિયમ 2016 કહેવાશે.
(2) તે કેન્દ્રસરકાર રાજ્યપત્રમાં જાહેર નામાથી નક્કી કરશે તે તારીખે અમલમાં આવશે.
2. વ્યાખ્યા :
આ અધિનિયમમાં સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો
 - (ક) અપીલ અધિકારી એટલે કે કલમ 14ની પેટા કલમ (3) અથવા કલમ 53ની પેટાકલમ (1) હેટળ જાહેર કરેલ અથવા યથાપ્રસંગ, કલમ 59ની પેટાકલમ (1) હેટળ મુકરર કરેલ અધિકારી.
 - (ખ) સમુચિત સરકાર એટલે.
 - (1) કેન્દ્ર સરકારનાં અથવા તે સરકાર દ્વારા સંપૂર્ણ મોટા પ્રમાણમાં નાણાકીય સહાય મેળવતી કોઈ સંસ્થાના અથવા કેન્ટોનમેન્ટ અધિનિયમ 2006 હેટળ રચાયેલી કોઈ કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડના સંબંધમાં, કેન્દ્ર સરકાર.
 - (2) રાજ્ય સરકારના અથવા તે સરકાર દ્વારા સંપૂર્ણ અથવા મોટા પ્રમાણમાં નાણાકીય સહાય મેળવતી કોઈ સંસ્થાના અથવા કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ સિવાયના કોઈપણ સ્થાનિક સત્તામંડળના સંબંધમાં રાજ્ય સરકાર.
 - (ગ) અવરોધ એટલે અશક્ત વ્યક્તિઓની સમાજમાંથી સંપૂર્ણ અને અસરકારક સહભાગિતામાં અંતરાય ઊભો કરે છે. તેવા સંદેશવ્યવહાર વિષયક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, પર્યાવરણ વિષયક, સંસ્થાગત, રાજકીય, સામાજિક, વૃત્તિજન્ય અથવા માળખાગત પરિબળો સહિતનું કોઈ પરિબળ.
 - (ઘ) સંભાળ રાખનાર એટલે અશક્ત વ્યક્તિની કોઈ ચુકવણથી અથવા ચુકવણી સિવાય, સંભાળ રાખનાર, તેમને આધાર આપનાર અથવા સહાય કરનાર, માતા-પિતા અને કુટુંબના બીજા સભ્યો સહિતની કોઈ વ્યક્તિ.

- (ચ) પ્રમાણપત્ર આપનાર અધિકારી એટલે કલમ 57ની પેટા કલમ (1) હેઠળ મુકરર કરેલ અધિકારી.
- (છ) સંદેશો વ્યવહારમાં સંચારનાં માધ્યમો અને સ્વરૂપો, ભાષા, લખાણનું પ્રદર્શન, બ્રેલ, ટેક્સટાઈલ કોમ્યુનિકેશન (સ્પર્શકીયને લગતા સંદેશના વ્યવહાર) નિશાનીઓ, લાર્જ પ્રિન્ટ, સુગમ મલ્ટીમીડિયા, લેખિત, ઓડિયો વિડિયો, દૃશ્ય શ્રાવ્ય પ્રદર્શનો, સાઈન લેંગ્વેજ, પ્લેઈન લેંગ્વેજ, હ્યુમન રીડર ઓગમેન્ટરીવ અને ઓલ્ટરનેટિવ પદ્ધતિ અને ઉપલબ્ધ (સુલભ) માહિતી તથા સંદેશાવ્યવહારની ટેકનોલોજીનો સમાવેશ થાય છે.
- (જ) સક્ષમ સત્તાધિકારી એટલે કલમ 49 હેઠળ નિમાયેલા સત્તાધિકારી.
- (ઝ) અશક્તતાના સંબંધમાં ભેદભાવ એટલે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, મુલકી અથવા બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં, બીજી વ્યક્તિઓની સખામણીમાં તમામ માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતા ભોગવવામાં અથવા વાપરવામાં પૂર્વગ્રહ રાખવાના અથવા તે અંગેની માન્યતાને બિનઅસરકારક બનાવવાનાં હેતુથી અથવા તેના પરિણામે અશક્તતાના કારણોસર કોઈ ભેદ રાખવો બહિષ્કાર કરવો કોઈ નિયંત્રણ રાખવું.
- (ટ) સંસ્થામાં સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.
- (ડ) 'ઈંડ' એટલે કલમ 86 હેઠળ રચાયેલું રાષ્ટ્રીય ઈંડ.
- (ડ) સરકારી સંસ્થા એટલે કેન્દ્રીય અધિનિયમ અથવા રાજ્ય અધિનિયમથી અથવા તે હેઠળ સ્થપાયેલું કોર્પોરેશન અથવા સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળની માલિકીનું અથવા તેમના નિયંત્રણ હેઠળનું અથવા તેમની સહાય મેળવતું સત્તામંડળ અથવા મંડળ અથવા કંપની અધિનિયમ 2013ની કલમ 2માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેની સરકારી કંપની અને તેમાં સરકારનાં વિભાગનો સમાવેશ થાય છે.
- (ઢ) સઘન આધાર એટલે બેંચમાં (પ્રમાણભૂત) (benchmark disability) વાળી વ્યક્તિને રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓ માટે, શિક્ષણ, રોજગાર, કુટુંબ અને જાહેરજીવન તથા સારવાર અને ઉપચાર સહિતનાં જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં સગવડો મેળવવા માટે અને ભાગ લેવા માટેનો સ્વતંત્ર અને મૂળભૂત નિર્ણય લેવા માટે જરૂરી હોય તેવો શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને અન્ય પ્રકારનો નક્કર આધાર.
- (ટ) વ્યાપક શિક્ષણ : એટલે અશક્તતાવાળા અને અશક્તતા વગરનાં વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં એક સાથે જ્ઞાન મેળવી શકે અને અશક્તતાવાળા જુદા જુદા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાન મેળવવાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે જ્યાં શિખવવાની અને શીખવવાની પદ્ધતિને યોગ્ય રીતે અનુકૂળ કરવામાં આવેલ હોય તેવી શિક્ષણની પદ્ધતિ.
- (થ) ઈન્ટરમેશન એન્ડ કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજીમાં દૂરસંચાર સેવા, વેલબેઝ સેવા, ઈલેક્ટ્રોનિક અને પ્રિન્ટ સેવા ડિજિટલ અને વાસ્તવિક (વર્ચ્યુઅલ) સેવા સહિત ઈન્ફર્મેશન એન્ડ કોમ્યુનિકેશનને લગતી તમામ સેવા અને નવીનતાનો સમાવેશ થાય છે.
- (દ) સંસ્થા એટલે અશક્ત વ્યક્તિઓ સ્વીકારવા, સંભાળ રાખવા, રક્ષણ કરવા, શિક્ષણ આપવા, તાલીમ આપવા તેમના પુનઃ વસવાટ માટેની અને તેમના માટે બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની સંસ્થા.
- (ધ) સ્થાનિક સત્તામંડળ- એટલે સંવિધાનના અનુચ્છેદ 243 ધ-ના ખંડ (ચ) અને (છ)માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેની નગરપાલિકા અથવા પંચાયત કેન્ટોનમેન્ટ અધિનિયમ 2006 હેઠળ રચાયેલું કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ અને નગરનાં કામકાજનો વહીવટ કરવા માટે સંસદનાં અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિનિયમ હેઠળ સ્થપાયેલું બીજું કોઈ સત્તા મંડળ
- (ન) જાહેરનામું - એટલે રાજ્યપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું જાહેરનામું અને જાહેર કરવું અને જાહેર થયેલું એ શબ્દનો પ્રયોગનો તદ્દઅનુસાર અર્થ કરવો.

- (૫) 'બેચમાર્ક' (પ્રમાણભૂત) અશક્તતા (Benchmark Disability) વાળી વ્યક્તિ એટલે પ્રમાણપત્ર આપનાર અધિકારીએ પ્રમાણિત કર્યા મુજબ, નિર્દિષ્ટ અશક્તતાને માપી શકાય તેવી પરિભાષામાં વ્યાખ્યાયિત ન કરેલ હોય. ત્યારે ઓછામાં ઓછી ચાલી ટકા નિર્દિષ્ટ અશક્તતાવાળી વ્યક્તિ અને નિર્દિષ્ટ અશક્તતાને માપી શકાય તેવી પરિભાષામાં વ્યાખ્યાયિત કરેલ હોય ત્યારે તેમાં અશક્ત વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે.
- (ફ) અશક્ત વ્યક્તિ એટલે અવરોધો સાથે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા થવાથી જે અસમર્થતા બીજી બાબતોની સાથે કોઈ વ્યક્તિની સમાજમાંની સંપૂર્ણ અને અસરકારક સહભાગિતામાં અંતરાય ઊભો કરે તેવી તે વ્યક્તિની લાંબાગાળાની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અથવા સંવેદનાત્મક અસમર્થતા.
- (બ) સઘન આધારની જરૂરિયાતવાળી અશક્ત વ્યક્તિ એટલે કલમ 58ની પેટાલમ (2)ના ખંડ (ક) હેઠળ પ્રમાણિત કરવામાં આવેલી સઘન આધારની જરૂરિયાત હોય તેવી બેચમાર્ક (પ્રમાણભૂત) અશક્તતાવાળી વ્યક્તિ.
- (ભ) 'ઠરાવેલું' એટલે આ અધિનિયમ હેઠળ કરેલા નિયમોથી ઠરાવેલું.
- (મ) ખાનગી સંસ્થા એટલે કંપની, પેઢી, સરકારી અથવા બીજી મંડળી, એસોસિએશન, ટ્રસ્ટ, એજન્સી, સંસ્થા, સંગઠન સંઘ(યુનિયન) ફેક્ટરી અથવા સમુચિત સરકાર, જાહેરનામાંથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવી બીજી સંસ્થા.
- (ય) જાહેર મકાન એટલે શૈક્ષણિક અથવા વ્યાવસાયિક હેતુ કામના સ્થળ, વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જાહેર ઉપયોગિતા, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, કુરસદ અથવા આનંદ પ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓ, તબીબી અથવા આરોગ્ય સેવા, કાયદાની અમલીકરણ એજન્સી, સુધારગૃહ અથવા અદાલતી ફોરમ માટે ઉપયોગમાં લેવાતા મકાનો રેલવે સ્ટેશન અથવા પ્લેટફોર્મ, રોડ-વે, બસ સ્ટેન્ડ અથવા ટર્મિનલ, હવાઈ મથક અથવા જળમાર્ગો સહિત જાહેર જનતા દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા અથવા જાહેર જનતા પ્રવેશ કરતી હોય તેવા સરકારી અથવા ખાનગી મકાનો.
- (2) જાહેર સગવડો અને સેવા-માં ગૃહનિર્માણ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક તાલીમ, રોજગાર અને કારકિર્દીનો પ્રસાર શોપિંગ અથવા માર્કેટિંગ, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, કુરસદ અથવા આનંદ-પ્રમોદ, તબીબી, આરોગ્ય અને પુનવસવાટ બેંકિંગ, નાણાં અને વીમો, સંદેશાવ્યવહાર, ટપાલસેવા અને માહિતી, ન્યાય મેળવવો, જાહેર ઉપયોગિતા, પરિવહન સહિત જાહેર જનતાને પૂરી પાડવામાં આવતી તમામ પ્રકારની સેવાનો સમાવેશ થાય છે.
- (લ) વ્યાજબી સમાયોજન - એટલે અશક્ત વ્યક્તિઓ બીજી વ્યક્તિઓ જેવા જ અધિકારો ભોગવી શકે એ બાબત સુનિશ્ચિત કરવા માટે કોઈ ચોક્કસ કેસમાં માપ બહારનું અથવા અયોગ્ય ભારણ આપવા સિવાય કરવામાં આવતા જરૂરી અને ઉચિત ફેરફાર અને ગોઠવણો.
- (વ) રજીસ્ટર થયેલું સંગઠન : એટલે સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિનિયમ હેઠળ યોગ્ય રીતે રજીસ્ટર થયેલ અશક્ત વ્યક્તિઓનું એસોસિએશન અથવા અશક્ત વ્યક્તિઓનું સંગઠન. અશક્ત વ્યક્તિઓના માતા-પિતાનું એસોસિએશન, અશક્ત વ્યક્તિઓ અને કુટુંબના સભ્યોનું એસોસિએશન અથવા અશક્ત વ્યક્તિઓનાં કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતું સ્વૈચ્છિક અથવા બિન સરકારી અથવા સખાવતી સંગઠન અથવા ટ્રસ્ટ, મંડળી અથવા બિન-નફાકારક કંપની. સંગઠન અથવા ટ્રસ્ટ, મંડળી અથવા બિન નફાકારક કંપની.
- (વક) પુનવસવાટ એટલે અશક્ત વ્યક્તિ તેમના શ્રેષ્ઠ શારીરિક, સંવેદનાત્મક, બૌદ્ધિક, મનોવૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિ સાનુકૂળ અથવા સામાજિક કાર્યના સ્તરે પહોંચી શકે અને તેને જાળવી શકે તેવા ઉદ્દેશ્યવાળી પ્રક્રિયા.
- (વખ) વિશેષ રોજગાર વિનિમય કેન્દ્ર - એટલે :

- (1) અશક્તતાથી પીડાતી વ્યક્તિઓમાંથી કર્મચારીઓ રોકવા માંગતી વ્યક્તિઓ સંબંધી.
- (2) રોજગાર મેળવવા માંગતી બેંચમાર્ક (પ્રમાણપત્ર) અશક્તતા વાળી વ્યક્તિઓ સંબંધી.
- (3) રોજગાર મેળવવા માંગતી બેંચમાર્ક (પ્રમાણભૂત) અશક્ત વાળી વ્યક્તિઓને જે ખાલી જગ્યા પર નીમી શકાય તે ખાલી જગ્યાઓ સંબંધી.
- માહિતી પત્રકો રાખીને અથવા અન્યથા એકઠી કરવા અને પૂરી પાડવા માટે સરકારે સ્થાપેલી અને સરકાર દ્વારા નિભાવાતી કોઈપણ કચેરી અથવા સ્થળ.
- (વગ) નિર્દિષ્ટ અશક્તતા અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણેની અશક્તતા.
- (વઘ) પરિવહન પદ્ધતિમાં માર્ગ પરિવહન, રેલવે પરિવહન હવાઈ પરિવહન, જળ પરિવહન, લાસ્ટ માઈલ કનેક્ટિવિટી માટેની પેરા-ટ્રાન્ઝિટ પદ્ધતિ, માર્ગ અને સડકનાં આંતરમાળખા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (વચ) સાર્વત્રિક ડિઝાઈન એટલે અનુકૂલન સાધવાની અથવા વિશેષતા ડિઝાઈનની જરૂરિયાત સિવાય, તમામ લોકો શક્ય હોય તેટલા મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી શકે તેવી ઉત્પાદન, પર્યાવરણ કાર્યક્રમો અને સેવાની ડિઝાઈન અને તે અશક્ત વ્યક્તિઓના ચોક્કસ જૂથ માટેનાં ઉચ્ચ ટેકનોલોજી સહિતનાં સહાયક સાધનોને લાગુ પડશે.

◆ પ્રકરણ : 2

- હક્ક અને હકદારી

સમાનતા અને સમાન ભેદભાવ રહિત વર્તન (3)

- (1) સમુચિત સરકારે એ બાબત સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ કે અશક્ત વ્યક્તિઓ, બીજી વ્યક્તિઓની જેમ જ, સમાનતાનો અને જીવન જીવવાનો હક્ક ગરિમાપૂર્વક ભોગવે છે અને તેને અથવા તેણીના ગૌરવ માટે આદર મેળવે છે.
- (2) સમુચિત સરકારે યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડીને અશક્ત વ્યક્તિઓની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવા માટેનો પગલાં લેવાં જોઈએ.
- (3) કોઈ વિરુદ્ધનું કાર્ય અથવા કૃત્ય એ કોઈ કાયદેસરનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટેની વ્યાજબી રીત છે એમ દર્શાવવામાં આવેલ હોય તે સિવાય કોઈપણ અશક્ત વ્યક્તિ પ્રત્યે અશક્તતાના કારણોસર ભેદભાવ રાખવો જોઈએ નહીં.
- (4) અશક્તતાના કારણોસર કોઈપણ વ્યક્તિને તેની અથવા તેણીની અંગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવી જોઈએ નહીં.
- (5) સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓને વ્યાજબી સગવડો પૂરી પાડવાની બાબત સુનિશ્ચિત કરવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ.

અશક્ત સ્ત્રીઓ અને બાળકો (4)

- (1) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળો એ અશક્ત સ્ત્રીઓ અને બાળકો બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તેમના અધિકારો સમાનપણે ભોગવી શકે તેવું સુનિશ્ચિત કરવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ.
- (2) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળોએ તેવું સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે અશક્ત બાળકોને તેમને અસર કરતી તમામ બાબતો અંગે તેમના અભિપ્રાયો મુક્તપણે અભિવ્યક્ત કરવા માટે સમાન આધારે અધિકાર રહેશે અને તેમની વય અને અશક્તતાનાં સંદર્ભમાં તેઓને યોગ્ય આધાર પૂરો પાડવો જોઈએ.

સામુદાયિક જીવન (5)

- (1) અશક્ત વ્યક્તિઓને સમાજ (સમૂહ)માં રહેવાનો અધિકાર રહેશે.

- (2) સમુચિત સરકારે, એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેનાથી અશક્ત વ્યક્તિઓને :-
- (ક) કોઈ એક ખાસ બેઠક વ્યવસ્થામાં રહેવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે અને
- (ખ) વય અને જાતિનાં સંબંધમાં યોગ્ય ધ્યાન આપીને જીવનનો આધાર આપવા માટે જરૂરી વ્યક્તિગત સહાય સહિત મુકામી, રહેણાંક અને બીજી સામુદાયિક આધાર સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવે.

કૂરતા એ અમાનુષી વર્તનમાંથી સંરક્ષણ (6)

- (1) સમુચિત સરકારે, અશક્ત વ્યક્તિઓને તેમની સાથે યાતના કરવામાં કૂર, અમાનુષી અથવા નાલેશીજનક વર્તન કરવામાં આવે તેમાંથી તેઓને સંરક્ષણ આપવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ.
- (2) કોઈપણ અશક્ત વ્યક્તિ :-
 - (1) સંદેશા વ્યવહાર (સંચાર)ની સુગમ પદ્ધતિ તેના સાધનો અને સ્વરૂપ મારફત મેળવેલી તેની અથવા તેણીની સ્વતંત્ર અને જાણ કરેલી સંમતિ સિવાય અને
 - (2) જેમાં અડધા સભ્યોથી ઓછા નહીં તેટલા સભ્યો પોતે અશક્ત વ્યક્તિઓ હોય અથવા કલમ - 2ના ખંડ (વ) હેઠળ વ્યાખ્યાતિ કર્યા પ્રમાણેનાં રજીસ્ટર થયેલા સંગઠનના સભ્યો હોય તેવી સમુચિત સરકાર દ્વારા હેતુ માટે ઠરાવેલી રીતે રચવામાં આવેલી અશક્તતા અંગેના સંશોધનો માટેની સમિતિની પૂર્વ પરવાનગી સિવાય કોઈ સંશોધનને આધીન રહેશે નહીં.

દુરુપયોગ હિંસા અને શોષણમાંથી સંરક્ષણ (7)

- (1) સમુચિત સરકારે - અશક્ત વ્યક્તિઓને તમામ સ્વરૂપનાં દુરુપયોગ, હિંસા અને શોષણમાંથી સંરક્ષણ આપવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ અને તેને અટકાવવા માટે -
- (ક) દુરુપયોગ, હિંસા અને શોષણનાં બનાવોની ન્યાયિક નોંધ લેવી જોઈએ અને આવા બનાવો સામે ઉપલબ્ધ કાયદાકીય ઉપાયો પૂરા પાડવા જોઈ.
- (ખ) આવા બનાવો થતાં અટકાવવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ અને તેની જાણ કરવા માટેની કાર્યરીતિ ઠરાવવી જોઈએ.
- (ગ) આવા બનાવોનો ભોગ બનેલ વ્યક્તિઓને બચાવવા તેમનું સંરક્ષણ કરવા અને તેમને પુનઃ સ્થાપિત કરવા માટે પગલાં લેવા જોઈએ અને
- (ઘ) લોકોની વચ્ચે જાગૃતિ ઊભી કરવી જોઈએ અને તેમને માહિતી ઉપલબ્ધ કરવી જોઈએ.
- (2) કોઈ વ્યક્તિ અથવા રજીસ્ટર થયેલું સંગઠન કે જેને તેમ માનવાને કારણ હોય કે દુરુપયોગ. હિંસા અથવા શોષણને લગતું કૃત્ય અશક્ત વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે અથવા કરવામાં આવી રહ્યું છે અને તેવું કૃત્ય થવાની સંભાવના છે તો તે આવા બનાવો જેમની હકુમતની સ્થાનિક હદોની અંદર અને તેવા એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટને તે અંગેની માહિતી આપી શકશે.
- (3) એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટ : એ આવી માહિતી મળ્યેથી તે ઘટના બનતી રોકવા અથવા તેને અટકાવવા માટે અથવા યથાપ્રસંગ નીચે જણાવેલ કાર્યો કરવા માટેના હુકમ સહિતનો તેવી અશક્ત વ્યક્તિના સંરક્ષણ માટે પોતે યોગ્ય ગણે તેવો હુકમ કરવો જોઈએ.
- (ક) અશક્ત વ્યક્તિઓના સલામત કબજા અથવા તેમના પુનઃ સ્થાપન અથવા યથાપ્રસંગ બન્ને માટેની જોગવાઈ કરવા માટે, પોલીસ અથવા આવી વ્યક્તિઓ માટે કામ કરતા કોઈ સંગઠનને અધિકૃત કરીને આવા કૃત્યનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિને બચાવવા માટે.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિ એમ ઈચ્છે તો તેનાં રક્ષાત્મક કબજાની જોગવાઈ કરવા માટે.
- (ગ) તેવી અશક્ત વ્યક્તિની દેખભાળ (નિભાવ)ને લગતી જોગવાઈ કરવી.

- (4) કોઈ અશક્ત વ્યક્તિનાં સંબંધમાં દુરુપયોગ, હિંસા અથવા શોષણને લગતી ફરિયાદ મેળવે અથવા અન્યથા તે અંગેની જાણ થાય તેવા કોઈ પોલીસ અધિકારીએ, નારાજ થયેલી વ્યક્તિને:
- (ક) પેટાકલમ (2) હેઠળ સંરક્ષણ માટે અરજી કરવા તેના અથવા તેનીના અધિકાર અને સહાય પૂરી પાડવા માટે હકુમત ધરાવતા એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટની વિગતો
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓનો પુનઃ સ્થાપન માટે ડામ કરતાં સૌથી નિકટતમ સંગઠન અથવા સંસ્થાની વિગતો.
- (ગ) નિઃશુલ્ક કાનૂની સહાય મેળવવાનો અધિકાર અને
- (ઘ) આ અધિનિયમ અથવા આવા ગુન્હા સાથે તજવીજ કરતા બીજા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ ફરિયાદ રજૂ કરવા માટે અધિકારની, માહિતી આપવી જોઈએ.

પરંતુ આ કલમમાંના કોઈપણ મજદૂરથી, કોઈપણ રીતે એવું અર્થઘટન થશે નહીં કે જેનાથી પોલીસ અધિકારનો ગુન્હો થયાના સંબંધમાં માહિતી મળ્યેથી, કાયદા અનુસાર કાર્યવાહી કરવા માટે પોલીસ અધિકારી તેની ફરજમાંથી મુક્ત થાય.

- (5) એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટને એવું જાણાય કે કહેવાતું (કથિત) કૃત્ય અથવા વર્તન ભારતનાં ફોજદારી અધિનિયમ અથવા તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદા હેઠળ ગુનહો બને છે તો તેઓ જ્યુડિશીયલ (ન્યાયિક) અથવા યથાપ્રસંગ, મેટ્રો પોલિટિન મેજિસ્ટ્રેટને તેને લગતી ફરિયાદ મોકલી શકશે.

સંરક્ષણ અને સલામતી (8)

- (1) અશક્ત વ્યક્તિઓને જોખમ, સશસ્ત્ર સંઘર્ષ માનવહિત લક્ષી સંકટકાલીન પરિસ્થિતિ અને કુદરતી આપત્તિની પરિસ્થિતિમાં સમાન સંરક્ષણ અને સલામતી રહેશે.
- (2) રાષ્ટ્રીય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સત્તા મંડળ અને રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સત્તામંડળ એ અશક્ત વ્યક્તિઓની સલામતી અને તેનાં સંરક્ષણ માટે આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ 2005ની કલમ 2ના ખંડ (2) હેઠળ વ્યાખ્યાયિત કર્યા પ્રમાણે તેની આપત્તિ વ્યવસ્થાપન પ્રવૃત્તિઓમાં અશક્તવ્યક્તિઓ સમાવેશને સુનિશ્ચિત કરવા માટે યોગ્ય પગલા લેવા જોઈએ.
- (3) આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ 2005ની કલમ 21 હેઠળ રચાયેલું જિલ્લા આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સત્તા મંડળ, જિલ્લામાં અશક્ત વ્યક્તિઓની વિગતોનું રેકર્ડ નિભાવશે અને આપત્તિ વિષયક સાવધાનીમાં વૃદ્ધિ કરી શકાય તે માટે જોખમની કોઈ પરિસ્થિતિ અંગે આવી વ્યક્તિઓને જાણ કરવા યોગ્ય પગલા લેશે.
- (4) જોખમ, સશસ્ત્ર સંઘર્ષ અથવા કુદરતી આપત્તિની કોઈ પરિસ્થિતિ પછીની પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા સત્તામંડળે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે સુગમ હોય તેવી જરૂરિયાતો અનુસાર સંબંધિત રાજ્ય કમિશનર સાથે પરામર્શ કરીને આવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી જોઈએ.

(9) ઘર અને કુટુંબ :

- (1) કોઈપણ અશક્ત બાળકને બાળકનાં શ્રેષ્ઠતમ હિતમાં જરૂરી હોય તો સક્ષમ કોર્ટનો હુકમ હોય તે સિવાય અશક્તતાને આધારે તેના અથવા તેણીના માતા-પિતાથી અલગ કરવો જોઈએ નહીં.
- (2) માતા-પિતા અશક્ત બાળકની કાળજી લેવા માટે અસમર્થ હોય ત્યારે નજીકનાં સંબંધી પાસે મૂકવો અથવા તો સરકારી કે બિનસરારી આશ્રય ગૃહમાં મુકવો જોઈએ.

(10) પુનરુત્પાદન અધિકારો :

- (1) સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓને પુનઃ રુત્પાદન અને કુટુંબ નિયોજનની માહિતીથી સુમાહિતગાર થાય તેવી ગોઠવણ કરવી.

(2) અશક્ત વ્યક્તિઓની જાણ કે સંમતિ વગર બિન ફળદ્રુપતાની તબીબી કાર્યરીતિ કરી શકાશે નહીં.

(11) મતદાનમાં સુગમતા :

(1) ભારતનાં ચૂંટણીપંચ (કમિશન) અને રાજ્ય ચૂંટણી પંચ એવું સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે જેથી અશક્ત વ્યક્તિઓ કોઈપણ મતદાન મથકોમાં પહોંચી શકે અને મતદાન પ્રક્રિયામાં સહભાગી બી શકે.

(12) ન્યાયની પ્રાપ્યતા :

(1) અશક્ત વ્યક્તિઓ અશક્તતાને કારણે ભેદભાવ વગર, અદાલતી તપાસ વિષયક કોર્ટ, ટ્રિબ્યુનલ, કમિશન, પંચ સમક્ષ હાજર રહી શકે - પ્રવેશી શકે.

(2) કુટુંબની બહાર રહેતી અશક્ત વ્યક્તિઓને કાનૂની હક્કો માટે સહાયક પગલાં ભરવાની ખાસ જોગવાઈ છે.

(3) અશક્ત વ્યક્તિઓને કાનૂની સેવા સત્તામંડળ અધિનિયમ 1987 હેઠળ રચાયેલી - કાનૂની સેવા સત્તામંડળ અને રાજ્ય કાનૂની સેવા મંડળે જત્બી નિવાસની સગવડ સહિતની જોગવાઈઓ કરવી જોઈએ.

(ક) સરકારે તમામ દસ્તાવેજો સુગમ સ્વરૂપમાં રાખવાં જોઈએ.

(ખ) દસ્તાવેજો કે અગત્યનાં કાગળોની ફાઈલ કરવી, રેકર્ડ રાખવો.

(ગ) અશક્તતા ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાની પસંદગીના ભાષામાં સંદેશ વ્યવહાર કરી શકશે - પુરાવાઓ, દલીલો, અભિપ્રાયો નોંધવાથી સુગમતા કરી શકાય તે માટે જરૂરી સુવિધા પૂરી પાડવી.

(13) કાનૂની હેસિયત :

(1) સમુચિત સરકારે એવું સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે અશક્ત વ્યક્તિઓને પણ બીજી વ્યક્તિઓની માફક સ્થાવર જંગમ મિલકતની માલિકી ધરાવવાનો તેને વારસામાં મેળવવાનો તથા તેના નાણાકીય કામકાજો પર નિયંત્રણ રાખવાનો અધિકાર છે.

(2) અશક્ત વ્યક્તિઓને બીજાઓની જેમ જ કાનૂની હેસિયત મેળવવાનો અધિકાર છે.

(3) અશક્ત વ્યક્તિઓને સાથે નાણાકીય સંઘર્ષ ઊભો થાય ત્યારે હિત સંબંધી બાબતે આધાર પૂરો પાડવા બાબતેથી વ્યક્તિએ દૂર રહેવું.

(4) અશક્ત વ્યક્તિ આધાર વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરી શકશે. છૂટો કે રદબાદલ કરી શકશે, પરંતુ આ સુધારો ભાવીલક્ષી ગણાશે.

(5) અશક્ત વ્યક્તિ પર આધાર પૂરો પાડતી વ્યક્તિએ ગેરવ્યાજબી પ્રભાવ પાડવો નથી. તેણીની અથવા તેની સ્વતંત્રતા / ગુપ્તતા પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો.

(14) વાલીપણની જોગવાઈ :

(1) આ અધિનિયમમાં જણાવ્યા અનુસાર વાલી તરીકે નિયુક્ત વ્યક્તિ કાનૂની રીતે બંધનકર્તા નિર્ણયો લેવા માટે અસમર્થ હોય તો કોર્ટ પરામર્શ કરીને મર્યાદિત વાલીપણનો વધુ આધાર પૂરી પાડી શકે છે.

(2) આ અધિનિયમ અનુસાર નિયુક્ત થયેલા વાલી મર્યાદિત રીતે વાલી તરીકે કામ કરતા હોવાનું ગણાશે.

(3) કાયદેસર રીતે નિયુક્ત કરેલા વાલીથી અશક્ત વ્યક્તિ નારાજ થાય ત્યારે રાજ્ય સરકારે જાહેર કરેલ સત્તાધિકારીને અપીલ કરી શકે છે.

- (15) (1) સમુચિત સરકાર કાનૂની હેસિયતથી અશક્ત વ્યક્તિઓને આધાર આપવા એક અથવા વધારે સત્તા મંડળો મુકરર કરી શકશે.
- (2) સંસ્થાઓમાં રહેતી અશક્ત વ્યક્તિઓ દ્વારા કાનૂની હેસિયત વાપરવા જરૂરી પગલાં સાથેની આધાર વ્યવસ્થા ઊભી કરવા પગલાં લેશે.

◆ પ્રકરણ - 3

- શિક્ષણ

(16) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ફરજ :

રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળમાંથી માન્યતા પ્રાપ્ત અને ફંડ મેળવતી સંસ્થાઓમાં અશક્ત બાળકોને શિક્ષણ પૂરું પાડવાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે -

- (1) અશક્ત બાળકોને પક્ષપાત - ભેદભાવ વગર પ્રવેશ આપવો તથા મનોરંજન સુવિધા પૂરી પાડવી.
- (2) મકાન, કેમ્પસ અને વિવિધ સુવિધા પૂરી પાડવી.
- (3) વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અનુસાર નિવાસી સગવડ પૂરી પાડવી.
- (4) શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસમાં વૃદ્ધિ થાય તેવા જરૂરી આધાર પૂરો પાડવો.
- (5) અંધ અથવા બધિર કે બન્ને માટેનું શિક્ષણ સૌથી યોગ્ય ભાષામાં અને સાધનો દ્વારા અપાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- (6) જે તે અશક્ત બાળકમાં શિક્ષણ સંબંધી અશક્તતા શોધી કાઢવી અને પગલાં લેવા.
- (7) દરેક અશક્ત વિદ્યાર્થીની જ્ઞાન પ્રાપ્તિની કક્ષા અને શિક્ષણની પૂર્ણતા સંબંધ પ્રગતિ પર દેખરેખ રાખવી.
- (8) અશક્ત બાળકો અને તેના પરિજનોને વાહન વ્યવહારની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.

(17) સમાવેશી શિક્ષણને ઉત્તેજન - સુગમ બનાવવા માટે :

સમુચિત સરકાર અને સત્તા મંડળે કલમ - 16નાં હેતુ માટે નીચેના પગલા લેવા જોઈએ.

- (ક) દર પાંચ વર્ષે અશક્ત બાળકોનું સર્વે કરાવવું.
- (ખ) શિક્ષક અને ખાનગી સંસ્થાઓ ઊભી કરાવવી.
- (ગ) અશક્ત બાળકોના શિક્ષણ માટે સાઈન લેંગ્વેજમાં લાયક શિક્ષણોને તાલીમો આપવી અને તેમને નોકરીએ રાખવા.
- (ઘ) વ્યવસાયિકો અને કર્મચારી વર્ગને તાલીમ આપવી.
- (ચ) સંચાલન કેન્દ્રો પૂરતી સંખ્યામાં ઊભા કરવા.
- (છ) ભાષા ન બોલી શકતી અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે દૈનિક જરૂરતો પૂર્ણ કરવા બ્રેઈલ / સાંકેતિક ભાષા - તેના સાધનોના વપરાશને પ્રાધાન્ય આપવું.
- (જ) અશક્ત વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો, અધ્યયન સામગ્રી તથા સાધનો 18 વર્ષની વય સુધી નિ:શુલ્ક પૂરા પાડવા.
- (ઝ) અશક્ત વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી.
- (ટ) પરીક્ષામાં વધારાનો સમય, લાહિયાં કે શ્રુતલેખનની સુવિધા આપવી.
- (ઠ) શિક્ષણ સુધારવા સંશોધનને ઉત્તેજન આપવું.
- (ડ) જરૂરી હોય તેવા બીજા પગલાં લેવા.

- (18) સમુચિત સરકારે અને સત્તામંડળ અશક્ત વ્યક્તિઓને પ્રૌઢ શિક્ષણ તથા બીજી વ્યક્તિઓને નિરંતર શિક્ષણનાં કાર્યક્રમોમાં ઉત્તેજન આપવું. ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

◆ પ્રકરણ - 4

- કૌશલ વિકાસ અને રોજગાર

- (19) (1) સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓની વ્યાવસાયિક તાલીમ અને સ્વરોજગાર માટે આધાર આપવા રાહત દરે લોનની જોગવાઈ સહિત યોજના અને કાર્યક્રમો સ્પષ્ટ પણે રજૂ કરવાં જોઈએ.
- (2) પેટાકલમ (1)માં દર્શાવેલ યોજના અને કાર્યક્રમોમાં નીચે મુજબની જોગવાઈઓ કરવી જોઈએ.
- (ક) અશક્ત વ્યક્તિઓને મુખ્ય પ્રવાહનાં ઔપચારિક અને અનૌપચારિક વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય તાલીમ યોજના અને કાર્યક્રમોમાં સમાવેશ.
- (ખ) આ તાલીમ મેળવવા અશક્ત વ્યક્તિને પૂરતી સુવિધા મળી રહે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- (ગ) બહુવિધ અશક્તતા, સ્વલીનતા જેવી માનસિક વિકૃતિ વાળી વ્યક્તિઓને બજાર સાથે જોડાઈ શકે તેવા તાલીમ કાર્યક્રમો આપવા.
- (ઘ) માઈક્રો કેન્દ્રિત (લઘુ ધિરામ) સહિત રાહત દરે લોન.
- (ચ) અશક્ત વ્યક્તિઓએ તૈયાર કરેલી પેદાશોનું ખરીદ-વેચાણ
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં સ્વરોજગાર-પ્રગતિનું રેકોર્ડ રાખવું.

(20) રોજગારમાં પક્ષપાત ન રાખવા બાબત :

- (1) કોઈપણ સરકારી સંસ્થાએ રોજગારને લગતી બાબતમાં અશક્ત વ્યક્તિઓ સાથે પક્ષપાત ન રાખવો.
- (2) દરેક સરકારી સંસ્થાએ અશક્ત વ્યક્તિઓને વ્યાજબી નિવાસ અને અનુકૂળ વાતાવરણ પૂરું પાડવું.
- (3) અશક્તતાને કારણે વાતચીત રોકવી નહિ.
- (4) સરકારી સંસ્થાએ સેવા દરમિયાન અશક્તતાનો ભોગ બનેલ વ્યક્તિને નીચેની થીયરી પર ઉતારી શકાશે નહીં.
- (5) સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓની સ્થળ-નિમણૂક અને તબદિલી માટે નીતિ ઘડવી જોઈએ.

(21) સમાન તકે પૂરી પાડતી નીતિ :

- (1) દરેક સંસ્થો કેન્દ્ર સરકારની ઠરાવેલ નીતિ અનુસાર સમાન તક પૂરી પાડતી નીતિ અંગેના પગલાં જાહેર કરવા
- (2) દરેક સંસ્થાએ મુખ્ય કમિશનર અથવા રાજ્ય કમિશનરને આ પગલાંની નકલ રજીસ્ટર કરવી જોઈએ.

(22) રેકર્ડની જાળવણી :

- (1) દરેક સંસ્થાએ કેન્દ્ર સરકારની ઠરાવેલ નીતિ મુજબ તેના અનુપાલન રૂપે રોજગાર, પૂરી પાડવામાં આવતી સુવિધા - વગેરે બાબતે અશક્ત વ્યક્તિઓના રેકર્ડ જાળવવા જોઈએ.
- (2) દરેક રોજગાર વિનિમય કચેરીએ અશક્ત વ્યક્તિઓનાં રોજગાર સંબંધી રેકર્ડ જાળવવા જોઈએ.
- (3) પેટાકલમ (1) હેઠલ જાળવેલ રેકર્ડ સમુચિત સરકારે અધિકૃત કરેલી વ્યક્તિઓ માટે વ્યાજબી સમયે જોવા માટે ખુલ્લા રાખવા.

(23) ફરિયાદ નિવારણ વ્યક્તિની નિમણૂક :

- (1) દરેક સરકારી સંસ્થાએ કલમ-19ના હેતુ માટે ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીની નિમણૂક કરવી જોઈએ અને આ નિમણૂક અંગે મુખ્ય કમિશનર અથવા રાજ્ય કમિશનરને માહિતગાર કરવા જોઈએ.
- (2) કલમ-20ની જોગવાઈઓનું પાલન નહીં કરવાથી નારાજ થયેલી વ્યક્તિ ફરિયાદ નિવારણ અધિકારી સમક્ષ ફરિયાદ રજૂ કરી શકશે જેઓ તેમાં તપાસ કરશે અને સુધારાત્મક કાર્યવાહી માટે સંસ્થા સમક્ષ રજૂ કરશે.
- (3) ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીએ કેન્દ્ર સરકાર ઠરાવે તેવી રીતે ફરિયાદીનું રજીસ્ટર જાળવવું જોઈએ અને ફરિયાદના બે વીકમાં જ તપાસ કરવી જોઈએ.
- (4) નારાજ થયેલી વ્યક્તિ ફરિયાદ પર લીધેલા પગલાં અંગે સંતોષ ન થાય તો જિલ્લા કક્ષા સમિતિનો સંપર્ક કરી શકશે.

◆ **પ્રકરણ - 5**

- **સમાજ સુરક્ષા, આરોગ્ય પુનઃ સ્થાપન અને આનંદ પ્રમોદ**

(24) સમાજ સુરક્ષા :

- (1) સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓને સમર્થ બનાવવા, નિર્વાહના માટે સ્વતંત્રપણે સમાજમાં પગભર થઈ શકે તે માટે જરૂરી યોજના અને કાર્યક્રમો ઘડવા જોઈએ.
- (2) આ કાર્યક્રમો, યોજનાઓમાં અશક્તતાની વિવિધતા, જાતિ (લિંગ) વય અને સામાજિક આર્થિક દરજ્જા અંગે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
- (3) પેટાકલમ (1) હેઠલની યોજનાઓમાં નીચેની બાબતોની જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- (ક) નિર્વાહની યોગ્ય સ્થિતિ સાથેના સામુદાયિક કેન્દ્રો કે જ્યાં સલામતી, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય સંભાલ તથા પરામર્શની વ્યવસ્થા હોય.
- (ખ) અશક્તતા ધરાવતાં નિરાધાર બાળકો કે જેને કુંટુંબ નથી, ત્યજી દીધા છે, આશ્રય સ્થાન વગરનાં છે તેવા બાળકો માટે સુવિધા સુનિશ્ચિત કરવી.
- (ગ) કુદરતી કે માનવસર્જીત આપત્તિમાં મદદ કરવી.
- (ઘ) અશક્ત સ્ત્રીઓ તથા તેના બાળકોનાં નિર્વાહ માટે ઉછેર માટે મદદ પૂરી પાડવી.
- (ચ) શહેરી સ્લમ તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પીવાના શુદ્ધ પાણીની સુવિધાઓ મેળવવા બાબત
- (છ) આવક મર્યાદામાં અશક્ત વ્યક્તિઓને સાધનો, ઉપકરણો, દવાઓ, સારવાર, શસ્ત્રક્રિયા વગેરેની જોગવાઈઓ કરવી.
- (જ) આવક મર્યાદામાં અશક્ત વ્યક્તિઓને પેન્શનલ
- (ઝ) વિશેષ રોજગાર કેન્દ્રમાં બે વર્ષ કરતા વધુ વર્ષ માટે રજીસ્ટર થયેલી વ્યક્તિને બિનરોજગાર ભથ્થું.
- (ટ) સઘન આરારની જરૂરત વાળી વ્યક્તિને સંભાળ રાખવા માટેનું ભથ્થું.
- (ઠ) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેની સર્વગ્રાહી વીમા યોજના
- (ડ) સમુચિત સરકારને યોગ્ય લાગે તેવી કોઈ બીજી બાબત.

(25) આરોગ્ય સંભાળ :

- (1) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળોઓ નીચે જણાવેલી બાબતોની જોગવાઈ કરવા માટે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે જરૂરી પગલાં લેવા જોઈએ.

- (ક) કુટુંબ આવકને આધીન રહીને ગ્રામ વિસ્તારમાં નજીકમાં નિ:શુલ્ક આરોગ્ય સંભાળ.
- (ખ) સરકારી તથા ખાનગી આરોગ્ય સંસ્થાઓ અને કેન્દ્રોના તમામ વિભાગોની ઉપલબ્ધતા.
- (2) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળોએ આરોગ્ય સંભાળને ઉત્તેજન આપવા અને અશક્તતા ઊભી થતી અટકાવવા નીચે મુજબ યોજના / કાર્યક્રમો ઘડાય.
- (ક) અશક્તતા ઊભી થતી અટકાવવાના કારણો મોજણી, તપાસ તથા સંશોધનો હાથ ધરવા.
- (ખ) અશક્તતા અટકાવવા જુદીજુદી પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન આપવું.
- (ગ) વર્ષમાં એકવખત બાળકોની મેડીકલ તપાસ ગોઠવવી જોખમરૂપ કેસ શોધી કાઢવા.
- (ઘ) પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ખાતે કર્મચારીવર્ગને તાલીમની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- (ચ) સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા માટે જાગૃતિ ઝુંબેશ પુરસ્કૃત કરવી.
- (છ) માતાને પૂર્વ પ્રસૂતિ અને પછીના સમયગાળા દરમિયાનની સંભાળના પગલાં લેવા.
- (જ) જાહેર જનતાને માહિતગાર કરવી.
- (ઝ) રેડિયો, ટીવી મારફત લોકોમાં અશક્તતા અટકાવવાના પગલા અંગે જાગૃતિ ઊભી કરવી.
- (ટ) કુદરતી આપત્તિ અને જોખમી પરિસ્થિતિમાં આરોગ્ય સંભાળ
- (ઠ) તાત્કાલિક સારવાર / જરૂરી તબીબી સુવિધા / કાર્ય રીતિ
- (ડ) ખાસ કરીને અશક્ત સ્ત્રીઓ માટે જાતિય અને પુનરુત્પાદક આરોગ્ય સંભાળ.
- (26) સમુચિત સરકારે જાહેરનામાથી તેના અશક્ત કર્મચારીઓ માટે વીમા યોજના ઘડવી જોઈએ.**
- (27) પુન: સ્થાપન :**
- (1) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળો એ પોતાની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદાની અંદર તમામ અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે આરોગ્ય શિક્ષણ અને રોજગારના ક્ષેત્રમાં પુન: સ્થાપનની સેવા અંગે અને તેના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જોઈએ.
- (2) પેટાકલમ (1) ના હેતુ માટે સરાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળો બિનસરકારી ગઠનોને નાણાકીય સહાય આપી શકશે.
- (3) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળોએ પુન: સ્થાપનની નીતિ ઘટતી વખતે બિનસરકારી સંગઠનો સાથે પરામર્શ કરવો જોઈએ.
- (28) સંશોધન :**
- સમુચિત સરકારે સ્થાપન અને પુન: સ્થાપનમાં વૃદ્ધ કરે તેવી બાબતો પર તથા અશક્ત વ્યક્તિઓના અધિકારો માટેની જરૂરી બાબતો પર સંશોધનો શરૂ કરવા કે કરાવવા.
- (29) સાંસ્કૃતિક જીવન :** સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળોએ અશક્ત વ્યક્તિઓ પણ બીજી વ્યક્તિઓની સમકક્ષપણે સાંસ્કૃતિક જીવન, આનંદ પ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓના ભાગ લેવા - જેવા તેમના અધિકારોનું ઉત્તેજન અને સંરક્ષણ માટે પગલાં લેવા.
- (ક) અશક્ત કલાકાર, લેખકની પ્રતિભા વિકસાવવા, સુવિધા, મદદ, સ્પોન્સરશીપ આપવી.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં ઐતિહાસિક અનુભવો નોંધ કરવી તથા અશક્તતા ઇતિહાસ સંગ્રહાલયની સ્થાપના
- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓને કલા ઉપલબ્ધ બનાવવા બાબત
- (ઘ) આનંદ પ્રમોદના કેન્દ્રો તથા બીજી સહકારી પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવું.
- (ચ) સ્કાઉટિંગ, ડાસિંગના વર્ગો, આઉટડોર કેમ્પ તથા સાહસ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારીને સુગમ બનાવવા બાબત

- (છ) સાંસ્કૃતિક અને કલાનાં વિષયોના અભ્યાસક્રમોમાં અશક્ત વ્યક્તિઓને પ્રવેશ - ભાગીદારી.
- (જ) આનંદ પ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓમાં અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે ટેકનોલોજી અને સાધન સામગ્રી વિકાસવવા.
- (ઝ) બહેરાશ ધરાવતી વ્યક્તિ માટે સાંકેતિક ભાષા દ્વારા ટી.બી. પ્રોગ્રામમાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેવી વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવી.
- (30) રમતગમત પ્રવૃત્તિઓ :**
- (1) સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓની રમતગમત પ્રવૃત્તિઓમાં અસરકારક ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવા માટે પગલા લેવા જોઈએ.
- (2) રમતગમત ઓથોરિટીએ રમતગમતમાં ભાગ લેવા માટે અશક્ત વ્યક્તિઓનાં અધિકારને માન્યતા આપવી તેમની પ્રતિભાને ઉત્તેજન, વિકાસ આપવું પોતાની યોજના અને કાર્યક્રમોમાં અશક્ત વ્યક્તિઓનો સમાવેશની જોગવાઈ કરવી.
- (3) પેટાકલમ (1) અને (2)માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને સરકાર અને સત્તામંડળોએ.
- (ક) તમામ રમતગમત પ્રવૃત્તિઓમાં અશક્ત વ્યક્તિઓને પ્રવેશ - ભાગીદારી-અભ્યાસક્રમો અને કાર્યક્રમોનું પુનઃ ઘટન
- (ખ) અશક્તિ વ્યક્તિઓ માટે તમામ રમતગમત પ્રવૃત્તિઓની આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓનું પુનઃ ઘટન કરવું તથા આધાર આપવો.
- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓને રમતગમતમાં ક્ષમતા વધારવા ટેકનોલોજી વિકસાવવી.
- (ઘ) અશક્ત વ્યક્તિઓની અસરકારક ભાગીદારી માટે વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા ધરાવતી ધ્યાનાકર્ષક વસ્તુઓ પુરી પાડવી.
- (ચ) અશક્ત વ્યક્તિઓની તાલીમ માટે રમતગમતની અદ્યતન સુવિધાઓના વિકાસ માટે ફંડની ફાળવણી કરવી.
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે અશક્તતા સંબંધિત ખાસ રમતગમત કાર્યક્રમોને ઉત્તેજન આપવું તથા વિજેતાને પારિતોષિકની સુવિધા આપવી.

◆ **પ્રકરણ - 6**

- **પ્રમાણભૂત (આધાર ચિહ્નવાળી) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે ખાસ જોગવાઈઓ**

(31) સન 2006નો 35મો :

- (1) બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિનિયમ 2009માં છથી અઠાર વર્ષની વય વચ્ચેનાં દરેક પ્રમાણભૂત અશક્ત બાળકોને તેની પસંદગીની નજીકની શાળામાં મફત શિક્ષણનો અધિકાર રહેશે.
- (2) આવી જગ્યાઓની ઓળખ માટે પ્રમાણભૂત અશક્ત વ્યક્તિના પ્રતિનિધિત્વ સાથે તજજ્ઞ સમિતિ બનાવવી.
- (3) દર ત્રણ વર્ષે સમીક્ષા કરવી.
- (34) (1) સરકારે દરેક સરકારી સંસ્થામાં પ્રમાણભૂત અશક્ત વ્યક્તિઓને ખાલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યાના ચાર ટકા જગા પર નિમણૂક કરવી જોઈએ. પ્રમાણભૂત આધાર ચિહ્નોવાળી અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે અનામત રાખવી. દરેક માટે એક ટકા જગા.
- (ક) અંધાપો અને ઓછી દૃષ્ટિવાળી વ્યક્તિઓ
- (ખ) બધિર અને સાંભળવાની મુશ્કેલી ધરાવતી જગ્યાઓ.

- (ગ) મગજના પક્ષઘાતનો ભોગ તથા રક્તપિત્ત, વામનતા એસિડ હુમલા, સ્નાયુબદ્ધ સદોષ આહારવાળી વ્યક્તિઓ.
- (ઘ) સ્વલીનતાની માનસિક વિકૃતિ, બૌદ્ધિક અશક્તતા તથા માનસિક રોગ.
- (ચ) દરેક અશક્તતા માટે ઓળખી કાળેલી જગ્યાઓમાં બહેરાશ-અંધાપા સહિત ખંડ ક થી ધ હેઠળની વ્યક્તિઓમાં બહુવિધ અશક્તતા ધરાવતી વ્યક્તિમાં બઢતીમાં અનામત આપવા સરકાર દ્વારા સૂચના.
- (35) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડલોએ ખાનગી ક્ષેત્રોના માલિકોને કામદાર વર્ગોમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા અશક્ત વ્યક્તિઓની ભરતી માટે પ્રોવિઝન આપવું જોઈએ.
- (36) સમુચિત સરકાર જાહેરનામાંથી એવું ફરમાવી શકે છે કે કેન્દ્ર સરકાર જાહેર કરે તેવા ખાસ રોજગાર કેન્દ્રોને અશક્તતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની ખાલી જગ્યાઓનાં માંગણી પત્રક જે તે સંસ્થાઓ દ્વારા મોકલવામાં આવે.
- (37) સમુચિત સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડોળએ અશક્ત વ્યક્તિ જ તરફેણમમાં યોજના કરવી.
- (ક) પ્રમાણભૂત આધાર ચિહ્ન અશક્ત સ્ત્રીઓને યોગ્ય અગ્રતા સાથે યોજના તથા વિકાસ કાર્યક્રમોમાં કૃષિ વિષયક, જમીન અને ગૃહનિર્માણની ફાળવણીમાં પાંચ ટકા અનામતની જોગવાઈ.
- (ખ) પ્રમાણભૂત આધાર ચિહ્નવાળી અશક્ત સ્ત્રીઓને તમામ ગીરબી નિવારણ અને વિવિધ વિકાસ યોજનાઓમાં પાંચ ટકા અનામત.
- (ગ) ગૃહ નિર્માણ, ધંધો, વ્યવસાય, ઉદ્યોગ, મનોરંજન કેન્દ્રો અને ઉત્પાદન કેન્દ્રો ઊભા કરવાનાં હેતુ માટે જમીન ફાળવણીમાં અશક્તોને પાંચ ટકા અનામત.

◆ પ્રકરણ - 7

- સઘન આધારની જરૂરિયાતવાળી અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે ખાસ જોગવાઈઓ :

- (38) સઘન આધારની જરૂરિયાતવાળી વ્યક્તિઓ માટે ખાસ જોગવાઈઓ :
- (1) પ્રમાણભૂત (આધાર ચિહ્નવાળી) અશક્તતા ધરાવતી કોઈ વ્યક્તિ જેને આધારની જરૂર છે તેવું ગણતી હોયતે અથવા તેના વસતી કોઈ વ્યક્તિ, સંગઠન, સઘન આધાર પૂરો પાડવા સમુચિત સરકારને, સત્તાધિકારીની અરજી કરી શકે છે.
- (2) પેટાકલમ (1) હેઠળ અરજી મળ્યેથી સત્તાધિકારી કેન્દ્ર સરકારે ઠરાવેલ સભ્યો. મૂલ્યાંકન બોર્ડને પૂછાવે છે.
- (3) મૂલ્યાંકન બોર્ડ કેન્દ્ર સરકાર ઠરાવે તેવી રીતે પેટાકલમ (1) હેઠળ મોકલવામાં આવે કેસનું મૂલ્યાંકન કરશે અને સઘન આધાર અંગેનો મૂલ્યાંકન રિપોર્ટ મોકલશે.
- (4) પેટાકલમ (3) હેઠળ અહેવાલ - રિપોર્ટ મળ્યેથી સત્તાધિકારીએ અહેવાલ અનુસાર આધાર પૂરો પાડવા માટે સંબંધિત યોજના સંદર્ભે સરકારશ્રીના હુકમ મુજબ પગલા લેવાનાં રહેશે.

◆ પ્રકરણ - 8

- સમુચિત સરકારની ફરજો અને જવાબદારીઓ :

- (39) (1) સમુચિત સરકાર, મુખ્ય કમિશનર અથવા યથાપ્રસંગ રાજ્ય કમિશનર સાથે વિચારી વિનિમય કરીને આ અધિનિયમ હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલા, અશક્ત વ્યક્તિઓનાં અધિકારોનું સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, જાગૃતિ અભિયાન અને સંવેદનશીલતા કાર્યક્રમોનું સંચાલન કરશે. તેને પ્રોત્સાહન આપશે, આધાર આપશે અથવા ઉત્તેજન આપશે.
- (2) પેટાકલમ (1) હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરેલાં અભ્યાસક્રમો અને અભિયાનમાં

- (ક) સમાવેશ, સહનશીલતા, વિવિધતા માટે સહાનુભૂતિ અને સન્માનને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં કૌશલ ગુણવત્તા અને ક્ષમતાની માન્યતા અને કામદાર વર્ગ શ્રમ બજાર અને વ્યાવસાયિક ફીના સંબંધમાં તેના ફાળાને પણ ઉત્તેજન આપવું.
- (ગ) કૌટુંબિક જીવન સંબંધો, બાળકો, ઉછેર અંગે અશક્ત વ્યક્તિઓનાં નિર્ણયો માટે સન્માનની ભાવના.
- (ધ) અશક્તતાની માનવીય સ્થિતિ અને અશક્ત વ્યક્તિઓનાં અધિકારો અંગે શાળા, કોલેજો, યુનિવર્સિટી અને વ્યાવસાયિક તાલીમ કક્ષાએ માર્ગદર્શનનો અભિગમ.
- (ચ) માલિક, વહીવટકર્તા અને સહકાર્યકરોને અશક્ત વ્યક્તિઓની અશક્તતાની પરિસ્થિતિ તતા તેમનાં અધિકારો અંગે માર્ગદર્શનનો અભિગમ.
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં અધિકારોને યુનિવર્સિટી, કોલેજના પાઠ્યક્રમમાં સમાવેશ કરવો.
- (40) કેન્દ્ર સરારે મુખ્ય કમિશનર સાથે વિચાર વિનિમય કરીને અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે શહેરી, ગ્રામ્ય લોકોને યોગ્ય ટેકનોલોજી, વ્યવસ્થા, સુવિધા, ભૌતિક વાતાવરણ, વાહન વ્યવહાર માટેના ધોરણો ઠરાવતા નિયમો સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવા જોઈએ.
- (41) (1) સમુચિત સરકારે :**
- (ક) પાર્કિંગની જગ્યા, શૌચાલય, ટિકિન કાઉન્ટર અને ટિકિટ મશીનને લગતા સુલભતા, ધોરણોને અનુરૂપ બસસ્ટોપ, રેલવે સ્ટેશન અને વીમાનમથક ખાતે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે સુવિધા.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે સલામત, આર્થિક રીતે સદ્ધર હોય ત્યારે વાહન વ્યવહારની તમામ પદ્ધતિઓમાં પ્રવેશની સુલભ પ્રાપ્તિ.
- (ગ) અશક્તિ વ્યક્તિઓ માટે જરૂરી હોય તેવા હલનચલનને સંબોધવા માટે સુલભ રસ્તા.
- (2) સમુચિત સરકારે નીચેની બાબતે અશક્ત વ્યક્તિઓનાં વ્યક્તિગત હલનચલનને ઉત્તેજન આપવા યોજના - કાર્યક્રમો ઘડવા
- (ક) પ્રોત્સાહનો અને રાહતો
- (ખ) વાહનોનો ઉમેરો
- (ગ) વ્યક્તિગત હલનચલન કરવાસંબંધી
- (42) સમુચિત સરકારે :**
- (1) ઓડિયો (શ્રાવ્ય) મુદ્રણ (પ્રિન્ટ) અને ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમમાં ઉપલબ્ધ તમામ વિગતો પ્રાપ્ય ફોર્મેટમાં હોય.
- (2) અશક્ત વ્યક્તિઓને સાંકેતિક ભાષા તથા શિર્ષક આપીને ઇલેક્ટ્રિક માધ્યમો સુલભ કરાવવા.
- (3) રોજિંદા ઉપયોગ માટેના ઇલેક્ટ્રોનિક સાધન સામગ્રી સાર્વત્રિક ડિઝાઈનમાં ઉપલબ્ધ કરાવવા.
- (43) ગ્રાહક માલ :** સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે, સામાન્ય ઉપયોગ માટેના ઉત્પાદન સાધનોનાં વિકાસ, ઉત્પાદન, વિતરણને ઉત્તેજન આપવું.
- (44) સુગમતા સંબંધી માપદંડોનું પાલન :** (1) બાંધકામ યોજનામાં કલમ 40 હેઠળ કેન્દ્ર સરકારે ઘડેલા નિયમોનું પાલન ન કરવામાં આવે તો કોઈપણ સંસ્થાને કોઈ મકાનનું બાંધકામ કરવા માટે પરવાની આપવી જોઈએ નહીં.
- (2) કેન્દ્ર સરકારે ઘડેલા નિયમોનું બાંધકામ યોજવામાં પાલન ન કર્યું હોય તો તે સંસ્થાને યોજનાની પૂર્ણતા અંગેનું પ્રમાણપત્ર આપવું જોઈએ નહીં અથવા મકાનનો કબજો લેવાની પરવાનગી આપવી નહીં.

- (45) (1) તમામ વિદ્યમાન સાર્વજનિક મકાનોને આવા નિયમોનાં જાહેરનામાંથી પાંચ વર્ષમાં નિયમોનુસાર ઉપલબ્ધ કરાવવા.
- (2) સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળે તમામ પ્રા. આકેન્દ્ર સિવિલ હોસ્પિટલ્સ, શાળાઓ, રેલવે સ્ટેશનો, બસ સ્ટોપ જેવી આવશ્યક સેવાની જોગવાઈ કરીને તેમાં સુગમતા પૂરી પાડવા અગ્રતા આપવી.
- (46) સેવા પૂરી પાડનાર સરકારી, ખાનગી સંસ્થાએ કલમ-40 હેઠળ સુલભતા અંગેના નિયમો અનુસાર બે વર્ષમાં આ કાર્ય પૂર્ણ કરાવવું.
- (47) (1) ભારતની પુનઃ સ્થાપન કાઉન્સિલ અધિનિયમ - 1992 હેઠલ રચેલી કાઉન્સિલના કાર્યને બાધ આખા સિવાય સમુચિત સરકાર આ અધિનિયમનાં હેતુઓ માટે માનવ સંશોધન વિકસાવવા પ્રયત્ન કરશે જે હેતુ માટે.
- (ક) તમામ સરકારી વિભાગોની તાલીમોમાં અશક્તતા સંબંધિત અધિકારોને અભ્યાસક્રમ માટે આદેશ આપવો.
- (ખ) શાળા-કોલેજો, યુનિવર્સિટી, તબીબી, નર્સ તથા અર્ધતબીબી કર્મચારીઓ, સમાજ કલ્યાણ અધિકારી ગ્રામીણ વિકાસ અધિકારી, આશા વર્કર, આ. વા. કાર્યકરો એન્જિનિયરો, આર્કિટેક્ટ, સમાજ કાર્યકરો માટેના શિક્ષણ અભ્યાસક્રમો માટે અશક્તતાનો વિષય દાખલ કરવો જોઈએ.
- (ગ) સ્વતંત્ર જીવનમાં તાલી, સંભાળ, દેખરેખ રાખવા, આધાર આપવા માટે કુટુંબો, સમુદાયનાં સભ્યોને તાલીમ, કૌશલ્ય કાર્યક્રમો શરૂ કરવા.
- (ચ) ખેલકૂદ, રમત પ્રવૃત્તિઓ માટે ખેલકૂદ શિક્ષકો માટે તાલીમ કાર્યક્રમોનું સંચાલન.
- (ઘ) પરસ્પર યોગદાન, સન્માન તથા સામુદાયિક સંબંધો ઊભા કરવા અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા.
- (છ) ફરમાવવામાં આવે તેવા બીજા કોઈ ક્ષમતા વિકાસ પગલાં લેવા જોઈએ.
- (2) તમામ યુનિવર્સિટીએ અભ્યાસકેન્દ્રોની સ્થાપના સહિત અશક્તતાના અભ્યાસમાં શિક્ષણ અને સંશોધ કે ઉત્તેજન આપવું.
- (3) પેટાકલમ (1) હેઠળની જવાબદારી પૂર્ણ કરવા સમુચિત સરકારે સમીક્ષા કરવી. દર પાંચ વર્ષે તે માટે જરૂરી કર્મચારીની ભરતી પ્રવેશ યોગ્યતા સંવેદનશીલતા - તાલીમ માટે યોજના સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવી જોઈએ.
- (48) સમુચિત સરકારે અશક્ત વ્યક્તિઓને સમાવેશ કરતી તમામ સામાન્ય યોજના અને કાર્યક્રમોનું સામાજિક ઓડિટ હાથ ધરવું.

◆ પ્રકરણ - 9

- અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થામાની નોંધણી (રજીસ્ટ્રેશન) અને આવી સંસ્થાને ગ્રાન્ટ :
- (49) રાજ્ય સરકાર આ પ્રકરણનાં હેતુઓ માટે સક્ષમ સત્તામંડળ તરીકે પોતે યોગ્ય ગણે તેવા સત્તા મંડળ (ઓથોરિટી) મુકરર કરી શકશે.
- (50) આ અધિનિયમ હેઠલ અન્યથા જોગવાઈ કરી હોય તો સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિ સક્ષમ સત્તા મંડળનાં રજીસ્ટ્રેશન અનુસાર અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે કોઈ સંસ્થા સ્વાપી શકાશે અથવા તેને નિભાવી શકશે.
- (51) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્રની અરજી - બાબત :
- (1) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર માટેની અરજી રાજ્ય સરકાર ઠરાવે તે નમુનામાં તેવી રીતે સક્ષમ સત્તામંડળને કરવી જોઈએ.

- (2) અરજી મળ્યાનાં નેવું દિવસમાં સક્ષમ સત્તામંડળ અરજીની યોગ્ય તપાસ કરી અરજદારને રજીસ્ટ્રેશનનું પ્રમાણપત્ર આપવા, ન આપવાનો નિર્ણય કરી તેની તેને જાણ કરે છે. જો ઈન્કાર કરવામાં આવે તો તેનાં હુકમ પહેલાં અરજદારને સુનાવણીની વ્યાજબી તક આપવી જોઈએ.
- (3) પેટાકલમ (2) હેઠળ રજીસ્ટ્રેશન માત્ર સંસ્થાને જ પ્રમાણપત્ર આપવું કે જે તમામ સુવિધા પૂરા પાડવાની સ્થિતિમાં હોય.
- (4) પેટાકલમ (2) હેઠલ આપેલું પ્રમાણપત્ર
- (ક) કલમ પર હેઠળ રદબાતલ કરવામાં આવે તે સિવાય રાજ્ય સરકાર ઠરાવે તેટલી મુદત માટે અમલમાં રહેશે.
- (ખ) એકસમાન મુદત માટે વખતોવખત તાજુકરી શકાશે.
- (ગ) રાજ્ય સરકારનાં ઠરાવેલા નમૂનામાં અને શરતોમાં આધિન રહેશે.
- (5) રજીસ્ટ્રેશન રિન્યુ કરવા માટેની અરજી માન્યતા મુદતનાં સાઈટ દિવસ પહેલા કરવી.
- (6) રજીસ્ટ્રેશનનાં પ્રમાણપત્રની નકલ સહેલાઈથી દેખાય તે રીતે પ્રદર્શિત કરવી.
- (7) પેટાકલમ (1) અથવા પેટાકલમ (5) હેઠળકરેલી અરજીનો નિકાલ રાજ્ય સરકાર ઠરાવે તેટલી મુદતની અંદર સક્ષમ સત્તામંડળે કરવો જોઈએ.
- (52) રજીસ્ટ્રેશન રદ બાતલ કરવા બાબત :**
- (1) સક્ષમ સત્તામંડળને એમ માનવાને કારણ હોય કે કલમ - 51ની પેટા કલમ (2) હેઠળ આપેલું રજીસ્ટ્રેશન.
- (ક) અરજદારની અરજીમાં અસ્પષ્ટ, ખોટું નિવેદન કરેલું હોય.
- (ખ) પ્રમાણપત્રનાં નિયમો, શરતોનો ભંગ કર્યો હોય તો તપાસ કર્યા પછી યોગ્ય ગણે તે હુકમથી પ્રમાણપત્ર રદ બાતલ કરી શકશે.
- અરજદારને રદબાતલનો હુકમ તક આપવી જોઈએ.
- (2) પેટકલમ (1) હેઠળ જે સંસ્થાનું પ્રમાણપત્ર રદ કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે આવી સંસ્થા રદબાતલની તારીખથી કાર્ય કરવા માટે બંધ થશે.
- રદબાદતલના હુકમ વિરુદ્ધ કલમ- 53 હેઠળ અરજી કરવાની હોય ત્યારે સંસ્થા નીચેના કિસ્સામાં કાર્ય કરતી બંધ થશે.
- (ક) અપીલ અંગેની ઠરાવેલી મુદત પૂરી થયેલી તરત જ કોઈપણ અપીલ રજૂ કરી ન હોય ત્યારે.
- (ખ) આવી અપીલ રજૂ કરી હોય ત્યારે પરંતુ અપીલનાં હુકમની તારીખથી રદબાતલનાં હુકમને સમર્થન આપ્યું હોય.
- (3) રજીસ્ટ્રેશનનું પ્રમાણપત્ર રદબાતલ થયેલી સક્ષમ સત્તા મંડળ આવી સંસ્થાના રહેવાસી, અશક્તવ્યક્તિને (ક) તેની અથવા તેણીનાં વાલીને કબજામાં પાછા સોંપવા અથવા
- (ખ) સક્ષમ સત્તામંડળ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ બીજી સંસ્થામાં તબદીલ કરવા જોઈએ.
- (4) આ કલમ હેઠળ રદબાદલ કરેલ રજીસ્ટ્રેશનનું પ્રમાણપત્ર રદબાતલ પછી જ તરત જ સક્ષમ સત્તામંડળને સુપ્રત કરવું.
- (53) અપીલ :**
- (1) રજીસ્ટ્રેશનનું પ્રમાણપત્ર રદબાતલ થતા નારાજ થયેલ કોઈ વ્યક્તિ રાજ્ય સરકાર ઠરાવે તે મુદતમાં રાજ્ય સરકાર જાહેર કરે તે સત્તામંડળને અપીલ કરી શકશે.
- (2) આવી અપીલ અંગેનો અપીલ સત્તાધિકારીનો હુકમ આખરી રહેશે.

- (54) આ પ્રકરણમાં કોઈ રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર સરકારે સ્થાપેલી, નિભાવાતી અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાને લાગુ પડશે નહીં.
- (55) સમુચિત સરકાર તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં સેવાઓ પૂરી પાડવા અને આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ મુજબ યોજના, કાર્યક્રમોનો અમલ કરવા માટે રજીસ્ટર થયેલી સંસ્થાઓને આર્થિક સહાય આપી શકશે.

◆ **પ્રકરણ : 10**

- **નિર્દિષ્ટ અશક્તતાનું પ્રમાણીકરણ**

- (56) કેન્દ્ર સરકાર, વ્યક્તિમાં નિર્દિષ્ટ અશક્તતાતના પ્રમાણનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે માર્ગદર્શિકા જાહેર કરશે.
- (57) (1) સમુચિત સરકારે અશક્તતાનું પ્રમાણપત્ર કાઢી આપવા માટે સક્ષમ સત્તાધિકારી કે જેની લાયકાત અને અનુભવ હોય તેવી વ્યક્તિઓને મુકરર કરવી જોઈએ.
- (2) સમુચિત સરકારે જે હકુમત અને શરતોની આધીન રહીને સત્તાધિકારીએ પોતાના પ્રમાણીકરણના કાર્યો કરવા જોઈએ તથા બોલીઓ અને શરતો જાહેર કરવી જોઈએ.
- (58) (1) અશક્ત વ્યક્તિઓ અશક્તતાનું પ્રમાણપત્ર આપવા માટે હકુમત ધરાવતા પ્રમાણપત્ર આપનાર સત્તાધિકારીઓ કેન્દ્ર સરકાર ઠરાવે તેવી રીતે અરજી કરી શકશે.
- (2) **પેટાકલમ (1) થી મળેલી અરજી મળ્યેથી સંબંધિત સત્તાધિકારી માર્ગદર્શિકા અનુસાર મૂલ્યાંકન કરશે તે પછી**
- (ક) કેન્દ્ર સરકારે ઠરાવેલ નમૂનામાં તે વ્યક્તિને અશક્તતાનું પ્રમાણપત્ર.
- (ખ) લેખિતમાં તેને માહિતી આપશે કે તેને કોઈપણ નિર્દિષ્ટ અશક્તતા નથી.
- (3) આ કલમ હેઠળ કાઢી આપેલું અશક્તતાનું પ્રમાણપત્ર સમગ્ર દેશમાં માન્ય રહેશે.

(59) **અપીલ :**

- (1) પ્રમાણપત્ર આપનાર સત્તાધિકારીનાં નિર્ણયથી નારાજ થયેલી કોઈ વ્યક્તિ ઠરાવેલ મુદ્દતમાં નિયત સત્તાધિકારીને અપીલ કરી શકશે.
- (2) અપીલ મળ્યેતી અપીલ સત્તાધિકારીએ રાજ્ય સરકાર ઠરાવે તેવી રીતે અપીલનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

◆ **પ્રકરણ - 11**

- **અશક્તતા અંગે કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સલાહકાર બોર્ડ તથા જિલ્લા કક્ષા સમિતિ**

- (60) (1) કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમ હેઠળ તેને આપવામાં આવેલી સત્તા વાપરવા અને કાર્યો કરવા માટે અશક્તતા અંગે કેન્દ્રીય સલાહકાર બોર્ડ તરીકે ઓળખાતી સંસ્થાની રચના કરશે.
- (2) કેન્દ્રીય સલાહકાર બોર્ડ નીચેનાનું બનશે.
- (ક) કેન્દ્ર સરકારમાં અશક્તતા વિભાગનો હવાલા સંભાળતા મંત્રી-હોદ્દાની રુએ અધ્યક્ષ.
- (ખ) કેન્દ્ર સરકારનાં મંત્રાલયમાં અશક્તતાના વિભાગનો હવાલો સંભાળતા રાજ્યકક્ષાના મંત્રી - ઉપાધ્યક્ષ.
- (ગ) સંસદના ત્રણ સભ્યો જેમાંથી બે સભ્યો લોકસભા અને એક રાજ્યસભા દ્વારા ચુંટાયેલા.
- (ઘ) તમામ રાજ્યોનાં અશક્તતાનો હવાલો સંભાળતા મંત્રી અને સંઘ પ્રદેશના વહીવટકર્તા
- (ચ) અશક્તતા, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા, શિક્ષણ, બાળવિકાસ, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ ગ્રામીણ વિકાસ, શહેરી વિકાસ, ઔદ્યોગિક નીતિ ટેકનોલોજી, કોમ્યુનિકેશન,

કાનૂની બાબતો, યુવા રમતગમત, માર્ગ, વાહનવ્યવહારનો ભારત સરકારનાં સચિવ - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.

- (છ) સચિવ, નેશનલ ઈન્ડસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાન્સસેમિંગ ઈન્ડિયા નીતિ આયોગ - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (જ) અધ્યક્ષ - ભારતની પુનઃ સ્વાયત કાઉન્સિલ હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ઝ) અધ્યક્ષ - સ્વલીનતાની માનસિક વિકૃતિ, મગજનો પક્ષઘાત, માનસિક મંદતા, બહુવિધ અશક્ત વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ટ) અધ્યક્ષ - સહુ - વહીવટી સંચાલક - માનસિક વિકલાંગ નાણાં વિકાસ કોર્પોરેશન - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ડ) અધ્યક્ષ - સહુ - વહીવટી સંચાલક - કૃત્રિમ અંગ ઉત્પાદન કોર્પોરેશન - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ડ) અધ્યક્ષ રેલવે બોર્ડ, હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ઢ) વહીવટી સંચાલક - રોજગાર-તાલીમ-શ્રમ રોજગાર મંત્રાલય - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ત) નિયામક, શિક્ષણ, સંશોધન, તાલીમ માટેની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (થ) અધ્યક્ષ - શિક્ષક શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (દ) અધ્યક્ષ - યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.
- (ધ) અધ્યક્ષ - ભારતની તબીબી કાઉન્સિલ - હોદ્દાની રુએ સભ્ય.

(ન) નીચેની સંસ્થાઓના નિયામક :

- (1) આંખની દૃષ્ટિની ખોડખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા - દહેરાદૂન
- (2) માનસિક વિકલાંગો માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સિકંદરાબાદ
- (3) શારીરિક વિકલાંગો માટેની પંડિત દીનદયાલ ઉપાધ્યાય સંસ્થા - નવી દિલ્હી
- (4) સાંભળવાની ખોડખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થા - અલીયાવર જંગ
- (5) અપંગ વ્યક્તિઓની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા - કોલકત્તા
- (6) રાષ્ટ્રીય પુનઃ સ્થાપન, તાલીમ અને સંશોધન સંસ્થા કટક.
- (7) રાષ્ટ્રીય બહુવિધ અશક્તતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની સશક્તિકરણ માટેની સંસ્થા - ચેન્નાઈ
- (8) રાષ્ટ્રીય માનસિક આરોગ્ય અને વિજ્ઞાન માટેની સંસ્થા - બેંગ્લોર.
- (9) ભારતીય સંકેત ભાષા સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર નવી દિલ્હી

(5) કેન્દ્ર સરકારે નામનિયુક્ત કરવાના સભ્યો :

- (1) અશક્તતા અને પુનઃ સ્થાપન ક્ષેત્રમાં તજજ્ઞ હોય તેવા પાંચ સભ્યો.
- (2) અશક્તતા સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેવા બિન સરકારી સંગઠનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા 10 સભ્યો. જે પૈકી પાંચ મહિલા રહેશે અને એક વ્યક્તિ અનુસૂચિત જાતિ તથા એક અનુસૂચિત જનજાતિની રહેશે.
- (3) રાષ્ટ્રીય સ્તરનાં ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીના ત્રણથી વધુ નહીં એટલા પ્રતિનિધિઓ.
- (6) અશક્તતાની નીતિ અંગેના વિષય સાથે તજજ્ઞ કરતા ભારત સરકારનાં સંયુક્ત સચિવ હોદ્દાની રુએ સભ્ય સચિવ.

- (61) (1) આ અધિનિય હેઠળ કલમ - 60ની પેટાકલમ (2) નાં ખંડ-5 હેઠળ નામનિયુક્ત કરેલ કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળનો સભ્ય તેની નામનિયુક્તિથી ત્રણ વર્ષ માટે હોદ્દો ધરાવશે.
- (2) કેન્દ્ર સરકાર કલમ - 60ની પેટાકલમ - (2) નો ખંડ - 5 હેઠળ નામનિયુક્ત કરેલ કોઈપણ સભ્યને તેની વિરુદ્ધનાં કરાણ દર્શાવવાની વ્યાજબી તક આપ્યા પછી તેની મુદત પૂરી થતા પહેલા તેને દૂર કરી શકશે.

- (3) કલમ-60ની પેટાકલમ (2) ના ખંડ-5થી કોઈપણ સભ્ય કેન્દ્ર સરકારને પોતાનું રાજનામું આપી શકશે.
- (4) કેન્દ્રીય સલાહકાર બોર્ડમાંની ખાલી જગ્યાઓ નવી નામ નિયુક્તિથી ભરવી જોઈએ.
- (5) કલમ-60ની પેટાકલમ (2)ના પેટા ખંડ (2) થી નામનિયુક્તિ કરેલ સભ્યો ફરી નામનિયુક્તિ માટે પાત્રથશે.
- (6) કલમ-60ની પેટાકલમ (2)નાં ખંડ (5)ના પેટા ખંડ (1) અથવા (3) હેઠળ નામનિયુક્ત થયેલા સભ્યો કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા ભથ્થાં મેળવશે.
- (62) ગેરલાયકાતો :**
- (1) જેને :
- (ક) નાદાર જાહેર કરવામાં આવે, દેવાળુ કાઢેલું હોય, લેણદારો સાથે યથાવત્ કરી હોય તેવી અથવા
- (ખ) અસ્થિર મગજનો હોય અને સક્ષમ અદાલતે તેવી રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય.
- (ગ) કેન્દ્ર સરકારનાં અભિપ્રાય મુજબ નૈતિક અધઃ પતનનો સમાવેશ થતો હોય તેવા ગુન્હા માટે દોષિત હોય.
- (ઘ) આ અધિનિયમ હેઠળનાં ગુન્હા માટે દોષિત હોય.
- (ચ) પોતાના પદનો દુરુપયોગ કર્યો હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ કે ક્ષય સલાહકાર બોર્ડનો સભ્ય રહેશે નહીં.
- (2) સંબંધિત સભ્યને વ્યાજબી તક આપીને આ કલમ હેઠળ દૂર કરવાનો હુકમ કરી શકે નહીં.
- (3) કલમ 61ની પેટાકલમ (1) અથવા પેટકલમ (5) હેઠલ દૂરકરવામાં આવેલ સભ્ય ફરીથી નામનિયુક્ત માટે માત્ર રહેશે નહીં.
- (63) કેન્દ્રીય સલાહકાર બોર્ડનો સભ્ય કલમ 62માં દર્શાવેલી ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈ ગેરલાયકાતવાળો બને તો તેની બેઠક ખાલી ગણાય છે.
- (64) કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળની બેઠક દર છ મહિને ઓછામાં ઓછી એક વખત મળે છે અને ઠરાવવામાં આવે તે પ્રમાણે બેઠકોમાં કામકાજના સંચાલન સંબંધી કાર્યરીતિને તેવા નિયમોનું પાલન કરશે.
- (65) (1) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને અશક્તતા પરનું કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળ અશક્તતા અંગેની રાષ્ટ્રીય સ્તરની પરામર્શ અને સલાહકાર સંસ્થા રહેશે અને અશક્ત વ્યક્તિઓનાં સશક્તિકરણ અને પૂર્ણ રોજગારના અધિકારો માટે સર્વગ્રાહી નીતિનાં સતત મૂલ્યાંકનને સરળ બનાવશે.
- (2) કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળ નીચેના કાર્યો કરશે.
- (ક) અશક્તતા સંબંધી નીતિઓ, કાર્યક્રમો, કાયદા અને પ્રોજેક્ટ પર કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને સલાહ આપવાનું.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓને લગતા પ્રશ્નોનાં ઉકેલ માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ વિકસાવવાનું.
- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓને લગતી બાબતોની તજ્જવીજ કરતા સરકારનાં તમામ વિભાગોને, અન્ય સરકારી બિન-સરકારી સંગઠનોની પ્રવૃત્તિઓની સમીક્ષા કરી તેનું સંકલન કરવાનું.
- (ઘ) રાષ્ટ્રીય યોજનાઓમાં અશક્ત વ્યક્તિઓ અંગ્રેજો યોજનાઓ - પ્રોજેક્ટ માટે જોગવાઈઓ કરવાના હેતુથી સંબંધિત સત્તામંડળો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે અશક્ત વ્યક્તિઓનું સમર્થન ચાલુ રાખવાનું.

- (ચ) માહિતી, સેવા અને સામાજિક જીવનમાંનું આંતરિક વાતાવરણ અને સહભાગિતા, વ્યાજબી નિવાસ, ભેદભાવ રહિત વર્તન, સુનિશ્ચિત કરવાના પગલાંની ભલામણ કરવાનું.
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓની સંપૂર્ણ સહભાગિતા સિદ્ધ કરવા માટે કાયદા, નીતિઓ, કાર્યક્રમોની અસરનું દેખરેખ - નિયંત્રણ અને મૂલ્યાંકન કરવાનું.
- (જ) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વખતોવખત સોંપવામાં આવે તેવા અન્ય કાર્યો.
- (66) (1) દરેક રાજ્ય સરકાર જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમ હેઠલ તેને આપેલી સત્તા વાપરવા અને કાર્યો કરવા માટે અશક્તતા પરની રાજ્ય સલાહકાર મંડળની સંસ્થાની રચના કરશે.
- (2) રાજ્ય સલાહકાર મંડળ
- (ક) અશક્તતા અંગેની બાબતોની તજવીજ કરતા રાજ્ય સરકારના વિભાગનો હવાલો સંભાળતા મંત્રી હોવાની રુએ અધ્યક્ષ.
- (ખ) અશક્તતા અંગેની બાબતોની તજવીજ કરતા રાજ્ય સરકારમાંના વિભાગનો હવાલો સંભાળ્યા રાજ્યમંત્રી અથવા નાયબ મંત્રી હોય તે હોદ્દેદારની રુએ ઉપાધ્યક્ષ.
- (ગ) અશક્તતા અંગેની બાબતો - શાળા- શિક્ષણ અક્ષરજ્ઞાન, ઉચ્ચશિક્ષણ, મહિલા અને બાળવિકાસ નાણાં, કર્મચારીગણ, તાલીમ, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ, ગ્રામવિકાસ, પંચાયતીરાજ, ઔદ્યોગિક નીતિ શ્રમ અને રોજગાર, શહેરીવિકાસ, ગ્રામ ગૃહનિર્માણ, શહેરી ગરીબી ઘટાડો, વિજ્ઞાન અને પ્રોદ્યોગિક, ઈન્ફર્મેશન જાહેર ઉદ્યોગ, સાહસો, રમતગમત, માર્ગપરિવહનના વિભાગો અને સરકાર જરૂરી ગણે તેવા અન્ય કોઈ વિભાગનો હવાલો ધરાવતા રાજ્ય સરકારના સચિવો - હોવાની રુએ સભ્યો.
- (ઘ) રાજ્ય વિધાનસભાના ત્રણ સભ્યો જેમાંથી બે સભ્યોને વિધાનસભાએ અને એક સભ્યને વિધાન પરિષદે ચૂંટવા જોઈએ. આ ત્રણે સભ્યો હોવાની રુએ સભ્યો.
- (ચ) રાજ્ય સરકારે નામ નિયુક્ત કરવાના સભ્યો.
- (1) અશક્તતા અને પુનઃ સ્થાપનનાં ક્ષેત્રમાં તજજ્ઞ હોય તેવા સભ્યો - પાંચ
- (2) ઠરાવવામાં આવે તેવી અને જિલ્લાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે તેવા રાજ્ય સરકારે પાંચ અભ્યો. આ નામનિયુક્ત સંબંધિત જિલ્લા વહીવટીતંત્રની ભલામણની આધારે હોવી જોઈએ.
- (3) અશક્તતા સાથે સંબંધિત હોય તેવા બિન-સરકારી સંગઠનો અથવા એસોસિએશનનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે અશક્ત વ્યક્તિઓ હોય તેવી દશ વ્યક્તિઓ. જે પૈકી પાંચ મહિલાઓ રહેશે. તથા એક વ્યક્તિ અનુસૂચિત જાતિ અને એક અનુસૂચિત જનજાતિની રહેશે.
- (4) રાજ્યનાં ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીના ત્રણથી વધુ નહીં તેટલા પ્રતિનિધિઓ.
- (છ) રાજ્ય સરકારમાં અશક્તતા અંગેની બાબતો સાથે તજવીજ કરતાં વિભાગમાંમના સંયુક્ત સચિવશ્રીથી ઉતરતા દરજ્જાના ન હોય તેવા અધિકારી હોવાની રુએ સભ્ય સચિવ.
- (67) આ અધિનિયમ હેઠલ કલમ - 66નીપેટા કલમ (2)ના ખંડ (ચ) હેઠલ નામ નિયુક્તિ કરેલા સભ્યો ત્રણ વર્ષની મુદત માટે હોદ્દો ધરાવશે.
- (2) રાજ્ય સરકાર પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ કલમ - 66ની પેટાકલમના ખંડ (ચ) હેઠલ નામનિયુક્ત કરેલા સભ્યો ને તેના વિસુદ્ધના કરાણે દર્શાવવાની વ્યાજબી તક આપ્યા પછી તેને હોવાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં તેને દૂર કરી શકશે.
- (3) કલમ - 66ની પેટાકલમ (2)ના ખંડ (2) હેઠલનાં સભ્યો કોઈપણ સમયે રાજ્ય સરકારને સંબોધીને પોતાનો હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપી શકશે.

- (4) રાજ્ય સલાહકાર મંડળની ખાલી જગ્યા નવી નામ નિયુક્તિથી ભરવી જોઈએ. જે સભ્ય બાકીની મુદત સુધી જ સભ્ય રહેશે.
- (5) આ રીતે નામનિયુક્ત થયેલ સભ્ય ફરીથી નામનિયુક્ત માટે પાત્ર થશે.
- (6) નામ નિયુક્ત થયેલા સભ્યો રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા ભથ્થા મેળવશે.
- (68) ગેરલાયકાતો :**
- (ક) જેને નાદાર જાહેર કરવામાં આવે કે આવ્યો હોય કે દેવાળુ કાઢ્યું હોય કે લેણદારો સાથે પતાવટ કરી હોય.
- (ખ) અસ્થિર મગજનો હોય અને સક્ષમ અદાલત દ્વારા તેવો જાહેર કરેલ હોય.
- (ગ) રાજ્ય સરકારનાં અભિપ્રાય મુજબ નૈતિક અધઃપતનનો સમાવેશ થતો હોય તેવા ગુન્હા માટે દોષિત હોય.
- (ઘ) કોઈ સમયે દોષિત ઠરાવેલ હોય અથવા
- (ચ) રાજ્ય સરકારના અભિપ્રાય મુજબ સભ્ય તરીકે પદનો દુરુપયોગ કર્યો હોય. તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ સલાહકાર મંડળનો સભ્ય રહેશે નહીં.
- (2) સંબંધિત સભ્યને તે હુકમની સામે કારણે દર્શાવવાની વ્યાજબી તક આપવામાં આવી હોય તે સિવાય રાજ્ય સરકારે આ કલમ હેઠળ દૂર કરવાનો કોઈ હુકમ કરવો નહીં.
- (3) કલમ - 67 ની પેટકલમ (1) અથવા (5) હેઠળ દૂર કરવામાં આવ્યો હોય તેવો સભ્ય, સભ્ય તરીકે ફરી નામનિયુક્તિ માટે પાત્ર થશે નહીં.
- (69) રાજ્ય સલાહકાર મંડળનો સભ્ય કલમ 68માં દર્શાવેલ ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈ ગેરલાયકાતને આધીન રહીને ગેરલાયક બને તો તેની આ બેઠક ખાલી પડેલી ગણાશે.
- (70) રાજ્ય સલાહકાર મંડળની બેઠક દર છ મહિને ઓછામાં ઓછી એક વખત મળશે અને ઠરાવવામાં આવેલ કામકાજ ચલાવવા સંબંધિત કાર્યરીતિના તેવા નિયમોનું પાલન કરશે.
- (71) કાર્યો : (1) આ અધિનિયમ મુજબ રાજ્ય સલાહકાર મંડળ અશક્તતા અંગેની બાબતો પર રાજ્ય સ્તરની પરામર્શ અને સલાહકાર સંસ્થા રહેશે અને અશક્ત વ્યક્તિઓનાં પૂર્ણ રોજગાર અને સર્વગ્રાહી નીતિનાં સતત મૂલ્યાંકનને સરળ બનાવશે.
- (2) રાજ્ય સલાહકાર મંડળન નીચેના કાર્યો કરશે.**
- (ક) અશક્તતા સંબંધી નીતિઓ, કાયદાઓ, કાર્યક્રમો, પ્રોજેક્ટ પર રાજ્ય સરકારને સલાહ આપવાનું.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં પ્રશ્નોનાં ઉકેલ માટે રાજ્ય નીતિ વિકસાવવાનું.
- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓને લગતી બાબતોની તજવીજ કરતા રાજ્ય સરકારના વિભાગો, સરકારી તથા બિનસરકારી સંગઠનોની પ્રવૃત્તિ સમીક્ષા અને સંલકન કરવાનું.
- (ઘ) રાજ્ય યોજનાઓમાં અશક્ત વ્યક્તિઓની યોજનાઓ અને પ્રોજેક્ટ માટે જોગવાઈ કરવાનાં હેતુથી સંબંધિત સત્તામંડળો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે સંલકન.
- (ચ) અશક્ત વ્યક્તિઓ સાથે સમાનતા, સુલભતા, વ્યાજબી નિવાસ, સેવાઓ, સામાજિક જીવનથી આંતરિક વાતાવરણમાં સહભાગિતા સુનિશ્ચિત કરવાના પગલાંની ભલામણ.
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓની સહભાગિતા સિદ્ધ કરવા કાયદા, નીતિ, કાર્યક્રમોની દેખરેખ-નિયંત્રણ, મૂલ્યાંકન.
- (જ) રાજ્ય સરકાર દ્વારા વખતોવખત સોંપાય તે કાર્યો.

(72) રાજ્ય સરકાર તેના દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા કાર્યો કરવા માટે અશક્તતા પરના જિલ્લાસ્તરની સમિતિનાં કાર્યો અથવા કાર્યવાહી આ સમિતિમાં કોઈ જગા ખાલી હોવાના આધાર પર પ્રસ્તુત કહેવાશે નહીં.

◆ પ્રકરણ - 12

- સશક્ત વ્યક્તિઓ માટે મુખ્ય કમિશનર અને રાજ્ય કમિશનર

(74) મુખ્ય કમિશનરની નિમણૂક :

- (1) કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમનાં હેતુઓ માટે મુખ્ય કમિશનરની નિમણૂક કરશે.
- (2) કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામાંથી મુખ્ય કમિશનરને સહાય કરવા માટે બે કમિશનરોની નિમણૂક કરશે - જેમાંના એક કમિશનરોની નિમણૂક કરશે - જેમાંના એક કમિશનર અશક્ત વ્યક્તિ રહેશે.
- (3) વ્યક્તિ પુનઃ સ્થાપનને લગતી બાબતોમાં જ્ઞાન અને વ્યવહારુ અનુભવ ધરાવતી હોય તે મુખ્ય કમિશનરની નિમણૂકને પાત્ર થશે.
- (4) મુખ્ય કમિશનર અને કમિશનરોને ચુકવવા પાત્ર પગાર અને ભથ્થા પેન્શન, ગ્રેજ્યુઈટી, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા રહેશે.
- (5) કેન્દ્ર સરકાર મુખ્ય કમિશનરને તેના કાર્યો કરવા માટે સહાય માટે પોતાને જરૂર જણા તેટલા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓના પ્રકાર અને તેમની કક્ષા નિર્ધારિત કરશે.
- (6) મુખ્ય કમિશનરને પૂરા પાડેલા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ મુખ્ય કમિશનરની દેખરેખ અને નિયંત્રણ હેઠળ પોતાના કાર્યો કરશે.
- (7) અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓના પગાર અને ભથ્થા તેમજ તેમની સેવાની અન્ય શરતો કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રહેશે.
- (8) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે જુદા જુદા અશક્ત વર્ગમાંના તજજ્ઞોમાંથી લીધેલા વધુમાં વધુ અગિયાર સભ્યોની બનેલી સલાહકાર સમિતિ દ્વારા મુખ્ય કમિશનરને સહાય કરવામાં આવશે.

(75) મુખ્ય કમિશનરનાં કાર્યો :

(1) મુખ્ય કમિશનર :

- (ક) આપમેળે અથવા અન્યથા આ અધિનિયમ સાથે અસંગત હોય તેવી કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓ અથવા નીતિકાર્યક્રમ અને કાર્યરીતિની ઓળખ કરશે અને જરૂરી સુધારાત્મક પગલાની ભલામણ કરશે.
- (ખ) અશક્ત વ્યક્તિઓના હક્ક અને સલામતીઓથી વંચિત રાખવા અંગેની તપાસ કરશે અને સુધારાત્મક પગલા માટે સમુચિત સત્તાધિકારીઓ પાસે લઈ જશે.
- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કનાં રક્ષણ માટે આ અધિનિયમ અથવા તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા કાયદાથી અથવા તે હેઠળ પૂરી પાડેલી સલામતીઓની સમીક્ષા કરશે અને તેના અસરકારક અમલીકરણનાં પગલાની ભલામણ કરશે.
- (ઘ) અશક્ત વ્યક્તિઓના હક્કનો ઉપભોગ કરતા અટકાવે તેવા પરિબળોની સમીક્ષા કરશે અને ઉપચારાત્મક પગલાની ભલામણ કર્યો.
- (ચ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્ક પરની સંધિ તેમજ અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય દસ્તાવેજોના અભ્યાસ કરશે અને તેનાં અસરકારક અમલની ભલામણ કરશે.
- (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કનાં ક્ષેત્રમાં સંશોધન હાથ ધરીને તેને પ્રોત્સાહન આપશે.

- (જ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કની જાગરૂકતા અને તેના રક્ષણ માટે ઉપલબ્ધ સલામતીઓને પ્રોત્સાહન આપશે.
- (ઝ) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓના અમલીકરણનું અને અશક્ત વ્યક્તિઓના માટેની યોજનાઓ, કાર્યક્રમોનું દેખરેખ, નિયંત્રણ કરશે.
- (ટ) અશક્ત વ્યક્તિઓમાં લાભ માટે કેન્દ્ર સરકારે ચુકવેલા ફંડનાં ઉપયોગની દેખરેખ અને નિયંત્રણ કરશે.
- (ઠ) કેન્દ્ર સરકાર સોંપે તેવા અન્ય કાર્યો કરશે.
- (2) મુખ્ય કમિશનર આ અધિનિયમ હેઠળ કાર્યો કરતી વખતે કોઈપણ બાબત પર કમિશનરની સાથે મસલત કરશે.
- (76) મુખ્ય કમિશનર કલમ 75નાં ખંડ (ખ) અનુસાર સત્તાધિકારીને ભલામણ કરે ત્યારે તે સત્તાધિકારીએ તેના પર જરૂરી પગલા લેવા જોઈએ અને ભલામણની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર મુખ્ય કમિશનરને લીધેલા પગલાંની જાણ કરવી જોઈએ.
- પરંતુ જો સત્તાધિકારી ભલામણ સ્વીકારે નહીં ત્યારે તે ત્રણ મહિનાની મુદતની અંદર મુખ્ય કમિશનરને અસ્વીકાર માટેનાં કારણો જણાવશે અને નારાજ થયેલી વ્યક્તિને જાણ કરશે.
- (77) (1) મુખ્ય કમિશનરને આ કલમ હેઠળ પોતાના કાર્યો કરવાના હેતુ માટે નીચેની બાબતોના સંબંધમાં દાવાની અદાલતી કાર્યવાહી કરવી વખતે દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ 1908 હેઠળ કોર્ટમાં નિહિત થયેલી હોય છે તેવી જ દીવાની કોર્ટની સત્તા રહેશે.
- (ક) સાક્ષીઓને હાજર રહેવાનું ફરમાવવું અને તેનો અમલ કરવો.
- (ખ) કોઈપણ દસ્તાવેજો પ્રગટ કરવા અને તેને રજૂ કરવા ફરમાવવું.
- (ગ) કોઈપણ કોર્ટ અથવા ઓફિસમાંથી કોઈ જાહેર રેકોર્ડ અથવા તેની નકલ મંગાવવી.
- (ઘ) સોગંદનામાઓ પરના પુરાવા મેળવવા અને
- (ચ) સાક્ષીઓ અથવા દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન જારી કરવું.
- (2) મુખ્ય કમિશનર સમક્ષની દરેક કાર્યવાહી ભારતીય દંડ અધિનિયમની કલમો 193 અને 228ની અર્થ મુજબ ન્યાયિક કાર્યવાહી ગણાશે અને મુખ્ય કમિશનરને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ 1973ની કલમ 195 અને તેના પ્રકરણ 26નાં હેતુઓ માટે દીવાની કોર્ટ તરીકે ગણવા જોઈએ.
- (78) (1) મુખ્ય કમિશનર કેન્દ્ર સરકારને વાર્ષિક અહેવાલ મોકલશે અને કોઈપણ સમયે કોઈપણ બાબત પરનાં ખાસ અહેવાલો મોકલી શકશે. જે તેમના અભિપ્રાય મુજબ તેવી તાકીદની અથવા મહત્વની હોય કે તેને વાર્ષિક અહેવાલ રજૂ ન થાય ત્યાં સુધી મોકૂફ રાખવી જોઈએ નહીં.
- (2) કેન્દ્ર સરકાર, મુખ્ય કમિશનરની ભલામણો પર લીધેલા અથવા લેવા ધારેલા પગલાની તેમજ જો અસ્વીકાર હોય તો તેના કારણોની યાદી સાથે પોતાનો વાર્ષિક અહેવાલ અને ખાસ અહેવાલો સંસદનાં દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવડાવશે.
- (3) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા નમુનામાં તેવી રીતે અને તેવી વિગતો સમાવતો વાર્ષિક અહેવાલ અને ખાસ અહેવાલો તૈયાર કરવા જોઈએ.
- (79) રાજ્યોમાં રાજ્ય કમિશનરની નિમણૂક :
- (1) રાજ્ય સરકાર, જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમનાં હેતુઓ માટે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે રાજ્ય કમિશનરની નિમણૂક કરી શકશે.

- (2) વ્યક્તિ, પુનઃ સ્થાપનને લગતી બાબતોનાં સંબંધમાં ખાસ જ્ઞાન, વ્યવહારુ અનુભવ ધરાવતી હોય તે સિવાય રાજ્ય કમિશનર તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર થશે નહીં.
- (3) રાજ્ય કમિશનરને ચુકવવાપાત્ર પગાર, ભથ્થા, પેન્શન, ગ્રેજ્યુએટ અને અન્ય નિવૃત્તિ લાભો - તેમની સેવાની બોલીમાં - શરતો રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવા રહેશે.
- (4) રાજ્ય સરકાર, રાજ્ય કમિશનરને તેનાં કાર્યો કરવામાં સહાય કરવા અને પોતાને જરૂરી જણાય તેટલા અધિકારીતા અને કર્મચારીઓ રાજ્ય કમિશનરને પૂરા પાડવા માટે જરૂરી અધિકારીઓ - કર્મચારીઓ - પ્રકાર-કક્ષા નિર્ધારિત કરશે.
- (5) રાજ્ય કમિશનરને પૂરા પાડેલા અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ રાજ્ય કમિશનરની દેખરેખ અને નિયંત્રણ હેઠળ પોતાના કાર્યો કરશે.
- (6) અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનાં પગાર, ભથ્થાં તેમજ તેમના સેવાની શરતો, રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રહેશે.
- (7) રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે જુદા જુદા અશક્ત વર્ગમાંના તજજ્ઞોમાંથી લીધેલા વધુમાં વધુ પાંચ સભ્યોની બનેલી સલાહકાર સમિતિ દ્વારા રાજ્ય કમિશનરને સહાય કરવામાં આવશે.

(80) કાર્યો :

- (1) રાજ્ય કમિશનર :
 - (ક) આપમેળે અથવા અન્યથા આ અધિનિયમ સાથે અસંગત હોય તેવી કાયદાની જોગવાઈઓ અથવા નીતિ, કાર્યક્રમ અને કાર્યરીતિથી ઓળખ કરશે અને જરૂરી સુધારાત્મક પગલાની ભલામણ કરશે.
 - (ખ) આપમેળે અથવા અન્યથા જેનાં માટે રાજ્ય સરકાર સમુચિત સરકાર હોય તેવી બાબતોય સંબંધમાં અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કો તેમજ તેમને ઉપલબ્ધ સલામતીઓથી વંચિત રાખવા અંગેની તપાસ કરશે અને સુધારાત્મક પગલાં માટે સમુચિત સત્તાધિકારીઓ પાસે લઈ જશે.
 - (ગ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કોનાં રક્ષણ માટે હેઠળ પૂરી પાડેલી સલામતીઓની સમીક્ષા કરશે અને તેના અસરકારક અમલીકરણની પગલાની ભલામણ કરશે.
 - (ઘ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કોનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવે તેવા પરિબળોની સમીક્ષા કરશે અને યોગ્ય ઉપાયાત્મક પગલાંની ભલામણ કરશે.
 - (ચ) અશક્ત વ્યક્તિઓમાં હક્કોનાં ક્ષેત્રનાં સંશોધન હાથ ધરીને તેને પ્રોત્સાહન આપશે.
 - (છ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં હક્કોની જાગરૂકતા આપશે.
 - (જ) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનાં અમલીકરણનું અને તે અંગેની યોજનામાં - કાર્યક્રમોનું દેખરેખ અને નિયંત્રણ કરશે.
 - (ટ) અશક્ત વ્યક્તિઓનાં લાભ માટે રાજ્ય સરકારો ચુકવેલા ફંડના ઉપયોગનું દેખરેખ અને નિયંત્રણ.
 - (ઠ) રાજ્ય સરકાર સોંપે તેવા અન્ય કાર્યો કરશે.
- (81) રાજ્ય કમિશનર કલમ 80નાં ખંડ (ખ) અનુસાર સત્તાધિકારીને ભલામણ કરે ત્યારે તે સત્તાધિકારી તે પર જરૂરી પગલા ત્રણ મહિનાની અંદર લેવા જોઈએ અને તેની રાજ્ય કમિશનરને જાણ કરવી જોઈએ.

- (1) રાજ્ય કમિશનરને આ કલમ હેઠળ પોતાના કાર્યો કરવાનાં હેતુ માટે નીચેની બાબતોનાં સંબંધમાં દાવાની અદાલતી કાર્યવાહી વખતે દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ 1908 હેઠળ કોર્ટમાં નિહિત થયેલી હોય તેવી જ દીવાની કોર્ટની સત્તા રહેશે.
- (ક) સાક્ષીઓને હાજર રહેલા ફરમાવવું અને તેનો અમલ કરવો.
- (ખ) કોઈપણ દસ્તાવેજો પ્રગટ કરવા અને તેને રજૂ કરવા ફરમાવવું.
- (ગ) કોઈપણ કોર્ટ અથવા ઓફિસમાંથી કોઈ જાહેર રેકર્ડ અથવા તેની નકલ માંગણી.
- (ઘ) સોગંદનામાઓ પરના પુરાવા મેળવવા અને
- (ચ) સાક્ષીઓ અથવા દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન જારી કરવું.
- (2) રાજ્ય કમિશનર સમક્ષની દરેક કાર્યવાહી ભારતીય દંડ અધિનિયમની કલમો 193 અને 228 અર્થ મુજબ ન્યાયીક કાર્યવાહી ગણાશે અને રાજ્ય કમિશનરને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1973ની કલમ 195 અને તેના પ્રકરણ 26ના હેતુ માટે દીવાની કોર્ટ તરીકે ગણવા જોઈએ.
- (83) (1) રાજ્ય કમિશનર રાજ્ય સરકારને વાર્ષિક અહેવાલ મોકલશે અને કોઈપણ સમયે કોઈપણ બાબતનો ખાસ અહેવાલ મોકલી શકશે.
- (2) રાજ્ય સરકાર, વિધાન મંડળ બે ગૃહોનું બનેલું હોય ત્યારે દરેક ગૃહ સમક્ષ રાજ્ય કમિશનરની ભલામણો પર લીધેલ પગલા અથવા લેવા ધારેલ પગલાની તેમજ ભલામણોના અસ્વીકાર માટેનાં કારણોની યાદી સાથે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેના રાજ્ય કમિશનરનો વાર્ષિક અહેવાલ અને ખાસ અહેવાલ મુકાવશે.
- (3) રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવેલ તેવા નમૂનામાં અને તેવી વિગતો સમાવતો વાર્ષિક અહેવાલ અને ખાસ અહેવાલો તૈયાર કરવો જોઈએ.

◆ **પ્રકરણ : 13**

- **ખાસ કોર્ટ**

- (84) ઝડપી અદાલત કાર્યવાહીની વ્યવસ્થા કરવાના હેતુથી રાજ્ય સરકાર, હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની સંમતિ સાથે જાહેરનામાંથી આ અધિનિયમ હેઠળના ગુનાઓની અદાલતી કાર્યવાહી માટે દરેક જિલ્લા માટે ખાસ કોર્ટ તરીકે સેશન્સ કોર્ટ નિર્દિષ્ટ કરશે.
- (85) (1) દરેક ખાસ કોર્ટ માટે રાજ્ય સરકાર, જાહેરનામાંથી તે કોર્ટમાં કેસોનું સંચાલન કરવાના હેતુ માટે સરકારી ફોજદારી વકીલ નિર્દિષ્ટ કરી શકશે અથવા ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી વકીલ તરીકે વ્યવસાય કરતાં હોય તેવા વકીલને ખાસ ફોજદારી વકીલ તરીકે નીમી શકશે.
- (2) પેટા કલમ (1) હેઠળ નીમેલા ખાસ ફોજદારી વકીલ રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી ફી અથવા મહેનતાણુ મેળવવા હક્કદાર રહેશે.

◆ **પ્રકરણ : 14**

- **અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય ફંડ**

- (86) (1) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય ફંડ નામના એક ફંડની રચના કરવી જોઈએ અને તેમાં.
- (ક) તારીખ 11મી ઓગસ્ટ, 1983ના જાહેરનામા ક્રમાંક એસ.ઓ. 573 (ઈ)થી રચેલા અશક્ત લોકો માટેનાં ફંડ અને સખાવતી દેવાની અધિનિયમ 1890 હેઠળ તારીખ 21મી નવેમ્બર, 2006ના જાહેરનામા ક્રમાંક 30-03/2004-ડીડીઆઈઆઈથી રચેલા સશક્ત વ્યક્તિઓનાં સશક્તિકરણ માટેનાં ટ્રસ્ટ ફંડ હેઠળ ઉપલબ્ધ તમામ રકમો.

- (ખ) સન 2000ના દીવાની અપીલ ક્રમાંક 4655 અને 5218માં નામદર સર્વોચ્ચ અદાલતનાં તારીખ 16 એપ્રિલ, 2004ના ચુકાદા અનુસાર બેન્કો, કોર્પોરેશનો, નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા ચુકવવાપાત્ર તમામ રકમો.
- (ગ) અનુદાન, બક્ષિસ, ભેટ, સખાવત, વસિયતો અથવા તબદીલી રૂપે મળેલી તમામ રકમો.
- (ઘ) સહાયક અનુદાન સહિત કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી મળેલી તમામ રકમો.
- (ચ) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે તેવા અન્ય સ્તોત્રોમાંથી તમામ રકમો જમા કરવી જોઈએ.
- (2) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં ફંડનો ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે ઉપયોગ કરીને તેનું સંચાલન કરવું જોઈએ.
- (87) (1) કેન્દ્ર સરકારે, ભારતનો કંટ્રોલર એન્ડ જનરલ સાથે વિચારવિનિમય કરીને ઠરાવવામાં આવે તેવા નમૂનામાં યોગ્ય હિસાબો અને સંબંધિત બીજા રેકર્ડ નિભાવવા જોઈએ અને આવક અને ખર્ચના હિસાબો સહિત ફંડનું વાર્ષિક હિબાસપત્રક તૈયાર કરવું.
- (2) ભારતનાં કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ તેમના દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલા સમયાંતરે ફંડના હિસાબોનું ઓડિટ કરવું જોઈએ અને તેવા ઓડિટનાં સંબંધમાં તેમણે કરેલી કોઈપણ ખર્ચ, ભારતનાં કોમ્પ્રોટર એન્ડ ઓડિટર જનરલનાં ફંડમાંથી ચુકવવાપાત્ર થશે.
- (3) દરેક રાજ્ય સરકારે ભારતનાં કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ સાથે વિચારવિનિમય કરીને ઠરાવવામાં આવી તેવા નમૂનામાં આવક અને ખર્ચના હિસાબો રાખવા. ઓડિટ સાથે જામેલી વ્યક્તિને આવો સત્તા, વિશેષાધિકારો અને સત્તાધિકારો ધરાવતી હોય તેને હિસાબી ચોપડા, વાઉચર્સ અને અન્ય દસ્તાવેજો તથા કાગળો રજૂ કરવાની માંગણી કરવાનો અને ફંડની કચેરીઓ પૈકી કોઈની તપાસ કરવાનો હક્ક રહેશે.
- (4) કેન્દ્ર સરકારે ભારતના કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ અથવા તેમણે આ અર્થે નિમેલી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા પ્રમાણિત કર્યા પ્રમાણેના ફંડના હિસાબો તે પરના ઓડિટ અહેવાલ સાથે સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકવા જોઈએ.

◆ પ્રકરણ 15

- અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનું રાજ્યફંડ

- (89) (1) રાજ્ય સરકારે તેમના દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં રાજ્ય ફંડના નામના એક ફંડની રચના કરવી જોઈએ.
- (2) આ ફંડનો રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે ઉપયોગ કરીને તેનું સંચાલન કરવું જોઈએ.
- (3) દરેક રાજ્ય સરકારે ભારતનાં કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ સાથે વિચાર વિનિમય કરીને ઠરાવવામાં આવે તેવા નમૂનામાં આવક અને ખર્ચના હિસાબો સહિત અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં રાજ્ય ફંડના યોગ્ય હિસાબો અને સંબંધિત બીજા રેકોર્ડ દરેક રાજ્ય સરકારે નિભાવવા જોઈએ.
- (4) ભારતનાં કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ તેમના દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલા સમયાંતરે અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં રાજ્ય ફંડના હિસાબોનું ઓડિટ કરવું જોઈએ અને આ અંગેનો ખર્ચ ભારતના કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલનાં ફંડમાંથી ચુકવવાપાત્ર રહેશે.
- (5) અશક્ત વ્યક્તિનાં રાજ્ય ફંડના હિસાબોનાં ઓડિટ સંબંધમાં ભારતના કંટ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ અને તેમણે નિમેલી વ્યક્તિ જેને આવી સત્તા, વિશેષાધિકારો કે સત્તાધિકારો ધરાવતા હોય તે જ આવા ઓડિટના સંબંધમાં રહેશે અને તેમને હિસાબી ચોપડા, સંબંધિત વાઉચર્સ

અને અન્ય દસ્તાવેજો અને કાગળો રજૂ કરવાની માંગણી કરવાનો અને રાજ્યફંડની કચેરીઓ પૈકી કોઈની તપાસ કરવાનો હક્ક રહેશે.

- (6) ભારતનાં કંટ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ અથવા તેમણે આ અર્થે નિમેલી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા પ્રમાણિત કર્યા પ્રમાણેના અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેના રાજ્ય ફંડના હિસાબો, તે પરના ઓડિટ અહેવાલ સાથે રાજ્ય વિધાનમંડળ બે ગૃહનું બનેલું હોય ત્યારે તેના દરેક ગૃહ સમક્ષ આ અહેવાલો મૂકવા જોઈએ.

◆ **પ્રકરણ - 16**

- **ગુનો એ શિક્ષા**

- (89) આ અધિનિયમ અથવા તે હેઠળ કરેલા કોઈ નિયમોની જોગવાઈઓ પૈકી કોઈનું ઉલ્લંઘન કરે તેવી કોઈપણ વ્યક્તિને પ્રથમ ઉલ્લંઘન માટે રૂ. દસ હજાર સુધીના અને ત્યાર પછીના કોઈ ઉલ્લંઘન માટે ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂ. ના પણ પાંચ લાખથી વધુ નહીં તેટલા રૂપિયા સુધીના દંડની શિક્ષાને પાત્ર થશે.

- (90) (1) આ અધિનિયમ હેઠળનો ગુનો કોઈ કંપનીએ કર્યો હોય ત્યારે કંપનીનો હવાલો સંભાળતી, કાર્ય સંચાલન માટે કંપનીને જવાબદાર હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ, તેમજ કંપની તે ગુના માટે દોષિત ગણાશે અને તેમની સામે કામ ચલાવી શકાશે અને તદ્દનુસાર તેમને શિક્ષા થઈ શકશે.

- (2) પેટા કલમ (1)માં ગમે તે મજદૂર હોય તેમ છતાં આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ ગુનો કોઈ કંપનીએ કર્યો હોય અને એમ સાબિત થાય કે તે ગુનો કંપનીના કોઈ ડિરેક્ટર, મેનેજર, સેક્રેટરી અથવા બીજા અધિકારીની સંમતિથી કે તેમની મૂક સંમતિથી કરવામાં આવ્યો છે અથવા તેમના પક્ષે કોઈ બેદરકારીથી થયો છે તો તેવા ડિરેક્ટર, મેનેજર, સેક્રેટરી અથવા બીજા અધિકારી પણ તે ગુના માટે દોષિત ગણાશે અને તેમની સામે કામ ચલાવી શકાશે અને તદ્દનુસાર તેમને શિક્ષા થશે. સ્પષ્ટીકરણ આ કલમનાં હેતુઓ માટે :

- (ક) કંપની એટલે કોઈ સંસ્થાપિત મંડળ તેમાં પેઢી અથવા વ્યક્તિઓનાં બીજા મંડળોનો સમાવેશ થાય છે.

- (ખ) પેઢીના સંબંધમાં ડિરેક્ટર એટલે પેઢીનો ભાગીદાર.

- (91) જે કોઈ વ્યક્તિ આધાર ચિહ્નવાળી અશક્ત વ્યક્તિઓને માટેનો વિશિષ્ટ મહત્વનો હોય તેવો કોઈ લાભ કપટથી ઉઠાવે અથવા લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરે તેવી વ્યક્તિને બે વર્ષની મુદત સુધીની કેદની અથવા એક લાખ રૂ. સુધીના દંડની અથવા તે બન્નેની શિક્ષાના પાત્ર થશે.

- (92) જે કોઈ વ્યક્તિ :

- (ક) જાહેર લોકોની દષ્ટિ મર્યાદાની અંદર કોઈપણ સ્થળમાંની અશક્ત વ્યક્તિનું ઈરાદાપૂર્વક અપમાન કરે અથવા તેને ઉતારી પાડવામાં હેતુથી ધમકાવે.

- (ખ) કોઈ અશક્ત વ્યક્તિને બદનામ કરવાના હેતુથી તેની પર શારીરિક હુમલો કરે અથવા દબાણ કરાવે અથવા અશક્ત મહિલાનાં શીલ (મર્યાદા)ની ભાવના પર અત્યાચાર કરે.

- (ગ) અશક્ત વ્યક્તિનો વાસ્તવિક હવાલો અથવા નિયંત્રણ ધરાવતી હોય અને તે તેને અથવા તેણીને અન્ન અથવા પ્રવાથી આપવાનો ઈન્કાર કરે.

- (ઘ) બાળક અથવા અશક્ત મહિલાની ઈચ્છા પર પ્રભુત્વ ધરાવનારી સ્થિતિમાં હોય અને તેણીનું જાતીય શોષણ કરવાની સ્થિતિનો લાભ લેતી હોય.

- (ચ) અશક્ત વ્યક્તિનાં કોઈ અવયવ અથવા તેની સુઝ અથવા કોઈ સહાયક યુતિના ઉપયોગને સ્વેચ્છાએ હાનિ પહોંચાડે અથવા તેને નુકસાન કરે અથવા તેની સાથે હસ્તક્ષેપ કરે.

- (૯૭) નોંધાયેલા તબીબી વ્યવસાયીનાં અભિપ્રાય મુજબ અને અશક્ત મહિલાનાં વાલીની સંમતિથી પણ અશક્તતાના ગંભીર કિસ્સામાં સગર્ભાવસ્થાનાં અંત માટેની તબીબી કરવામાં આવે તેવા કિસ્સામાં હોય તે સિવાય, તેની સ્પષ્ટ સંમતિ વગર સગર્ભાવસ્થાના અંત તરફ દોરી જાય અથવા તે તરફ દોરી જવાની શક્યતા હોય તેવી અશક્ત મહિલા પર કરવાની કોઈ તબીબી કાર્યવાહી કરવામાં આવે તેનું સંચાલન કરે અથવા તેવું કરવાનો આદેશ આપે. તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી છ મહિનાની પણ પાંચ વર્ષથી વધુ નહીં તેટલી કેદની અને દંડ સાથેની શિક્ષાને પાત્ર થશે.
- (94) કોઈપણ કોર્ટે સમુચિત સરકારની પૂર્વ સંમતિથી અથવા આ અર્થે તેમણે અધિકૃત કરેલા અધિકારી દ્વારા ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવે તે સિવાય આ પ્રકરણ હેઠળ સમુચિત સરકારનાં કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવ્યા હોવાના કથિત ગુનાની ન્યાયિક નોંધ લેવી જોઈએ નહીં.
- (95) કોઈ કૃત્ય અથવા ચુક આ અધિનિયમ હેઠળ અને કોઈ અન્ય કેન્દ્રીય અધિનિયમ અથવા રાજ્ય અધિનિયમ હેઠળ પણ શિક્ષાપાત્ર ગુનાનું નિર્માણ કરે ત્યાર બાદ તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા અન્ય કાયદામાં ગમે તે મજદૂર હોય તેમ છતાં તેવા ગુના માટે દોષિત જણાયેલો ગુનેગાર વધુ પ્રમાણમાં હોય તેવી શિક્ષા માટે જોગવાઈ કરી હોય તે મુજબ ફક્ત તેવા જ અધિનિયમ હેઠળ શિક્ષાને પાત્ર થશે.

◆ પ્રકરણ - 17

- પ્રકીર્ણ

- (96) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ અન્ય કાયદાની જોગવાઈઓ ઉપરાંતની અને તેનું અમલીકરણ કરતી ન હોય તેવી રહેશે.
- (97) આ અધિનિયમ હેઠળ કરેલા નિયમો હેઠળ શુદ્ધબુદ્ધિથી કરેલા અથવા કરવા ધારેલા કોઈ કાર્ય માટે સરકાર અથવા સમુચિત સરકારનાં કોઈ અધિકારી અથવા મુખ્ય કમિશનર અથવા રાજ્ય કમિશનરનાં કોઈ અધિકારી અથવા કર્મચારી સામે કોઈ દાવો ફોજદારી કામ અથવા બીજી કાનૂની કાર્યવાહી થઈ શકશે નહીં.
- (98) (1) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્યપત્રમાં હુકમ પ્રસિદ્ધ કરીને મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે પોતાને જરૂરી અથવા ઈષ્ટ જણાઈ શકે તેમ આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય તેવી જોગવાઈઓ કરી શકશે અથવા તેવા આદેશો આપી શકશે.
- પરંતુ આ અધિનિયમના આરંભની તારીખથી બે વર્ષની મુદત પૂરી થયા પછી આ કલમ હેઠળ આવો કોઈપણ હુકમ કરી શકાશે નહીં.
- (2) આ કલમ હેઠળ કરેલો હુકમ તે કરવામાં આવે તે પછી બનતી ત્વરાએ સંસદનાં દરેક ગૃહમાં મુકવો જોઈએ.
- (99) (1) સમુચિત સરકાર દ્વારા અથવા અન્યથા કરેલી ભલામણોના આધારે કેન્દ્ર સરકારને એવી ખાતરી થાય કે તેમ કરવાનું જરૂરી અથવા ઈસ્ટ છે તો તે જાહેરનામાંથી અનુસૂચિ સુધારી શકશે.
- આ રીતે કરેલું જાહેરનામું સંસદના બંને ગૃહ સમક્ષ મૂકવું જોઈએ.
- (100) (1) કેન્દ્ર સરકાર, જાહેરનામાંથી પૂર્વ પ્રસિદ્ધિની શરતને આધીન રહીને આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કરવા માટે નિયમો કરી શકશે.
- પૂર્વવર્તી જોગવાઈનો વ્યાપકતાનો બાધ આપ્યા સિવાય આવા નિયમોથી નીચેની બાબતો માટે જોગવાઈ કરી શકાશે.

- (ક) અશક્તતાની સંશોધન સમિતિની રચના કરવાની રીત બાબત.
- (ખ) સમાનતકની નીતિ જાહેર કરવાની રીત બાબત
- (ગ) દરેક વેપારી, સંસ્થા, કર્મચારી વર્ગ દ્વારા રેકર્ડ જાળવણીના નમૂના અને તેની રીત બાબત.
- (ઘ) ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીએ ફરિયાદોના રજીસ્ટરની જાળવણીની રીત બાબત
- (ચ) ખાસ રોજગાર કાર્યાલયને વેપારી સંસ્થા, કર્મચારી વર્ગ એ માહિતી અને પત્રક રજૂ કરવાની રીત.
- (છ) આકારણી મંડળની રચના અને આકારણીની રીત બાબત.
- (જ) પ્રવેશ યોગ્યતાનો ધોરણો નિયત કરતાં અશક્ત વ્યક્તિ માટેના નિયમો બાબત
- (ઝ) અશક્તતાનું પ્રમાણપત્ર કાઢી આપવા માટેની અરજી અને પ્રમાણપત્રના નમૂનાની રીત.
- (ટ) કેન્દ્રીય સલાહકાર મંડળના નામનિયુક્ત કરેલા સભ્યોને ચુકવવાના ભથ્થા બાબત.
- (ઠ) કેન્દ્રીય સલાહકાર બોર્ડની બેઠકોમાં કામકાજ ચલાવવા માટેની કાર્યરીતિના નિયમો બાબત.
- (ડ) મુખ્ય કમિશનર અને કમિશનરોના પગાર અને ભથ્થા તેમજ તેમની સેવાઓની અન્ય શરતો બાબત.
- (ઢ) મુખ્ય કમિશનરનાં અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનાં પગાર - ભથ્થાં તેમજ સેવાની અન્ય શરતો બાબત.
- (ત) સલાહકાર સમિતિની રચના અને તેમાં તજજ્ઞોનું નિમણૂકની રીત બાબત.
- (થ) મુખ્ય કમિશનરને તૈયાર કરીને રજૂ કરવાના વાર્ષિક અહેવાલનો નમૂનો તેની રીત અને તેની વિષયવાણી બાબત.
- (દ) ફંડની કાર્યરીતિ, તેના ઉપયોગની રીત અને તેના સંચાલન બાબત.
- (ધ) ફંડના હિસાબો તૈયાર કરવાના નમૂના બાબત.
- (૩) આ પ્રકરણ હેટળ કરેલો દરેક નિયમ બનતી ત્વરાએ સંસદનું સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે સંસદનાં દરેક ગૃહ સમક્ષ એક જ સત્રમાં કે લાલલગાટ બે અથવા તેથી વધુ સત્રોમાં મળીને ત્રીસ દિવસની કુલ મુદત સુધીમાં મૂકવા જોઈએ. ગૃહમાં તે નિયમોમાં ફેરફાર કરવા સંમત થાય અથવા બન્ને ગૃહો નિયમ કરવા અસંમત થાય ત્યારે આ નિયમ ફેરફાર કરેલા, નહીં કરેલા સ્વરૂપમાં અમલમાં રહેશે.
- (101) (1) રાજ્ય સરકાર, જાહેરનામામાંથી પૂર્વ પ્રસિદ્ધિની શરતને આધીન રહીને આ અધિનિયમના આરંભની તારીખથી છ મહિના જેટલા સમયમાં આ અધિનિયમની જોગવાઈના અમલ માટે નિયમો કરી શકશે.
- (2) આવા નિયમોથી નીચેની બાબતોની જોગવાઈ કરી શકશે.
- (ક) અશક્તતા પરની સંશોધન સમિતિથી રચના કરવાની રીત
- (ખ) મર્યાદિત વાલી પણાનો આધાર પૂરી પાડવાની રીત બાબત
- (ગ) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્રની અરજીનો નમૂનો / અરજીની રીત
- (ઘ) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર મંજૂર કરવા માટે સંસ્થાઓથી પૂરી પાડવાની સવલતો અને પાલન કરવાના ધોરણો બાબત.
- (ચ) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્રોની માન્યતા / સમયગાળો / નમૂનો અને શરતો બાબત.
- (છ) રજીસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર માટેની અરજીનો નિકાલ કરવાની મુદત
- (જ) જે મુદતની અંદર અપીલ કરવાની હોય તે મુદત બાત.

- (ઝ) પ્રમાણિત કરનાર સત્તાધિકારીનાં હુકમ સામે અપીલ કરવાનો સમય - રીત તથા અપીલમાં નિકાલની રીત બાબત.
- (ટ) નામનિયુક્ત કરેલાં સભ્યોને ચુકવવાના ભથ્થા બાબત.
- (ઠ) રાજ્ય સલાહકાર મંડળની બેઠકોમાં કામકાજ ચલાવવા માટેના કાર્યરીતિના નિયમો બાબત.
- (ડ) જિલ્લા સ્તરની સમિતિની રચના - કાર્યો વાળા
- (ઢ) રાજ્ય કમિશનરના પગાર / ભથ્થા / સેવાની શરતો બાબત.
- (ત) રાજ્ય કમિશનરનાં અધિકારીઓ અને કર્મચારી વર્ગમાં પગાર અને ભથ્થા - સેવાની શરતો બાબત.
- (થ) સલાહકાર સમિતિની રચના તેમાં તજજ્ઞોની નિમણૂક બાબત.
- (દ) રાજ્ય કમિશરે તૈયાર કરીને રજૂ કરવાના વાર્ષિક અહેવાલ અને ખાસ અહેવાલોનાં નમૂના, રીત, વિષયવસ્તુ બાબત.
- (ધ) ખાસ સરકારી ફોજદારી વડીલને ચુકવવાની ફી અથવા મહેનતાણા બાબત.
- (ન) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં રાજ્ય ફંડની રચનાની રીત, રાજ્યફંડના ઉપયોગ, સંચાલનની રીત બાબત.
- (પ) અશક્ત વ્યક્તિઓ માટેનાં રાજ્ય ફંડની હિસાબો તૈયાર કરવા બાબત.
- (૩) આ પ્રકરણ હેઠળ તૈયાર કરેલા દરેક નિયમ બનતી ત્યારે રાજ્યવિધાનમંડળના બંને ગૃહોનું હોય તો તેની સમક્ષ મૂકવું જોઈએ.
- (102) (1) અશક્ત વ્યક્તિ (સમાન તક, અધિકાર, સંરક્ષણ અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી) અધિનિયમ 1995 આથી રદ કરવામાં આવે છે.
- (2) સદરહુ અધિનિયમ રદ થવા છતાં સદરહુ અધિનિયમ હેઠળ કરેલું કોઈ પણ કાર્ય અથવા લીધેલું કોઈપણ પગલું આ અધિનિયમની તત્સમાન જોગવાઈ હેઠળ કરેલું અથવા લીધેલું ગણાશે.

4.3 ઉપસંહાર :

વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયતતાનો આદર ભેદભાવરહિત વર્તન, સમાનતક, સમાજમાં સંપૂર્ણ અસરકારક સહભાગિતા, સમાવેશ, માનવીય ભિન્નતા, માનવતાનાં ભાગ તરીકે દિવ્યાંગ વ્યક્તિની વિક્ષમતાનો આદર કરવો અને સ્વીકાર કરવો, મિત્રભાવ રાખવો, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સમાનતા અશક્ત બાળકોની પ્રગતિ માટે પગલા ભરવા, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વડે વર્ષ 1981ને વિશ્વ વિકલાંગ દિવસ અને વર્ષ તરીકે ઉજવવામાં આવેલ જેના માટે દિવ્યાંગ બાળકોને નવી ઓળખ ઊભી કરવી તેમજ તેઓ સ્વમાનભેર જીવન જીવે તેવા તમામ પ્રયત્નો કરવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

1995ના દાંત, નહોર વગરના વિકલાંગ ધારાને સ્થાને જે નવો કાયદો આવ્યો છે તે વિકલાંગોના અધિકારની દિશામાં એક મહત્વપૂર્ણ કદમ છે. 1995નો કાયદામાં વિવિધ સાત પ્રકારની વિકલાંગતાને આવરી લેવામાં આવી હતી. જ્યારે હાલનાં કાનૂનમાં વિકલાંગતાની કેટેગરી 3 ગણી વધારીને એકવીસ કરવામાં આવી છે. એસિડ એકેટની પીડાતાઓ, પાર્કિંગન હિમોફિલિયા, થેલેસેમિયા, કુષ્ઠરોગ, કુષ્ઠરોગ મુક્તિપછીની વિકલાંગતા સહિતની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક વિકલાંગતાઓને કાયદામાં આવરી લેવામાં આવી છે. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં વિકલાંગોને સમાન તક, અવસર અને માનવીય ગરીમા મળે તેનો કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય છે જ, પરંતુ જે વ્યક્તિ 40 ટકા વિકલાંગતા ધરાવતી હોય તેને શિક્ષણ અને રોજગારમાં 4 ટકા અનામત આપવાની જોગવાઈ છે. વિકલાંગ માટે જાહેરસ્થળોનો ઉપયોગ સરળ બને તે પ્રકારના મકાન નિર્માણની જોગવાઈ છે. વિકલાંગ સાથે ભેદભાવ આચરનારને જેલથી દંડ સુધીની સજા સમાજસુરક્ષાની અનેક યોજનાઓના લાભની બાંહેધરી ઉપરાંત મહિના અને બાળકો માટે વિશેષ સગવડો આપવામાં આવી છે.

આરંભે વિકલાંગ ધારો પસાર થઈ ચૂક્યાની સંસદના શિયાળુ સત્રની મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાવી શકાય તેમાં પણ અર્ધ સત્ય છે. આઝાદીના લગભગ પાંચ દાયકા પછી દેશાં નીતિ ધારકોનું ધ્યાન વિકલાંગોની સ્થિતિ પર ગયું હતું એ છેક 1995માં વિકલાંગ ધારો આવ્યો. તેની નબળી જોગવાઈઓ અને અમલનાં અખાડાને લીધે તેના સ્થાને નવો કાનૂન લાવવો પડ્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સભામાં સંયુક્ત સંમેલને 13મી ડિસેમ્બર, 2016માં વિકલાંગોના અધિકાર માટેનો ઘોષણાપત્ર જાહેર કર્યું હતું. ભારતે 1લી ઓક્ટોબર, 2007માં તેનું અનુમોદન કર્યું હતું. હાલના વિકલાંગ ધારાના મૂળ અહીં રહેલા છે. ભારત સરકારે 2010માં આરપીડી વિધેયક તૈયાર કરવા માટે સુશ્રા કૌલ સમિતિની રચના કરી હતી. સમિતિએ 2011માં તેને અહેવાલ સરકારે આપ્યો. 7મી ફેબ્રુઆરી, 2017માં યુપીએ-2 સરકારે હાલનું બિલ સંસદમાં રજૂ કર્યું ત્યારે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગની પાર્લામેન્ટની સ્ટેન્ડિંગ કમિટિને બિલ સોંપવામાં આવ્યું હતું. સમિતિની બેઠકો અને અનેક સુધારાઓ પછી તે લાંબા સમયથી સંસદની મંજૂરીની રાહ જોતું અટક્યું હતું. આખરે 2016ની 14મી ડિસેમ્બરે રાજ્યસભાએ અને 16મી ડિસે. લોકસભાએ તે પસાર કર્યું હતું. આ કાયદો ઘણા વીલંબ પછી આપ્યો છે જે વિકલાંગો ને વિકલાંગ દયા નહીં અધિકાર માંગે છે તે યુક્તિને સાર્થક કીર વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્વમાનભેર જીવન જીવે તેવા તમામ પ્રયત્નો આ કાયદામાં આવરી લેવામાં આવ્યો છે જે વિકલાંગ કલ્યાણક્ષેત્રે એક નવી ઊર્જા અને દિશા પૃચ્છા કરશે.

4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભાએ કઈ સાલમાં અશક્ત વ્યક્તિઓને અધિકાર માટેની પોતાની સંધિ અપનાવી હતી.

A. 2006	B. 2007
C. 2009	D. 2011
2. ખાનગી સંસ્થા એટલે શું ?

A. કંપની	B. પેઢી
C. ટ્રસ્ટ	D. ઉપરોક્ત તમામ
3. અસક્ત બાળકોનું સર્વ કેટલા વર્ષ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

A. પાંચ વર્ષ	B. 3 વર્ષ
C. 7 વર્ષ	D. 10 વર્ષ
4. અપંગ વ્યક્તિનો અધિકાર અધિનિયમ 2016 અંતર્ગત કોઈ ગુનો થાય તો શું સજાની જોગવાઈ છે ?

A. 10000	B. 50000
C. 5000	D. 1 અને 2 બન્ને
5. અશક્ત વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ જેવા જ અધિકારો ભોગવી શકે તેને શું કહેશું ?

A. વ્યાજબી સમાયોજન	B. સમાનતા
C. સામથ્ય	D. સ્વાવલંબન

4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. (A) 2006
2. (D) ઉપરોક્ત તમામ
3. (A) પાંચ વર્ષ
4. (D) 1 અને 2 બન્ને
5. (A) વ્યાજબી સમાયોજન

4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

- અધિનિયમ : કાયદો
- ખાનગી સંસ્થા : સ્વૈચ્છિક સંસ્થા
- અવરોધ : અડચણ ઊભી અથવા અંતરાય
- સંભાળ રાખનાર : અશક્ત વ્યક્તિની દેખરેખ રાખનાર વ્યક્તિ
- સંદેશાવ્યવહાર : સંચારનાં માધ્યમો અને સ્વરૂપો
- સંસ્થા : સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો સમાવેશ
- ફંડ : ભંડોળ
- સઘન આધાર : અશક્ત વ્યક્તિને શૈક્ષણિક, રોજગાર, શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક દરેક પ્રકારનો નક્કર આધાર.
- વ્યાપક શિક્ષણ : એટલે અશક્તતાવાળા અને અશક્તતા વગરના વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં એક સાથે જ્ઞાન મેળવી શકે
- પુનઃ વસવાટ : એટલે અશક્ત વ્યક્તિ પોતાની તમામ શારીરિક, માનસિક, સંવેદનાત્મક તકલીફો સાથે સામનો કરી પોતાનો વિકાસ કરવા કટીબદ્ધ બને અને સામાન્ય જીવન જીવે.

4.7 સ્વાધ્યાય લેખન

1. વિકલાંગ ધારો - 2016માં વિકલાંગો માટેની શૈક્ષણિક અને કૌશલ્ય વિકાસની જોગવાઈઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. વિકલાંગ લોકોનાં આરોગ્ય કલ્યાણ અને પોષણ માટેની મહત્વની જોગવાઈઓ વિકલાંગ ધારા 2016ના અનુસંધાનમાં જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.8 પ્રવૃત્તિ

1. વિકલાંગ ધારા - 2016ની મહત્વની જોગવાઈઓને માટેના સ્વરૂપમાં દર્શાવો.
2. વિકલાંગ ધારો - 2016ના મહત્વની બાબતોને વૃક્ષનો સ્વરૂપમાં દર્શાવો.

4.9 કેસ સ્ટડી

1. આપના જિલ્લામાં વિકલાંગો પરકામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો એ તેમાં ચાલતી વિકલાંગ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરો.
 2. આપના જિલ્લામાં વિકલાંગો પર કામ કરતી સરકારી સંસ્થાનો અને તેમાં ચાલતી વિકલાંગ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરો.
-

4.10 સંદર્ભ ગ્રંથો

1. અશક્ત વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમ 2016
ડા. જી. નારાયણરાજી
ભારત સરકારનાં સચિવશ્રી
2. વિકલાંગ વ્યક્તિ (સમાનતક, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા અધિનિયમ 1995)
(1996નો પહેલાં)
સમાજ સુરક્ષાની કચેરી
બ્લોક નં. 16
ડા. જીવરાજ મહેતા ભવન - ગાંધીનગર
3. Right of Persons with
Disabilities Act - 2016
India Code
Digital Repository of
all central and state acts.
4. The Rights of Persons
with disabilities act 2016
Government of India
Department of Empowerment of Persons with Disabilities
(Divyanjan)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

MSW-406

वृद्धो अने अपंग व्यक्तिओ
साथे सामाजिक कार्य

विभाग

4

अपंग व्यक्तिओ माटे कार्यक्रमो, पुनर्वसन प्रक्रिया अने सामाजिक
कार्यकरनी भूमिका

अेकम-1 अपंग व्यक्तिओ माटेनी सरकारी योजनाओ अने कार्यक्रमो

अेकम-2 पुनर्वसन प्रक्रिया

अेकम-3 सामाजिक कार्यकरनी भूमिका

ISBN : 978-93-91071-77-6

લેખક

ડૉ. કાંતિ પી. ત્રિવેદી	પ્રિન્સિપાલ શ્રી સાર્વજનિક એમ.એસ.ડબલ્યુ/બી.એસ.ડબલ્યુ. કોલેજ, મહેસાણા
શ્રી જાગૃતિ પી. ત્રિવેદી	રિટાયર્ડ સ્ટેટ પ્રોગ્રામ ઓફીસર સંકલિત બાળવિકાસ યોજના ગુજરાત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. વિપીન મકવાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. નીતુ સૈની	મહેસાણા

પરામર્શક (ભાષા)

પ્રિ. ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રીમતી એ. એસ. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા
------------------------	--

Edition : 2021

Copyright©2021 Knowledge Management And Research Organisation.

All rights reserved. No part of this book should be reproduced, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system without written permission from us.

Acknowledgement

Every attempt has been made to trace the copyright holders of material reproduced. It may be possible that few words are missing or correction required, we will be pleased to make necessary correction/amendment in future edition of this book.

ઘટક પરિચય :

આ ઘટકમાં પુનર્વસન પ્રક્રિયા અને સમાજકાર્યકરની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં લઈને 3 એકમ મૂકવામાં આવ્યા છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ શરીરની વિકલાંગ છે પરંતુ મનથી મજબૂત હોય છે. શારીરિક નિર્બળતા તેઓના પરાવલંબી ન બનાવતા તેઓ પણ આસમાજના એક સભ્ય છે અને દરેક વ્યક્તિને આ સૃષ્ટિ પર જીવવા અને વિકાસ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. જેના માટે વિકલાંગ વ્યક્તિના પુનઃ સ્થાપન અને વિકાસ માટેને સરકારશ્રીની અનેક યોજનાઓ હોય કાર્યક્રમો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓને યોજના અને કાયદાઓની અસરકારતાનો પરિચય આપવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ માટની અનેક મુંઝવણ અને પહોંચનો અભાવ રહે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિના પુનર્વસન માટેની પ્રક્રિયા ધીરજ અને કુનેહ માંગી લે તેવી પ્રક્રિયા છે. જેમાં સમાજકાર્ય કરને વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરવાની કુશળતા અને પદ્ધતિ અંગે પહેલેથી જ વાકેફ રહેવું જરૂરી છે. આ ઘરમાં વિકલાંગ વ્યક્તિની ઓળખથી લઈને સારવાર અને પુનઃ સ્થાપનની પ્રક્રિયાને આવરી લેવામાં આવી છે. જે સમાજકાર્યનું અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને ભવિષ્યના સમાજકાર્યકરને દિશાસૂચનનું કાર્ય કરશે.

પ્રસ્તુત ઘટકમાં પુનર્વસન પ્રક્રિયા અને સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખીને એકમ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એકમ-1માં અપંગ માટેની વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જેના દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિ સામાય વ્યક્તિ જેમ જીવવા અને સ્વમાનભેર સમાજમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા સમર્થ બને. વિવિધ પ્રમાણપત્રો, ઓળખકાર્ડ વિવિધ ઉપકરણો, નોકરી, રોજગારી, શિક્ષણ, શિષ્યવૃત્તિ ટ્રાવેલંગ અને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ હેઠળની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વગેરે બાબતોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે જે વિદ્યાર્થીઓને સરકારની વિકલાંગ પુનર્વસન માટેની પ્રક્રિયામાં અગત્યની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

એકમ-2માં વિકલાંગ વ્યક્તિની પુનર્વસન પ્રક્રિયા, પ્રારંભિક ઓળખ સારવાર સહાયક ઉપકરણો, ફિટમેન્ટ વગેરેને વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું છે જે કુટુંબ અથવા સમાજમાં વિકલાંગ વિકાસના પુનર્વસનમાં કાર્ય કરવા ખૂબ જ મદદરૂપ થશે.

એકમ-3માં વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે કાર્ય કરવા માટે સમાજકાર્યકરની જુદા જુદા સેટિંગ્સમાં ભૂમિકા દર્શાવવામાં આવી છે. હોસ્પિટલમાં અને સારવાર કેન્દ્રોમાં અને ઘર તેમ સંસ્થાઓમાં સમાજકાર્ય કરતી ભૂમિકા, કુશળતા અને પદ્ધતિનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

આ ઘરમાં વિદ્યાર્થીઓને વિકલાંગ વ્યક્તિના પુનર્વસન પ્રક્રિયામાં સમાજ કાયદેસરની ભૂમિકા અને કાર્યનો વિસ્તારથી ખ્યાલ આવશે.

घटकना हेतुओ :

1. विकलांग व्यक्तिना पुनर्वसन माटे सरकारनी विविध योजनाओ अने कार्यक्रमोनी माहिती प्राप्त थशे.
2. विकलांग व्यक्तिनां पुनर्वसन माटेनी प्रक्रियामां तेनी ओणज, सारवार अने व्यवसायिक पुनर्वसन अंगेनी माहिती प्राप्त थशे.
3. विकलांग व्यक्तिनां पुनर्वसन करती विविध सरकारी अने स्वैच्छिक संस्थांमां कार्य करवानी पद्धति अने भूमिका अने कुशलतानी माहिती प्राप्त थशे.

એકમનું માળખું :

- 1.0 એકમના હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 અપંગતા પ્રમાણપત્ર અને ઓળખકાર્ડ
- 1.3 સહાય અને ઉપકરણોની ખરીદી, ફિટિંગ માટે વિકલાંગોને સહાય (એડીઆઈપી યોજના)
- 1.4 વિકલાંગોનું રોજગાર
- 1.5 અપંગ વ્યક્તિઓ માટે નોકરીઓ અને અન્ય સુવિધાઓનું અનામત
- 1.6 અપંગ બાળકો માટે એકીકૃત શિક્ષણની યોજના અને અપંગો માટે શિષ્યવૃત્તિ
- 1.7 રેલવે ટ્રાવેલ કન્સેશન
- 1.8 આર્થિક સહાય
- 1.9 રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ હેઠળ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો
- 1.10 ઉપસંહાર
- 1.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ
- 1.13 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.14 સ્વાધ્યાય લેખન
- 1.15 પ્રવૃત્તિ
- 1.16 કેસ સ્ટડી
- 1.17 સંદર્ભ ગ્રંથ

1.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. અપંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના ઓળખકાર્ડ તેમજ પ્રમાણપત્ર વિશે માહિતગાર થશે.
2. અપંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે નોકરી તેમજ અનામત વિશે માહિતગાર થવું.
3. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને લગતી રોજગાર અને આર્થિક સહાય વિશે માહિતગાર થવું.
4. અપંગતા ધરાવતા બાળકો માટે શિષ્યવૃત્તિ સહાય જાણવી.
5. અપંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓને સરકારશ્રી દ્વારા ચાલતા કાર્યક્રમો વિશે અવગત થવું.

1.1 પ્રસ્તાવના

પૃથ્વી ઉપર માનવ વંશ, અન્ય પ્રાણીઓની સરખામણીમાં નબળો હોવા છતાં આદિમાનવ કાળથી પોતાની આગવી સૂઝ બુદ્ધિના બળે વિશ્વભરના પ્રાણીઓ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રસ્થાપિત કરતો આવ્યો છે. કુદરત સામે લાચાર હોવા છતાં તે અનેક ઘણી વાતોનો સામનો કરતો કરતો આ આદિમાવ આજે અનેક ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધી વિશ્વભરની જીવસૃષ્ટિમાં સૌથી મોખરે છે અને પોતાની આગવી વિશ્વ સંસ્કૃતિ પણ તે નિર્માણ કરી શક્યો છે. જ્યારે અન્ય જીવઅંશો માટે અનેક બાબતો તેમની શક્તિ બહાર હોવાથી તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. મનુષ્ય પોતાની સૂઝ બુદ્ધિના બળે

શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આસમાનમાં ઊડવાની શક્તિ ન હોવા છતાં ઊડે છે.

ભારતની વસતી ગણતરીમાં સૌ પ્રથમ વાર વિકલાંગોની વસતી ગણતરી કરવામાં આવી છે. કાઉસ કોલ્ડ શિડ્યુલમાં પ્રશ્ન નં. 15માં વિકલાંગો સંબંધી વિગતો નોંધવામાં આવી છે. કાઉસ કોલ્ડ શિડ્યુલ ભરવા માટે વસતી ગણતરી એકમે બહાર પાડેલી સૂચનાઓ મુદ્દા નં. 75માં આપી છે.

અપંગતા એ કુદરતી અકસ્માત છે. જ્યારે જ્યારે અપંગ વ્યક્તિ પ્રત્યે ઘૃણાયા અસહિષ્ણુતા દર્શાવવામાં આવે છે. ત્યારે વિકલાંગતા તેને શ્રાપ રૂપ બની રહે છે. પરંતુ સહેજ અનુકંપા, થોડીક સુવિધા, થોડીક તક દયા નહીં પરંતુ કિંચિત પ્રેરણા મળે તો અપંગોમાં દૃઢ જીવન જીવવા થાય તે માટેનો અભિગમ નિર્માણ થયો છે. પ્રકૃતિ એ તેમને પૂર્ણતા બક્ષી નથી છતાં એમનો તો નિર્ધાર છે કે જીવનને પૂર્ણપણે જીવી લેવું તેમને પળેપળને જીવંતતાથી ભરી દેવી, ઉમંગ અને સક્રિયતાથી ભરી દેવી, હતાશાને નિર્મળ કરવી.

મુકમ કરોતિ વાચાલમ્, પંગમ લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્ કૃપા તમ્ કે વહે પરમાન્દમ માધવમ્ ॥

એટલે કે જો ઈશ્વરકૃપા હોય તો મૂક બાળકો પણ વાચાળ બની શકે છે. અપંગ હોય તો પર્વતારોહણ કરી શકે જો આવા બાળકોને તાલીમ મળે તો આવતીકાલે આ બાળકો આત્મવિશ્વાસ કેળવી તથા દૃઢ નિશ્ચયી બનીને આગળ જતા શું નહીં બની શકે ?

1.2 અપંગતા પ્રમાણપત્ર અને ઓળખકાર્ડ :

રાજ્ય સરકાર તથા ભારત સરકાર શારીરિક રીતે અપંગ વ્યક્તિઓ માટે સારી એવી યોજનાઓનો અમલ કરી રહી છે તેણે જોઈશું.

અપંગતાનો દાખલો :

અપંગ વ્યક્તિ માટે આ દાખલો વિઝા-પાસપોર્ટ જેવું મહત્વ ધરાવે છે. દરેક જિલ્લામાં સિવીમ હોસ્પિટલ હોય છે. જ્યાં સિવીમ સર્જન પાસે રૂબરૂ જઈ તપાસ કરાવી અપંગતાનો દાખલો મેળવી શકાય છે. અપંગ વ્યક્તિએ આ દાખલો મેળવી લેવો અત્યંત જરૂરી છે. જેથી શિક્ષણ અંગેના લાભો-પ્રવેશ શિષ્યવૃત્તિ તેમજ લોન સહાય વગેરે સવલતો મેળવવામાં સરળતા પડે એસ.ટી. બસમાં મુસાફરી કરવા માટે પણ આવો દાખલો પાસે રાખવો જરૂરી છે.

ઓળખપત્ર :

ઓળખપત્ર મેળવવા માટે પોતાના જિલ્લાના સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાં નિયત અરજીપત્રમાં અરજી કરી મેળવી શકાય. આ અરજીપત્રક વિના મૂલ્યે તે જ કચેરીમાંથી મળે અરજી સાથે-

1. સિવીમ સર્જન પાસેથી અપંગતાનો મેળવેલ દાખલાની ઝેરોક્ષ નકલ
2. પાસપોર્ટ સાઈઝના બે ફોટા (અપંગતા દેખાય તેવા)
3. રેશનકાર્ડની ઝેરોક્ષ નકલ બીડવી.

પોતાના જિલ્લાના સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને મોકલવાથી લેમિનેટેડ કરાવેલું કાયમી ઓળખપત્ર વિના મૂલ્યે આપવામાં આવશે તેમાં અપંગતાનો પ્રકાર તે કેટલા ટકા છે તથા એસ.ટી. પ્રવાસમાં કેવા પ્રકારની રાહત મળશે વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે.

- આ કાર્ડ મેળવવા માટે ઉંમર, આવક, અભ્યાસ અને આવકની કોઈ મર્યાદા નથી.
- જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારી તરફથી અપંગ વ્યક્તિને અપાયેલ ઓળખકાર્ડ 10 વર્ષ સુધી માન્ય ગણવામાં આવે છે. જેથી અપંગ લાભાર્થીને અપંગતાના સર્ટિફિકેટ માટે અવારનવાર સિવીમ હોસ્પિટલ જવું ન પડે.
- આ ઓળખપત્ર જરૂરિયાતના પ્રસંગે રજૂ કરી વિવિધ યોજનાઓનો લાભ પણ મેળવી શકાય છે.

- જિલ્લાની સિવીમ હોસ્પિટલના સિવીમ સર્જન તરફથી અપાતા અપંગતાના દાખલામાં વ્યક્તિ કેટલા ટકા અપંગ છે દર્શાવવામાં આવે છે.

1.3 સહાય અને ઉપકરણોની ખરીદી, ઈફ્ટિંગ માટે વિકલાંગોને સહાય (એડીઆઈપી યોજના)

- સાધન સહાય : (રાજ્ય સરકાર)

અપંગ વ્યક્તિને બે પૈડાંની સાઈકલ, ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ, બગલઘોડી સિવવાનું મશીન, કેલિપર્સ (કૃત્રિમ પગ - જયપુર ફૂટ)

ઉપર જણાવેલ સાધનોમાંથી કોઈ પણ એક સાધનની ખરીદી માટે નીચે પ્રમાણે સહાય આપવામાં આવે છે.

ક્રમ	સાધન	સહાયની રકમ રૂ.
1.	ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ માટે	1,500/-
2.	ત્રણ પૈડાંની નાની સાઈકલ માટે	1,200/-
3.	બે પૈડાંની સાઈકલ માટે	900/-
4.	સિલાઈ મશીન માટે	1,200/-

આ અપંગ સાધન સહાય મેળવવા માટે જે તે જિલ્લાના સમાજ સુરક્ષા અધિકારી પાસેથી નિયત અરજી ફોર્મ વિના મૂલ્યે મેળવી તેમાં માંગેલ વિગત (ફોર્મનો નમૂનો પાન 195 ઉપર છે.) ભરીને તે જ કચેરીમાં પરત આપવાનું હોય છે. આ માટે સંબંધિત વિકલાંગ વ્યક્તિ અથવા વાલીની વાર્ષિક આવક રૂ. 10,000/-ની મર્યાદામાં હોવી જોઈએ. (આ સહાય માટે અપંગની વયમર્યાદા 5 વર્ષથી 50 વર્ષની છે.) પાંચ વર્ષ બાદ પૈડાંની સાઈકલ બગડી-તૂટી જાય તેવા સંજોગોમાં બીજી વખત સાધન સહાય મળી શકે છે. આ સહાય સાધનરૂપે મળે છે. રોકડ રકમ આપવામાં આવતી નથી.

- મહર્ષિ અષ્ટવક્ર (સમુદાય આધારિત) વિકલાંગ પુનઃ સ્થાપન યોજના (સંસ્થાઓ મારફત)

રાજ્ય સરકારે વર્ષ 2001થી નવી જ યોજના મૂકી છે જેના સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા અમલ થઈ રહ્યો છે. ગુજરાત સરકારનાં સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગના ઠરાવ નં. અપંગ - 1099-ન-બા-1-બ તારીખ 15-2-2001થી રાજ્યના વિકલાંગ વ્યક્તિઓને શિક્ષણ તાલીમ અને સામૂહિક પુનઃ સ્થાપન માટે મહર્ષિ અષ્ટવક્ર સમુદાય આધારિત વિકલાંગ પુનઃ સ્થાપન યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે. માન્યતા મેળવવા માટે નિયામકશ્રી સમાજ સુરક્ષા ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદને અરજી કરવી જોઈએ.

પ્રથમ તબક્કે નીચે જણાવેલ જિલ્લાઓના (મુખ્ય મથક સહિત) 75 તાલુકાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દર વર્ષે 75 તાલુકાઓમાં અમલીકરણ કરી ત્રણ વર્ષમાં 225 બધા જ તાલુકાઓને આવરી લેવામાં આવશે. આ યોજનાના અમલીકરણની દેખરેખ રાખવા માટે રાજ્યકક્ષાએ મુખ્ય સચિવના અધ્યક્ષપદે સુપરવાઈઝિંગ કમિટીની રચના કરવામાં આવી છે.

જિલ્લો : 1. અમદાવાદ

2. રાજકોટ

3. કચ્છ

4. સુરેન્દ્રનગર

5. વડોદરા

6. જામનગર

7. નવસારી

8. પાટણ

- **યોજનાની વિગત :**

1. આ યોજનાનો અમલ યોગ્યતા ધરાવતી સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવશે.
2. સંસ્થા બોમ્બે પબ્લિક એક્ટ અથવા સોસાયટીઝ રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ નીચે નોંધાયેલી હોવી જોઈએ.
3. વિકલાંગ ધારો 1995ની કલમ-52 હેઠળ સંસ્થાએ માન્યતા મેળવેલી હોવી જોઈએ.
4. વિકલાંગોને શિક્ષણ, આરોગ્ય પુનઃ વસન, વિકાસ સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાને અગ્રિમતા આપવામાં આવશે.
5. સંસ્થાનો આશય ધંધાદારી હોવો જોઈએ નહીં.
6. પ્રોજેક્ટ ચલાવી શકે તેવી નાણાકીય સદ્ધરતાવાળી સંસ્થાને અગ્રતા આપવામાં આવશે.

- **સંત સુરદાસ યોજના : (વ્યક્તિગત યોજના) :**

વર્ષ 2000થી રાજ્ય સરકારે તદ્દન નવી યોજના મંજૂર કરી છે. સામાજિક અને ન્યાય અધિકારીતા વિભાગના તા. 22-9-2000ના ઠરાવ નં. અપંગ-102000 - ન. બા. 4-6થી આ યોજના અમલી બનાવી છે. જે અન્વયે 45 વર્ષ કરતા ઓછી ઉંમરની વિકલાંગ વ્યક્તિને નાણાકીય શકાય આપી પુનઃ સ્થાપન કરવાનો આ યોજનાનો હેતુ છે. યોજનાની શરતો વિગત નીચે મુજબ છે.

1. વ્યક્તિની ઉંમર 45 વર્ષ કરતા ઓછી અને 75% કે તેથી વધારે વિકલાંગતા ધરાવતી હોય અથવા તો જે કૃત્રિમ અંગોથી પણ હરીફરી શકતા નથી તેઓને આ યોજનાનો લાભ મળી શકે.
2. 18 વર્ષથી નીચેની વય જૂથની વ્યક્તિને આરોગ્ય અને શિક્ષણ માટે માસિક રૂા. 100/- ની સહાય મળશે.
3. 18થી 45 વર્ષની વ્યક્તિને માસિક રૂા. 200/- ની સહાય મળશે.
4. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં લાભાર્થીના કુટુંબના કોઈ પણ સભ્યનું નામ ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતાં કુટુંબોની યાદીમાં સમાવિષ્ટ થયેલું હોવું જોઈએ. શહેરી વિસ્તારોમાં વાર્ષિક રૂા. 18,000 સુધીની આવક ધરાવતા લાભાર્થી આ સહાય મેળવવા પાત્ર થાય.
5. 21 વર્ષથી વધુ ઉંમરનો લાભાર્થીનો પુત્ર હોવો ન જોઈએ.
6. રાજ્ય સરકાર તરફથી આપવામાં આવતું અપંગ ઓળખકાર્ડ હોવું જરૂરી છે.
7. લાભાર્થી કે તેના વાલી ઓછામાં ઓછા 10 વર્ષથી ગુજરાતમાં કાયમી વસવાટ કરતા હોય.
8. પુત્ર અશક્ત, વિકલાંગ 75% થી વધારે હોય તો સહાય મળવાપાત્ર રહેશે.
9. પુત્ર માનસિક રીતે અસ્થિર હોય તો સહાય મળવાપાત્ર રહેશે.
10. સરકારશ્રી તરફથી વિકલાંગ વ્યક્તિને મળતી સહાય ઉપરાંત આ યોજના હેઠળ સહાય મળી શકશે.
11. અરજીપત્ર સાથે નીચે દર્શાવેલ પુરાવા જોડવા.

અ. ઉંમરનો દાખલો

બ. વિકલાંગ ઓળખપત્રની નકલ

ક. સિવીમ સર્જનનું અપંગતાની ટકાવારી દર્શાવતું પ્રમાણપત્ર

ડ. ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોની યાદીમાં સમાવેશ થયેલો છે તેનો પુરાવો

ઈ. ઓછામાં ઓછા 10 વર્ષથી પોતે, વાલી ગુજરાતમાં કાયમી વસવાટ ધરાવે છે તે અંગે સક્ષમ અધિકારીનું પ્રમાણપત્ર

આ યોજનાનો લાભ લેવા માટે અરજદારે નિયત અરજીપત્રકમાં જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને અરજી કરવી જોઈએ.

- **સાધન સહાય :**

ભારત સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા મળથી અપંગ સાધન સહાયની વિગત નીચે મુજબ છે.

જરૂરિયાતવાળા ટ્રાઈસિકલ, વ્હિલચેર, કેલિપર્સ કૃત્રિમ અવયવો તેમજ શૈક્ષણિક અને હલન ચલનના સાધનો આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થાઓમાંથી તેમની પાસેના ઉપલબ્ધ ફંડની મર્યાદામાં મેળવી શકાય છે.

1. અંધજન મંડળ, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ રોડ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ
2. વી વન સોસાયટી, ફતેહગંજ વડોદરા, 390002
3. મેડિકલ કેર સેન્ટર ટ્રસ્ટ, ચિલ્ડ્રન હોસ્પિટલ, કારેલી બાગ, વડોદરા - 18
4. કે. એલ. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ધ ડેફ, 51 વિદ્યાનગર ભાવનગર- 364002

(અ) ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ દ્વારા રૂા. 1500 સુધીની કિંમતના સાધનો મળી શકશે.

1. શારીરિક ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓને કેલિપર્સ ઘોડી, સર્જિકલ વવૂટ.
2. કૃત્રિમ પગ અથવા હાથ આપવામાં આવે છે.
3. બંને પગથી અપંગ વ્યક્તિને વ્હિલ ચેર / ટ્રાઈસિકલ આપવામાં આવે છે.
4. અપંગ વ્યક્તિ અથવા તેના વાલીની આવક માસિક રૂા. 1200 કરતા ઓછી હોય તો સાધન વિના મૂલ્યે મળશે. માસિક આવક રૂા. 1250 થી રૂા. 2500 હોય તો 50 ટકા રકમ ભરવાથી મળશે.

ઉપરોક્ત સહાય મેળવવા માટે સંબંધિત સંસ્થાને અરજી કરવાની રહે છે. અરજી નીચે દર્શાવેલ વિગતો સાથે કરવી.

- અ. અપંગતા દર્શાવતો સિવીમ સર્જનનો દાખલો.
- બ. આવકનો પ્રમાણિત દાખલો.
- ક. બંને પગથી અપંગ વ્યક્તિનો પોતાની અપંગતા દર્શાવતો આખો ફોટો.
- ડ. કોઈપણ વ્યક્તિને સરકારી / અર્ધસરકારી કે ખાનગી સંસ્થાઓમાંથી ઉપરોક્ત સહાય ન મળી હોય તો જ આ લાભ મળશે.
- ઈ. ભારત સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા, આ યોજનાના હેતુઓ માટે, કંપનીના કાયદા મુજબ નોંધણી પામેલ કંપની, સોસાયટી ટ્રસ્ટ અથવા સંસ્થા કે જેને માન્યતા આપવામાં આવેલ હોય, તેવા ઉમેદવારોએ અરજી કરવાની રહેશે. સંબંધિત કંપની, સોસાયટી ટ્રસ્ટ, સંસ્થા દ્વારા સહાય માટેની સંપૂર્ણ ચકાસણી બાદ ઉમેદવારોની લાયકાત નક્કી કરશે અને ત્યાર બાદ ઉમેદવારને જે તે સાધનો ઉપરોક્ત મર્યાદા મુજબ ફાળવશે.

- **મુસાફરીમાં મળતા લાભ :**

ગુજરાતની કદમાં એસ.ટી. બસમાં મુસાફરીની મળતા લાભ :

(નોંધ : 1 સેમી લક્ઝરી તથા લક્ઝરી બસમાં આ સવલ મળવાપાત્ર નથી. ૨. બસમાં વિકલાંગો માટે ત્રણ સીટો (સીટી નં. 25, 26, અને 27) અનામત રાખવામાં આવે છે.

(અ) અપંગોને :

1. શરીરમાં 40 ટકાથી 74 ટકા સુધીની અપંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને એસ.ટી. બસ દ્વારા પ્રવાસ ભાડામાં સંપૂર્ણ રાહત અપાય છે. (મફત મુસાફરી) અને

2. 75 ટકા કે તેથી વધુ અપંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને પોતાને માટે પ્રવાસ ભાડામાં સંપૂર્ણ રાહત અને તેના સાથીદાર (અનુરક્ષક) માટે પ્રવાસ ભાડામાં 50 ટકા રાહત અપાય છે.
3. સરળતા માટે અપંગ વ્યક્તિને ગુલાબી રંગના લેમિનેશન કરેલા ઓળખપત્ર આપવામાં આવે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં કાયમી વસવાટ કરતા અને આવુ લેમિનેટેડ ઓળખપત્ર ધરાવતા 40 ટકા કે તેથી વધુ શારીરિક અપંગતા હોય તેઓને એસ.ટી. બસમાં મફત મુસાફરીનો લાભ મળે છે.

અમદાવાદ મ્યુ. ટ્રાન્સ. સર્વિસ દ્વારા ચાલતી બસોમાં લાભ આ બસમાં અપંગોને લઘુત્તમ દરથી મુસાફરી કરવા માટેની સવલત આપવામાં આવે છે.

રેલવે દ્વારા મુસાફરીમાં અપંગ વ્યક્તિને મળતા લાભ :

જો અપંગ વ્યક્તિ સાથીદાર (એરકોર્ટ) વગર મુસાફરી કરવા શક્તિમાન ન હોય તો તે અપંગ વ્યક્તિ તથા તેના સાથીદાર એસકોર્ટને પણ પ્રવાસ ભાડામાં પ્રથમ વર્ગ તથા બીજા વર્ગમાં 75 ટકા ભાડાની રાહતનો લાભ મળે છે. હવે આ સવલત એસ.સી., થ્રી ટાયર અને એસ.સી. ચેર કારમાં 50 ટકા રાહત દરથી મુસાફરી કરવા માટે પણ આપવાનું નક્કી થયું છે.

1.4 વિકલાંગોનું રોજગાર :

વિકલાંગો પણ સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ જ ભૌતિક જીવન જીવવા માગે છે પણ તેમનામાં રોજગારલક્ષી કૌશલ્યોનો અભાવ, રોજગારીની અપૂરતી તકો, યોજનાકીય લાભો અંગે અજાગૃતતા તથા સાપેક્ષ રીતે ઓછું વેતન વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં લેતા વિકલાંગો માટે તાલીમની શું વ્યવસ્થા હોય છે? તાલીમ બાદ રોજગારીની કેવી તકો રહેલી છે? એ પણ જરૂરી છે.

- સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા ફી તથા ફોર્મ ફીમાંથી મુક્તિ :

રાજ્ય સરકાર તરફથી :

શારીરિક વિકલાંગતા ધરાવતા ઉમેદવારોને રાજ્ય સરકાર સીધી ભરતી માટેની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અથવા સેવા કે જગા પર પસંદગી માટે નિયત કરવામાં આવેલ પરીક્ષા ફી તથા અરજી પત્રક માટેની ફીમાં 50 ટકા રાહત આપવાનું નક્કી કરેલ છે.

કેન્દ્ર સરકાર તરફથી :

કેન્દ્ર સરકારે શારીરિક વિકલાંગ ઉમેદવારોને “એ” અને “બી” વિભાગના હોદ્દાઓ માટેની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં બેસવા માટે લેવાતી અરજી ફી અને પરીક્ષા ફી ભરવામાંથી મુક્તિ આપી છે.

ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ દ્વારા વર્ગ-1 અને વર્ગ-2ની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં અને શૈક્ષણિક પરીક્ષાઓમાં અંધ પરીક્ષાર્થીઓને વધારાની 30 મિનિટ આપવામાં આવે છે. અંધ વ્યક્તિ તથા જાતે લખી ન શકે તેવા ઉમેદવારોને પરીક્ષા માટે લકિયાની સગવડ પણ આપવામાં આવે છે.

- રોજગાર અને કૌશલ્ય વિકાસ :

- રાજ્ય સરકાર તેમજ સ્થાનિક સત્તા મંડળો દ્વારા અમલીકૃત વૈદિક-અવૈદિક વ્યાવસાયિક (વાકેશનલ) તાલીમ કાર્યક્રમોમાં દિવ્યાંગોને સામેલ કરવા જે તે તાલીમમાં તેમની જરૂરિયાત અનુસારની સગવડો અને સહાયક સેવા મળે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- મંદબુદ્ધિતા, બહુદિવ્યાંગતા અને ઓટિઝમ દિવ્યાંગતાઓની સમાજ-બજારની જરૂરિયાત અનુસારની વિશિષ્ટ તાલીમ ઓછો વ્યાજની લોન ઉપલબ્ધ કરાવવી.
- દિવ્યાંગતાને કારણે તેમના અધિકાર બાબતે ભેદભાવ કરી શકાશે નહીં.
- પ્રત્યેક રોજગાર કચેરીઓએ દિવ્યાંગતાનું નોંધણી રજિસ્ટર નિભાવવાનું રહેશે.

- સરકાર દ્વારા ઊભી કરવામાં આવતી રોજગારીમાં દિવ્યાંગજનોની જોગવાઈઓ મુજબ નિષ્પક્ષ તકો પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. તેમજ કાર્યના સ્થળે અને નિવાસ સ્થાને સાનુકૂળ ભૌતિક વાતાવરણ પૂરું પાડવું તેમજ દિવ્યાંગતાના કારણે વર્ગ બઢતી, બઢલીથી વંચિત રાખવા નહીં.
- સરકારશ્રી તરફથી વિવિધ સંવર્ગમાં દિવ્યાંગજનોની જગ્યાઓની ઓળખ સ્થાપિત કરીને રોજગારી માટે બેંચમાર્ક દિવ્યાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે સરકારશ્રી દ્વારા કરવામાં આવતી ભરતીઓમાં કુલ કન્યાઓમાં ઓછામાં ઓછા સંવર્ગમાં 4 ટકા અનામત રાખવાની રહેશે.
- સરકારશ્રીએ તેમના તાબા હેઠળના તમામ વિભાગો, રાજ્ય અને જિલ્લા સ્તરની તમામ કચેરીઓમાં ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીઓની નિમણુક કરવાની રહેશે. સાથો સાથ ફરિયાદ રજિસ્ટર ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીએ અમુક નિભાવવાનું રહેશે.

1.5 અપંગ વ્યક્તિઓ માટે નોકરીઓ અને અન્ય સુવિધાઓનું અનામત :

વર્ગ-3 અને વર્ગ-4ની સરકારી નોકરીઓમાં અંધજનો માટે 1 ટકા જગ્યાઓ અનામત રાખવામાં આવી છે.

ઉંમરમાં છૂટછાટ :

સરકારી નોકરી જે તે જગ્યા માટે નિયત થયેલ વયમર્યાદામાં 10 વર્ષની છૂટછાટ આપવામાં આવી છે.

સંગીત શિક્ષક :

પ્રાથમિક શાળામાં અંધજનોને સંગીત શિક્ષક તરીકે અગ્ર પસંદગી આપવા માટે સરકારે ઠરાવ્યું છે. અમદાવાદ મ્યુ. કો. ની પ્રાથમિક શાળાઓમાં નેત્રહીનોને સંગીત શિક્ષક તરીકે પસંદ કરવા ઠરાવ્યું છે.

સરકારી કર્મચારીઓનો લાભ :

કન્વેયન્સ એલાઉન્સ :

નેત્રહીન સરકારી કર્મચારીને તેમના પગાર ધોરણ તેમજ શહેરોના વર્ગીકરણ પ્રમાણે કન્વેયન્સ એલાઉન્સ (વાહનભથ્થું) મળે છે.

મકાન બાંધકામ પેશગી :

સળંગ બે વર્ષની નોકરી પૂર્ણ કરેલ હોય તેવા સરકારી કર્મચારીને તેના પગાર ધોરણ અનુસાર બાંધકામ પેશગી અગ્રતા ધોરણે મળે છે.

સરકારી ક્વાર્ટર :

અમદાવાદ, ગાંધીનગર ખાતે ફરજ બજાવતા નેત્રહીન સરકારી કર્મચારીને ફરજના સ્થળથી નજીકમાં અને ભોંયતળિયાનું સરકારી ક્વાર્ટર ફાળવતા માર્ગ અને મકાન વિભાગે ઠરાવેલ છે.

વ્યવસાય વેરામાંથી મુક્તિ :

નોકરી કરતા અંધજનોને વ્યવસાય વેરો ભરવામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવેલી છે.

◆ અન્ય સુવિધાઓમાં સામાજિક સુરક્ષા, આરોગ્ય, પુનર્વસન અને મનોરંજન :

- દિવ્યાંગજનોના રહેઠાણ, રોજગારીના સ્થળો તેમજ અનુરૂપ સગવડ પૂરી પાડતા બનાવવા.
- સલામત, સ્વાસ્થ્યપ્રદ આરોગ્યની કાળજી અને સલાહ-સૂચન પૂરું પાડવાની સુવિધા ધરાવતા કોમ્યુનિટી સેન્ટર ઊભા કરવા.
- પીવાના પાણી તેમજ સુગમ્ય શૌચાલયો ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં ઉપલબ્ધ કરાવવા.
- વિના મૂલ્યે સહાયક સાધન સામગ્રી, દવાઓ, રોગ-નિદાન સેવાઓ અને સુધારાત્મક શસ્ત્રક્રિયાઓ દિવ્યાંગોને તેમની આવક મર્યાદાને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય પૂરી પાડવી.

- વિશિષ્ટ રોજગાર વિનિમય કચેરીમાં છેલ્લા બે વર્ષથી નોંધાયેલ દિવ્યાંગજનોને બેરોજગારી ભથ્થું તેમજ તીવ્ર દિવ્યાંગજનોની સારસંભાળ રાખનાર વ્યક્તિઓને ભથ્થું આપવું.
- સરકારી અથવા તો પ્રાઈવેટ હોસ્પિટલના તમામ વિભાગો, કેન્દ્રો દિવ્યાંગજનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે તેવા સુગમ્ય રાખવા તેમજ દિવ્યાંગજનોને અગ્રતાના ધોરણે સારવાર આપવાની રહેશે.
- દિવ્યાંગતાની રોકથામ અને આરોગ્યની કાળજી માટે જાહેર જનતામાં જાગૃતિ લાવવા સર્વે, વહેલી ઓળખ - નિદાન માટે આંગણવાડી, પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક શાળાઓના કર્મચારી, ગ્રામ્ય આરોગ્ય, સેવકોના સહયોગથી વિવિધ માધ્યમો જેવા કે સભા, શેરી, નાટક, રેડિયો, ટીવીના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા.
- જીવન વિમા યોજનાથી સરકારશ્રીમાં કાર્યરત દિવ્યાંગ કર્મચારીઓને લાભાન્વિત કરવાના રહેશે.
- તેમની આર્થિક ક્ષમતાના દાયરામાં સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા મંડળોએ દિવ્યાંગોના શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રોજગાર માટે કાર્યક્રમો અને સેવાઓ સ્થાપિત કરીને પુનઃ સ્થાપન થઈ શકે આ માટે સરકાર અને સ્થાનિક સત્તામંડળો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પણ આર્થિક સહાય ઉપલબ્ધ કરાવી શકશે.
- દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓના પુનર્વસન અને સશક્તિકરણ માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને સંશોધન અને વિકાસ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- દિવ્યાંગજનો માટે સાંસ્કૃતિક અને મોરંજન પ્રવૃત્તિ સામાન્યજનોની સાથે જ યોજવા માટે ભૌતિક સુવિધાઓ, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ યુક્ત મનોરંજન, રમત-ગમત કેન્દ્રોની સુવિધાઓ, વિશિષ્ટ ટેકનોલોજી જરૂરિયાત અનુસાર ઉપલબ્ધ ઉપયોગ કરવાનો રહેશે.
- આર્થિક ક્ષમતાના દાયરામાં પ્રાઈવેટ સેક્ટરના રોજગાર દાતાઓને પ્રોત્સાહન માટે સરકારશ્રી તરફથી વિવિધ યોજનાઓ પૂરી પાડવી.
- બેંચ માટે દિવ્યાંગતા ધરાવતી મહિલાઓને સરકારશ્રીના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો અને યોજનાઓમાં 5 ટકા પ્રમાણે અનામતનો લાભ, ખેતીલક્ષી જમીન, હાઉસિંગ યોજના તેમજ ગરીબી ઉન્મૂલન કાર્યક્રમ અને બીજી વિકાસલક્ષી યોજનાઓમાં અગ્રતાક્રમ આપવાનો રહેશે.
- દિવ્યાંગજનોને (5%) અનામત જમીન કે જેનો ઉપયોગ ઘર બનાવવા માટે, ધંધા - રોજગાર, આશ્રય સ્થળ, ઉત્પાદન કેન્દ્ર, મનોરંજન કેન્દ્ર સ્થાપવા માટે રાહતના દરે જમીન પૂરી પાડવાની રહેશે.
- સરકારશ્રી દિવ્યાંગજનોના અધિકારો બાબતે જનજાગૃત કાર્યક્રમ, જાગૃતતા અભિયાનની શરૂઆત કરીને સમાજને સંવેદનશીલ બનાવશે. જેમાં શાળા, કોલેજ, યુનિવર્સિટી અને તમામ સ્તરના વ્યાવસાયિકો, વહીવટકારો, શિક્ષકો, કર્મચારીઓ, વિદ્યાર્થીઓની સામેલગીરી કરશે.
- સરકારશ્રીએ બસ સ્ટોપ, રેલવે સ્ટેશન, એરપોર્ટ, પાર્કિંગ ક્ષેત્ર, શૌચાલય, ખાનગી ઈમારતો, મોલ, ઈત્યાદિ... એટલે કે જાહેર સ્થળોએ દિવ્યાંગોને ધ્યાને લઈ અવરોધ મુક્તા સુગમ્ય બનાવવા.
- રોજબરોજના ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી વસ્તુઓ યુનિવર્સલ ડિઝાઈન તેમજ પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમને સુગમ્ય બનાવવા.
- દિવ્યાંગજનોના શિક્ષણ પુનર્વસન કે તાલીમક્ષેત્રે કાર્યરત તમામ સંસ્થાઓએ ફરજિયાત રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્થાપિત સક્ષમ સત્તામંડળ પાસે નોંધણી કરાવવાની રહેશે.

- દિવ્યાંગજન અધિકાર અધિનિયમ - 2016ની કલમ 60 મુજબ સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ કલમ 66 હેઠળ જે તે રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્ટેટ એડવાઈઝરી બોર્ડ તેમજ કલમ નં. 12 મુજબ જે તે જિલ્લા કક્ષાની કમિટીની સ્થાપના કરવાની રહેશે.
- દિવ્યાંગજન અધિકાર અધિનિયમ - 2016ના સુચારું અમલીકરણ અર્થે કલમ 74 થી ભારત સરકાર ચીફ ડિસેબિલિટી કમિશનર (મુખ્ય દિવ્યાંગતા આયુક્ત) અને કલમ 79 મુજબ દરેક રાજ્ય સરકારોએ સ્ટેટ ડિસેબિલિટી કમિશનર (રાજ્ય દિવ્યાંગતા આયુક્ત)ની નિમણૂક કરવાની રહેશે.
- આ અધિનિયમની કલમ 84 હેઠળ દરેક જિલ્લામાં વિશિષ્ટ જિલ્લા ન્યાયાલય (સ્પેશ્યલ ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ)ની રચના કરવાની રહેશે.
- કલમ 86 અને 88 અનુસાર અનુક્રમે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને દિવ્યાંગજનોના વિકાસ અર્થે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્યકક્ષાએ ભંડોળની સ્થાપના કરશે.

1.6 અપંગ બાળકો માટે એકીકૃત શિક્ષણની યોજના :

શિષ્યવૃત્તિ :

રાજ્યના સમાજસુરક્ષા ખાતા દ્વારા અપંગ, અંધ, બહેરા મૂંગા તથા મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. શિષ્યવૃત્તિના દર અને અન્ય વિગત નીચે મુજબ છે.

(અ) ધોરણ - 1 થી 8

1. વિદ્યાર્થીની અપંગતાની ટકાવારી 25 ટકા કે તેથી વધુ હોવી જોઈએ.
2. છેલ્લી વાર્ષિક પરીક્ષા ઓછામાં ઓછા 40 ટકા ગુણથી પાસ કરી હોવી જોઈએ. (ધોરણ 1 સિવાય)
3. આગળના વર્ષ શિષ્યવૃત્તિ મળી હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે જે તે શાળાના આચાર્યશ્રી મારફત રિન્યુઅલ ફોર્મ ભરવું.
4. વિદ્યાર્થીના વાલીની આવક વાર્ષિક રૂા. 11,000/- ની મર્યાદાના હોવી જોઈએ.

શિષ્યવૃત્તિ મેળવવા માટની અરજી દર વર્ષ ઓગસ્ટ માસના અંત સુધીમાં જિલ્લા સમાજસુરક્ષા અધિકારોને શાળા, સંસ્થા મારફત કરવી. રિન્યુ કેસો ધો. 2થી 8 સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિયત નમૂના ફોર્મમાં સંપૂર્ણ વિગતો ભરી (ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓએ પે સેન્ટર મારફત) જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારોને મોકલવા.

(બ) ધોરણ 9 કે તેથી ઉપરના અભ્યસા માટે :

ધોરણ 9 થી ઉપર ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતા અપંગ વિદ્યાર્થીને કે જેના વાલીની વાર્ષિક આવક રૂા. 24,000/- સુધીની હોય અપંગતાની ટકાવારી 25 ટકાથી ઉપરની હોય અને છેલ્લી વાર્ષિક પરીક્ષામાં 40 ટકાથી વધુ ગુણ મેળવ્યા હોય તો વાર્ષિક રૂા. 850થી રૂા. 3400/- સુધીની “શિષ્યવૃત્તિ” ગુજરાત સરકાર તરફથી મંજૂર કરવામાં આવે છે. જેથી નીચે મુજબ જોઈએ.

1. ધો. 9થી 12 ડેસ્કોલર માટેનો માસિક દર રૂા. 85 છે. હોસ્ટેલમાં રહેતા હોય તેવા વિદ્યાર્થી માટેનો માસિક દર રૂા. 140 તેમજ અંધ વિદ્યાર્થી માટે રીડર એલાઉન્સનો માસિક દર રૂા. 50 છે.
2. બી.એ. / બી.એસ.સી. / બી.કોમ. ડિગ્રી અભ્યાસક્રમ / બી.કોમ. ડિગ્રી અભ્યાસક્રમમાં ડેસ્કોલર માટેનો માસિક દર રૂા. 125 હોસ્ટેલમાં રહેતા હોય તેવા વિદ્યાર્થી માટેનો માસિક દર રૂા. 180 તેમજ અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે રીડર એલાઉન્સનો માસિક દર રૂા. 75 છે.
3. બી.એ., બી.ટેક. એમ.બી.બી.એસ., એલ.એલ.બી, બી.એડ્., ડિપ્લોમા ઈન પ્રોફેશનલ એન્ડ એન્જી સ્ટડી માટે ઈન્લાઈન ટ્રેનિંગમાં ડેસ્કોલર માટેનો માસિક દર રૂા. 170 હોસ્ટેલમાં

રહેતા હોય તેવા વિદ્યાર્થી માટેનો માસિક દર રૂ. 240 અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે રીડર એલાઉન્સનો માસિક દર રૂ. 100 છે.

4. એમ.એ., એમ.એસસી, એમ.કોમ, એલ.એલ.એમ.એમ. એડ વગેરે ડેસ્કોલર માટેનો માસિક દર રૂ. 170 હોસ્ટેલમાં રહેતા હોય તેવા વિદ્યાર્થી માટેનો માસિક દર રૂ. 240 અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે રીડર એલાઉન્સનો માસિક દર રૂ. 100 છે.
5. પોસ્ટેટિક એલાઉન્સ અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે રીડર એલાઉન્સનો માસિક દર રૂ. 25 છે.

ધોરણ - 9 અને તેથી વધુ અભ્યાસ માટે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ મંજૂર કરવામાં આવે છે. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ મંજૂર કરવાની કેન્દ્ર પુરસ્કૃત શિષ્ય વૃત્તિની યોજનાને ભારત સરકારના ધારધોરણો મુજબ જ યથાવત્ ચાલુ રાખવા ગુજરાત સરકારે નિર્ણય કરેલ છે. આ અંગેની વિગતવાર જાહેરાત દૈનિક પેપરોમાં જૂન-જુલાઈમાં સમાજ સુરક્ષા ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, જેમાં ટ્યુશન ફી, રીડર એલાઉન્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

1. આ માટે 14થી 30 વર્ષની ઉંમરના અરજદારો પાત્ર ગણાશે.
2. આગળના વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ મળેલ હોય તેઓએ જે તે શાળાના આચાર્ય મારફતે રિન્યુઅલ ફોર્મ ભરવાનું રહેશે.
3. આ અંગેના નિયત ફોર્મ જે તે શાળા મારફતે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાંથી વિના મૂલ્યે શિષ્યવૃત્તિનાં ફોર્મ ભરી 16, ઓગસ્ટ, પહેલા જે તે જિલ્લાના સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને શાળા મારફતે કે સીધા મોકલી આપવાનાં હોય છે.

1.7 ઉચ્ચ શિક્ષણ સહાય યોજના (વિકલાંગો માટે)

ઉચ્ચ શિક્ષણ સહાય યોજનાનો લાભ મેળવવા ઈચ્છતા વિકલાંગ ઉમેદવારો માટે રાજ્ય સરકારના સમાજસુરક્ષા ખાતા તરફથી આ વ્યક્તિ લક્ષી યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. બે વર્ષ કરતા વધારે સમયથી ખાસ રોજગાર વિનિમય કચેરીમાં નોંધાયેલ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ કે જેમને રોજગારી મળી શકેલ ન હોય તેઓને બેકારી ભથ્થું આપવાની જોગવાઈ છે. બિનસરકારી ક્ષેત્રોમાં રોજગારી મેળવવામાં તાલીમ આપી મદદરૂપ થઈ શકાય તે હેતુથી આ યોજના અમલમાં લાવવામાં આવી છે.

હવે યોજનાની વિગતો - શરતો જોઈશું.

1. અરજી કરનાર વ્યક્તિની ઉંમર 18 વર્ષથી ઉપર અને 35 વર્ષ સુધીની હોય.
2. એસ.એસ.સી., એચ.એસ.સી., સ્નાતક વિકલાંગોને આ સહાય મળી શકશે.
3. ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યાવસાયિક ટેકનિકલ પ્રકારના તમામ અભ્યાસક્રમો જેવા જે કમ્પ્યુટર તાલીમ, એડવાન્સ એકાઉન્ટન્સી, હોટેલ મેનેજમેન્ટ, બ્યુટી પાર્લર વગેરે અભ્યાસક્રમ માટે કોર્સ ફીના 50 ટકા અથવા રૂ. 2500/- બેમાંથી જે ઓછું હોય તેટલી રકમની સહાય મળવા પાત્ર થશે.
4. લાભાર્થીની પોતાની કે તેના કુટુંબની વાર્ષિક આવક રૂ. 24,000 સુધીની હોય તેઓને જ આ લાભ મળવાપાત્ર થશે.
5. આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર ઉમેદવાર બાબતે જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીઓ અભ્યાસક્રમ પૂરો થયાની 1 વર્ષની સમય મર્યાદામાં પગભર થવા બાબતે સમીક્ષા કરવાની રહેશે.
6. આ યોજનાનો લાભ મેળવનાર વ્યક્તિએ રોજગારી મેળવતા કે સ્વનિર્ભર બનવા માટે સઘન પ્રયત્નો કરવાના રહેશે.

આ યોજના હેઠળ સહાય મેળવવા ઈચ્છતી વિકલાંગ વ્યક્તિએ કોલેજ સંસ્થા મારફત સંબંધિત જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને અરજી કરવી જોઈએ. જે સાથે નીચે દર્શાવેલ વિગતો રજૂ કરવી.

1. ઉમેદવારનું નામ અને પૂરું સરનામું
2. ઓળખકાર્ડ નંબર
3. વિકલાંગતાના ટકા અને પ્રકાર
4. જન્મતારીખ, ઉંમર, અભ્યાસ
5. આર્થિક સ્થિતિ બાબતે તલાટી, મામલતદારનો દાખલો.
6. પોતે કયા પ્રકારની તાલીમ લેવા ઇચ્છે છે તેની વિગત.
7. સરકાર માન્ય હોય તેવી તાલીમ સંસ્થાની નામ વિગત
8. તાલીમનો સમયગાળો, તાલીમ ફી વગેરે.

1.7 રેલવે ટ્રાવેલ કન્સેશન :

રેલવે દ્વારા મુસાફરીમાં મળતા લાભ :

◆ અંધવ્યક્તિને :

રેલવેના પ્રથમ વર્ગ, બીજા તથા સ્લીપર વર્ગમાં અંધ વ્યક્તિ તથા તેના સાથીદાર (એસ્કોર્ટ)ને પ્રવાસ ભાડામાં 75 ટકા રાહતનો લાભ મળે છે. (બંનેને) વધુમાં રેલ મંત્રાલયે અંધ, શારીરિક રીતે વિકલાંગ અને પેરાટલેજીક વ્યક્તિઓ માટે એસસી-થી ટાયર એસી - ચેર કારમાં 75 ટકા કન્સેશન અને એસી-ટુ ટાયર અને એસી પ્રથમ વર્ગમાં 50 ટકા કન્સેશન આપવાનું શરૂ કર્યું છે.

રેલવે સમય પત્રમાં “રેલ ટ્રાવેલ કન્સેશન્સ” અંગેની વિગતો છાપેલી હોય છે. અંધજન માટેના કન્સેશન ફોર્મ વિકલાંગો માટે કામ કરતી સંસ્થાઓમાંથી અથવા મોટા રેલવે સ્ટેશનો ઉપરથી વિના મૂલ્યે મળી શકશે.

- વીમાની સેવામાં મુસાફરી માટે મળતા લાભ
- અંધ વ્યક્તિને વીમાની મુસાફરીમાં 50 ટકા કન્સેશન મળે છે.

1.8 આર્થિક સહાય :

આવક ઊભી કરી શકે તેવી પ્રવૃત્તિઓને આ નિગમ વ્યાપક પ્રમાણમાં સકલ્પ કરી શકશે. માત્ર માળખાકીય વિકાસશીલ યોજનાઓ, જો તે સીધી આવક ઊભી કરનારી ન હોય તો આર્થિક સહાય માટે પાત્ર ઠરશે નહીં.

આવક, આર્થિક ધોરણ નીચે જીવીત વિકલાંગ વ્યક્તિ માટેની દરખાસ્ત એવી હોવી જોઈએ કે જે આર્થિક ધોરણની સીમા ઉપરની યોગ્ય આવક ઉત્પન્ન કરવા વિકલાંગ વ્યક્તિને સહાય કરે.

1. નાના વ્યવસાયો - ઉદાહરણ તરીકે નોકરી, વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વરોજગારી :

નોકરીમાં કે વ્યાપારી પ્રવૃત્તિમાં સ્વરોજગારી માટે વિકલાંગ વ્યક્તિને ધિરાણ આપવામાં આવશે. જેને માટે આર્થિક સહાય આપવામાં આવી હોય તેવા નાના ધંધાઓ, યોજનાઓ કે પ્રવૃત્તિઓ વિકલાંગ વ્યક્તિ દ્વારા જ થતી હશે ને તેના સાહસમાં 15 ટકા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરીમાં રાખેલી હશે.

આ યોજના નીચે વધુમાં વધુ રૂપિયા 2.50 લાખનું ધિરાણ મળી શકશે.

◆ ધિરાણ માટેના સૂચિત ક્ષેત્રો આ છે.

1. કોઈપણ પ્રકારની દુકાન કે કોઈ પણ પ્રકારનો સ્ટોર
2. કારખાનું કે મરમ્મત કરતી દુકાનો કે સેવા આપતા કેન્દ્રો.
3. આરોગ્ય કેન્દ્ર / બ્યુટી પાર્લર
4. કમ્પ્યુટર કેન્દ્ર (તાલીમ આપતું તથા વ્યવસાય કરતું.)

5. સ્ટુડિયો / ફોટોગ્રાફી
6. છાપખાનું
7. ટેલિફોન, ફેક્સ, ઈ-મેઈલના બૂથ
8. દરજીકામ
9. ઝેરોક્ષ કેન્દ્ર
10. પરિવહન સેવા
11. કંસારાકામ
12. વેપાર
13. વણાટકામ
14. ચર્મોદ્યોગ
15. સંગીત શાળાઓ
16. પેટ્રોલ ઉત્પાદનનો વેપાર
17. ટ્રાવેલ એજન્સી (પ્રવાસ, વ્યવસ્થા કેન્દ્ર)
18. મરઘા, બતક ઉછેરવાનો વાડો
19. હસ્તકલા
20. કંપનીઓનો માલ વેચવાનો અધિકાર
21. વિકલાંગો માટેની શાળા
22. બુક બાઈન્ડિંગ
23. નિસર્ગોપચાર
24. કમ્પ્યુટરના ધાતુના સાધનોનો વેપાર
25. મીણબત્તી તથા ચાકનું ઉત્પાદન

2. વિકલાંગ ઉદ્યોગ સાહસિકોને સહાય :

ઉત્પાદન કરતી, આનુષંગિક બનાવટો બનાવવી અને ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ કરતી પ્રવૃત્તિઓને ધિરાણ આપવામાં આવે વિકલાંગ વ્યક્તિ આવી કંપનીનો માલિક, પ્રમુખ, પ્રબંધક હોવો જોઈએ અને ઓછામાં ઓછી 15 ટકા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરીમાં રાખતો હોવો જોઈએ.

આ યોજના નીચે વધુમાં વધુ 20 લાખનું ધિરાણ મળી શકે.

◆ સૂચિત યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

1. મુખ્ય ઉત્પાદન સંબંધો, આનુષંગિક વસ્તુઓ બનાવવી.
2. અદલાબદલી કરી શકાય તેવી વસ્તુઓનો વિકાસ અને વેચાણ
3. મત્સ્યોદ્યોગ
4. દૂધવાડી (ડેરી)નો ઉદ્યોગ
5. હીરા કાપવા અને ઘસવાનો ઉદ્યોગ
6. ખોરાકની વસ્તુઓ બનાવવાનો ઉદ્યોગ
7. પોશાક બનાવવા
8. માટીના વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ
9. રચરચીલાનું ઉત્પાદન (રચરચીલા સમેત)

10. પ્લાસ્ટિકનું બાંધકામ
11. ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો
12. ઔષધિઓનું ઉત્પાદન
13. ખોખા બનાવવા અને કોઈપણ યોગ્ય ઉત્પાદન, ઉત્પાદન પર અમુક ક્રિયા કરવાની પ્રવૃત્તિ.

3. ઉચ્ચતર અભ્યાસ કે વ્યાવસાયિક તાલીમ માટે વિકલાંગોને સહાય :

રાષ્ટ્રમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકાર તથા વિકાસના સમગ્ર ધ્યેયો પૂરા કરવા આ નિગમ યોગ્ય લાભ પામનાર વ્યક્તિઓને બે ઘટકોમાં આર્થિક સહાય પૂરી પાડશે. એટલે કે શૈક્ષણિક, તાલીમી અનુદાનો તથા ધિરાણો (વિભાગીય તથા વિભાગ (60ના ધ્યેય અનુસાર) ઉપયોગી જ્ઞાન તથા નિપુણતા આપે તેવા ઔપચારિક, અનૌપચારિક શિક્ષણ, તાલીમ બંને લેવા વિકલાંગ જૂથોની શૈક્ષણિક તથા તાલીમી જરૂરિયાતો, ડિપ્લોમા કે અન્ય યોગ્યતાઓ આપતા યોગ્ય વ્યાવસાયિક, શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો પૂરી કરાવીને તેની / તેણીની રોજગારી તથા સ્વરોજગારીની તકો સુધરવા માટે લાભ મેળવનારને તૈયાર કરશે. જ્યારે ઉચ્ચતર શિક્ષણ (પૂર્વ સ્નાતક, અનુ સ્નાતક ડૉક્ટરનો અભ્યાસ) ધરાવનારાઓની અરજીઓ પણ ધિરાણ માટે ગણતરીમાં લેવાશે. જ્યારે ડિપ્લોમા પ્રમાણપત્ર સહિતની તકનિકી તાલીમ ધરાવનારાઓની અરજીઓ પણ અનુદાન માટે ગણતરીમાં લેવાશે. આમાંથી લાભ પામનારની શિક્ષણ ફી તથા છાત્રાલય બંનેનો ખર્ચ નીકળી જશે. શરત માત્ર એટલી કે આ હેતુ માટે અન્ય કોઈ સંસ્થામાંથી આર્થિક સહાય કે થોડી ઘણી સહાય પણ ન મેળવી હોય.

આ ક્ષેત્રોમાં તાલીમ આપતી માન્ય સંસ્થાઓની યાદી પૂરી પાડ્યાની વિનંતી સંકલન સંસ્થાઓને કરવામાં આવે છે. આ નિગમ તેમને પણ માન્ય કરશે. વધુમાં, અનૌપચારિક તાલીમનો સમાવેશ કરતી તકનિકી તાલીમનો જ્યારે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે ત્યારે તે આ યોજનાનો ભાગ બનશે નહીં અને તેમાં થયેલો ખર્ચ ધિરાણનો ભાગ બનશે નહીં.

4. ખેતી વિષયક પ્રવૃત્તિ માટે સહાય :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નીચેની બાબતો માટે ધિરાણ સહાય આપવામાં આવે છે.

1. ખેતી સંબંધી ઉત્પાદન અને તેને લગતા સિંચાઈ, ખેતીના યંત્રોની ખરીદી, બાગાયત ખેતી, રેશમની ખેતી જેવા ક્ષેત્રો.
2. ખેતીકામ માટેની પરંપરાગત સેવાઓ (જેવી કે ઉપદ્રવી પ્રાણીઓના નાશ માટેની, લણણી માટેની વગેરે) માટેના સાધનોની ખરીદી ખેતીના યંત્રો સાધનોનું પરંપરાગત ભાડું.
3. ખેતીના પાકનું વેચાણ (સહકારી મંડળીઓ, વિકલાંગ ખેડૂતોના સંગઠન દ્વારા) સરળ ઢાળ બનાવવા અને પાક સંઘરવાના કોઠાર બનાવવાનો ખર્ચ ખેતીના પેદાશના વેચાણ માટે લઈ જવાના વાહનો ખરીદવાનો ખર્ચ.
4. વ્યક્તિગત વિકલાંગ વ્યક્તિને વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સહકારી મંડળીઓને ખેતીના હેતુ માટે જમીન ખરીદવાનાં નાણાં.
5. ખેત ઉત્પન્ન બજાર સમિતિઓમાં કમિશન એજન્ટ નીમવા.
6. કૃત્રિમ ખાતરો, ઉપદ્રવી પ્રાણીઓના, જંતુઓના નારા માટેની દવાઓના વેચાણના છૂટ વેચાણ માટેના ધંધા જેવો નાનો ધંધો, બિયારણની વિવિધતા તથા ખેતરની યંત્ર સામગ્રી સુધારથી આ યોજના નીચે વધુમાં વધુ રૂપિયા 5 લાખ (રૂપિયા પાંચ લાખ)નું ધિરાણ મળી શકે.

5. આનુષંગિક સાધનો બનાવતા / ઉત્પાદન કરવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સહાય :

સરકાર / પ્રસિદ્ધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના રાષ્ટ્રભરનાં વિકલાંગ માટેના સંશોધન તથા વિકાસ કાર્યક્રમ નીચે ઉત્પાદન માટેના સહાયક આનુષંગિક સાધનોના વિકાસ માટેનો લઘુઉદ્યોગ સ્થાપવા ધિરાણ સહાય મળે છે. આ કંપનીઓએ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરી આપવી જોઈએ.

આ યોજના નીચે વધુમાં વધુ રૂપિયા 25 લાખ (રૂપિયા પચીસ લાખ) નું ધિરાણ મળી શકે.

6. નિપુણતા તથા ઔદ્યોગિક સાહસના વિકાસ કાર્યક્રમો માટે સહાય :

- વિકલાંગોને નિપુણતા અને ઔદ્યોગિક સાહસ વિકાસની તાલીમ આપવા માટે સંકલન સંસ્થાઓ, પ્રસિદ્ધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, રજિસ્ટર્ડ માન્ય તાલીમ કેન્દ્રો અને માન્ય તકનીકી સંસ્થાઓને ધિરાણના સ્વરૂપમાં આર્થિક સહાય અપાય છે.
- માત્ર વિકલાંગોને જ નિપુણતા તથા ઔદ્યોગિક સાહસી વિકાસની તાલીમ આપવા માટે કમ્પ્યુટર તાલીમ કેન્દ્ર સહિતનાં વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપવા માટે આર્થિક સહાયની જોગવાઈ પણ છે.
- તાલીમ આપ્યા પછી વિકલાંગ વ્યક્તિને નોકરી / સ્વરોજગારીની મળથી તકોને ઉલ્લેખ ધિરાણને દરખાસ્તમાં કરવો આવશ્યક છે.
- વિકલાંગ કામદાર અને જેમણે આ નિગમની આર્થિક સહાયથી કમો સ્થાપ્યા છે તેવા ઔદ્યોગિક સાહસિકોની નિપુણતા વધે તે માટે પણ ધિરાણના સ્વરૂપમાં આર્થિક સહાય મળી શકશે.

7. માનસિક મંદ, માનસિક ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓના સમુદાય માટે સ્વરોજગારી ઊભી કરવા માટેની યોજના :

માનસિક મંદતા, બૌદ્ધિક જડતા કે સ્વલીનતા ધિરાણ મેળવવા અને કરાર કરવા કદાચ યોગ્ય ન હોય, આવા કિસ્સાઓમાં નીચેની વ્યક્તિઓ આ નિગમમાંથી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણાશે.

(અ) આશ્રિત માનસિકમંદ વ્યક્તિઓના માતા-પિતા

(બ) આશ્રિત માનસિકમંદ વ્યક્તિઓના જીવનસાથી

આ પ્રકરણમાં નીચે આ નિગમમાંથી ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિએ માનસિક મંદ વ્યક્તિઓને સ્વરોજગારી માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ એવી રીતે યોજના ઘડવી જોઈએ કે જેમાં લાભ મેળવનારની સીધી સંડોવણી અને ભાગીદારી આ યોજનામાં હોય.

- આર્થિક સહાય માટેના સૂચિત ક્ષેત્રો :

1. દુકાન કે સ્ટોર
2. ભાગો જોડનાર એકમ (એસેમ્બલ)
3. કારખાનું કે મરમ્મત કરવાની દુકાન
4. પરબીડિયા બનાવતું એકમ
5. અથાણાં, પાપડ, વડી બનાવતું એકમ
6. રસ (ફળોનો) કે ચટણી (પમ) બનાવતું ગૃહ એકમ
7. ભઠિયારખાનું
8. ઝેરોક્ષ કેન્દ્ર
9. દરજીની દુકાન
10. ડીટીપી કેન્દ્ર
11. ખાસ બનાવેલી રેશમી જાળીથી પડાતી છાપ
12. મરઘાં બતકનો ઉછેર
13. દુધાળા પ્રાણીઓનો ઉછેર
14. બાગાયત
15. હસ્તોદ્યોગ એકમ
16. બીબાથી કાપડ પરનું છાપકામ

આ યોજના નીચે રૂપિયા 2.50 (અડી લાખ) લાખનું ધિરાણ મળી શકશે.

◆ અન્ય વિગત

- મહિલા વિકલાંગ લાભાર્થીને વ્યાજમાં 2 ટકા રાહત.
- સમયસર લોનના હપ્તા ભરનારને વ્યાજમાં 1/2 ટકા રાહત
- વિકલાંગ મહિલાઓને આર્થિક રીતે સક્ષમ બનાવવા એનેલાઈઝિંગ એજન્સી વિકલાંગ મહિલાઓની અરજીઓ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપશે અને મહિલાઓ દ્વારા પ્રોજેક્ટ અરજીઓ મેળવવા સઘન પ્રયાસો કરાશે.

1.9 રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ હેઠળ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો :

- સાધન સહાય :

હહેરા-મુંગા વ્યક્તિઓને શ્રવણ યંત્ર, સાઈકલ તથા સીવણ મશીન માટે સહાય આપવામાં આવે છે. સહાય મેળવવા માટે જે તે જિલ્લાના સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને નિયત અરજી પત્રકમાં અરજી કરવી જોઈએ. વિકલાંગ વ્યક્તિ કે તેમના વાલીની વાર્ષિક આવક રૂ. 11,000/- મર્યાદામાં હોવી જોઈએ.

નોંધણી પામેલ કંપની, સોસાયટી, ટ્રસ્ટ સંસ્થાને ભારત સરકાર તરફથી માન્યતા મળેલ હોય તેઓ મારફત ભારત સરકારની યોજના હેઠળ આવી સહાય મેળવવા માટે જે તે સંસ્થામાં અરજી કરવાની રહે છે.

સહાય મેળવવા માટે અપંગતા દર્શાવતા સિવિમ સર્જનનો દાખલો અરજી સાથે બીડવો જરૂરી છે.

મહર્ષિ અષ્ટાવક (સમુદાય આધારિત) વિકલાંગ પુનઃ સ્થાપન યોજના - (સંસ્થાઓ મારફત)

- સંત સુરદાસ યોજના (વ્યક્તિગત) :

આ બંને યોજનાઓ વર્ષ 2000-2001માં રાજ્ય સરકાર તરફથી નવી જ દાખલ કરવામાં આવી છે. યોજનાની વિગતો અપંગો માટેના વિભાગ - 1માં આપવામાં આવી છે.

1.10 ઉપસંહાર :

પૃથ્વી ઉપર માનવ વંશ, અન્ય પ્રાણીઓની સરખામણીમાં નબળો હોવા છતાં આદિમાનવ કાળથી પોતાની આગવી સૂઝ બુદ્ધિના બળે વિશ્વભરનાં પ્રાણીઓ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રસ્થાપિત કરતો આવ્યો છે. અપંગતા એ કુદરતી ઘૂણા યા અસહિષ્ણુતા દર્શાવવામાં આવે છે. ત્યારે વિકલાંગતા તેને શ્રાપરૂપ બની રહે છે. પરંતુ કિંચિત પ્રેરણા મળે તો અપંગોમાં દૃઢ કે હીન માનવાની જરૂર નથી. પછાતવર્ગો માટે રાજ્ય સરકારે નીમેલા બોર્ડ તથા બધા જ કમિશનોમાં યાવી રૂપ જગ્યાઓ પર રાજ્ય સરકારે ખાસ પસંદગી કરીને શ્રી પરીખે મૂક્યા જો કે આવી વ્યક્તિઓ માટે ભૂતકાળમાં આદિ દાનવીરો વગેરે અનુકંપાને કારણે સહાય દાન તથા સુવિધા પૂરી પાડતા આવ્યા છે. આમ એવા વ્યક્તિઓને હંમેશા અવગણતા ન પડે તે સ્વરૂપે મદદરૂપ થવાનું છે.

1.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. સંત સુરદાસ યોજના કઈ સાલમાં ઘડવામાં આવી ?
A. 2000-2001 B. 2000-2002
C. 2000- 2003 D. 2000-2004
2. માનસિક મંદ વ્યક્તિઓના આર્થિક સહાય માટેના સૂચિત ક્ષેત્રો કેટલા છે ?
A. 15 B. 17
C. 16 D. 18

3. વર્ગ-3 અને વર્ગ-4ની સરકારી નોકરીઓમાં અંધજનો માટે કેટલા ટકા અનામત હોય છે ?
A. 1 B. 2
C. 3 D. 4
4. મુસાફરીમાં મળતા લાભમાં કેટલા ટકા અપંગતા ધરાવતા વ્યક્તિને એસટી બસમાં સંપૂર્ણ રાહત મળી શકે ?
A. 40થી 45 B. 40થી 65
C. 40થી 50 D. 40થી 74
5. ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ માટે કેટલા રૂપિયાની સહાય મળે છે ?
A. 1500 B. 1400
C. 1300 D. 1200

1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. (A) 2000-2001
2. (C) 16
3. (A) 1
4. (D) 40થી 74
5. (A) 1500

1.13 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- ઉત્થાન : ઊભા થવું એ, ઉદય, ચડતી, જાગૃતિ
- પુનઃ સ્થાપન : ફરીથી જેવું પહેલા હતુ તેવું સ્થાપિત કરવું.

1.14 સ્વાધ્યાય લેખન :

- દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓમાં ખેતી વિષયક મળતી યોજના વિસ્તૃતમાં સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

- અપંગ વ્યક્તિઓ માટે નોકરી કેવા ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થાય છે વિસ્તૃતમાં સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

1.15 પ્રવૃત્તિ

- વિકલાંગ વ્યક્તિને મળતી સાધન સહાય વિશે મંતવ્યો વર્ણવો.
- દિવ્યાંગ વ્યક્તિના પુનઃ સ્થાપન વિશે મંતવ્યો વર્ણવો.

1.16 કેસ સ્ટડી

- કોઈપણ એક દિવ્યાંગ વ્યક્તિને મળેલ સરકારી યોજનાના લાભની કેસ સ્ટડી કરો.
- દિવ્યાંગ વ્યક્તિને રોજીંદી જીંદગીમાં પડતી મુશ્કેલી તમારા મંતવ્યો વર્ણવો.

1.17 સંદર્ભ સૂચિ

- બુકનું નામ અને લેખક :
- વિકલાંગ ઉત્થાન : જ.મ. મલકાણ, સી. ડી. પરીખ
- અપંગના ઓજસ : વિનોદ વિહાર
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો : શ્રી સંતોષ કુમાર ઇંગટા
- દિવ્યાંગો માટેની કલ્યાણકારી યોજનાઓની જાણકારી માટે વેબસાઈટ
www.disabilityaffairs.gov.in
- શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમ માટે વેબસાઈટ :
www.unnati.org.in
- રાષ્ટ્રીય વિકલાંગ નાણાં અને વિકાસ માટે વેબસાઈટ
www.yojana.gov.in

: એકમનું માળખું :

- 2.0 એકમનાં હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 પ્રારંભિક ઓળખ
- 2.3 સારવાર
- 2.4 સહાયક ઉપકરણો અને ઉપકરણો ફીટમેન્ટ
- 2.5 શિક્ષણ
- 2.6 વ્યાવસાયિક પુનર્વસન અને કુટુંબ, સમુદાયમાં સામાજિક એકીકરણ
- 2.7 ઉપસંહાર
- 2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.11 પ્રવૃત્તિ
- 2.12 સ્વાધ્યાય
- 2.13 કેસ સ્ટડી
- 2.14 સંદર્ભગ્રંથ

2.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની પુનર્વસન પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવો.
2. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની પ્રારંભિક ઓળખ મેળવી તેની સારવાર તથા સહાયક ઉપકરણો ટ્રિટમેન્ટ કરવા અંગેનો અભ્યાસ કરવો.
3. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને શિક્ષણ તથા વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવી.
4. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કરી તેમનું કુટુંબ અને સમુદાયમાં એકીકરણ કરવું.

2.1 પ્રસ્તાવના

ભારતની સંસદે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા ધારો 1995માં ઘડ્યો છે અને 7 ફેબ્રુઆરી, 1996થી અમલમાં લાવવામાં આવ્યો છે. આ કાયદો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાનતકો પૂરી પાડવા માટે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે તેમજ સંપૂર્ણ સહભાગિતા પૂરી પાડવા માટેની એક પહેલ છે. જેથી સમાજમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે. આમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું સશક્તિકરણ અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા તે આ કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

કાયદાનું નિયમન અને અમલ કરનાર તંત્ર દ્વારા વિકલાંગતા રોકથામ, શિક્ષણ, રોજગારી, હકારાત્મક પગલાં, ભેદભાવવિહિન અભિગમ, સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ તેમજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓનો માન્યતા સંબંધી વ્યાપક જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કરવામાં આવેલી

છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે અને તેમને લાભાન્વિત કરવા માટે કાયદાએ નીચે દર્શાવેલ દસ પ્રકારની વિકલાંગતાને માન્યતા આપી છે.

- **વિકલાંગતાઓના પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા :**

1. અંધત્વ - દૃષ્ટિહીનતા
2. અલ્પદૃષ્ટિ
3. રક્તપિત્ત રોગમાંથી સાજી થયેલી વ્યક્તિ
4. શ્રવણક્ષતિ
5. અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા
6. મંદબુદ્ધિતા, માનસિક વિકાસ રૂંધાવો
7. માનસિક માંદગી
8. સ્વવિનત
9. મગજનો પક્ષઘાત (સેરેબ્રલ પલ્સન)
10. બહુવિકલાંગતા

આમ ઉપર મુજબ જો 10 પ્રકારનાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને કાયદાકીય માન્યતા આપવામાં આવી છે. હવે આપણે આ દસ પ્રકારનો વિકલાંગતાનો અર્થ સમજીએ અને તેની વ્યાખ્યા જાણીએ તો જ આપણે આ વિકલાંગતા વિશે વિસ્તૃતમાં સમજણ કેળવી શકીએ.

1. અંધત્વ : દૃષ્ટિહીનતા

અંધત્વ એક એવી શારીરિક સ્થિતિ સૂચવે છે કે જ્યાં વ્યક્તિ નીચેની સ્થિતિઓમાંથી કોઈ એકથી પીડાતી હોય એટલે કે...

- (અ) દૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ અભાવ અથવા
- (બ) સુધારક દ્વારા મુકેલી સારી આંખની દૃષ્ટિની સક્ષમતા 6/60 અથવા 20/200 થી વધુ ન હોય અથવા
- (ક) દૃષ્ટિના ક્ષેત્રની મર્યાદા સામેની દિશામાં 20 અંશ જેટલી અથવા તેથી વધુ ખરાબ હોય.

2. અલ્પદૃષ્ટિ :

અલ્પદૃષ્ટિ એટલે સારવાર અથવા પ્રમાણિક વકી ભવનનો ક્ષતિ સુધારા પછી પણ દૃષ્ટિની કામગીરીમાં ક્ષતિ હોય તેવી વ્યક્તિ એટલે કે જે યથાયોગ્ય સહાયક ઉપકરણો સાથે દૃષ્ટિના કાર્યનો આયોજન અને અમલ માટે ઉપયોગ કરે છે અથવા ઉપયોગ કરવા સક્ષમ છે.

3. રક્તપિત્ત રોગમાંથી સાજી થયેલી વ્યક્તિ :

કોઈપણ વ્યક્તિ રક્તપિત્ત રોગમાંથી સાજી થયેલો છે. પરંતુ હાથ અને પગમાં સંવેદનાનો લોપ ઉપરાંત આંખ અને આંખની પાંપણોનો સંવેદનલોપ અને હળવો આંશિક લકવો પરંતુ પ્રગટ કોઈ કરુપતા નથી અથવા પ્રગટ કરુપતા અને હળવો આંશિક લકવો પરંતુ સામાન્ય આંશિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા રોકાણ થઈ શકે તેવું તેમના હાથ એ પગમાં પૂરતું હલનચલન હોય અથવા અંતિમ કક્ષાની શારીરિક કરુપતા તેમજ વધેલી વય જેને ઉપરાંત વ્યવસાય કરતાં અટકવ્ય તેનાથી પીડિત વ્યક્તિ અને અભિવ્યક્તિ રક્તપિત્ત સાજી થઈ ગયેલનું અર્થઘટન આ સંદર્ભમાં કરવું.

4. શ્રવણ ક્ષતિ :

શ્રવણક્ષતિ એટલે સંભાષણ (વાતચીત)નો ધ્વનિ આવર્તનોની મર્યાદામાં સારા કાનમાં 60 ડેસિબલ્સ કે તેથી વધુનું નુકસાન થવું.

5. અસ્થિ વિષયક :

વિકલાંગતા એટલે અવયવોના હલનચલનનાં ઘણા બધા નક્કર પ્રતિબંધ તરફ દોરી જતી હાડકાં, સાંધા અને સ્નાયુઓની અસમર્થતા અથવા મગજના લકવાનું કોઈ સ્વરૂપ.

આવા બાળકો જેને વિકલાંગ કે અપંગતાની વ્યાખ્યામાં આવરી લેવામાં આવે છે. તેને સરળતાથી ઓળખી શકાય છે. તેમના વ્યવહાર, શરીર આકૃતિ, ચાલવું, ઊઠવું, બેસવું વગેરેની કાર્યક્ષમતામાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

6. મંદબુદ્ધિતા કે માનસિક વિકાસ રૂંધાવો :

મંદબુદ્ધિના એટલે વ્યક્તિના મનના વિકાસની થંભી ગયેલી અથવા અપૂર્ણ વિકાસની સ્થિતિ. આવી વ્યક્તિઓના વિશેષ રીતે બુદ્ધિ સામાન્ય કરતા ઓછી હોવાનું લક્ષણ ધરાવતા હોય છે.

7. માનસિક માંદગી :

માનસિક માંદગી એટલે માનસિક વિકાસનાં રૂંધાવા સિવાયની કોઈ માનસિક વિસંવાદી સ્થિતિ.

8. સેરેબલ પલ્સી - મગજનો પક્ષઘાત કે લકવો :

મગજનો પક્ષઘાત એટલે પ્રસવ પૂર્વે, પ્રસવ દરમિયાન કે શિશુ વિકાસના સમય દરમિયાન મગજનો હુમલો અથવા ઈજા થવાને કારણે નિપજેલી અતિ અસામાન્ય હલનચલન અંકુશની અંગ સ્થિતિનું લક્ષણ હોય તેવી વ્યક્તિની બિનપ્રગતિશીલ સ્થિતિઓનો સમૂહ.

9. સ્વલીનતા :

10. બહુવિકલાંગતા :

ગંભીર વિકલાંગતાવાળી વ્યક્તિ એટલે એક અથવા વધુ વિકલાંગતાઓના 80 ટકા અપંગ અથવા વધુ હોય તેવી વ્યક્તિ.

આમ, ઉપરોક્ત જણાવેલ 10 પ્રકારની વિકલાંગતાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓની વિકલાંગતાઓને કેવી રીતે ઓળખવી તે ઘણું મહત્વનું છે અને વિકલાંગતાના વિવિધ પ્રકારો મુજબ આ વિકલાંગતાની પ્રારંભિક ઓળખ કરવી. તે કેટલા ટકા છે તે નક્કી કરવું અને તેની સારવાર નક્કી કરવી. ઉપરાંત સહાયક ઉપકરણો કયા કયા જરૂરી છે તે નક્કી કરી વ્યક્તિને સહાયક ઉપકરણોનું ટ્રીટમેન્ટ કરવું જરૂરી છે. વિકલાંગ વ્યક્તિને શિક્ષણ આપી તથા વ્યાવસાયિક તાલીમ આપી વ્યવસાય માટે સક્ષમ બનાવવાનું સરકારશ્રીનું ધ્યેય છે તે માટે જેને વિકલાંગ વ્યક્તિને કયા વ્યવસાય માટે તૈયાર કરવા તે અંગે નિષ્ણાંત શિક્ષણ તથા આ અંગેની સંસ્થાઓ દ્વારા અઘાગ પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ તાલીમ લઈ શકે. તાલીમ લીધા બાદ આ વિકલાંગ વ્યક્તિને સરકારશ્રીની લાગુ પડતી યોજનામાંથી આર્થિક સહાય મળે છે તે મુજબ વ્યવસાયમાં જોડવામાં આવે છે. અને આ વિકલાંગ વ્યક્તિને કુટુંબ અને સમુદાયમાં પુનઃવસન કરવામાં આવે છે. આ માટે સામાજિક કાર્યકર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ એકમમાં આપણે ઉપરોક્ત મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરીશું.

2.2 પ્રારંભિક ઓળખ :

વિકલાંગ કે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓની પ્રારંભિક ઓળખ કેવી રીતે મેળવવી તે અંગે દિવ્યાંગતાના દરેક પ્રકારમાં એક સામાન્યતાએ છે કે બાળક જન્મથી આ પ્રકારની દિવ્યાંગતા ધરાવતું હોય ત્યારે ડોક્ટરની સલાહ અનુસાર આ બાળકની સંપૂર્ણ તબીબી તપાસ કરવામાં આવે છે અને આ તબીબી તપાસ સિવીમ સર્જનશ્રી પાસે કરાવવામાં આવે છે. સિવીમ સર્જનશ્રીની સૂચના અનુસાર બાળકનાં આંખ, કાન, નાક, હાડકાંના તથા હાથ-પગની સંવેદનશીલતા અને મગજ તથા માનસિક ક્રિયાશીલતાની તપાસ જે તે વિભાગના નિષ્ણાત તબીબી પાસે કરાવવામાં આવે છે. બધા તબીબોની તપાસને આધારે સિવીમ સર્જનશ્રી દિવ્યાંગ બાળકની વિકલાંગતા કેટલા ટકા છે તેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે અને વિકલાંગતાનો દાખલો કાઢી આપે છે.

ઉપરોક્ત દિવ્યાંગતાના પ્રકારો મુજબ દિવ્યાંગોને ઓળખપત્ર આપવામાં આવે છે. આ ઓળખપત્ર કાઢવું જરૂરી છે કારણ કે ઓળખપત્રને આધારે જ શૈક્ષણિક લાભો, વ્યાવસાયિક લાભો તથા સરકારી યોજનાઓનાં લાભો જે તે દિવ્યાંગ વ્યક્તિને મળી શકે છે.

- **વિકલાંગ, ઓળખકાર્ડ મેળવવાની પાત્રતા :**

1. દષ્ટિહીન- અંધત્વ માટે 80 ટકા કે વધુ દષ્ટિવિષયક વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ.
2. મુકબધિર - 80 ટકા કે વધુ મુકબધિરપણું ધરાવતી વ્યક્તિ.
3. વિકલાંગ વ્યક્તિ - 40 ટકા કે વધુ અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ
4. મંદબુદ્ધિ - 70 ટકા કે તેથી ઓછી બુદ્ધિઆંક ધરાવતી મંદબુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ.
5. ગુજરાત રાજ્યમાં કાયમી વસવાટ હોવો જોઈએ.

- **વિકલાંગ વ્યક્તિને ઓળખકાર્ડ આપવાની યોજના :**

વિકલાંગ વ્યક્તિને નીચે મુજબના પુરાવાને આધારે ઓળખ કાર્ડ આપવામાં આવે છે.

1. સિવીમ સર્જનનું વિકલાંગતાની ટકાવારી દર્શાવતા પ્રમાણપત્ર નકલ.
2. અરજી ઉપર સ્ટેમ્પ સાર્જનો ફોટો ચોટાડવો તેમજ બીજા ફોટોગ્રાફ અરજીની સાથે સામેલ કરવો.
3. અરજદારનાં રહેણાંકના પુરાવાની ઝેરોક્ષ નકલ.
4. જન્મનો દાખલાની પ્રમાણિત નકલ
5. જાતિનો દાખલો (સક્ષમ અધિકારીનો)ની પ્રમાણિત નકલ.
6. ગુજરાતના વતની હોવાનો દાખલો
7. લોહીના ગ્રુપનો દાખલો (શક્ય હોય તો) સહાયકની અડધી ટિકિટ ફી
8. અભ્યાસનો દાખલો
9. આધારકાર્ડ નંબર, રેશનકાર્ડ નંબર
10. ઓળખનું ચિહ્ન દર્શાવવાનું રહેશે.

ઉપરનાં પત્રક મુજબની માહિતી અને સાધનિક કાગળો સાથે જિલ્લાના સમાજસુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાં રજૂ કરવાના રહેશે. ત્યાર બાદ સમાજસુરક્ષા અધિકારી દ્વારા નિયત અરજી ફોર્મ ભરવામાં આવે છે તેની સાથે ઉપરોક્ત 10 પ્રમાણપત્રો જોડવાથી લેમિનેટડ કરાવેલ ફોટા સાથેનું ઓળખકાર્ડ આપવામાં આવે છે. જેમાં અરજદારનું નામ, સરનામું, જન્મતારીખ, અભ્યાસ, લોહીનું ગ્રુપ વિકલાંગતાનો પ્રકાર, તેની માત્રા અને ઓળખનું ચિહ્ન - આ તમામ વિગતો સાથેનું ઓળખકાર્ડ વિકલાંગ વ્યક્તિને આપવામાં આવે છે.

2.3 સારવાર :

એક સમય શારીરિક કે માનસિક ખામીને વિકલાંગ વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબ બંને માટે અભિશાપરૂપ ગણવામાં આવતી હતી. આવી ખોટ કે ખામીને વ્યક્તિના પૂર્વજન્મના પાપનો બદલો ગણવામાં આવતી હતી પણ આધુનિક વિજ્ઞાને આ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા કે ખોટી ધારણાઓને દૂર કરવામાં મદદ કરી છે. અત્યારે વિકલાંગતાની સારવાર કરી શકાય તેવી તબીબી ગણવામાં આવે છે. વિકલાંગ કે ખામી ધરાવતી વ્યક્તિને લાંબો સમય અવગણના ન કરવામાં આવે તેવી અપેક્ષા છે. વિજ્ઞાન અને નવીનતાઓ તેમની વિકલાંગતાનો વધતા-ઓછાં અંશે દૂર કરવા પૂરક સાધનો પ્રદાન કર્યા છે. કેટલાક ઉદાહરણ છે જે શારીરિક ખામી ધરાવતા લોકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે આશીર્વાદરૂપ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિની સારવાર શક્ય છે. સારવાર બાદ તે પણ સામાન્ય જીવન જીવી શકે છે. જુદી જુદી વિકલાંગતામાં સારવાર શક્ય છે.

અંધત્વ દૃષ્ટિ હિનના :

અંધત્વનું મુખ્ય કારણ મોતિયો છે. જે માટે થોડો સમયથી ઓપરેશન કર્યા પછી ઈન્ટ્ર ઓક્યુલર લેન્સ લગાવવામાં આવે છે જેનાથી વ્યક્તિની દૃષ્ટિ ક્ષમતા પૂરેપૂરી પાછી આવી જાય છે. અંધત્વનું એક બીજું કારણ કર્નિજને નુકશાન થવાથી અપારદર્શક બની જાય છે. જે મુખ્યત્વે વાગવાથી અથવા પોષક આહારના કૃમીને કારણે થાય છે. આવી સ્થિતિના કારણોને બદલાવવાથી શક્ય છે. આખા ભારતમાં ૧૦૦ થી વધારે નેત્ર બેંક છે અને તેનો લાભ ઉઠાવી આંખોની દૃષ્ટિને બીજીવાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ડાયાબિટીશ અને તેના જેવી બીજી અન્ય બિમારીના કારણે રેટિનામાં કાણું પડી જાય છે. તેનું પણ ઓપરેશન કરીને સારવાર કરી શકાય છે. ઓપરેશન દરમ્યાન આંખમાં લોટીના બિંદુ આવવાની શક્યતા છે. જે દૃષ્ટિની ક્ષમતાને ઓછી કરી શકે છે. પરંતુ સિલિકન આપલ દ્વારા તેને ઠીક કરી શકાય અને દૃષ્ટિહિન લોકોને ફરીથી રોશની આપી શકાય છે.

શ્રવણ ક્ષતિ :

સાંભળવાની ક્ષમતા નથી અથવા શ્રવણહીન વ્યક્તિને ઓપરેશન દ્વારા સારું કરી શકાય છે. શ્રવણની ક્ષતિનું મુખ્ય કારણ જે ધ્વનિ તરંગને એકત્રિત કરીને તેને વિદ્યુત તરંગોમાં પરિવર્તિત કરીને શરીરની નર્વ ફાઇબરમાં મોકલે છે. જેને બદલી શકાય છે. નવા થી ધ્વનિને સ્પીક્ર પ્રોસેસરથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પ્રક્રિયામાં ઘણીવખત મુશ્કેલી પણ પડે છે. ખૂબ ખર્ચાળ ઓપરેશન પછી પણ સાંભળવામાં તકલીફ પડે છે. તેના ઈલેક્ટ્રોડને બદલવાની પણ જરૂરિયાત પડી શકે છે અને તે સારવાર શક્ય પણ છે.

આ રીતે જે લોકોનું ધ્વનિ ઉત્પાદક યંત્ર ખરાબ થઈ જાય છે. તેમની અંદર યાંત્રિક ધ્વનિ લગાવી શકાય છે. જેનાથી વ્યક્તિ વાત કરી શકે છે. હવે આના માટે ઈલેક્ટ્રોનિક યંત્ર પણ ઉપલબ્ધ છે અને જેને લગાવવાથી વ્યક્તિ સામાન્ય રૂપથી બોલી શકે છે. જે લોકોને બોલવાની ક્ષમતા જતી રહી છે અથવા જે સાંભળી નથી શકતા તેમને સ્પીચ થેરાપી દ્વારા સામાન્ય રૂપથી બોલવાનું શીખવવામાં આવે છે અને વ્યક્તિ બોલી શકે છે.

નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હીયરીંગ હેડીકેપ્ટ મુંબઈ એ સાત ભાષાઓમાં ચોખ્ખું બોલવા માટે સાધનો તૈયાર કર્યા છે. જે-જે વાણીદોષને ઓળખી શકે છે અને બાદ સારવાર શક્ય છે. મોંઘી સારવાર હોય છે એટલે ગરીબ લોકો આવી સારવાર કરાવવાનું ટાળે છે.

અસ્થિ વિકલાંગ :

મેડિકલ સાયન્સ દ્વારા ઘણી પ્રગતિ કરવામાં આવી છે. અસ્થિ વિકલાંગતાના નિવારણ અને સારવાર માટે શલ્ય ચિકિત્સા, ફીજિયોથેરાપી અને સહાયક સાધનો ઘણા ઉપલબ્ધ છે. હવે માંસપેશિયો, સાંધા અને હાડકાંના ઓપરેશન દ્વારા મૂળસ્થિતિમાં લાવી શકાય છે અને ઓપરેશન દરમ્યાન અથવા પછી કૃત્રિમ અંગ ફીટ કરી શકાય છે.

શલ્ય ચિકિત્સા દ્વારા જેની કોઈપણ સારવાર નથી એવા સેરેબ્રલ પાલ્સી પીડિત લોકોને પણ આશાના કિરણ દેખાઈ રહ્યા છે. નવી આંખોની શલ્ય ચિકિત્સા દ્વારા બાળકો જેમની માનસિક સ્થિતિ ઠીક છે કે જેમની વિકલાંગતા પર ઘણી હદે કાબુ કરી શકાય છે. ઘણા કેસમાં મોટા ઓપરેશન દ્વારા કરોડરજજુને પણ ઓપરેશન દ્વારા સારી કરી શકાય છે. એક રીતે શલ્ય ચિકિત્સા એ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. બીજી બાજુ ફિજિયોથેરાપી એ પણ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. અનેક પ્રકારની કસરત, માલિશ, તાજી હવા, વિજળી વગેરે દ્વારા ખરાબ અંગોની અસની કાર્યશક્તિ પાછી લાવી શકાય છે. આ સુવિધા દરેક મોટી હોસ્પિટલોમાં શક્ય છે.

અસ્થિ વિકલાંગો માટે સહાયક ઉપકરણો ઉપલબ્ધ છે. સરકારી કંપની ઈલિમ્કોએ મોટી સંખ્યામાં વિવિધ સહાયક ઉપકરણો કૃત્રિમ અંગ કેલિપર વગેરે બનાવીને દેશના ખૂણે ખૂણામાં જઈને ફીટ કરેલ છે. આ રીતે અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિ સામાન્ય જીવન જીવી શકે છે.

માનસિક વિકલાંગ :

અન્ય પ્રકારના વિકલાંગોની જેમ માનસિક રૂપથી અવિકસિત બાળકો અને મોટા લોકોને અનેક પ્રકારે સાયકોથેરાપીથી સારવાર વિકસિત કરવામાં આવે છે. જેના દ્વારા માનસિક રૂપથી વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાના ઘણા કામો આસાનીથી કરવાની ક્ષમતા છે. ગુમસુમ રહેતા વ્યક્તિઓની ભાવનાને જાગૃત કરીને તેને વિકસિત કરવામાં આવે છે. આઝાદીના ૭૫ વર્ષ પછી પણ વિકલાંગ લોકોની સારવાર અને સંભાળના ક્ષેત્રોમાં જરૂરિયાત કરતા ઓછી સેવાઓ વિકસિત થઈ છે.

સમાજ પરથી વિકલાંગોને કેટલો રિપોર્ટ મળે છે. અસ્થિવિષયક ક્ષતિ કરતા પણ વધારે માનસિક રીતે અસ્વસ્થ વ્યક્તિને કુટુંબની સાથે સમાજમાં પ્રેમ અને લાગણી, હૂંફની જરૂર હોય છે. ત્યારે અમુક લોકો દ્વારા તેને પાગલ કે અણસમજી માની હડધૂત કરવામાં આવે છે. આવું વર્તન વ્યાજબી છે. પરંતુ તેઓને કુટુંબ દ્વારા પ્રેમ અને સન્માન સાથે-સાથે સારવાર આપવામાં આવે તો તેમના સ્વાસ્થ્યમાં પણ અસરકારક પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

સેરેબલ પાલ્સી જેને મગજનો લકવો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકમાં સી.પી. તરીકે ઓળખે છે. ભારતમાં ૨૫ લાખથી પણ વધુ બાળકો છે. જે થવાના કારણોમાં રેડિયેશન, ઈન્ફેક્શન, હેડ ટ્રોમા, જન્મ સમયે સારવાર છે અને આ સારવાર માટે ઘણી ધીરજ માંગે લે તેવી છે. સેરેબલપાલ્સી ૭૦% કેસો જન્મ પૂર્વ થાય છે. જન્મના અમુક સમયબાદ તેના લક્ષણો દેખાય છે. મગજને કોઈપણ કારણોસર નુકસાન પહોંચે ત્યારે સેરેબલ પાલ્સી થાય છે.

આ રોગની સારવાર જો સમયસર કરવામાં આવે તો બાળક ઘણું રિકવર થઈ શકે છે. જે માટે ફિઝિકલ થેરાપી ઓક્યુપેશનલ થેરાપી, ઓરલ મેડિકેશન, સ્પીચથેરાપી બિહેવિયર થેરાપી કરાવી શકાય. બાયોટેક્સ મેડિસિન પણ ઉપયોગી નીવડે છે. પરંતુ બધા માતા-પિતા એટલા સદ્ધર નથી હોતા કે નિયમિત ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ પાસે પોતાના બાળકને લઈ જઈ શકે.

આ રીતે આપણે જોયું કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિના કારણે વિકલાંગતાની સારવાર શક્ય છે અને જો સમયસર કરાવવામાં આવે તો વ્યક્તિ સામાન્ય જીવન જીવીને આત્મનિર્ભર બની શકે છે. છતાં પણ આ સારવાર સામાન્યમાં સામાન્ય લોકો સુધી હજુ પહોંચી શકી નથી.

2.4 સહાયક ઉપકરણો અને ઉપકરણો ફીટમેન્ટ :

વિકલાંગ કે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને સાધનો કે સહાયક ઉપકરણો આપવામાં આવે છે.

- વિકલાંગ સાધન સહાય કોને કોન મળી ? (પાત્રતા)
 1. 40 ટકા કે તેથી વધુ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ
 2. દૈનિક વ્યક્તિ તેમજ શ્રવણમંદ વ્યક્તિ
 3. ગુજરાત રાજ્યનો વતની હોવો જોઈએ.
 4. વિકલાંગતાનું ઓળખકાર્ડ ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- આર્થિક સાધન સહાયમાં શું મળી શકે ?
 1. વિકલાંગ વ્યક્તિને કૃત્રિમ અવયવ, ઘોડી, (બુટ) કે કેલિપર્સ ત્રણ પૈડાંવાળી સાયકલ, બે પૈડાંવાળી સાયકલ.
 2. વિકલાંગ વ્યક્તિને સ્વરોજગારી માટે સાધન અપાય છે. જેમ કે ચાર પૈડાંની લારી, સિલાઈ મશીન વગેરે.
 3. શ્રવણમંદ વ્યક્તિ માટે હિયરિંગ એડ તેમજ અન્ય સાધન સહાય.
 4. દૈનિક વ્યક્તિ માટે સંગીતના સાધનો, બ્રેઈલ કીટ, ફોર્ડીંગ સ્ટિક
 5. મંદબુદ્ધિનાં વ્યક્તિઓ માટે એમ.આર. ચાઈલ્ડ કિટ

6. આ માટેનું અરજીપત્રક જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાંથી વિનામૂલ્યે મળે છે.
7. અરજદારે અરજીપત્રકમાં વિગતો ભરી જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીશ્રીની કચેરીઓ રજૂ કરવાનું રહેશે.

- **આર્થિક સાધન સહાયનો અરજીપત્રક સાથે સામેલ કરવાના પૂરાવા :**

1. વિકલાંગ ઓળખકાર્ડની પ્રમાણિત નકલ, આધારકાર્ડની પ્રમાણિત નકલ.
2. સ્વરોજગારી માટે અનુભવ કે તાલીમનો દાખલા, રેશનકાર્ડમાં નકલ
3. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમની જરૂરિયાત મુજબ સાધન સહાય મેળવવા નિયત ફોર્મ ભરતા જે તે નાણાકીય વર્ષમાં સાધન સહાય મંજૂર કરી સાધન આપવામાં આવે છે. સ્વૈચ્છિક સામાજિક સંસ્થાઓના સૌજન્યથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સાધન સહાય આપવામાં આવે છે. સહાય મંજૂર કરવાની સત્તા જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને આપવામાં આવી છે.

- **વિકલાંગ વ્યક્તિઓને બે સાધનોની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.**

1. એક સાધન વિકલાંગ વ્યક્તિની શારીરિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે.
2. બીજી સાધન આર્થિક રીતે પગભર થવા માટે સ્વરોજગારી મેળવવા માટે.

આમ બે સાધનો આપવાનું સરકારશ્રીના ઠરાવવા નક્કી થયું છે અને સહાયની રકમ 10,000 નક્કી કરવામાં આવી છે.

પાંચ વર્ષ પછી ત્રણ પૈડાંવાળી સાયકલ કે સાધન સામગ્રી બગડી કે તૂટી જાય તેવા સંજોગોમાં બીજી વખત સાધન સામગ્રી સહાય મંજૂર કરવામાં આવે છે. આ યોજના હેઠળ સહાયની રકમની રોકડમાં ચુકવણી થતી નથી, પરંતુ સાધન સ્વરૂપે જ આપવામાં આવે છે.

- **પોલિયોના દર્દીઓ માટે શસ્ત્રક્રિયા તથા સહાયની રકમ :**

પોલિયોના દર્દીઓ માટે શસ્ત્રક્રિયા અને ઓપરેશન-સારવાર દવા ખર્ચ મળીને રૂા. 7000/- અને કેલિપર્સનો 3000/- એમ કુલ 10,000 ની સહાય કરવામાં આવે છે. આમાં કોઈ આવકમર્યાદા નથી.

આમ ઉપરોક્ત બાબતો પરથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સાધન સહાય નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે.

1. દષ્ટિહીનને સંગીતના સાધનો, ફોલ્ડિંગ સ્ટિક બ્રેઇલ કીટ આપવામાં આવે છે.

દષ્ટિહીન વ્યક્તિને એસ.ટી. બસમાં મફત મુસાફરીનો લાભ આપવામાં આવે છે. દષ્ટિહીનના સાથીદારને એસ.ટી.માં 100 ટકા રાહત આપવામાં આવે છે.

દષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ માટે દહેરાદૂનની નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ વિઝ્યુઅલી હેન્ડીકેપ સંસ્થાએ સફેદ સ્ટીક નામની સહાયક ઉપકરણ શોધ્યું છે જે નેત્રહીનોને સુવિધાજનક ચાલવા, સુવા માટેની ખૂબ સારી વસ્તુ છે.

નેત્રહીન વ્યક્તિને વણાટ માટે દોરા શોધવા માટે પણ એક યંત્ર વિકસાવ્યું છે. નેત્રહીનોના મનોરંજન અને રમતગમત માટેના સામાન જેવા કે ક્રિકેટ રમવા માટે નાનો દડો, ફૂટબોલ માટે અવાજવાળો દડો અને શારીરિક વિકાસ માટેની અનેક રમતોના સામાન, શતરંજ માટેનું બોર્ડ, બ્રેઇલના નિશાનવાળા થતાં વગેરે સામાન વિકસિત કરવામાં આવ્યો છે.

ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સનાં વૈજ્ઞાનિકોએ નેત્રહીનો માટે ઘણું કામ કર્યું છે. નેત્રહીનો માટે સ્પીચ સિન્થેસાઈઝરનો આવિષ્કાર કર્યો છે. જેને કોઈપણ આઈબીએમ કમ્પ્યુટરની સાથે જોડી શકાય છે. તેનાથી કમ્પ્યુટરનાં મોનિટરમાંથી આવતો પ્રોગ્રામ અવાજમાં બદલાઈ જાય છે અને સામે બેઠેલો નેત્રહીન વ્યક્તિ તે સાંભળીને કામ કરી શકે છે. આવું સ્પીચ સિન્થેરાઈઝર હવે ઘણી કંપનીઓ બનાવે છે. જેને નેત્રહીન વ્યક્તિઓ વસાવી શકે છે.

આ ઉપરાંત આ સંસ્થાએ ઓછા ગતિવાળું કમ્પ્યુટર જેવું બ્રેઈલ એમ્બોસર પણ વિકસિત કર્યું છે. જેનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન હિન્દુસ્તાન ટેલિપ્રિન્ટર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સરકારી ક્ષેત્રની કંપની - ઈલેક્ટ્રોનિક કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા હૈદરાબાદ દ્વારા એવું ક્લોઝ સર્કિટ ટી.વી બનાવ્યું છે કે, જેમાં કોઈપણ અક્ષરને 30 ગણો વિશાળ કદનો બનાવી દે છે. આવા ટી.વી. સેટ બનાવીને સરકારનાં મંત્રાલયો દ્વારા દેશના વિવિધ ભાગોમાં લગાવવામાં આવ્યા છે. આ દિશામાં સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ઘણું સારું કામ વિકસિત થઈ રહ્યું છે અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં પણ કામ આગળ ચાલી રહ્યું છે. હૈદરાબાદની મોક્ષ એન્ટરપ્રાઇઝ સંસ્થાએ અમેરિકાની વિશ્વ પ્રસિદ્ધ પરકિન્સન સંસ્થાના પગલે ચાલીને બ્રેલર વિકસિત કર્યું છે. જે સંસ્થા હવે નિકાસ પણ કરે છે. નેશનલ એસોસિએશન ઓફ બ્લાઈન્ડ સંસ્થાએ નેત્રહીન વ્યક્તિઓ માટે જરૂરી એવા ઉપકરણોનું સૂચિપત્ર (કેટલોગ) તૈયાર કર્યું છે. આ સૂચિપત્રમાં 150થી વધારે સહાયક ઉપકરણોની વિસ્તૃત માહિતી છે.

લગભગ બે દશકાઓ પહેલાં બ્રેઈલ પુસ્તકોનું છાપકામ ઘણું મુશ્કેલ હતું. બધું જ કામ કરવું પડતું હતું. તેના લીધે કામ ધીમું થતું હતું અને ભુલો પણ ખૂબ જ થતી હતી. આજે બ્રેઈલનું છાપકામ કમ્પ્યુટરાઈઝડ થયું છે. હવે જેવી રીતે સામાન્ય શબ્દ કમ્પ્યુટરની કી-બોર્ડ દ્વારા લખી શકાય છે. તેવી જ રીતે બ્રેઈલ પુસ્તકો માટે પણ થઈ શકે છે. કમ્પ્યુટરના મોનિટરની સ્ક્રીન પર બધા જ શબ્દો આવી જાય છે. જેને લીધે સંશોધન કાર્ય પણ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. તેનાં દ્વારા દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિ સાંભળી પણ શકે છે કે શું ટાઈપ થઈ રહ્યું છે. આમ દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિ માટે બ્રેઈલમાં અને અલ્પદૃષ્ટિવાન વ્યક્તિઓ માટે મોટા અક્ષરોમાં માહિતી વિપુલ પ્રમાણમાં તૈયાર કરી શકાય છે.

દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ અને અલ્પદૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓને આવવા-જવાની સુવિધાઓ માટે આધુનિક ઉપકરણો વિકસિત કરવામાં આવેલ છે. જેની સહાયતાથી દુર્ઘટનારહિત વાતાવરણમાં વ્યક્તિઓ પોતાની અવરજવર કરી શકે. તેના માટે સોનિક ગાઈડ, મોવાત સેન્સર જેવાં ઉપકરણો વિકસિત કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપકરણોની સહાયતા વડે દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ સામેથી આવતા વાહનો કે વસ્તુઓ કે ઉપરની તરફથી લટકતી વસ્તુઓ વિશે જાણી શકે છે. આ બધા જ ઉપકરણો દ્વારા દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિને પોતાની આસપાસના વાતાવરણ વિશેની સંપૂર્ણ જાણકારી મળી શકે છે. આ ઉપકરણોમાંથી અલ્ટ્રા સાઉન્ડ કિરણો દ્વારા માહિતી મળે છે અને દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિ આ યંત્રમાંથી નીકળતા અવાજથી સમજી જાય છે કે સામે શું છે? લેરકેન પણ વિકસિત કરી છે. આ બધા ઉપકરણોનો ઉપયોગ બહુ જ મર્યાદિત રૂપમાં જ થઈ રહ્યો છે પણ ભવિષ્યમાં આ ઉપકરણો સસ્તા થઈ જશે ત્યારે ચોક્કસ પણ તેનો ઉપયોગ વધશે જ. સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી છડીમાં પણ ઘણો જ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. નેત્રહીન વ્યક્તિઓ માટે તે વધારે લાભદાયક બની ગઈ છે. ઈલેક્ટ્રોનિક્સની સાથે સાથે ઓપ્ટિકલ યંત્રોમાં પણ વિશેષ સુધારાઓ થયા છે અને તેનો ઉપયોગ કરીને અલ્પદૃષ્ટિવાન વ્યક્તિઓની બચેલી દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવા માટે વધારે સારા ઉપકરણો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે એટલા વિશાળ યંત્રો બની ગયા છે કે અક્ષર અને ચિત્રોને દશગણા વિશાળ બનાવી શકે છે તેના ઉપયોગથી નબળી દૃષ્ટિવાળી વ્યક્તિઓ પણ સીધા જ પુસ્તકો વાંચી શકે છે. અક્ષરોને ઘણા વિશાળ બનાવવાના લીધે એક વખતમાં ઓછા અક્ષરો જ વાંચી શકાય છે. આ સમસ્યા ઉકેલવા ક્લોઝ સર્કિટ ટી.વી. બનાવવામાં આવ્યા છે. જેમાં વ્યક્તિ 50-60 ગણા વિશાળ જોઈ શકાય છે.

- વીસમી સદીમાં છેલ્લા દશકા દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ માટે નીચેની સુવિધાઓનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે.

1. ઈલેક્ટ્રોનિક ક્રાંતિનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓને ટેપરેકોર્ડર દ્વારા, રેડિયા દ્વારા, કમ્પ્યુટરાઈઝ ટેલીફોન (જેમાં સમાચાર તથા અન્ય જરૂરી સૂચનાઓ નિશ્ચિત નંબર ડાયલ કરવાથી પડે છે. દ્વારા પર્સનલ કમ્પ્યુટર જે બધી જ માહિતી તત્કાલ આપે છે તથા ડીસ્ક કે સીડી રોમ કે સ્કેનીંગ સિસ્ટમ દ્વારા પુસ્તકો વાંચીને સંભળાવે છે.
2. હવે એવા ટી.વી. ચેનલ પણ ઉપલબ્ધ છે જે દૃશ્યો દેખાડતી વખતે તેનું વર્ણન પણ કરે છે. જેથી દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સૂચના સહેલાઈથી સાંભળી અને સમજી શકે.

3. અનેક વિકસિત દેશોમાં બસો - વગેરેથી સૂચના અવાજના માધ્યમથી મળે છે. બજારોમાં, બેન્કોમાં - દૈનિક વ્યક્તિઓને અવાજ દ્વારા સૂચના આપવામાં આવે છે. આજે એવા કેન્દ્રો બન્યા છે, સેન્ટરો બન્યા છે જે દૈનિક વ્યક્તિઓને વાંચીને સંભળાવે છે એટલું જ નહીં રોજ આવતું દૈનિક પેપર પણ વાંચીને સંભળાવવામાં આવે ચે.
4. જ્યાં ડબલ વિકલાંગતા હોય છે કે દૈનિક વ્યક્તિઓ અને બહેરાશ બન્નેનો શિકાર બનેલી વ્યક્તિઓ માટે પણ ઉપકરણો વિકસિત કરવામાં આવ્યા છે.
5. હવે પુસ્તકોની ઓડિયો કેસેટ્સ વિશાળ શ્રેણીમાં મળી રહે છે.
6. ઓફિસવર્ક કરનાર વ્યક્તિઓ માટે બોલતા કમ્પ્યુટર અને મોટા પ્રોસેસર પણ મળે છે.
7. દૈનિક વ્યક્તિઓ માટે ઘેર બેઠા, સેટેલાઈટ્સ ચેનલો, વાતચીત કરતા ટેલિવિઝન અને ઓડિયો કોન્ફેરિંગ વગેરે દ્વારા તમામ શૈક્ષણિક અને મનોરંજક જાણકારીઓ આપવામાં આવે છે.

2. બહેરા-મૂંગા વ્યક્તિઓ :

બહેરાશને લીધે વ્યક્તિઓને સાંભળવામાં મુશ્કેલી ઊભી થતી હોય છે. આજનાં આધુનિક યુગમાં ઔદ્યોગિકવિકાસ અને ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ક્ષેત્રનો વિકાસથી સાંભળવાના યંત્રો જે મુખ્યત્વે ધ્વનિ-વિસ્તારક છે તેનો ઉપયોગ વિશેષ કરવામાં આવે છે. આ રીતે બહેરા-મૂંગા વ્યક્તિઓ, બાળકોની સ્કૂલોમાં બોલવા માટે અને સાંભળવા માટેનું યંત્ર લગવીને વધારે સાંભળી શકાય તે માટે પણ યંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અત્યારે તો એવા યંત્રો પણ આવી ગયા છે કે ક્લાસરૂમમાં એક સાથે ઉપસ્થિત બધા બાળકોનો કાનોમાં લગાવી શકાય છે અને શિક્ષક જે બોલે છે. તે બધા જ બાળકો એક સાથે જ સાંભળે છે.

આજે ભારતમાં બહેરાશ ધરાવતા બાળકોને ઓળખવા માટે ઓડિયોમીટર પણ ઉપલબ્ધ છે. આ બાળકોની ઝીણવટથી તપાસ કરવા માટે વિશેષ ઓડિયોમીટર પણ ઉપલબ્ધ છે. નવજાત બાળખની શ્રવણશક્તિની તપાસ કરવા માટેના સાધનો પણ ઉપલબ્ધ છે. ઓડિયો ટેસ્ટ કરવા માટે લઘુયંત્ર પણ ઉપલબ્ધ છે. અવાજના સ્તરની તપાસ કરવા માટેના મીટર પણ બનાવવામાં આવ્યો છે. અવાજની તીવ્રતાનું માપ કાઢીને ગ્રાફ પર અંકિત કરવાનો રેકોર્ડર પણ ઉપલબ્ધ છે જેવી રીતે તપાસણી કરવાના યંત્રો ઉપલબ્ધ છે તેવી જ રીતે ઇલાજ કરવાનાં યંત્રો પણ ઉપલબ્ધ છે. આ યંત્રો કે આ મશીનોનાં ઉપયોગથી જીવન ઘણું આસાન બની શકે છે. સાંભળવા માટેના મશીનને કાનમાં લગાવીને રાખતા ઘણા બધા લોકોને આપણે જોયા છે. હવે તો એવા મશીનો ઉપલબ્ધ છે કે જે મશીન લગાવીને સાંભળતા શીખવે છે. એક જ મશીનમાં અલગ અલગ ટર્મિનલ લગાવીને મોટા જૂથને સહેલાઈથી સાંભળતા કરી શકાય છે. સાંભળવાના મશીનો માટેની રિચાર્જેબલ બેટરી પણ આવી ગઈ છે. બહેરાશ ધરાવતી વ્યક્તિ હવે એમ્પ્લીફાયર લગાવીને ટેલિફોન પર પણ વાત કરી શકે છે. સાંભળવાના મશીનના માધ્યમથી બિનજરૂરી અવાજ તેમના કાનમાં પ્રવેશ ન કરી શકે તેની વ્યવસ્થા માટે પણ એક બીજા મશીન બનાવીને કરવામાં આવેલી છે. વિશેષ ટેપ રેકોર્ડર બનાવવાનું કામ પણ શરૂ થઈ ચુક્યું છે. ટેલિફોનની ઘંટડી વાગતાં જ લાઈટ ચાલુ થઈને સંકેત કરવા અંગેનું સાધન પણ બનાવવામાં આવેલું છે.

હવે કૃત્રિમ કાન પણ મળી શકે છે. ધ્વનિનાં સ્તરને માપવા માટે માર્ફોપ્રોસેસર યુક્ત ઉપકરણ પણ બનાવવામાં આવ્યો છે. અત્યંત સુક્ષ્મ માર્ફોફોન પણ ઉપલબ્ધ છે. હવે કાનની અંદર ફિટ થઈ શકે તેવા મશીન પણ બનાવવામાં આવ્યા છે. જેનાથી રોજરોજ કાન પર મશીન ફીટ કરવાની ઝંઝટમાંથી છુટકારો મળી શકે છે અને જોનાર વ્યક્તિને ખબર પણ પડતી નથી કે આ વ્યક્તિ બહેરા છે. સાંભળવાના મશીનની સમયાંતરે તપાસ કરવા માટે કમ્પ્યુટર ચાલિત ઉપકરણ પણ શોધવામાં આવ્યું છે. બહેરા વ્યક્તિ આવું મશીન લગાવીને ટેલિવિઝનથી નિકળથી અવાજ સાફ-સાફ સાંભલી શકે છે અને ટેલિવિઝનનો પૂરો આનંદ લઈ શકે છે. આ રીતે એવા ટેલિફોન હેન્ડસેટ પણ આવી ગયા

છે. જેમાં અવાજને ઘટાડી કે વધારી શકાય છે. તેનાથી બહેરા વ્યક્તિ વાત કરશે તો તે અવાજને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ વધારી શકે છે.

બહેરા વ્યક્તિની સમક્ષ સૌથી મોટી સમસ્યા એ હોય છે કે તે ઘરની અંદર બેઠા હોય છે અને બહાર દરવાજા પર વ્યક્તિ ઘંટી, બેલ મારીને ચાલી જાય છે. તેના માટે હવે ફ્લેશિંગ એલાર્મ બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં અવાજની સાથે લાઈટ પણ ફ્લેશિંગનાં રૂપમાં થાય છે અને લાઈટ, ફ્લેશ જોઈને વ્યક્તિને એવો ખ્યાલ આવી જાય છે કે બહાર કોઈ આવ્યું છે. જ્યારે વ્યક્તિ સુતા હોય ત્યારે તેની પથારીકે ઓશિકાની નીચે વાઈબ્રેટર લગાવવામાં આવે છે. તેના કંપનને લીધે વ્યક્તિ જાણી જાય છે કે ઘર બહાર કોઈ આવ્યું છે. આજના જમાનામાં તો કંપનવાળા પેજર પણ ઉપલબ્ધ છે, જેનો ઉપયોગ કરીને બહેરા વ્યક્તિ સંદેશા, મેસેજ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મૂંગા વ્યક્તિઓ અથવા જેની વાણી, બોલવાનું દોષયુક્ત હોય તો તેને સુધારવા માટે માર્ફકો કમ્યુટરયુક્ત માર્ફકોફોન ઉપલબ્ધ છે. જેની મદદથી મૂંગા વ્યક્તિ બોલતા શીખે છે. પોતાની વાણીને લગાતાર સુધારી શકે છે. આ તમામ કામ એક મનપસંદ કમ્યુટર ગેઈમના રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે જેના દ્વારા બાળકો રમતનો આનંદ પણ મેળવે છે અને બોલતાં પણ શીખે છે.

જેની વાણી બિલકુલ ચાલી ગઈ હોય અને બોલવાનું ક્યારેય સંભવ ન હોય તેમના માટે સ્પીચ સિન્થેસાઈઝર ઉપલબ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સ્ટીફન હોર્કિંગ્સ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. 1985માં બોલવાની શક્તિ સમાપ્ત થયા બાદ તેમની વ્હિલચેરમાં એક કમ્યુટર અને તેની સાથે સ્પીચ સિન્થેસાઈઝર જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. હવે તેઓ જે બોલવા માંગતા હોય તેને પોતાની આંગળીઓ દ્વારા કમ્યુટરની કી-બોર્ડમાં અંકિત કરી દેતા હતા. કમ્યુટરથી જોડાયેલ સ્પીચ સિન્થેસાઈઝર તેમની ઈચ્છાનુસાર બોલવાનું શરૂ કરી દેતું હતું.

કાનોને બચાવવા માટે અનેક ઉપકરણો ઉપલબ્ધ છે. તેને લગાવીને અવાજવાળા, ઘોંઘાટમાં વાતાવરણમાં પણ કામ કરી શકાય છે.

વિદેશોમાં જે સ્પીડમાં ટેકનિકલ વિકાસ થઈ રહ્યો છે જેમાં બહેરા વ્યક્તિઓ માટે દરેક પ્રકારના ઉપકરણો બની રહ્યા છે. જેનાથી બહેરાશની નુકસાની મોટેભાગે પૂર્ણ કરી શકાય છે. ભારતમાં હજુ ઘણો વિકાસ બાકી છે. નવી ટેકનિક તો આવે છે પણ તેનો ઉપયોગ વિકલાંગો માટે તેટલી સ્પીડમાં થતો નથી. હજુ આપણે ત્યાં બહેરાશની નુકસાનીની બારીકાઈથી તપાસ વગેરે કરવા માટેના ઉપકરણો અને નવી પદ્ધતિઓના વિકાસ થવાની બાકી છે. કાનમાં સાંભળવાના મશીનોની બેટરીની કિંમત વધારે છે અને તેના તાર પણ મોંઘા છે. આ બદલામાં સૌથી સસ્તા સામાન વિકસીત કરવાનું કામ બાકી છે. જેથી ગરીબમાં ગરીબ વિકલાંગ વ્યક્તિ પણ તેને ખરીદી કરી ઉપયોગ કરી શકે.

3. અસ્થિ વિષયક વિકલાંગતા :

આઝાદી પછી સરકારી અને ખાનગી બન્ને ક્ષેત્રોમાં સહાયક ઉપકરણોનો વિકાસ અને બનાવવાનું કાર્ય શરૂ થયું. અત્યારે દરેક પ્રકારના કેલિપર્સ નબળા, પોલિયો ગ્રસ્ટ પગ માટે ઉપલબ્ધ છે. અનુભવી ટેકનિશિયન વિકલાંગ વ્યક્તિનાં પગનું માપ લઈને આરામદાયક કેલિપર્સ તૈયાર કરી શકે છે. આ કેલિપર્સ હલ્કી પરંતુ મજબૂત ધાતુના બનાવેલા હોય છે.

આ રીતે કૃત્રિમ હાથ કે કૃત્રિમ પગ પણ તૈયાર કરી શકાય છે. આ હાથ અને પગ ઘણી બધી રીતે સુવિધા અનુસાર અને સુંદર હોય છે. તેનાથી વ્યક્તિ વસ્તુઓને પકડી પણ શકે છે. કૃત્રિમ હાથોમાં પેન પકડીને વિકલાંગ વ્યક્તિ આરામથી લખી શકે છે.

આ સહાયક ઉપકરણો કાર્બન ફાઈબર, પોલીયુરીથીન એન્જિનિયરિંગ પ્લાસ્ટિક વગેરે દ્વારા બનાવવામાં આવે છે. જેથી તેનું વજન ઘણું જ ઓછું હોય છે. હવે વિકલાંગ વ્યક્તિ ચાલી પણ શકે છે અને પગ ઉપર પણ રાખીને બેસી પણ શકે છે. તેઓ દોડી પણ શકે છે અને ઢાળમાં ઉપર પણ ચડી શકે છે.

ગંભીર રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ નવીન ટેકનિકોનો લાભ ઉઠાવી શકે છે. હવે મોટર ફીટ કરેલી વ્હિલચેર મળે છે. રાજીવ ગાંધી ફાઉન્ડેશન જેવી અનેક બીજી સંસ્થાઓમાં આ પ્રકારની વ્હિલચેર ગંભીર પ્રકારનાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને આપે છે.

સરકારશ્રીના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નીચે મુજબની સાધન સહાય મળે છે.

- વિકલાંગ વ્યક્તિને કૃત્રિમ અવયવ -
- ઘોડી કે કેલિપર્સ (બૂટ)
- બે પૈડાંવાળી સાયકલ
- સ્વરોજગારી માટે હાથ લારી
- સિલાઈ મશીન
- મોચી કામના સાધન
- ઈલેક્ટ્રિક અને કમ્પ્યુટર રિપેરિંગના સાધનો
- સાયકલ રિપેરિંગના સાધનો
- ભરત ગૂંથણ મશીન
- એમ્બ્રોઈડરી મશીન
- ટેબલેટ
- ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ પરિવહનની તમામ પ્રકારની બસોમાં વિનામૂલ્યે મુસાફરી કરવાનો લાભ
- 75% થી વધુ વિકલાંગ (શારીરિક) વ્યક્તિનો સાથીદારોને
- 50% રાહત

4. મંદબુદ્ધિ કે માનસિક વિકાસ રૂંધાવો :

માનસિક રીતે મંદબુદ્ધિના વ્યક્તિઓ માટેના ઉપકરણો તેની માનસિક સ્થિતિ પર નિર્ભર કરે છે. શારીરિક રીતે અપંગતા ન હોય તેવા મંદબુદ્ધિ બાળકોને સહાયક ઉપકરણોથી નવીન જીવન મળે છે. કમ્પ્યુટર દ્વારા તેમને શિક્ષિત કરવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટર વીડિયો ગેમ માનસિક વિકલાંગ બાળકોનું મનોરંજન પણ કરે છે અને રમતા-રમતા આ બાળકોનું શિક્ષણ અને તાલીમ પણ થઈ શકે છે. બાળકનાં માનસિક વિકાસની તપાસ કરવા માટે હવે કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે. તેના દ્વારા બાળકની વિસ્તૃત તપાસ થાય છે. બાળકને અનેક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે અને તેનાં જવાબો કમ્પ્યુટરમાં ફીટ કરીને તેની માનસિક મંદબુદ્ધિ કે માનસિક વિકાસની સાચી તપાસ કરી શકાય છે.

બોલી ન શકતા વ્યક્તિઓ પણ કમ્પ્યુટરની મદદથી પોતાની વાત કહી શકે છે.

- મંદબુદ્ધિ વ્યક્તિઓ માટે સરકારશ્રી તરફથી એમ.આર. કીટ સી.પી. ચેર, વ્હિલચેર વગેરે સાધન સહાય આપવામાં આવે છે.

5. માનસિક માંદગી :

આ પ્રકારના વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં માનસિક રીતે વિસંવાદી સ્થિતિ હોય છે. એટલે સિવીમ સર્જનશ્રીનાં વિકલાંગતા અંગેની મેડિકલ તપાસ પછી તેને જે વિકલાંગતા પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે તેના આધારે તેને સાધન સહાય આપી શકાય છે.

70થી ઓછો આઈ.ક્યુ. હોય તો તેમને ઓળખકાર્ડ આપવામાં આવે છે અને મંદબુદ્ધિ માટેની એમ.આર.કીટ તથા સી.પી. ચેર અને વ્હિલચેર જરૂરિયાત મુજબ આપવામાં આવે છે.

6. સેરેબલ પલ્સી : મગજનો પક્ષઘાત :

આ પ્રકારના વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમની વિકલાંગતાનો પ્રમાણપત્ર વ્યક્તિઓને તેમની સી.પી. ચેર કે એમ.આર. કીટ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત જરૂરિયાત મુજબ કૃત્રિમ અંગો પણ આપવામાં આવે છે.

7. બહુ વિકલાંગતા :

વ્યક્તિને શરીરનાં એકથી વધારે અંગોમાં 80 ટકા થી વધુ વિકલાંગતા હોય ત્યારે આવી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વિકલાંગતાનો ડોક્ટર પ્રમાણપત્ર મુજબ જરૂરિયાત મુજબના સાધનસહાય કે સહાયક ઉપકરણો દેવામાં આવે છે. એટલે કે વ્હિલચેર, સી.પી. ચેર, કૃત્રિમ અવયવ, કેલિપર્સ જેવા સહાયક ઉપકરણો જરૂરિયાત મુજબ આપવામાં આવે છે. જેની સહાયથી વ્યક્તિનું હલનચલન તથા ચાલવા, ફરવામાં અનુકૂળતા થઈ શકે.

2.5 શિક્ષણ :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જાતિ 1986અંતર્ગત ભારત સરકારે દૃષ્ટિની ક્ષતિ, શ્રવણમંદતા અથવા બહેરાશ, મંદબુદ્ધિ, શારીરિક અક્ષમતા, શીખવાની અસમર્થતા તથા અન્ય વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સમાન શૈક્ષણિક તકો પૂરી પાડવાનું સ્વીકાર્યું છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિનિયમ 1995ની કલમ 26 (અ) અનુસાર વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની સાથે જ યથાયોગ્ય પર્યાવરણ શિક્ષણ પૂરું પાડવાની કાનૂની જવાબદારી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકારે સમગ્ર ભારતમાં સન 1986થી વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટેની સંકલિત શિક્ષણ યોજના આઈઈડીસી નો અમલ કરેલ હતો. 24 વર્ષના અમલ બાદ સંકલિત શિક્ષણને બીજા તબક્કામાં તબદીલ કરી માધ્યમિક તબક્કે વિકલાંગજનોની સંમિલિત શિક્ષણ યોજના - આઈઈડીએસએસ નો અમલ કરેલ છે. સર્વશિક્ષા અભિયાન (એસએસએ) ની કેન્દ્ર પુરસ્કૃત યોજનાએ 2010 સુધીમાં સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની સિદ્ધિ હાંસલ કરવાના લક્ષ્યાંકને કેન્દ્રસ્થ બનાવી. આ કાર્યક્રમ હેઠળ 20 લાખ ઉપરાંત વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓની નિશ્ચિત ઓળખ કરેલી છે. 6થી 14 વર્ષના 15 લાખ ઉપરાંત વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય શાળાઓમાં નોંધવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓન એજ્યુકેશન સીએબીઈ- જૂન 2005નો અહેવાલ માધ્યમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની ભલામણ કરે છે તથા સાર્વત્રિક માધ્યમિક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, સાર્વત્રિક પહોંચ તેમજ વિકાસને અભ્યાસલક્ષી બાબત બનાવવા પર ભાર મૂકી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ કક્ષાએ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને સમર્થન અપાતું હોવાના કારણે માધ્યમિક તબક્કે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓની યોજના દાખલ કરવી ઈચ્છનીય છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં અમલી બનાવવામાં આવેલ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકો માટેની IEDSS યોજના હેઠળ વિવિધ પ્રકારે વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનાં શૈક્ષણિક પુનર્વસન તેમજ અન્ય સવલતો આપવા માટે બિન સરકારી સંગઠનો એનજીઓ કાર્યરત છે. પુનર્વસન ક્ષેત્રે સન 1986-87થી કાર્યરત બિનસરકારી સંગઠનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે તથા યોજનાના અમલીકરણ અંગે ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડી શકે છે.

- IEDESS એકમની રચના :

વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટેની સંકલિત શિક્ષણ યોજનાનાં માળખારૂપે સંકલિત શિક્ષણ એકમની સ્થાપના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા સન 1992માં થઈ હતી. 1 સપ્ટેમ્બર, 1998થી પ્રાથમિક શિક્ષણ નિયામકશ્રીની કચેરીમાંથી ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદમાં તબદિલ કરવામાં આવી. વર્ષ 2009માં જૂની યોજના IEDESS ને બીજા તબક્કાની નવી યોજનામાં તબદિલ કરતો જૂની સંકલિત શિક્ષણ એકમને નવા માળખારૂપ માધ્યમિક તબક્કે વિકલાંગજનોની સંમિલિત શિક્ષણ યોજના IEDESS સેલ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવશે.

- સંમિલિત શિક્ષણ એટલે શું ?

સંમિલિત શિક્ષણ એટલે જુદા જુદા પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ઘરથી નજીકની શાળામાં પોતાના માતા-પિતા કે વાલી રહેતા હોય તે વિસ્તારની નજીકની સામાન્ય શાળામાં સામાન્ય બાળકોની સાથે સામાન્ય શિક્ષણ અને વિશિષ્ટ શિક્ષકનાં સંકલનથી શિક્ષણ મેળવી શકે તે હેતુથી તેમને સક્ષમ બનાવવાની યોજના.

- હેતુ :

જુદી જુદી વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશ અપાવવો તથા ચાર વર્ષની માધ્યમિક શાળા (9 ધો. થી 12 ધોરણ) સુધીનું શિક્ષણની તક પૂરી પાડવી.

- લક્ષિત જૂથ :

આ યોજનામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી બહાર પડતા તમામ 14 વર્ષની વયનાં વિદ્યાર્થીઓ અને 14થી 18 વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ.

સરકારી ગ્રાન્ટ મેળવતી શાળાઓમાં માધ્યમિક તબક્કામાં અભ્યાસ કરતા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ - વિકલાંગ ધારો - 1995 અને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ ધારો 1999 હેઠળની વ્યાખ્યામાં આવરી લેવાયેલ નીચેની એક કે વધુ વિકલાંગતા ધરાવતા તમામ વિદ્યાર્થીઓને આવરી લેવાયેલ. નીચેની એક કે વધુ વિકલાંગતા ધરાવતા તમામ વિદ્યાર્થીઓને આવરી લેવામાં આવશે.

1. દૃષ્ટિહીનતા
2. અલ્પદૃષ્ટિ
3. સાજો થયેલ કુષ્ટરોગી બાળક
4. શ્રવણક્ષતિ
5. હલનચલનની વિકલાંગતા
6. મંદબુદ્ધિતા
7. માનસિક માંદગી
8. સ્વલીનતા
9. મગજનો લકવો - સેરિબ્રલ પલ્સી
10. વાલ્વનીક્ષતિ અને શીખવાની પલ્સી

આ તમામ બાળકોને આવરી લેવામાં આવશે.

આમાં વિકલાંગ બાબાઓ / વિદ્યાર્થીનીઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપી તેમને આવરી લેવામાં આવશે.

સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત દર વર્ષે નવેમ્બરથી ડિસેમ્બર માસ દરમિયાન વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખ માટે કક્ષાએથી શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ સ્થાનિક તંત્ર અને તાલુકા કક્ષાનાં પ્રોજેક્ટ સ્ટાફ દ્વારા વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખ કરવામાં આવે છે અને ઓક્ટોબરની સ્થિતિએ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં આવા બાળકોની વિગતો મેળવવામાં આવે છે.

આ સર્વેમાં ઓળખ થયેલાં શાળા પ્રવેશ ન પામેલા બહારનાં બાળકોને નજીકની શાળાઓમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે.

- પુસ્તકો : પ્રજ્ઞાચક્ષુ ધોરણ 5થી 8નાં બાળકોને બ્રેઈલ પાઠ્યપુસ્તકો આપવામાં આવે છે તેમજ લો-વિઝન બાળકોને લાર્જ પ્રિન્ટ પુસ્તકો તથા મેગ્નિફાઈ લેન્સ પણ આપવામાં આવે છે.

- ટ્રાન્સપોર્ટ / એસકોર્ટ એકાઉન્ટ : ધોરણ 1થી 8નાં બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોને

શાળામાં નિયમિત આવે તે માટે હાજરીનાં ધોરણે બાળકના વાલીનો ખાતામાં શાળા વ્યવસ્થાપન કમિટી દ્વારા બજેટ જોગવાઈ મુજબ રકમ ફાળવવામાં આવે છે.

- રિસોર્સ રૂમ : ધોરણ 1થી 8ના બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકોને તથા વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને તાલુકાકક્ષાના રિસોર્સ રૂમમાં અઠવાડિયામાં એક દિવસ, તજજ્ઞો દ્વારા સાઈકોલોજીસ્ટ તથા ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ દ્વારા થેરાપી અને માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.
- સાધન સહાય : ધો. 1થી 8નાં બાળકોને તાલુકા વાઈઝૂ રોગ્ય વિભાગનાં સંકલનમાં રહીને જરૂરી એસેસમેન્ટ કરી સાધન સહાય આપવામાં આવે છે.
- વાલી / એસએમસી તાલીમ - વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના વિકાસ માટે તેમજ જરૂરી સંકલન માટે એસ.એમ.સી. ના સભ્યો અને બાળકોનાં વાલીઓની તાલુકા કક્ષાએ રિસોર્સ રૂમ ખાતે તજજ્ઞો દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવે છે જેમાં વાલીને આરોગ્ય, થેરાપી સામાજીકરણ જેવા વિષયોની તાલીમ આપવામાં આવે છે.
- શિક્ષક તાલીમ : પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા છે. 1 થી 8ના બાળકોનું સમાયોજન વધે તે માટે શિક્ષકોને તબક્કાવાર, બાળકોની સંખ્યામુજબ અભ્યાસક્રમ વર્ગ વ્યવહારની તાલીમ આપવામાં આવે છે.
- વિશિષ્ટ દિવસની ઉજવણી : ધો. 1થી 8ના વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને ખેલ મહાકુંભ, વિશ્વ વિકલાંગ દિવસ તથા વિવિધ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેતા કરી. તાલુકા કક્ષાની ઉજવણી કરવામાં આવે છે.
- કરેક્ટીવ સર્જરી : આરોગ્ય વિભાગના સંકલનમાં રહીને વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને સર્જનની સલાહ મુજબ કરેક્ટીવ સર્જરી કરાવવામાં આવે છે.
- ટોલ ફ્રી હેલ્પલાઈન વાલી, બાળકો શિક્ષકોનાં માર્ગદર્શન માટે રાજ્યકચેરી અને જિલ્લાની તમામ કચેરી ખાતે ટોલ ફ્રી હેલ્પલાઈન સેવા શરૂ કરેલ છે. રાજ્ય કચેરીનો નંબર. 1800-233-7965 છે.

વિકલાંગો માટેની ખાસ શાળાઓ :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે ગુજરાત સરકારે અનેક પ્રકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓ શરૂ કરી છે. જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવી સમાજમાં માનભેર જીવી શકે.

વિવિધ પ્રકારનાં વિકલાંગો માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. વિકલાંગોને સંસ્થાગત તાલીમ અને શિક્ષણ આપવા 135 જેટલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સરકાર દ્વારા ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે. જેમાં પગારનાં 100 ટકા અને અન્ય નિભાવખર્ચ માટે 90 ટકા જેટલું અનુદાન આપવામાં આવે છે. 10 જેટલી સંસ્થાઓ અનુદાન સિવાય સ્વૈચ્છિક રીતે કાર્યરત છે અને 11 સંસ્થાઓ સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે.

ઈ-લર્નિંગ પ્રોજેક્ટ હેઠળ સ્માર્ટ સ્કૂલ :

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ હસ્તકની પ્રાથમિક શાળાઓને શિક્ષણ વિભાગને સમાંતર ગતિશીલ ગુજરાત કાર્યક્રમ હેઠળ ઈ-લર્નિંગ પ્રોજેક્ટ હેઠળ સમાજ સુરક્ષા ખાતાની 33 વીમાંગ કલ્યાણની શાળાઓને સ્માર્ટ શાળા તરીકે તૈયાર કરવાનું નક્કી થયેલ છે. સ્માર્ટ શાળાકીય અભિગમ દ્વારા વર્ગખંડમાં ઈન્ટર એક્ટિવ વાતાવરણ તૈયાર કરીને વિકલાંગ બાળકોને સંપૂર્ણ રીતે સ્વનિર્ભર બનાવવા માટે અને તેનાં વ્યક્તિત્વનાં સંપૂર્ણ ઘડતર માટે સ્માર્ટ શાળાઓ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. જેના દ્વારા બાળકનો સર્વગ્રાહી વિકાસ ઝડપથી સાધી શકાય છે તેમજ વિકલાંગ બાળકો જેવા કે અસ્થિવિષયક વિકલાંગ, મૂકબધિર, અંધ વગેરે માટે ખાસ ડિઝાઈન કરેલ શૈક્ષણિક

સામગ્રી ઈ-કન્ટેન્ટ દ્વારા શિક્ષણ પૂરું પાડીને વિકલાંગ બાળકને ઝડપથી સમાજનાં સાંપ્રત પ્રવાહમાં ભેળવી શકાય છે.

- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિકલાંગો માટે પ્રવેશમાં 3 ટકા બેઠકો અનામત :

શિક્ષણ વિભાગનાં 10-7-2007ના ઠરાવથી રાજ્યની તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નીચે પ્રમાણેની વિકલાંગતા અનુસાર પ્રત્યેકની એક-એક ટકા લેખે મ કુલ 3 ટકા બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે.

1. અંધત્વ અથવા અલ્પદૃષ્ટિ.
2. મૂકબધિર અથવા બહેરામૂંગા
3. અસ્થિવિષયક વિકલાંગ અથવા મગજનો લકવો.

આશ્રમ શાળાઓમાં પણ 3 જગાઓ અનુસૂચિત જનજાતિના વિકલાંગો માટે અનામત રાખવા. આદિજાતિ વિકાસ વિભાગે 21-8-2006થી ઠરાવ કરેલો છે.

- અમદાવાદ સહિત દેશભરમાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ ઉમેદવારો માટે NETના પ્રશ્નપત્રો બ્રેઈલ લિપિમાં તૈયાર કરવાનો સુપ્રીમ કોર્ટનો ચુકાદો છે. ઉપરાંત યુજીસીમાં બ્રેઈલ લિપિમાં 44 વિષયોમાં અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષાના પેપરો તૈયાર કર્યા હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટી ખાતે 5277 ઉમેદવારોએ પરીક્ષા આપી.

- અંધ ઉમેદવારો પણ આસિ. પ્રોફેસર બની શકશે

દેશની ઉચ્ચ શિક્ષણની કોલેજોમાં અને અંધ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અંધ ઉમેદવારો જોવા નહીં મળ્યા હોય, પરંતુ હવેથી કોલેજોમાં અંધ પ્રોફેસરો પણ ભણાવતા નજરે પડશે. કારણ કેયુજીસી દ્વારા બ્રેઈલ લિપિ આધારિત પેપરો તૈયાર કરતા હવે અંધ ઉમેદવારો પણ સરળતાથી નેટ આપી શક્યું અને અંધ વ્યક્તિઓને માટે આ જીવનની મોટી ઉપલબ્ધિ છે.

- પ્રત્યેક વિકલાંગ બાળકને 18 વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી નિ:શુલ્ક શિક્ષણ :

વિકલાંગ ધારો 1995ના અનુસંધાને રાજ્યની સામાન્ય પ્રાથમિક માધ્યમિક અને અવૈધિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ વિકલાંગ ધારાની કલમ 26 (એ) મુજબ પ્રત્યેક વિકલાંગ બાળકને 18 વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી નિ:શુલ્ક શિક્ષણ મેળવવાની સરકારની મંજૂરી આપવામાં આવી છે.

- વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિની યોજના :

ગુજરાત રાજ્યનાં સમાજ સુરક્ષા ખાતા દ્વારા પ્રતિવર્ષ વિકલાંગ, દૃષ્ટિહીન, શ્રવણમંદ તથા મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવાની યોજના છે.

ધો. 1થી 7માં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના અરજી ફોર્મ પગાર કેનદ્રની શાળા મારફતે તથા ધો. 8થી વધુ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના અરજીઓ જે તે સ્કૂલ, કોલેજ મારફત સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીએ મોકલવાનાં હોય છે.

- શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની પાત્રતા :

અભ્યાસ કરતાં વિકલાંગ વિદ્યાર્થીની વિકલાંગતાની ટકાવારી 40 ટકાથી ઓછી ન હોવી જોઈએ.

- દૃષ્ટિવિષક વિદ્યાર્થીની ટકાવારી 80 ટકા
- મુકબધિર વિદ્યાર્થીની 71 ડિસેબલ કે તેથી વધુ
- મંદબુદ્ધિતા 50-70 બુદ્ધિઆંક હોય તેને શિષ્યવૃત્તિ મળે છે.
- છેલ્લી વાર્ષિક પરીક્ષામાં ઓછામાં ઓછા 40 ટકા ગુણથી ઉત્તીર્ણ હોવાં જોઈએ.
- જે તે અભ્યાસમાં હાજરીની સંતોષકારક નિયમિતતા જરૂરી છે.

- વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ ધરાવતા હોવા જોઈએ.
- **વિકલાંગ શિષ્યવૃત્તિ કેટલી મળે ?**
- 1. ધોરણ 1થી ધોરણ 7 સુધીમાં ભણતા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વાર્ષિક રૂ. 1000/-
- 2. ધોરણ - 8 કે તેથી ઉપર અભ્યાસ કરતાં વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વાર્ષિક 1500/- કે તેથી વધુ રૂ. 5000/- સુધી.
- 3. વિકલાંગ શિષ્યવૃત્તિ જે તે પ્રાથમિક શાળા અને તાલુકા અધિકારી દ્વારા મોકલવામાં આવે છે.
- **વિકલાંગ શિષ્યવૃત્તિનાં અરજીપત્રક સાથે સામેલ કરવાનાં પુરાવાઓ :**
- 1. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીનું વિકલાંગતા ઓળખકાર્ડ અથવા સિવીમ હોસ્પિટલ તબીબી બોર્ડનું વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર.
- 2. આધારકાર્ડની નકલ અને બેન્ક એકાઉન્ટની માહિતી
- 3. ગત વર્ષના વાર્ષિક પરિણામની નકલ.
- 4. અરજીપત્રક જે તે શૈક્ષણિક સંસ્થા મારફત સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીને મોકલવા.
- 5. વિદ્યાર્થી એસ.સી., એસ.ટી., બક્ષીપંચ કે સામાન્ય હોય તેમ અલગ-અલગ પત્રકો મોકલવા.
- **વિકલાંગ શિષ્યવૃત્તિ ક્યારે મળવાપાત્ર થતી નથી ?**
- 1. વિકલાંગ વિદ્યાર્થી શાળા, કોલેજ કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અનિયમિત હોય.
- 2. અભ્યાસ છોડી દેવાથી.
- 3. વિદ્યાર્થીનું આકસ્મિક મૃત્યુ થવાથી.
- 4. રાજ્ય સરકારશ્રીની કે અન્ય જગ્યાએથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવતા હોય.
- મેટ્રીક પછીની શિષ્યવૃત્તિ ધો. 11થી માસ્ટર ડિગ્રી અથવા ડિપ્લોમાં કક્ષા, પ્રતિવર્ષ શિષ્યવૃત્તિની સંખ્યા 16650 - આવક મર્યાદા 2.50 લાખ.
- શિષ્યવૃત્તિની રકમ જુદા જુદા વિષયોમાં સ્નાતકોત્તર ડિગ્રી, ડિપ્લોમાના ધોરણ, વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમમાં જુદી જુદી હોય છે.
- દિવ્યાંગજનો માટે રાષ્ટ્રીય ફેલોશીપ - એમ. ફિલ / પીએચડી પ્રતિવર્ષ શિષ્યવૃત્તિઓની સંખ્યા 200.
- શિષ્યવૃત્તિની રકમ - પહેલાં બે વર્ષ 25,000 પ્રતિમાસ.
- ત્રણવર્ષથી અભ્યાસક્રમ પૂરો થવા સુધી આ માટેની અરજી જે તે વિદ્યાશાખાની વેબસાઈટ પર કરવાની હોય છે.

2.6 વ્યાવસાયિક પુનઃ વસન અને કુટુંબ, સમુદાયમાં સામાજિક એકીકરણ :

આપણે આ અગાઉનાં શિક્ષણનાં વિષયની ચર્ચા વખતે જોયું કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ઓળખથી શરૂ કરીને તેમના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સરકારશ્રી દ્વારા તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના બેવડા પ્રયાસથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સામાન્ય બાળકની જેમ જ શાળાઓનાં અભ્યાસ કરાવીને સાંપ્રત પ્રવાહ સાથે ભેળવવાનો પ્રયાસ શરૂઆતની પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી જ કરવામાં આવે છે.

આમ વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્ત્રી હોયકે પુરુષ બન્નેને સમાન રીતે બધા જ સરકારી લાભો આપીને તેને પ્રશિક્ષિત કરવાનો અભિગમ સરકારશ્રી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. વિકલાંગો માટે પ્રાથમિક શાળાથી શરૂ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી શિષ્યવૃત્તિ આપવાની યોજના આપણે શીખ્યા. આમ જે વિકલાંગ શૈક્ષણિક રીતે આગળ વધીને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે તેમના માટે નોકરીનાં દ્વાર આપોઆપ ખુલ્લી જાય છે અને સરકારી તથા ખાનગી ક્ષેત્રોમાં આ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને આસાનીથી નોકરી મળી જાય છે.

જે નીચે મુજબની બાબતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

- દેશભરમાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ ઉમેદવારો માટે NET ના પ્રશ્નપત્રો બ્રેઈલ લિપિમાં તૈયાર કરવાનો સુપ્રીમ કોર્ટનો ચુકાદો છે.
- યુજીસીમાં બ્રેઈલ લિપિમાં 44 વિષયોમાં અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષામાં પેપર્સ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી ખાતે 5277 ઉમેદવારોએ પરીક્ષા આપી છે.
- અંધ ઉમેદવારો પણ આસિ. પ્રોફેસર બની શકે છે. કારણ કે ઉપર જોયું તેમ યુજીસી અને NETમાં તેમને તક આપવામાં આવી છે.

ઉપરાંત એમ.ફિલ, પી.એચ.ડી સુધીની રાષ્ટ્રીય ફેલોશીપની યોજનાનો લાભ લઈને દિવ્યાંગજનો ઉચ્ચ સ્થાનો પર નોકરી કરી શકે છે.

નોકરી કે વ્યવસાય જ દરેક મનુષ્યને માટે જરૂરી છે કારણ કે પૈસા અને આર્થિક સ્વતંત્રતાને લીધે જ આત્મસન્માન વધે છે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાજમાં અભિશાપ માનવામાં આવે છે. એટલે જ વિકલાંગો માટે નોકરી કે વ્યવસાય કરતો વિકલાંગોનું સમાજમાં માન વધે છે. વળી વિકલાંગતાને લીધે સામાજિક રીતે બોજ બનવાનું પણ વિકલાંગને ગમતું નથી અને પોતે કુટુંબ માટે યોગદાન આપે તેવી ભાવના દરેક વિકલાંગને હોય છે અને સરકાર પણ આમાં યોજનાઓ, અધિનિયમો દ્વારા સહાયભૂત થાય છે.

- આરક્ષણ :

આઝાદીનાં ત્રીસ વર્ષ પછી ભારત સરકાર દ્વારા વિકલાંગોને સરકારી, સાર્વજનિક ક્ષેત્રોની નોકરીમાં સી અને ડી શ્રેણી પરના પદ ઉપર 3 ટકા આરક્ષણ જાહેર કર્યું છે. આ 3 ટકા નીચે મુજબ છે.

1. અંધજનો માટે 1 ટકા
2. શ્રવણહીન 1 ટકા
3. અસ્થિવિકલાંગ 1 ટકા

- ઉપરાંત નોકરીની વયમર્યાદામાં 10 વર્ષની છૂટ આપવામાં આવી છે.
- જો વિકલાંગ વ્યક્તિ શૈક્ષણિક યોગ્યતા ધરાવતા હોય તો શારીરિક માપદંડોમાં પણ છૂટ આપવામાં આવી છે.
- આના ઉપરથી રાજ્ય સરકારોએ પણ આરક્ષણ આપેલું છે.
- નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર મેન્ટલી હેન્ડિકેપ દ્વારા કેટલાક પદની સૂચિ બનાવવામાં આવી છે જેના પર માનસિક રુપથી વિકલાંગ ખૂબ સારી રીતે કામ કરી શકે છે. જેમ કે પટાવાળા, સંદેશવાહક, ઝાડુવાળા, માળી, ખલાસી, પાણી પીવડાવવાવાળા, કુલી, પેકિંગ કરવાવાળા, સેક્સમેન, હેયરફેશર, બાઈઈન્ડિંગ કામ કરનાર મકાન બાંધકામના મજૂરો વગેરે આમાંના ઘણા પદો પર સરકારી વિભાગોમાં જગા હોય છે. જેના પર માનસિક મંદ વ્યક્તિને સહેલાઈથી ડી શ્રેણીની નોકરી પર લઈ શકાય છે અને માનસિક વિકલાંગતા ઓછી હોય તો સી શ્રેણીની નોકરીમાં પણ લઈ શકાય છે. આમ શૈક્ષણિક રીતે આઠ ધોરણ ભણેલા માનસિક વિકલાંગને પણ આ નોકરીમાં લઈ શકાય તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

- વિકલાંગો માટે વિશેષ રોજગાર કેન્દ્ર :

વિકલાંગ માટે સુવિધાજનક રીતે નોંધવી અને રોજગારમાં નામ રજીસ્ટર કરી શકાય તે માટે ભારત સરકારેના શ્રમ મંત્રાલય દ્વારા બધી જ રાજ્ય સરકારોના વિશેષ રોજગાર કેન્દ્ર ખોલવા સહાયતા આપી છે. ઘણા રાજ્યોમાં રોજગાર કેન્દ્રોમાં જ વિકલાંગો માટેના અલગ રજીસ્ટ્રેશનની સુવિધા શરૂ કરી છે. આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરીને વિકલાંગોને રોજગાર મેળવવામાં ઘણી સહેલાઈ થઈ શકે છે.

- સરકારે ટેલિફોન બુથ, પેટ્રોલ પંપ, ગેસ એજન્સીઝ વગેરેમાં વિકલાંગોને પ્રાથમિકતા આપવાનું સૂચવ્યું છે અને નીતિ બનાવી છે.

- વિકલાંગો માટે સ્વરોજગાર :

આપણા વડીલો એવું કહેતા હતા કે ઉત્તમ ખેતી, ધર્મ વેપાર, અધમ ચાકરી ભીખ સમાન અર્થાત્ સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે ખેતી અને ખેતી સંલગ્ન સ્વતંત્ર વ્યવસાયો ઉત્તમ ગણાય છે. કારણ કે તેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિએ બીજાઓ પર આધારિત બનવું પડતું નથી. બીજું કે વેપાર અથવા વ્યવસાય કરવો એ પણ સારું ગણાય છે. પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય વિકલાંગ વ્યક્તિને આત્મનસન્માન બક્ષે છે. સરકારે પણ વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે વ્યવસાય કરી શકે તેના માટે સહાયતા આપે છે જેમ કે,

1. હાથલારી
2. સિલાઈ મશીન
3. મોચીકામનાં સાધન
4. ઈલેક્ટ્રિક કામનાં સાધન
5. કમ્પ્યુટર રિપેરિંગના સામાન
6. આયકલ રિપેરિંગના સાધનો
7. ભરત ગૂંથણ મશીન
8. એબ્રોઈડરી મશીન
9. સંગીતના સાધનો

- ઉપરાંત સ્વતંત્ર વ્યવસાય માટે દરેક વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સરકાર તરફથી 10,000 રૂા.ની મર્યાદામાં સાધન સહાય મળે છે. જે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા જિલ્લાની સમાજ સુરક્ષા કચેરીઓમાં અરજી કરવાથી આ સાધન સહાય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં સૌજન્યથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સાધન સહાય આપવામાં આવે છે.

- કમ્પ્યુટર સેન્ટર :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરીકે કમ્પ્યુટર સેન્ટર ખોલી શકે છે. અત્યારના આધુનિક યુગમાં કમ્પ્યુટર દ્વારા બધું જ કામ કરવામાં આવે છે. હવે તો લગભગ બધા જ પ્રકારના વ્યવસાયોમાં કમ્પ્યુટરનું ચલાણ થઈ ગયું છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ કમ્પ્યુટર શીખીને પોતાના સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરીકે કમ્પ્યુટર સેન્ટર ચલાવી શકે છે જેમાં વિદ્યાર્થીઓને કમ્પ્યુટર શીખવવાનો કોર્સ ચલાવી શકે છે અને આખા દિવસની બેચ મુજબ વિદ્યાર્થીઓ નિશ્ચિત કરી તેમની ફી મેળવીને આવક ઊભી કરી શકે છે. કમ્પ્યુટરનાં લાંબાગાળાના અને ટૂંકાગાળાના કોર્સ કરાવી શકે છે. ઉપરાંત જોબવર્ક કામ કરી ને પણ આવક ઊભી કરી શકે છે. આમ વિકલાંગ વ્યક્તિ આરામથી પોતાની ઓફિસ ખોલીને સ્વમાનભેર કમાણી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે છે.

- હસ્તકલા, હેન્ડિક્રાફ્ટ :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ જેઓ હુન્નરમાં નિષ્ણાત હોય છે. વળી ઝાઝુ ચાલી-ફરી શક્તા નથી. વિચારવા માટે તેમની પાસે ઘણો સમય હોય છે એટલે તેમની એકાગ્રતાનો લાભ લેવા માટે તેમને હસ્તકલા અને હેન્ડિક્રાફ્ટના વ્યવસાયમાં જોડીને સારા કલાકાર બનાવી શકાય છે, સુંદર પેઈન્ટિંગ, સાજ સજાવટની વસ્તુઓ જેવી કે ફુલદાની, તોરણ, વોલપેપર, માટીની મૂર્તિઓ, મોતીકામની વસ્તુઓ, વગેરેમાંથી વિકલાંગ વ્યક્તિ ઈચ્છે તે વસ્તુનું પહેલા નાના પાયે ઘરમાં ઉત્પાદન કરીને પછી બજારની માંગ મુજબ વ્યવસાયને આગળ ધપાવી શકે છે. પોતાના જેવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પણ રોજગાર અપાવી શકે છે. હસ્તકલાનો વ્યવસાય એવો છે કે જેની બારેમાસ ડિમાન્ડ રહે છે, તેમાં ક્યારેય મંદી આવતી નથી. વળી વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાના ઘેર, કુટુંબમાં જ રહીને આ વ્યવસાય કરી શકે છે.

- **વિકલાંગો માટે વિશેષ સ્કૂલ, ઘોડિયાઘર, ડે-કેર સેન્ટર :**

એક પુખ્ત વયની વિકલાંગ વ્યક્તિ દ્વારા વિકલાંગો માટે વિશેષ સ્કૂલ શરૂ કરવાનું ઘણું સહેલું હોય છે. તેના માટે સૌ પ્રથમ તો નાના વિકલાંગ બાળકો માટે ઘોડિયાઘર તથા ડે કેર સેન્ટર શરૂ કરી શકાય. જેમાં આર્થિક રીતે પણ વધારે ખર્ચ ન થાય અને સરકારી સહાય પણ મેળવી શકાય. વિકલાંગ બાળકોની સંખ્યા પ્રમાણે ડે-કેર સેન્ટર ખોલી શકાય. જ્યાં માતા-પિતા કે ડેર ટેકર વિકલાંગ બાળકોની સાથે આવે અને તેને વિકલાંગતા મુજબ જરૂરી શિક્ષણ માટેની સુવિધા આપી શકાય. આ રીતે વિકલાંગો માટે વિશેષ સ્કૂલ પણ શરૂ કરી શકાય છે. સરકારી સહાય પણ મેળવી શકાય છે. આ કામ સહેલું છે. કઠીનાઈઓથી ભરેલું પણ છે, પરંતુ વિકલાંગ વ્યક્તિની શિક્ષા આપી વ્યવસાય માટે તૈયાર કરી એક આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે. પોતે વિકલાંગ હોય તો વ્યક્તિ વિકલાંગ બાળકોની મુશ્કેલીઓ આસાનીથી સમજી, અનુભવી શકે છે અને હલ પણ કરી શકે છે.

- **ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટર :**

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ફિઝિયોથેરાપીની જરૂર પડે છે. હવે વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સ્નાતક કલાના ફિઝિયોથેરાપી અને એક્યુપ્રેસર થેરાપીના અભ્યાસક્રમો ઘણી વિદ્યાશાખાઓમાં ચલાવવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમો વિકલાંગ માટે અનુકૂળ હોય છે અને તેમના માટે આરક્ષણ પણ હોય છે. આવા પાઠ્યક્રમોમાં કોઈ દવા વગેરે નહીં પણ, વિકલાંગ વ્યક્તિઓને અભ્યાસ કરાવીને તેમની અંદર આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરીને, તેમનાં સુષુપ્ત અવયવોને કામ કરવા લાયક બનાવવામાં આવે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો આત્મવિશ્વાસ ત્યારે જ વધે છે. જ્યારે તે જુએ છે કે તેના જેવો જ વિકલાંગ વ્યક્તિ તેને અને તેના જેવા બીજા વ્યક્તિઓને અભ્યાસ કરાવી રહ્યો છે. ઉપરાંત સામાન્ય ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ જેટલી ધીરજ અને શાંતિ જાળવી ન શકે તેના કરતા વધારે ધીરજ અને શાંતિથી વિકલાંગ ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ પોતાની કામગીરી કરી શકે છે. કારણ પોતે વિકલાંગ હોવાથી તેને વિકલાંગ વ્યક્તિની તકલીફો, મનઃસ્થિતિનો અંદાજ વધુ સારી રીતે આવી શકે છે તેથી ઘણીવાર ફિઝિયોથેરાપીનું પરિણામ આવતા સમય લાગે તો પણ વિકલાંગ ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ ધૈર્ય ધારણ કરીને લગાતાર અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિ આ વ્યવસાય નાના પાયે ચાલુ કરી શકે છે. ઘણીવાર પોતાના ઘરમાં પણ થઈ શકે છે વધુ આર્થિક રોકાણની જરૂર નથી. કામ શરૂ થયા બાદ વિકલાંગ વ્યક્તિ તેનો વિકાસ પણ કરી શકે છે.

આજકાલ ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટરની સાથે હેલ્થ સેન્ટરની પણ ઘણી ડિમાન્ડ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની કસરતો, ફિટનેસ માટે તથા જરૂરી કસરતો દરેક વિકલાંગ વ્યક્તિની આ બાબતની અગત્યતા સમજીને હેલ્થ સેન્ટર પણ ચલાવી શકાય છે.

- **મીણબત્તી કે ચોક બનાવવા :**

જો વિકલાંગ વ્યક્તિ તદ્દન અશિક્ષિત હોય, શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા જ ન હોય તો આવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે મીણબત્તી બનાવવાના કે ચોક બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય છે. આ માટેનો કાચો માલ મેળવવાની જરૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવી નેત્રહીન કે અન્ય અશિક્ષિત વિકલાંગોને આ ગૃહઉદ્યોગમાં જોડી શકાય છે. પોતાની બનાવેલી મીણબત્તીને પ્રગટેલી જોઈને વિકલાંગ વ્યક્તિ ઘણી આનંદિત થાય છે. પોતાનો બનાવેલો ચોકથી બ્લેકબોર્ડ પર લખાણ લખતાં જોઈને વિકલાંગ કે નેત્રહીન વ્યક્તિઓ ઘણા પ્રસન્ન થાય છે.

- **અથાણાં, પાપડ, ખાખરા જેવા ખાદ્ય પદાર્થોનો ગૃહઉદ્યોગ :**

વિકલાંગ બહેનો માટેનો આ એક આકર્ષક અને ઘર આંગણે ચલાવી શકાય તેવો ગૃહઉદ્યોગ અને ઘર આંગણે ચલાવી શકાય તેવો ગૃહ ઉદ્યોગ છે. આ ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા વિકલાંગ બહેનો ઘર આંગણે ખાખરા - જુદા જુદા ફલેવરના.

- પાપડ - જુદી જુદી ફલેવરના
- જામ - જુદી જુદી ફલેવરના
- જેલી - જુદી જુદી ફલેવરના
- અથાણાં - જુદી જુદી ફલેવરના

આમ ઉપર જણાવેલ વિવિધ ખાદ્ય પદાર્થોની ડિમાન્ડ મુજબ બનાવી શકાય છે. કાચો માલ પણ ગ્રામીણ એરિયામાં સહેલાઈથી મળી જાય. આ વસ્તુઓનું બજાર કાયમ સહેલાઈથી મળી રહે છે. આર્થિક રીતે ઓછી મૂડીથી પણ આ વ્યવસાય શરૂ કરી શકાય છે. આ વ્યવસાય કરીને વિકલાંગ મહિલાઓ આત્મનિર્ભર બની શકે છે.

- ખેતી આધારિત લઘુ ઉદ્યોગો :

ઘણા બધા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખેતી આધારિત લઘુ ઉદ્યોગ ઘણા ચાલે છે. જેમાં શેરડીનો રસ કાઢવાના હાથ સંચાનો ગૃહઉદ્યોગ, તેલ ઘાણીનો ગૃહઉદ્યોગ. ડાંગરમાંથી ચોખા કાઢવાનો ઉદ્યોગ.

આ બધા ગૃહઉદ્યોગોના મશીનો ગામડામાં જ્યાં જરૂર હોય તે એરિયામાં ગોઠવીને વિકલાંગ વ્યક્તિ ઘેર બેઠા આવક શરૂ કરી શકે છે.

- દૂધ, દહીં, છાસ, માખણ - ડેરી

ગામડામાં અને શહેરી વિસ્તારમાં દૂધ, દહીં અને છાસ, માખણ જેવી ચીજવસ્તુઓ રોજરોજ જરૂર પડતી વસ્તુઓ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ આ વસ્તુઓનાં વેચાણની દુકાન કે ડેરી પાર્લર ખોલીને બેઠા-બેઠા આરામથી આવક મેળવી શકે છે. આ વ્યવસાયમાં ઓછી મૂડી રોકાણથી વ્યવસાય શરૂ કરી શકાય છે. વિકલાંગ બાળક, સ્ત્રી પણ આ વ્યવસાય આરામથી ચલાવીને આવક મેળવી શકે છે.

- પેકિંગ ઉદ્યોગ :

આજકાલ દરેક વસ્તુઓ પેકિંગમાં મળે છે. એટલે 5, 10, 20 કિલો તથા 100થી 500 ગ્રામનો પેકિંગ હોય છે. એટલે કે આ પેકિંગ માટેની બેગ બનાવવાનો વ્યવસાય ખૂબ ચાલે છે, આનું શિક્ષણ કે ટૂંકા ગાળાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. હવે તો ઓટોમેટિક મશીન આવે છે. જેમાં વસ્તુ પેક કરી શકાય છે. આ વ્યવસાય વિકલાંગ સ્ત્રી કે પુરુષ બન્ને કરી શકે છે. ઓછી મુડીમાં ઘેર બેઠા આ ગૃહઉદ્યોગ ચલાવી શકાય છે. જોબવર્ક તરીકે પણ આ કામ કરી શકાય છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્વમાનભેર કમાણી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે છે.

- બ્યુટી પાર્લર :

અંધ દીકરીઓ તથા શારીરિક રીતે ઓછી અપંગતા ધરાવતી દીકરીઓ બ્યુટી પાર્લરનો ટૂંકાગાળાનો કોર્સ કરીને બ્યુટીપાર્લર ખોલી શકે છે. જેના દ્વારા અંધ બાવાઓનો રોજીદી તથા લગ્ન સરાના ઓર્ડર મેળવીને ઘેર બેઠા કમાણી કરી શકે છે. આ વ્યવસાય એવો છે કે બિન અવન્ય વ્યવસાયોની સાથે સાથે આ વ્યવસાય કરી શકાય છે. દીકરીઓ આ વ્યવસાય શીખીને લગ્ન પછી પણ તેનો ઉપયોગ કરીને સાસરીમાં કમાણી કરીને આત્મનિર્ભર બની શકે છે.

આ રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિ શિક્ષિત હોય તો શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સર્વિસ કરીને આવક ઊભી કરી શકે છે. ઓછું ભણેલા વિકલાંગ માટે સરકારશ્રી સહાયથી નાના પાયાના સ્વરોજગારોમાં જોડાઈને પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ઊભો કરી શકે છે. આ વિભાગમાં આપણે જોયું કે વિકલાંગ વ્યક્તિ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તથા વ્યવસાયો જેવા કે કમ્પ્યુટર શિક્ષણ, હસ્તકલા અને હેન્ડીકોફ્ટના વિવિધ ઉદ્યોગો, પેકિંગ ઉદ્યોગ ખેતી આધારિત સિઝનલ ધંધો, ડેરી પાર્લર, બ્યુટી પાર્લર, અથાણાં, પાપડ, ખાખરા, મીણબત્તી કે ચોક બનાવવા, મોચીકામ, હાથલારીમાં વિવિધ ખાદ્યચીજોનું વેચાણ, એબ્રોઈડરી, ભરતગૂંથણ, સિલાઈકામ જેવા અનેક ગૃહઉદ્યોગ શીખીને સહાય મેળવીને આત્મનિર્ભર બની શકે છે.

- **વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું કુટુંબ, સમુદાયમાં એકીકરણ :**

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સામાન્ય માનવી કરતા શારીરિક રીતે થોડા અલગ હોય છે. સામાન્ય માનવીને પણ કુટુંબ, સમુદાયમાં એકીકરણ બાબતે થોડો સમય લાગી શકે છે તો આ તો વિકલાંગ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું કુટુંબ, સમુદાયમાં પુનર્વસન એટલે વિકલાંગતા હોવા છતાં તેને સંસારમાં રહીને પોતાની નિશ્ચિત ભૂમિકા ભજવવા માટે લાયક બનાવવા એ છે.

સામાન્ય રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે લોકોનાં મનમાં દયા કે કરુણાની ભાવના હોય છે. જેને લીધે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ગમે તે નાની મોટી નોકરી કે વ્યવસાયમાં જોડી દઈને તેને આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા ઘણા બધા લોકો દયાભાવથી મદદ કરે છે. આવી ગલત ધારણાને કારણે વિકલાંગ વ્યક્તિને ભારે નુકસાન થાય છે. વળી ઘણીવાર વિકલાંગ વ્યક્તિને પૈસા કે વસ્તુ સ્વરૂપે લોકો મદદ કરતા હોય છે. તેને કારણે વિકલાંગ વ્યક્તિઓની મફતનું લેવાની ભાવના પ્રબળ થાય છે. કશું કામ કર્યા વગર માંગવાની ભાવનાને લીધે, તે નોકરી કે વ્યવસાયમાં પોતાની જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે નિભાવતાં નથી અને વારંવાર નોકરી કે વ્યવસાય બદલતાં રહે છે. નોકરીના સ્થળે જવાબદારીથી કામ ન કરવાને કારણે સાથી કર્મચારીઓ અને માલિકનાં ઠપકાનો ભોગ બને છે. સહુ માટે ઘૂણાને પાત્ર બને છે. પરિણામે પોતે દુઃખી થઈ જાય છે. માનસિક તનાવગ્રસ્ત થઈ જાય છે. જેની વિપરીત અસરો તેના હુન્નર અને આવડત પર પડી શકે છે. આમ વિકલાંગ પ્રત્યે દયાભાવથી નહીં પણ તેને એવો સક્ષમ બનાવવાનો છે કે જેથી મેં પોતાની જવાબદારી અને ભૂમિકા સર્વશ્રેષ્ઠ રીતે નિભાવી શકે અને બધા સાથે સુમેળભર્યા સંબંધો રાખી પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાની જિંદગી જીવી શકે. આ જ તેનું સાચું પુનર્વસન છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિના પુનર્વસનના કાર્યની શરૂઆતથી જ અત્યંત ધીરજ માંગી લેતી આ પ્રક્રિયા છે. સૌપ્રથમ તો વિકલાંગ વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબીજનો વિકલાંગતાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી ત્યાર પછી જ પુનર્વસનની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાની વિકલાંગતાનો સ્વીકાર કરીને એવું માને છે કે પોતાનું ઘણું નુકસાન થઈ ચૂક્યું છે. આ નુકસાન ગમે તેટલું વધારે હોય પણ તેને પોતાનું સર્વસ્વ ખોયું નથી. હજી પણ અપાર સંભાવનાઓ છે. વિકલાંગતાને લીધે સમસ્યાઓ સમૂહ જેટલી વિશાળ ભલે હોય પણ સમૂહની પેલે પાર જઈને પોતાની દુનિયા સજાવી શકાય તેવી ઘણી સંભાવનાઓ હજી બાકી છે. ઉપર્યુક્ત સાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને બહુ વિકલાંગતાનો શિકાર બનેલી વ્યક્તિ પણ ઘણું બધું કરી શકે છે. દા.ત. હેલન કેલરનું જીવન એક સચોટ ઉદાહરણ છે.

એક મહત્વની બાબત એ છે કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાજમાં જે કટુતાથી સંબોધન કરવામાં આવે છે તે દુઃખદ અને ઘણું જ ખરાબ છે. જેને પરિણામ વિકલાંગ વ્યક્તિનાં મનમાં એ વાત પાકી થઈ જાય છે કે મને જે સંબોધનથી બોલાવવામાં આવે છે તે સાચું જ છે. દા.ત. કોઈને બહેરાશ આવી હોય તેને બહેરો કહીને બોલાવવું કેટલું યોગ્ય છે? આવા સંબોધનોથી તો જે તે વ્યક્તિને એવું લાગે છે કે તેની શ્રવણશક્તિ બિલકુલ સમાપ્ત થઈ ચુકી છે. હકીકતમાં એવું હોતું નથી. સાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને પોતાની શ્રવણશક્તિમાં બહિત વધારો કરી શકે છે. તેવી જ રીતે અસ્થિ વિકલાંગતા ગમે તેટલી ભયંકર હોય તો પણ આવી વ્યક્તિઓમાં ચાલવા - ફરવાની શક્તિ થોડી ઘણી તો હોય જ છે અને સાધનનો ઉપયોગ કરીને સક્ષમતાને વધારી શકાય છે. આમ વિકલાંગતાને આધારે સમાજમાં જે સંબોધન કરવામાં આવે છે તેનાથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ઘણું નુકસાન થાય છે અને વ્યક્તિ પોતાને પૂર્ણ અસહાય માનવા લાગે છે. આ સત્યને વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંઘ WHO એ પણ સ્વીકાર કર્યો છે અને એટલે જ વિકલાંગોને તેમની વિવિધ ક્ષાઓમાં વહેંચીને તેના પુનર્વાસ માટે શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો કરી શકાય.

આમ વિકલાંગ વ્યક્તિનું પુનર્વસન ત્યારે જ પ્રારંભ થાય છે જ્યારે વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતે પોતાની વિકલાંગતાનો પ્રકાર અને તેના પરિણામો ઉપસ્થિત સમસ્યાઓને બરાબર સમજતા હોય અને ત્યારે જ તેના પુનર્વસન કાર્યમાં સામેલ વ્યક્તિઓ દ્વારા તેની બાકી બચેલી શક્તિઓને વધારેમાં વધારે હાઈલાઈટ કરીને તેની ક્ષમતાઓનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવી શકાય.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પોતાની વિકલાંગતાને કારણે અમુક આદતો, ટેવો અને સમાજ દ્વારા તેમની સ્વીકાર્યતા આ બંને બાબતો સંદર્ભે સતત પડકારો છેડાતા રહે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અમુક કાર્યો સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ કરી શકતા નથી. આમ પોતાની અપૂર્ણતાઓ, કમીઓને લીધે વિકલાંગ વ્યક્તિ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે. નકારાત્મક છબી અપૂર્ણ અને ખંડિત બની જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓએ પોતાની જાતને બદલવી પડે છે. જેથી તેઓ આ નવી પરિસ્થિતિમાં સુવિધાપૂર્ણ રીતે કામ કરી શકે. ઉપરાંત પોતાના રહેલીકરણીનો ઢંગ તથા વર્તન - વ્યવહાર વગેરેમાં પરિવર્તન કરવું પડે છે. તો જ વ્યવસ્થિત જીવન જીવવાની મહેચ્છા સાર્થક બને છે. આ માટે જીવનનું વ્યક્તિત્વનું ઘડતર ફરીતી સુનિશ્ચિત કરવું. આ ઘડતર બોલવામાં શરમ લાગે છે. પરંતુ તે સરળ નથી. કારણ કે વિકલાંગ વ્યક્તિનું શિક્ષણ, તાલીમ, વ્યવસાયમાં જોડાવું અને સલાહ સૂચનો દ્વારા જીવન ઘડતર સુનિશ્ચિત કરવું. આ બધુ સમય માંગી લે તેવી બાબતો છે. તેમાં ઉતાવળ કરવી નુકસાનકારક બને છે. વ્યક્તિ આ દિશામાં જેટલી વાર લગાડે છે તેનાથી વધારે સમય સમાજ આ બાબતને સ્વીકારવામાં લગાડે છે. દા.ત. એક અચાનક અંધ બનેલ વ્યક્તિ જ્યારે બંને આંખોથી દેખતો હોય ત્યારે એક વસ્તુ તેના હાથમાંથી પડે તો તે વસ્તુને ઉપાડી તેની મૂળ જગ્યાએ મૂકતો હોય પરંતુ અંધ થયા પછી તેના હાથમાંથી કોઈ વસ્તુ પડી જાય તો તે વસ્તુને શોધવા માટે તેને બીજા વ્યક્તિની સહાયતા લેવી પડે છે. આમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓએ પોતાની આદતોને બદલવી પડે છે. સમાજને અનુકૂળ થવું પડે. છેલો જ સમાજ તેમને સ્વીકારે છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાની ગુમાવેલી ક્ષમતાઓને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. વિકલાંગતાને કારણે તેનાં શરીરનાં એક કે વધારે અંગો વિકૃત થઈ જાય છે તે વિકૃત અંગોનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી, પરંતુ બીજા અંગો જે સારા છે તેની સહાયતાથી તે પોતાનું કામ ચલાવવામાં પ્રયત્ન કરે છે.

દા.ત. એક વ્યક્તિનો પગ કપાઈ જાય છે તો તે ચાલી શકતો નથી, પરંતુ જોઈ શકે છે. તેના હાથ પણ સારા છે તો આ વ્યક્તિ કૃત્રિમ પગના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને ચાલી શકે છે અથવા વ્હિલ ચેરની મદદથી હરી-ફરી શકે છે. તેવી જ રીતે એક નેત્રહીન, અંધ વ્યક્તિ પોતાની આંખોથી જોઈ શકતી નથી, પરંતુ તેના કાન, હાથ, પગ, મગજ બધા અંગો તો સારા છે તે સાંભળી શકે છે. બોલી શકે છે, હાલી-ચાલી શકે છે. આવા વ્યક્તિ સાધનનો ઉપયોગ કરીને તાલીમ પ્રશિક્ષણ મેળવીને વ્યવસ્થિત હાલ-ચાલ કરી શકે છે.

- **વિકલાંગ પુનર્વસન માટે શું કરવું?**

વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ક્ષમતાઓ વિકસાવવા માટે નીચેની બાબતોમાં મદદરૂપ બનવું જોઈએ.

1. સંવેદના પ્રાપ્ત કરવી / સૂચના મેળવવી :

વ્યક્તિનું એક અંગ ખરાબ થઈ જાય તો બીજા અંગથી તેની ખોટ પૂરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. એક જ્ઞાનેન્દ્રિયની ક્ષતિગ્રસ્તતા હોય તો બીજા જ્ઞાનેન્દ્રિય ક્ષમતા વધારવા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. દા.ત. અંધ વ્યક્તિઆની આંખ ચાલી જાય તે લોકો શ્રવણક્ષમતા અને સ્પર્શક્ષમતા દ્વારા રોજંદા કામ સરળ બનાવે છે. આ માટે શિક્ષણ અને તાલીમ ખૂબ જરૂરી છે.

2. ધારણા વિકસીત કરવી :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓએ અનુભવનો ઉપયોગ કરીને તથા પોતાની સારી ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરીને વિભિન્ન વસ્તુઓ પ્રત્યેની ધારણા વિકસિત કરવી જોઈએ.

3. ગતિશીલતા :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ચાલતા શીખવવું એ પુનર્વસનનો સૌથી મહત્વનો ભાગ છે. નેત્રહીન વ્યક્તિ હોય તો તેમને ચાલતા શીખવવું એ ઘણું કઠિન છે. પરંતુ સફેદ છડીની મદદથી તેમને આસપાસની જમીન કેવી છે તે જોતાં શીખવવામાં આવે છે અને વારંવારની તાલીમ, પ્રશિક્ષણને નેત્રહીન વ્યક્તિ ચાલતા શીખે છે.

તેવી જ રીતે અસ્થિવિકલાંગ વ્યક્તિઓને વ્હિલચેર પર બેસાડીને વ્હિલચેર ચલાવતા શીખવવામાં આવે છે અને વ્હિલચેર સીધી કેવી રીતે ચલાવવી, વળાંક હોય તો કેવી રીતે ટર્ન લેવો - આ બધી બાબતોને શીખવતા ઘણો સમય લાગે છે પણ તે ખૂબ જરૂરી છે. તેવી જ રીતે શ્રવણહીન વ્યક્તિ જે પણ હોઠના હલનચલનથી ભાષાનો અર્થ સમજતા કરી શકાય છે.

આમ ગતિશીલતા વિકલાંગો માટે ખૂબ જરૂરી છે.

4. રોજીંદુ જીવન સામાન્ય રૂપમાં જીવવાની ક્ષમતા :

એક સામાન્ય વ્યક્તિ પોતાનું રોજીંદુ કામ જેમ કે નહાવું, જમવું, કપડાં પહેરવા, સાફસફાઈ કરવી અને સમાજમાં લોકોને હળવું-મળવું. આ બધા જ રોજીંદા જીવનની બાબતો વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પણ પોતાની જાતે કરતા થાય તેવી ક્ષમતાનો તેમનાં પ્રાદુભાવ કરવો જોઈએ. જેથી કરીને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને કોઈના પર આધારિત રહેવું ન પડે અને પોતાના રોજીંદા કામ જાતે જ કરે. તો જ તે સમાજના પ્રવાહ સાથે ભળી શકે છે. આ ક્ષમતાનો વિકાસ કરવામાં માતા-પિતા અને કેરટેકરની ભૂમિકા ઘણી મહત્વની હોય છે અને વિકલાંગ વ્યક્તિને રોજીંદા જીવનની ઘટમાળમાં સ્વયં પોતાના કામ જાતે કરવાની ક્ષમતા વિકસે તે પછી તેનો શિક્ષક અને વ્યવસાયનો ક્ષેત્રોમાં તેનો ઝડપથી વિકાસ થાય છે.

5. શિક્ષણ :

વિકલાંગો માટે શિક્ષણ એ બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો શાળાકીય શિક્ષણ અને બીજી વ્યાવસાયિક શિક્ષણ વિકલાંગ વ્યક્તિને શિક્ષણ માટે તૈયાર કરવો પડે છે પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં વિકલાક યુવક કે યુવતીને તેના ઉચિત વ્યવસાય માટે વિષય અને કૉલેજ પસંદગીમાં સ્વયંસેવક કે કેરટેકર કે માતા-પિતા સહાયતા કરે છે જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિને પસંદગીનો વ્યવસાયની તાલીમ મેળવી શકાય.

6. સામાજિક શિક્ષણ :

વિકલાંગ બાળકોમાં માતા-પિતાને જરૂરી શિક્ષણ આપવું પડે છે જે સ્વયંસેવક દ્વારા આપવામાં આવે છે. બાળકની વિશેષ જરૂરિયાતો અંગે માતા-પિતાને સૂચિત કરવામાં આવે છે અને વિકલાંગ બાળકને સ્કૂલે મોકલતા પહેલાં બાળકને તાલીમ કેવી રીતે આપવી તે અંગે માતા-પિતાને સમજાવવામાં આવે છે. આ રીતે બાળકને વિકલાંગની વિશેષ સ્કૂલમાં મૂકવાનો હોય કે સામાય બાળકોની સ્કૂલમાં પરંતુ પહેલા માબાપને જરૂરી પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને બાળકને સ્કૂલે જવા પ્રશિક્ષણ માબાપો જ કરે છે. શાળાના નિયમો અનુસાર શિસ્ત, વ્યવહાર આ બધુ જ બાળકને શીખવવામાં આવે છે.

7. માર્ગદર્શન / સલાહ :

વિકલાંગ બાળકના માતા-પિતાને સ્વયંસેવક દ્વારા સતત માર્ગદર્શન અને સલાહ આપવી પડે છે. વિકલાંગ બાળકને સિક્ષણ તથા વ્યવસાયમાં જોડાતા પૂર્વ જરૂરી માર્ગદર્શન અને સલાહ હરવખત માબાપને આપવી જરૂરી છે જેથી વિકલાંગ બાળકને યોગ્ય દિશા મળી શકે.

8. રોજગાર :

વિકલાંગ વ્યક્તિ વ્યવસાયિક તાલીમ મેળવીને પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય શરૂ કરે અથવા નાની મોટી નોકરીમાં જોડાય તે કામ શરૂ કરે તે ઘણું જ અગત્યનું છે. તેનાથી વિકલાંગ વ્યક્તિને આર્થિક મદદ મળે છે અને જીવનનો સમય સારી રીતે પસાર થાય છે.

9. લગ્ન :

વિકલાંગ વ્યક્તિ આર્થિક રીતે પગભર થાય તે પછી તેનાં કુટુંબીજનો અને મિત્રો દ્વારા તેના લગ્ન ઉચિત પાત્ર સાથે કરવામાં આવે છે. આમાં વિકલાંગ વ્યક્તિ અને સ્વયંસેવકની ભૂમિકા પણ મહત્વની હોય છે.

- **સરકારશ્રી દ્વારા વિકલાંગ લગ્ન સહાય યોજના :**

વિકલાંગ લગ્ન સહાયની પાત્રતા

કન્યાની ઉંમર 18 વર્ષથી ઉપર અને છોકરાની ઉંમર 21 વર્ષથી વધુ હોવી જોઈએ.

વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ ધરાવતા હોવાં જોઈએ. સહાયતા શું મળે ?

1. રૂ. 50,000 - આર્થિક સહાય, દંપતી પૈકી એક જ વિકલાંગ હોય ત્યારે.
2. રૂ. 1,00,000 - આર્થિક સહાય - દંપતી વિકલાંગ હોય ત્યારે.
3. આ યોજનાનો લાભ તમામ વર્ગની બહેનોને મળવાપાત્ર થાય છે.
4. અરજીપત્રક જિલ્લા સમાજસુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાંથી મેળવીને ફોર્મ ભરી રજૂ કરવાનું રહેશે.

- અરજી સાથેના પુરાવા -

- વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ

- બન્નેનું સ્કૂલ લિવિંગ સર્ટિફિકેટ

- રેશનકાર્ડની પ્રમાણિત નકલ

- આધારકાર્ડની પ્રમાણિત નકલ

- બેન્ક એકાઉન્ટની માહિતી

- બન્નેમાં સંયુક્ત ફોટા, લગ્ન કંકોત્રી

- લગ્ન રજીસ્ટર ઓફ મેરેજસની ઓફિસમાં નોંધાયેલ

- નોંધાવી પ્રમાણપત્રની પ્રમાણિત નકલ.

આ રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને શિક્ષણ આપીને તથા પ્રશિક્ષણ કરીને કુટુંબ, સમાજ સાથે એકીકૃત કરવામાં આવે છે. જેથી તેમાં સમાજનો મૂળ પ્રવાહની સાથે મળી જાય અને અલગ ન પડે. આ માટે સરકારશ્રી દ્વારા ઘણી યોજનાઓ અને સહાયની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. જેનો લાભ લઈને વિકલાંગ વ્યક્તિ સમાજ સાથે તાલ મિલાવી શકે છે.

આ માટે વિકલાંગ બાળકને માતા-પિતા અને સ્વયંસેવક ધારા નાનપણથી જ તાલીમ આપીને તૈયાર કરવામાં આવે છે અને વિકલાંગતાનો સ્વીકાર કરીને જ જે તે વિકલાંગ બાળક સામાન્ય બાળક જેવો સક્ષમ બનવા તનતોડ મહેનત કરે છે.

- **સરકારશ્રીની દ્વારા વિકલાંગ વિધવા બહેનોને મકાન સહાય આપવામાં આવે છે.**

કોઈ સંજોગોમાં વિકલાંગ બહેનને જીવનમાં વૈધવ્ય આવે ત્યારે તેઓને ક્યાં રહેવું તેઓ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આ માટે સરકારશ્રી દ્વારા વિધવા વિકલાંગ બહેનો માટે મકાન સહાય આપવામાં આવે છે.

- **પાત્રતા :**

વિકલાંગ વિધવા બહેનને મકાન સહાય મેળવવાની પાત્રતા 18થી 60 વર્ષની ઉંમરની તમામ વિધવા વિકલાંગ મહિલાઓનો સમાવેશ આ યોજના હેઠળ કરવામાં આવેલ છે.

- **શું લાભ મળી શકે ?**

વિકલાંગ વિધવા બહેનોને મકાન બાંધકામ માટે રૂ. 47,200/- ની સહાય આપવાની જોગવાઈ છે.

- આ યોજનામાં આવકની કોઈ મર્યાદા નથી. પરંતુ ભારત સરકાર કે રાજ્ય સરકાર મકાન સહાયની અન્ય યોજનાઓનો લાભ મળેલ હશે તેને આ યોજના હેઠળ લાભ મળશે નહીં.

- **વિકલાંગ વ્યક્તિનાં કુટુંબીજનોને વિમા સહાય યોજના :**

વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ ધરાવનારને આ લાભ આપવામાં આવે છે.

અકસ્માતનાં કારણે મૃત્યુ, કાયમી અપંગતાના કિસ્સામાં 100 ટકા એટલે કે 1 લાખ રૂ. અકસ્માતને કારણે બે આંખ કે બે અંગ અથવા હાથ, પગ ગુમાવવાના કિસ્સામાં 100 ટકા એટલે કે રૂ. 1 લાખ.

અકસ્માતના કારણે એક આંખ અને એક અંગ ગુમાવવાના કિસ્સામાં 100 ટકા એટલે કે 1 લાખ રૂ.

આ માટે જે તે વ્યક્તિનાં પરિવારજનોએ જે તે જિલ્લાના જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીને અરજી કરવાની હોય છે અને આ વિમા સહાય મંજૂર કરવાની સત્તા વિમા નિયામકશ્રી વિમા લેખા ભવન - ગાંધીનગરને આપવામાં આવી છે.

- **તીવ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિને આર્થિક સહાય આપવા માટેની યોજના :**

ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસએબિલિટી પેન્શન સ્કીમ સંત સુરદાસ યોજના.

- આ યોજનાનો લાભ કોને મળે ?

અરજદારની ઉંમર 79 વર્ષ કરતાં ઓછી હોય.

80 ટકા કે તેથી વધારે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિને અથવા જે કૃત્રિમ અંગોથી પણ સ્વતંત્ર રીતે હલનચલન કે હરી ફરી શકતા નથી તેવા વિકલાંગોને.

વિકલાંગ વ્યક્તિનું નામ ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા કુટુંબની યાદીમાં સમાવિષ્ટ હોવું જોઈએ. રાજ્ય સરકારશ્રી તરફથી આપવામાં આવતું વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ.

- **લાભ શું મળે ?**

- 0થી 64 વર્ષથી નીચેના વિકલાંગ વ્યક્તિઓને માસિક રૂ. 400/-

- 18 થી 79 વર્ષની વયના બીપીએલ લાભાર્થીઓને માસિક રૂ. 600/-

- અરજદારને સહાય પોસ્ટ, બેન્ક ખાતા મારફત ચુકવવામાં આવે છે.

- અરજી પત્રક સાથે સામેલ કરવાની માહિતી (બિડાણ) વિકલાંગ ઓળખકાર્ડની ઝેરોક્ષ નકલ. ઉંમરનો દાખલો.

વિકલાંગ વ્યક્તિનું નામ ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા કુટુંબની યાદીમાં સમાવિષ્ટ હોય તેનો દાખલો (0થી 16 સ્કોર)

અરજીપત્રકમાં સંપૂર્ણ વિગતો ભરીને જિલ્લા સમાજ સુરક્ષા અધિકારીની કચેરીમાં રજૂ કરવાનું હોય છે.

આધારકાર્ડ અને બેન્ક એકાઉન્ટની નકલ સામેલ રાખવી.

- **સહાય ક્યારે બંધ થાય :**

અરજદારની ઉંમર 79 વર્ષની થાય ત્યારે.

આમ સરકારશ્રી દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓના જન્મથી શરૂ કરીને મૃત્યુ પર્યન્ત વિવિધ યોજનાઓની સહાય આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ અને વ્યવસાય સહાય, મકાન સહાય, લગ્ન સહાય અને વિધવા પેન્શન સહાય તથા વિમા સહાય જેવી વિવિધ સહાય આપીને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ આત્મનિર્ભર બને તેવા સંપૂર્ણ પ્રયાસો સરકારશ્રી દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા છે જેનો લાભ મેળવીને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સ્વમાનભેર જીવન જીવી શકે છે અને સમાજનાં મૂળપ્રવાહ સાથે જીવન વ્યતીત કરી શકે છે.

2.7 ઉપસંહાર :

અપંગ વ્યક્તિઓ ભારત જ નહીં, પરંતુ વિશ્વમાં તમામ દેશોમાં કાળક્રમે જોવા મળે છે. જે આખા વિશ્વ અને સંસારમાં જોવા મળે છે. આવા વ્યક્તિઓની સહાયતા માટે તથા તેમની મદદ અને પુનઃ વર્સન માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. અનેક યોજનાઓ, સંસ્થાઓ સરકારના વિભાગો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના માધ્યમ દ્વારા અપંગ વ્યક્તિના પુનઃ વસન કરવા અથવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જેથી આ અપંગ વ્યક્તિ સમાજમાં સ્વમાનભેર જીવન જીવી શકે. આજે સરકાર અને સમાજ વિકલાંગોના કલ્યાણને માનવસંસાધનનો ભાગ ગણે છે. વિકલાંગોને સમાજમાં સમાન તકો મળે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સામાન્ય લોકોની જેમ તેમની પૂર્ણ ભાગીદારે શક્યતને તેવા કાર્યોને અનુલક્ષીને વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની શિક્ષણ, રોજગારી અને સામાન્ય જીવનમાં સહાયક બનતા સાધનો પૂરા પાડવાની યોજનાઓ દ્વારા વિકલાંગો તેમની મર્યાદાઓ ઓળંગવા શક્તિમાન બની પોતાનો સામાજિક આર્થિક દરજ્જો ઊંચો લઈ જવા સમર્થ બની રહ્યા છે.

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- વિકલાંગ ઓળખકાર્ડ યોજના અંગેનો લાભ લેવા માટે દૈનિક વ્યક્તિ માટે કેટલા ટકા અપંગતા જરૂરી છે ?
A. 80 ટકા કે તેથી વધુ B. 60 ટકા કે તેથી વધુ
C. 70 ટકા કે તેથી વધુ D. 50 ટકા કે તેથી વધુ
- વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે સંકલિત શિક્ષણ યોજનાની શરૂઆત કઈ સાલમાં થઈ હતી ?
A. 1995 B. 1986
C. 1998 D. 1995
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સરકારી અને સાર્વજનિક ક્ષેત્રોની નોકરીમાં કેટલા ટકા આરક્ષણ જાહેર કરેલ છે ?
A. 5 ટકા B. 4 ટકા
C. 3 ટકા D. 2 ટકા
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરીની વયમર્યાદામાં કેટલી છૂટછાટ આપવામાં આવે છે ?
A. 5 વર્ષની B. 7 વર્ષની
C. 3 વર્ષની D. 10 વર્ષની
- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિકલાંગોના પ્રવેશ માટે કેટલી બેઠખ અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે ?
A. 3 ટકા B. 4 ટકા
C. 2 ટકા D. 5 ટકા

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ :

- A. 80 ટકા કે તેથી વધુ
- B. 1986
- C. 3 ટકા
- D. 10 વર્ષની
- A. 3 ટકા

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. સેરેબ્રલ પાલ્સી : મગજનો લકવો.
 2. અંધત્વ / દૃષ્ટિહીનતા : દૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ અભાવ
 3. શ્રવણ ક્ષતિ : સાંભળવાની ક્ષમતા ઓછી હોવી.
 4. અસ્થિ વિષયક : અવયવોની હલન-ચલન ન થવી.
 5. માનસિક માંદગી : માનસિક વિકાસ રુંધાવા.
-

2.11 પ્રવૃત્તિ :

1. સમાજ સુરક્ષા ખાતાની મુલાકાત લઈ વિકલાંગો માટે ચાલતી યોજનાઓની માહિતી મેળવી ચાર્ટ બનાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. તમારા જિલ્લામાં ચાલતી વિકલાંગના પુનઃવસન માટે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની મુલાકાત લઈ તેની કામગીરી વિશે સમજ કેળવો.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
-

2.12 સ્વાધ્યાય

1. વિકલાંગતાની પ્રારંભિક ઓળખની રીત વિસ્તૃતમાં જણાવો.
 2. વિકલાંગના પુનઃ વસન માટેના સહાયક ઉપકરણો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપો.
 3. વિકલાંગ વ્યક્તિનાં શિક્ષણ દ્વારા પુનઃ વસન આ વાક્ય વિસ્તૃતમાં સમજાવો.
-

2.13. કેસ સ્ટડી

1. તમારી આસપાસની પ્રાથમિક શાળાના વિકલાંગ બાળકની શૈક્ષણિક સ્થિતિ અને પુનઃવસન માટેની પ્રક્રિયા વિશે વિસ્તૃતમાં છમાવટ કરો.
 2. તમારા વિસ્તાર એક સફળ વિકલાંગ વ્યક્તિની આરોગ્ય વિષય આર્થિક, સામાજિક શૈક્ષણિક સ્થિતિ વિશે વિગતે ચર્ચા કરો.
-

2.14 સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. સમાજ કાર્ય કે ક્ષેત્ર
સંગીતા તેજ
તેબસ્કર પાણ્ડેય

भारत प्रकाशन, लखनउ

2. **समाज कार्य**
संगीता तेज
तेजस्कर पाण्डेय
जुबला एच. फाउन्डेशन, लखनउ
3. **विकलांग उत्थान**
ज. न. मलकाश
सी. डी. परीष
श्री संतोषकुमार इंगटा
4. **अपंगना ओजस**
श्री संतोषकुमार इंगटा
5. **दिव्यांगो माटेनी कल्याणकारी योजनाओ**
ईनायतअली अैन. सैयद
माहिती नियामक गुजरात राज्य - गांधीनगर
वर्ष - 2016-17
6. **योजना (भेगेजिन)**
अपंग व्यक्तिओ
विशेष लेख
जून - 2016

એકમનું માળખું :

- 3.0 એકમના હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.3 ઘર અને કૌટુંબિક સભ્યો સાથેની સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.4 શૈક્ષણિક અસ્થામાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.5 વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્રોમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.6 અપંગ વ્યક્તિનો સંગઠનોમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.7 વિવિધ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા
- 3.8 ઉપસંહાર
- 3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- 3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.12 પ્રવૃત્તિ
- 3.13 સ્વાધ્યાય લેખન
- 3.14 કેસ સ્ટડી
- 3.15 સંદર્ભગ્રંથો

3.0 એકમનાં હેતુઓ :

1. હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
2. કુટુંબમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
3. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્રોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાઓ અભ્યાસ કરવો.
4. અપંગ વ્યક્તિઓના સંગઠનોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.

3.1 પ્રસ્તાવના :

શારીરિક-માનસિક ખોડખાંપણ ધરાવતી વ્યક્તિને વિકલાંગ કહેવાય અને શારીરિક-માનસિક ખોડખાંપણને લીધે પેદા થતી અસમર્થતાને વિકલાંગતાપણું કહેવાય. વિકલાંગતાપણું એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે. ભારતમાં 1991માં વસ્તીના 1.9 ટકા લોકો વિકલાંગપણું ધરાવતા હતા. એટલે કે 16.15 મિલિયન લોકો વિકલાંગો હતા અને દર વર્ષે અંદાજે 7.5 લાખનો તેમાં વધારો થાય છે.

એક સમય એવો હતો કે વિકલાંગોને કુટુંબ અને સમાજથી અલગ પાડી દેવાતા હતા. તેમના પ્રત્યે માનવતા પૂર્ણ વ્યવહાર થતો ન હતો. તેઓ સમાજમાં અધિકારોનાં ભોગવટાથી વંચિત બની જતાં. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમના અધિકારોને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી ન હતી. વિકલાંગો પણ માણસ છે, આથી તેમનાં અધિકારોની અવગણના થઈ શકે નહીં. દુનિયાના બધા દેશોમાં હવે વિકલાંગોના મૂળભૂત અધિકારોની સ્વીકૃતિ મળવાથી તેમના સામાજિક દરજ્જામાં સુધારો થયો છે. 1992માં બેઈજિંગ ખાતે એશિયા અને પેસિફિકનાં આર્થિક અને સામાજિક પંચની મળેલી સભાએ

વિકલાંગ લોકોની પૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતાની જાહેરાત કરી અને ભારતે આ જાહેરાતને સ્વીકૃતિ આપી. ભારતમાં વિકલાંગોને સમાજમાં સમાન તકો મળે તેમના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સામાન્ય લોકોની જેમ તેમની પૂર્ણ ભાગીદારી શક્ય બને તેવા સર્વગ્રાહી કાયદાઓ અમલમાં આવ્યો છે અને વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની શિક્ષણ, રોજગારી અને સામાન્ય જીવન જીવવામાં સહાયક બનતા સાધનો દ્વારા પાડવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

પરંતુ હાલના સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિને લોકો સર્વોપરી માને છે. અમીર ગણાતા લોકો ખોડખાંપણ વાળા વિકલાંગ, આંખ, કાન કે વાણીની વિકલાંગતા કે પછી મંદબુદ્ધિ ધરાવતા ગરીબોની મનોવ્યથાની જાણકારી હોતી નથી. અમીરો એશઆરામીને જીવનની સૌથી મોટી પુંજી માનીને બેસે છે અને અપંગો પ્રત્યે ઘૃણાભરી દૃષ્ટિ દાખવે છે. સમાજમાં કચડાયેલા વર્ગોને તે પછી શરીરથી લાચાર અને ગરીબ ગણાતા લોકોને મોટાભાગના અમીર ગણાતા શ્રીમંતો શોષણક્રિયા અપનાવીને હડધૂત કરી અપમાનિત કેર છે. આવા ગરીબ ગણાતા અપંગ, શારીરિક ખોડ-ખાંપણથી વ્યક્તિને ધ્યાની ભીખની જરૂરિયાત હોતી નથી, પરંતુ સહાનુભૂતિની જરૂર હોય છે, પરંતુ સમાજ તેને મદદરૂપ ન બનતા તે ધોર નિરાશાની ઊંડી ખાઈમાં ધકેલાઈ જાય છે.

અપંગ વ્યક્તિઓની હાલત દયાજનક હોય છે. આવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ખોરાક જમવામાં, ઉઠવા બેસવામાં, ચાલવામાં, બોલવામાં, બસની મુસાફરીમાં, શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં, વ્યવસાય શીખવામાં - આમ દરેક રીતે હાડમારીઓ સહન કરવી પડે છે. આમ, અપંગતા એટલે જેનાથી ગ્રસ્ત થયા પછી વ્યક્તિને સરળતાપૂર્વકનું જીવન જીવવા પર પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન લાગી જાય છે અને તેને પોતાના જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. અપંગતા એ કોઈ શાપ નથી, પરંતુ કોઈપણ કારણો જેવા કે વારસાગત, માતા-પિતાની અજ્ઞાનતા, અકસ્માતો, કુદરતી આપત્તિઓ કે પોલિયો જેવા કારણોથી થાય છે. અપંગતાને લીધે વ્યક્તિનું સામાજિકરણ થતું નથી. સામાજિકરણ વ્યક્તિના વિકાસનો પાયો છે. આમ સામાજિકતાના અભાવે અપંગ વ્યક્તિઓને સમાજમાં વર્તન-વ્યવહાર થતો હોય છે તે બધું શારીરિક અપંગોને વેઠવું પડે છે.

અપંગતાને લીધે વૈવાહિક મુશ્કેલી પણ નડે છે. યોગ્ય જીવન સાથી મળવામાં મુશ્કેલી પડે છે. લગ્નનું પાત્ર મળે તો પણ આખી જિંદગી ઘણી મુશ્કેલી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે.

અપંગતાને લીધે કૌટુંબિક જીવનમાં પોતાને બોજારૂપ બને છે તેવું લઘુતાગ્રંથિ પણ અનુભવે છે.

સમાજકાર્યમાં વિકલાંગોના કલ્યાણ માટે સમાજકાર્યકર પણ સુંદર ભૂમિકાઓ ભજવી રહ્યા છે. વિવિધ સારવારોમાં સારવાર લઈ રહેલા વિકલાંગો સાથે સમાજકાર્યની વૈયક્તિક કાર્યની પદ્ધતિ મુજબ કાર્ય કરવામાં આવે છે. જેમાં વિકલાંગના સંપૂર્ણ સ્વીકાર, હકારાત્મક અભિગમ, સ્નેહપૂર્વ વ્યવહાર, દર્દ સાથેના સીધો સંપર્ક રાખીને દર્દને હોસ્પિટલ ટીમની વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવીને હકારાત્મક અભિગમ કેળવીને વિકલાંગ વ્યક્તિને સહાયભૂત થવામાં આવે છે.

ઘર અને કુટુંબના સભ્યો સાથે વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સમાયોજનમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા અભૂતપૂર્વ હકારાત્મક અભિગમ ધરાવતી હોય છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ઘરમાં ઉઠવા-બેસવાની તકલીફ હોય. શૌચાલય સંબંધી બેસવા-ઉઠવાની સમસ્યા, ખવડાવવા અંગેની સમસ્યા, ઉંઘવાની સમસ્યા જેવી રોજીંદી અનેક સમસ્યાઓ પરત્વે સામાજિક કાર્યકર સમાયોજન સાધવા અનેક પ્રયત્નો કરીને વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું કુટુંબના વ્યક્તિઓ સાથે પરસ્પર અનુકૂલન સાધવામાં મદદરૂપ બને છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રોમાં ભણતા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના સમાયોજનમાં સામાજિક કાર્યકર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ હોસ્ટેલમાં રહીને ભણતા હોય છે. તેમના હોસ્ટેલ જીવન, ભણવામાં, સમજવામાં, તાલીમમાં, શિક્ષકો સાથેનાં અનુકૂલન સાધવામાં સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ બને છે. આ વિદ્યાર્થીઓના રહેણાંક, ભોજન, પુસ્તકો, સાધન સહાય, સ્કોલરશિપ જેવી મહત્વની બાબતો અંગે સામાજિક કાર્યકર સહાયભૂત થાય છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતી સહાય અંગે સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ થાય છે અને વિકલાંગ વ્યક્તિ ઓને બે પૈડાંની સાયકલ, ત્રણ પૈડાંની સાયકલ, બગલ ઘોડી, કેલિપર્સ, શ્રવણ યંત્ર, બ્રેઈન લિપિ બૂક જેવા સાધનો મેળવી આપવામાં કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.

માધ્યમિક, ઉચ્ચતર તથા વધુ શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સ્કોલરશિપ, એડમિશન વગેરેમાં સામાજિક કાર્યકર એનજીઓ અને વિદ્યાર્થી તથા સરકાર વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. આમ સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા મિત્ર અને માર્ગદર્શન તરીકેની જોવા મળે છે.

વ્યાવસાયિક પુનઃવસન કેન્દ્રોમાં સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે મુખ્યત્વે મિત્ર મદદગાર અને સાથીની ભૂમિકા ભજવે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરી માટેની ખાસ રોજગાર કચેરીઓમાં નોંધણી કરાવ બાબતે સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ થાય છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સ્વરોજગાર ક્ષેત્રે પગભર કરવા સ્વરોજગારીની તાલીમ જે તે સંસ્થાઓમાં આપવામાં આવે છે. જેમાં કમ્પ્યુટર તાલીમ, સિલાઈમકામ, સુથારીકામ, ઈલેક્ટ્રિકશીપ, મીણબત્તી બનાવવી, ખેતીવાડીની તાલીમ, પ્રિન્ટિંગ સંબંધી તાલીમ, ફળ પરીક્ષણ, મસાલા પ્રોડક્ટ્સ માટેની તાલીમો જોવી અનેક પ્રકારની તાલીમો આપવામાં આવે છે. આ તાલીમ મેળવે છે. વિકલાંગો પોતાનો સ્વરોજગાર યુનિટ શરૂ કરી શકે તે માટે સામાજિક કાર્યકર સમાજિકવ્યથા વિભાગ સાથે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવીને જરૂરી મદદરૂપ થાય છે અને ધિરાણ મેળવીને સ્વરોજગાર શરૂ થાય ત્યાં સુધીના પુનઃ સ્થાપન કામમાં મિત્ર અને માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે.

અપંગ વ્યક્તિઓના સંગઠનોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા અગત્યની હોય છે. વિવિધ તહેવારોની ઉજવણી લગ્ન પસંદગી જોવા ગોઠવવા, લગ્નો ગોઠવવા, રહેણાંક સુવિધા તથા વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં બાળકોના શિક્ષણ, લગ્ન જેવી અનેકવિધ બાબતોમાં સામાજિક કાર્યકર સહાયભૂત થાય છે. તેવી જ રીતે ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટર, સાઈકોથેરાપી સેન્ટરો તથા હોસ્પિટલોમાં સારવાર મેળવવા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને દરેક રીતે સહાયભૂત થવા માટે સામાજિક કાર્યકર મહત્વની કામગીરી બજાવે છે.

આ એકમમાં આપણે આ દરેક મુદ્દાઓ પરત્વે સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકાઓ વિશે વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું.

3.2 હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા તપાસવી :

સમાજકાર્યના આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી સંભાળતા સમાજકાર્યકર માટે એક સંવેદનશીલ અને પડકારરૂપ ભૂમિકા ગણી શકાય. વિકલાંગ વ્યક્તિઓ કે જે સારવાર માટે હોસ્પિટલો અને સારવાર કેન્દ્રોમાં હોય છે. આ દર્દીઓ સાથે કામ કરવું અને તેઓને તેમની શારીરિક, મનસિક અથવા બન્ને પ્રકારની વિકલાંગતામાં પ્રેમપૂર્વક સાથ-સહકાર પૂરો પાડવો એ ખૂબ મહત્વનું છે. સામાજિક કાર્યકર આવા વિવિધ દર્દીઓ સાથે કામ કરે છે. જેઓ વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિ અને સંસ્કૃતિઓમાંથી આવે છે. આ દર્દીઓને શારીરિક અપંગતા, લકવો, રક્તપિત, બહેરાશ, અસ્થિવિષયક, મગજનો સેરેબ્રલ પલ્સી કે બહુ વિકલાંગતાનો વિવિધ દર્દીઓ હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં આવે છે. જેમની સંભાળ રાખવી એ પડકારોનો અનોખો સમૂહ કરી શકાય. દરેક દર્દી અલગ જ હોય છે. દરેકનાં રોગ અલગ હોય છે. દરેકની સારવાર પણ અલગ હોય છે. તેથી કાર્યકર આવા અનેક દર્દીઓની સાથે કામ કરે છે ત્યારે દરેક સાથેનો વ્યવહાર વાતચીત તથા તે સંદર્ભે તેની ભૂમિકા પણ અલગ-અલગ હોય છે.

સમાજકાર્યકરે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં કામગીરી સંભાળતા સમયે નીચે મુજબની વૈયક્તિક સમાજકાર્ય અને જૂથ સમાજકાર્યની પદ્ધતિઓને ત્યાં સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખવી ખૂબ જરૂરી છે.

- સ્વીકાર :

હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે આવતો દરેક દર્દી શારીરિક અપંગતા કે વિકલાંગતા અને માનસિક વિકલાંગતાની સારવાર માટે આવતો હોય છે. એટલે કે આ તમામ દર્દીઓ સામાન્ય નથી પણ

વિશિષ્ટ છે તેમ સમજીને સૌપ્રથમ તો તેમનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવો ખૂબ જરૂરી છે. કોઈ દર્દીને ચાલવાની તકલીફ હોય છે તો કોઈનો હાથનો ઉપયોગ ન કરી શકવાની મુશ્કેલી હોય છે તો વળી કેટલાક દર્દી બહુવિકલાંગતા ધરાવતા હોય વળી માનસિક દર્દીઓ કે મગજના પક્ષઘાતથી પીડાતા દર્દીઓ પણ સારવાર માટે આવે છે તો સામાજિક કાર્યકરે વિશાળ હૃદયએ પ્રેમપૂર્વક વ્યવહારથી તમામ દર્દીઓ કે જેમની સાથે પોતાને કામ કરવાનું છે તે તમામનો હૃદયથી સ્વીકાર કરવો. જિંદગીથી હારેલા, થાકેલા અને શરીર-મનનો સાથ ગુમાવેલા દર્દીઓ સાથે નરમાશથી વર્તન-વ્યવહારમાટે પ્રથમ તો સર્વ દર્દીઓમાં ઈશ્વરનાં અંશને માનીને પોતે સ્વીકારે તો જ સામાજિક કાર્યકર પોતાનું આગળનું કામ સરળતાથી કરી શકે છે.

- સ્નેહપૂર્વક વ્યવહાર :

આપણે આગળ જોયું તેમ સારવાર લેતા દરેક દર્દી સાથે સામાજિક કાર્યકરે પોતાનો વ્યવહાર સ્નેહપૂર્વકનો રાખવો જો દર્દી સાથે ઉદ્ભવ વર્તન કે વ્યવહાર કાર્યકર દ્વારા કરવામાં આવે તો સારવાર લેતા દર્દીની માનસિક હાલત વધારે ખરાબ થાય છે. કારણ કે પોતાના રોગથી કંટાળેલા આ વિકલાંગ દર્દીઓ હતાશ બની ગયા હોય છે ત્યારે સામાજિક કાર્યકરનાં પ્રેમનાં બે શબ્દો પણ તેને નવી તાજગી આપવા પૂરતા ચે અને કાર્યકરનાં સ્નેહભર્યા વર્તનથી દર્દીની સારવાર વધારે અસરકારક બને છે અને તેની રીકવરી પણ સ્પીડમાં થાય છે. આમ કાર્યકરે સારવાર માટે હોસ્પિટલમાં દાખલ તમામ શારીરિક-માનસિક વિકલાંગ દર્દીઓની સાથે સ્નેહપૂર્વક વ્યવહાર કરવો જોઈએ. દર્દીઓ કાર્યકરને પોતાનો માને તો જ કાર્યકરની ભૂમિકા સફળ ગણાય.

- વિશ્વાસ સંપાદન :

સામાજિક કાર્યકરે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં દાખલ થયેલા વિકલાંગ દર્દીઓ સાથે કામગીરી સંભાળતા સમયે દરેક દર્દીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો ખૂબ જરૂરી છે. દર્દી એક તો શારીરિક અપંગતા કે માનસિક અપંગતાથી પીડાતા હોય છે અને કુટુંબથી પણ દૂર હોય છે. આવા સંજોગોમાં દર્દીનો મન સુધી દર્દીનાં હૃદય સુધી પહોંચવા માટે સામાજિક કાર્યકરે તેનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો ખૂબ જરૂરી છે. વિકલાંગતાની સારવારની સાથે સાથે દર્દીની માનસિક સ્વસ્થતા અને અડગ મનોબળ તેની સારવારને સફળ બનાવે છે. પરંતુ જો કોઈ ચિંતા કે હતાશા તેના મનને કોરી ખાતી હોય તો આ ચિંતા કે હતાશાને દૂર કરવાનું કામ સામાજિક કાર્યકરનું છે અને કાર્યકર દર્દીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે તો જ તે કાર્યકરને પોતાના મનની ગુપ્ત વાતો કરે છે. આ માટે દરેક દર્દીને દિલથી સમજવા, જાણવા માટે કાર્યકરે ખૂબ કાળજી રાખી દરેકની સાથે વ્યવહાર કરવો તેમની સાથે શાંતિથી વાત કરવી. તેમના કુટુંબનો સમાચારો પૂછવા અને દર્દીનો સામાન્ય રોજીંદા જરૂરતો પૂર્ણ થાય છે કે કેમ ? તે અંગે ખાસ જાણકારી મેળવવી. દર્દીને રોજીંદો ખોરાક શું ખાવાનો છે ? અને અહિંયા આ ખોરાક કેવો મળે છે ? તે અંગે દર્દીની સાથે વાત કરી જાણકારી મેળવવી અને જરૂર જણાય હોસ્પિટલ કે સારવાર કેન્દ્રોના મેનેજમેન્ટ સાથે ચર્ચા - પરામર્શ ગોઠવી દર્દીની રોજીંદા જરૂરતો જેમ કે ખોરાક, પાણી, દવાઓ, કપડાં વગેરે અંગે ચોક્કસ જાણકારી મેળવી પરામર્શ દ્વારા તેને સહાયક બનવા, મદદરૂપ થવું. આમ કરવાથી દર્દીને એવું લાગે છે કે કાર્યકર પોતાનો અંગત વ્યક્તિ છે અને તેનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકાય છે.

- દર્દી સાથે સીધો સંપર્ક :

આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી બજાવતા સામાજિક કાર્યકરે હોસ્પિટલ કે સારવાર કેન્દ્રોમાં નિયત સમયે અચુક મુલાકાત યોજવી જોઈએ અને દરેક દર્દીની સાથે સીધો સંપર્ક યોજી તેની સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ. દર્દીની હકીકતની માહિતી હોસ્પિટલનાં સ્ટાફની પૂછવાને બદલે સીધા દર્દી સાથે જ સંવાદ રાખવાથી દર્દી ખૂબ આનંદિત બને છે તેનો અહમ સંતોષાય છે. કારણ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પોતાની તકલીફોથી ઘેરાયેલા હોવાથી સામાન્ય રીતે કોઈ તેમને મહત્વ આપીને તેમની સાથે વાતચીત કરતું નથી. તેમની સાથે વાતચીત કરવી એ એક પડકાર છે પણ કાર્યકરે સહૃદયતાપૂર્વક આ કામ કરવું ખૂબ જરૂરી છે. દર્દીને રોગમાંથી બહાર લાવવા અને હિંમતથી જિંદગી જીવવાના પડકારની ભાવના

જગાવવા માટે કાર્યકરે દર્દી સાથે દરરોજ વાર્તા કરવી જે રીતે વાત થઈ શકે તે રીતે કરવી. આમ રોજંદી મુલાકાતો અને સંવાદથી દર્દી પોતાની ખોવાયેલી હિંમત અને ખુંવારી પાછી મેળવવા માટે સક્ષમ બનશે.

- **દર્દીની સારવારની માહિતીથી અપડેટ રહેવું :**

સામાજિક કાર્યકરે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં ટ્રીટમેન્ટ મેળવતા દર્દીઓની દરેકની ઝીણામાંઝીણી માહિતી પોતાની ફાઈલમાં નોંધવી એટલે કે સારવાર લઈ રહેલા વિકલાંગ દર્દીઓ કઈ સારવાર માટે આવેલા છે તે અંગેની માહિતી દર્દી વાઈઝ તેના નામ-રોગ તથા તેની સારવાર પ્રક્રિયા વગેરે તથા દર્દી ના કુટુંબની માહિતી પોતાની અંગત ફાઈલમાં નોંધીને રાખવી અને જ્યારે દર્દી સાથે મુલાકાત લેવા જાય ત્યારે આ માહિતીનો સંદર્ભમાં દર્દી સાથે સારવાર પ્રક્રિયાની વિગતો વિશે વાતચીત કરવી. સારવાર પ્રક્રિયા દરમિયાન દર્દીના રોગમાં સુધારો થાય છે કે કેમ તે વિષે પણ દર્દી સાથે સીધી વાતચીત કરવી દર્દીને શું શું તકલીફ છે તેની માહિતી રૂબરૂમાં મેળવી તેની નોંધ રાખવી અને તે અંગે સારવાર થઈ રહી છે કે કેમ તે પણ ચકાસવું.

આમ હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં રહેતા તમામ દર્દીઓની છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતીથી સામાજિક કાર્યકરે અપડેટ થતાં જ રહેવું પડે છે. આ કામ ઘણું અઘરું જણાય છે. પરંતુ દર્દીના સંદર્ભે વિચારતા આ કામ સહેલું તઈ જાય છે. શારીરિક અને માનસિક તકલીફોમાંથી ગુજરતા વિવિધ દર્દીઓ જલદી સાજા, સ્વસ્થ બને તે માટે સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા ઘણી અગત્યની બને છે. ક્યારેક એવું પણ બને છે કે અમુક દર્દીઓ સાથે તેના કોઈ સગા-સંબંધી-કુટુંબીજનો સતત હાજર રહેતા નથી હોતા અને દર્દી આવા સંજોગોમાં એકલો કે એકલી જ પોતાની સારવાર માટે ઝઝૂમતો હોય છે. એટલા માટે સામાજિક કાર્યકર આવા દર્દીઓને હિંમત અને સહકાર પ્રદાન કરવામાં બહુ મોટી ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ એવું કહ્યું છે કે સુખના સાથી સહુ હોય છે પમ દુઃખમાં સાથ રહેનાર વ્યક્તિને દર્દી જીવનભર યાદ રાખે છે તેની સાથે હૃદયનો સંબંધ જાળવે છે.

- **દર્દી અને હોસ્પિટલની સારવાર ટીમ સાથે કડીરૂપ બનવું :**

સામાજિક કાર્યકરે દર્દી સંબંધે ડોક્ટરો સાથે પણ પરામર્શ કરીને બન્ને વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. એટલે કે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સારવાર લઈ રહેલા વિકલાંગ દર્દીઓ પૈકી દરેકની સારવાર પ્રક્રિયા સંબંધે હોસ્પિટલની મેડીકલ ટીમ સાથે સામાજિક કાર્યકરે સતત સંપર્કમાં રહીને સારવારની વિગતોની માહિતીથી અપડેટ રહેવું અને જરૂર જણાયે દર્દીને પણ માહિતગાર કરતા રહેવું. જેથી દર્દી પોતાની સારવારમાં સહકાર ભર્યું વલણ અપનાવે અને ડોક્ટર્સની ટીમને જરૂર જણાયે વધુ સારવાર કે ખર્ચ કરવાની જરૂર જણાય ત્યાં પોતે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. બહુવિકલાંગતા ધરાવતા દર્દીઓની સારવાર પ્રક્રિયા લાંબી ચાલે છે ત્યારે સામાજિક કાર્યકરે દર્દીને હિંમત આપવી અને ધીરજથી સારવાર પ્રક્રિયામાં જોડવો તેવી જ રીતે સેરીબલ પલ્સીથી પીડાતા દર્દીઓની સારવારમાં પણ કાર્યકરે દર્દી અને ડોક્ટર્સની ટીમ વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવવી. ઉપરાંત માનસિક રોગીઓની સારવારમાં સામાજિક કાર્યકરે વખતોવખત દર્દી અને ડોક્ટર્સ વચ્ચે સાંકળ બનીને સારવાર પ્રક્રિયા આગળ વધારવામાં સહાયભૂત થવું.

- **હકારાત્મક અભિગમ રાખવા દર્દીને મનોબળ આપવું :**

સામાજિક કાર્યકરે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સારવાર મેળવતા દર્દીઓ નિરાશામાં સરી ન પડે અને લાંબી ચાલતી સારવાર પ્રક્રિયામાં સહકાર આપે તે માટે સામાજિક કાર્યકરે સતત દર્દીને મનોબળ પૂરું પાડવાનું રહે છે. પ્રોત્સાહિત કરીને સાજા થવા દર્દીમાંથી બહાર આવવા પ્રયત્ન તાકાતથી હકારાત્મક વલણ અપનાવવા ઉત્સાહિત કરવાનો છે. પોતાના શારીરિક દર્દ કે માનસિક દર્દ અને તે માટે કાર્યકરે દર્દી સાથે વાતચીત કરવી, દર્દીને ગમતા મનોરંજન કાર્યક્રમો જે ટીવી કે મોબાઈલમાં બતાવવા. સંગીતમાં રુચિ હોય તો સંગીતનો કાર્યક્રમો સાંભળતા કરવા, રમતગમતમાં રુચિ હોય તો રમતગમતની વિવિધ ચેનલો જોતો કરવો, બહાર ફરવાનું ગમતું હોય તો તે માટે

સગવડ કરી આપવી - આમ દર્દીને પોતા દર્દના વિચારોમાંથી મુક્ત કરીને સાંપ્રત પ્રવાહ સાથે જોડવા અને હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા સામાજિક કાર્યકરે પ્રયત્નશીલ રહેવું.

3.3 ઘર અને કૌટુંબિક સભ્યો સાથેની સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

વિકલાંગ બાળકની સંભાળ કેવી રીતે રાખવી તે ખૂબ જ મહત્વની બાબત હોય છે જ્યારે કુટુંબમાં આવા વિકલાંગ બાળકની ખામીઓની, વિકલાંગતા માબાપના હૃદયને ઘણો જ આઘાત આપનાર હોય છે અને સામાન્ય બાળક કરતા વિકલાંગ બાળક પ્રત્યે માતા પિતાની જવાબદારીઓ ઘણી વધી જાય છે. વિકલાંગ બાળક, બહુવિકલાંગતા ધરાવતું બાળક એ સેરિબ્રલ પલ્સી જેવા રોગથી પીડિત વિકલાંગ બાળક પ્રત્યે માબાપ ઘમા સંવેદનશીલ હોય છે. આ બાળકોની રોજંદી ક્રિયાઓ જેમ કે ખોરાક ખવડાવવો, શૌચાલયની તાલીમ, ચાલવાની તાલીમ, બેસવાની તાલીમ, સુવાની તાલીમ વગેરે એક ક્રિયાઓ કે જે રોજંદી હોય છે તે કેવી રીતે બાળકને શીખવવી તે અંગે માબાપની ચિંતા સામાજિક કાર્યકરની દરમિયાનગીરીથી ઉકેલી શકાય છે.

- વિકલાંગ બાળકોને ઘણા જુદા જુદા કારણોસર ખવડાવા અને ખાવામાં સમસ્યા હોઈ શકે છે.

શારીરિક સમસ્યાઓ જે અમુક ખોરાકને ગળવામાં, ચાવવામાં ચુસવામાં અથવા તો પચાવવામાં મુશ્કેલી ઊભી કરી શકે છે. મર્યાદિત ગતિશીલતા, જે ખાવા કે પીવા માટે બેસવાનું મુશ્કેલ બનાવી શકે છે.

ઘણીવાર બાળક આ બધું શીખવા માટે પણ સક્ષમ થવામાં વધુ સમય લાગી શકે છે, પરંતુ આવી કરવા માટે કૌશલ્ય વિકસાવવાથી તેમને અન્ય રીતે મદદ મળી શકે છે અને સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા માબાપની સાથે તેનો ઘરો સભ્ય જેવી જ હોય છે. માબાપ સાથે બેસીને પરામર્શ દ્વારા ધીરજથી કાર્ય કરવા કાર્યકર મદદરૂપ બની શકે છે. બાળકને વાણી અને ભાષા નિષ્ણાતની સેવાઓ મેળવવામાં માબાપને સહાયભૂત થાય છે.

એક્યુપ્રેશનલ થેરાપીસ્ટની મદદ મેળવીને તેની સેવાઓ મેળવીને બાળકને ખવડાવવા માટે ખાસ પ્લેટ, બાઉલ, કપ અનુકૂલિત કટલરીની સુવિધા મેળવીને બાળકને કેવી રીતે ખવડાવવું તે અંગે માબાપ અને બાળક વચ્ચે સાંકળરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે અને થેરાપિસ્ટની સલાહ અને તેનાં સીટીંગ્સ કરાવીને બાળકને ધીમે ધીમે ખાવાની ટેવોથી અનુકૂલિત કરવામાં સામાજિક કાર્યકર માબાપની સાથે રહે છે.

બાળક માટે ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ અથવા ઓક્યુપેશનલ થેરાપિસ્ટની સેવાઓ મેળવવામાં માબાપ સાથે પરામર્શ કરી બાળકની સારવાર શરૂ કરાવે છે. જેથી બાળક કઈ સ્થિતિમાં બેસી શકે તે થેરાપિસ્ટ નક્કી કરી તે મુજબ બાળકને તાલીમ આપે છે. રોજંદા સિટિંગ્સ દ્વારા બાળકે યોગ્ય સ્થિતિમાં બેસવાની યોગ્યતા ઊભી કરે છે.

ઉપરાંત જો બાળક ઉંમર પ્રમાણે ખોરાક ન લઈ શકતું હોય તો સામાજિક કાર્યકર ડાયેટિશિયનની સલાહ મેળવવા માટે માબાપ સાથે પરામર્શ કરે છે અને ડોક્ટરની સલાહ મુજબ ડાયેટિશન બાળકને જરૂરી ખોરાક ખવડાવવા માબાપને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

- ઉંઘની કે સુવાની સમસ્યા :

વિકલાંગ બાળકોને તેમની ચોક્કસ પ્રકારની શારીરિક સમસ્યાને કારણે સ્નાયુ ખેંચાવ અથવા શ્વાસ લેવામાં તકલીફ જેવા શારીરિક કારણોસર ઉંઘની સમસ્યા થઈ શકે છે. વળી આ પ્રકારના બાળકોને ક્યારે સૂવું અને કઈ રીતે સુવું તે સમજવું મુશ્કેલ બે છે. આ માટે વિકલાંગ બાળકની સારવાર કરતા ડોક્ટરની સલાહ મુજબ સામાજિક કાર્યકર માતા-પિતાની સાથે પરામર્શ કરી જરૂરી મદદરૂપ થાય છે. આ માટે વિકલાંગ બાળકો માટે કાર્ય કરતી સામાજિક સંસ્થાઓનો સંપર્ક કરીને સામાજિક કાર્યકર આ બાળકને માટે જરૂરી સાધન સહાય મેળવવામાં માતા-પિતાની મદદ કરી શકે છે. આવી સંસ્થાઓમાં વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકો માટેના વિશિષ્ટ સાધનો વિકસાવેલા હોય છે તેમની મદદ મેળવવામાં સામાજિક કાર્યકર માતા-પિતાને સહાયભૂત થાય છે.

- **શૌચાલય સંબંધી તાલીમ :**

વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય બાળક કરતા શૌચાલયનો ઉપયોગ કરવા માટે સક્ષમ હોતા નથી. કેટલાક વિકલાંગ બાળકો અને બહુવિકલાંગ બાળકો શૌચાલયની ક્રિયા શીખવા, બેસવા સંબંધી ઘણી મુશ્કેલી ધરાવતા હોય છે. આથી માતા-પિતા ઘણા ચિંતિત હોય છે. આવા સંજોગોમાં સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ બાળકોની સામાજિક સંસ્થાની મદદ મેળવવામાં માતા-પિતાને સહાયભૂત થાય છે અને બાળક માટે વિશેષ ટોઈલેટ સીટ અથવા શૌચાલયનો ઉપયોગ વિશે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ શોધી સમસ્યાને ઉકેલવામાં સહાય કરે છે. ક્યારેક મોટા નેટવિઝ, પેડ્સ અને પથારીની સુરક્ષા જેવી વસ્તુઓ મેળવી આપવામાં સામાજિક કાર્યકર મદદ કરે છે અને વિકલાંગ બાળક થોડું મોટું થાય ત્યારે તેઓ માટે કામગીરી કરતી સંસ્થામાં આ બાળકને તાલીમ આપવા મોકલી શકાય છે.

- **બાળકને હરવા-ફરવાની તાલીમ :**

આ માટે બાળકની વિકલાંગતાની સિવીમ સર્જન સમક્ષ ડોક્ટરી તપાસ કરાવી વિકલાંગતામાં સર્ટિફિકેટને આધારે તેને હરવા, ફરવા માટેની જરૂરી સાધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવા અંગે સામાજિક કાર્યકર માતા-પિતાને જરૂરી સલાહ અને સહાયતા પૂરી પાડે છે અને બાળક માટે વ્હિલચેર, વોકિંગ એઈડ્ઝ, બગી, અનુકુલિત બેઠક જેવા સાધનો સરકારશ્રીની કલ્યાણકારી યોજના દ્વારા એન.એચ.એસ. તરફથી મળે છે જે માટે માતા-પિતા સાથે પરામર્શ કરી સામાજિક કાર્યકર જરૂરી મદદરૂપ થાય છે.

- અંધત્વ કે શ્રવણની તકલીફ ધરાવતા બાળકોને મેડિકલ તપાસ પછી સરકારશ્રી વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓ દ્વારા આવા બાળકોની વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ તરફથી સારવાર તથા શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોય છે જે માટે માતા-પિતાને પરામર્શ દ્વારા તૈયાર કરી બાળકોને તાલીમ તથા સારવાર આપી શકાય છે.

- સામાજિક કાર્યકર વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના માતા-પિતા સાથે સંપર્કમાં રહીને આ બાળકોને વિશિષ્ટ સેવાઓ પ્રદાન કરતી સંસ્થાઓ દ્વારા બાળકોને યોગ્ય ઉંમરે જે તે સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ મેળવવા દાખલ કરવા માટે માતા-પિતાને હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા પરામર્શ કરવા સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે. વિકલાંગ બાળક કે જેમને અંધત્વ, અલ્પદ્રષ્ટિ, શ્રવણની ખામી, રક્તપિત્ત, બહુવિકલાંગતા કે સેરેબલ પલ્સી જેવા વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોને શરૂઆતના બાલ્યકાળમાં માબાપની સતત દેખરેખમાં રાખીને સામાજિક કાર્યકર માબાપ સાથે રોજીંદો સંપર્ક કેળવીને ધીરજથી સારવાર પ્રક્રિયા ગોઠવવા સહકાર આપવો.

- **સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર અને હકારાત્મક અભિગમ :**

સામાજિક કાર્યકરે કુટુંબનાં સભ્યોને વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખવા પરામર્શ કરવો અને વિકલાંગ વ્યક્તિ બાળક હોય કે પુખ્ત પરંતુ તેને પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા દરેક મુલાકાત દરમિયાન સલાહ આપવી કારણ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પરત્વે કુટુંબના સભ્યો અને માતા-પિતાનો સ્નેહ તથા હકારાત્મક અભિગમ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. વ્યક્તિ સમાજ પાસેથી આવી અપેક્ષા ન રાખે પણ પોતાનો માતા પિતા અને કુટુંબનો સભ્યો પાસેથી સ્નેહ પ્રેમ અને સૌહાર્દપૂર્ણ વ્યવહારની અપેક્ષા ચોક્કસ રાખે છે. જો માબાપ અને કુટુંબના સભ્યો વિકલાંગ વ્યક્તિનો આવો દુર્વ્યવહાર કરે, ગુસ્સો કરે, તરછોડેના આ બાબત વિકલાંગ વ્યક્તિનાં માનસ પર ખૂબ વિપરીત અસરો કરે છે. સામાજિક કાર્યકરે માતા-પિતા અને કુટુંબના સભ્યોની વ્યક્તિગત મુલાકાત યોજીને આ વાતની ચર્ચા-પરામર્શ કરી કુટુંબના સભ્યોને યોગ્ય દિશામાં વર્તન-વ્યવહાર કરવા માર્ગદર્શન આપવું તે મુખ્યત્વે ખૂબ જરૂરી છે.

આમ, સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા મિત્ર અને માર્ગદર્શક તરીકેની અગત્યની ગણવામાં આવે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબની સાથે રહીને તેની સારવારમાં તથા કુટુંબના સમાયોજનમાં કાર્યકર ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરે છે.

3.4 શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને શિક્ષિત કરવા માટે ઘણી બધી સામાજિક સંસ્થાઓ કામગીરી કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 અંતર્ગત ભારત સરકારે દૃષ્ટિની ક્ષતિ, શ્રવણમંદતા, મંદબુદ્ધિ, શારીરિક અક્ષમતા શીખવાની અસમર્થતા તથા અન્ય વિવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સમાન શૈક્ષણિક તકો પૂરી પાડવાનું સ્વીકાર્યું છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો અધિનિયમ 1995ની કલમ 26 (અ) અનુસાર વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની સાથે જ યથાયોગ્ય પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ, દરેક ગામમાં, શહેરમાં આવેલી નજીકની પ્રાથમિક શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ વિકલાંગ બાળકોનું નામ દાખલ કરવાની કાર્યવાહી કરવામાં સામાજિક કાર્યકર માતા-પિતાને મદદરૂપ બની શકે છે. માધ્યમિક કક્ષાનું શિક્ષણ જે તે વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોને તેમની વિકલાંગતા સંદર્ભ કાર્ય કરતી સામાજિક વિશેષ સંસ્થાઓમાં લેવાનું રહે છે. આમ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોની નોંધણી થાય તે ખૂબ મહત્વનું છે જે અંગે સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બીજા સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ખૂબ સારી કામગીરી થઈ રહી છે.

સરકારશ્રીની સંમિશ્રિત શિક્ષણની નીતિ અનુસાર જુદા જુદા પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના રહેણાંક વિસ્તારની નજીકની પ્રાથમિક શાળામાં નામ નોંધણી કર્યા બાદ સર્વશિક્ષા અભિયાન દ્વારા બાળકોને પુસ્તકો, ટ્રાન્સપોર્ટ, એક્ષપોર્ટ એલાઉન્સ, સાધન સહાય તથા વાલીઓને તાલીમ જેવા લાભો આપવામાં આવે છે. આ અંગે સામાજિક કાર્યકરે માતા-પિતાની સાથે પરામર્શ કરી વિકલાંગ બાળકોની ઓળખથી માંડીને શાળા પ્રવેશ થાય અને નિયમિત શાળાએ જતા થાય તે માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન અને સહકાર આપવાનો હોય છે.

- સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગો માટે કામગીરી કરતી વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની મુલાકાત યોજીને વિકલાંગ બાળકોના સમાયોજન માટે મદદરૂપ બને છે. માધ્યમિક કક્ષાએ તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેની વિશેષ સામાજિક સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના રહેણાંક, ભોજન, પુસ્તકો તથા શિક્ષણ માટે સામાજિક કાર્યકર વિશેષ સહાયભૂત થાય છે. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કમાં રહીને તેમના રોજીંદા પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે સામાજિક કાર્યકર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓનો લાભ તેમને મળે તે માટે સરકારી વિભાગો, એનજીઓના સંપર્કમાં રહીને સાંકળરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે અને વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને તેમના લાભો મળી રહે તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ બને છે.

આમ, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે કામગીરી બજાવવા સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર અને માર્ગદર્શન તરીકેની ઉત્તમ ભૂમિકા ભજવે છે.

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતી સહાય અંગે મદદરૂપ થવું.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રાજ્ય સરકાર તરફથી બે પૈડાંની સાઈકલ, ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ, બગલઘોડી, સિલાઈમશીન તથા મૂકબધિર વ્યક્તિઓને શ્રવણયંત્ર, સાઈકલ તથા સિલાઈ મશીન આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત અંધવ્યક્તિઓને સંગીતનાં સાધનો આપવામાં આવે છે. આ સાધનો મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ બની શકે છે. ઉપરાંત કેલિપર્સ, બૂટ કે ઘોડી જેવા સાધનો માટે પણ મદદરૂપ બની શકાય છે. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને સરકારશ્રી તરફથી મળતી સ્કોલરશીપ મેળવવા માટે પણ સંસ્થાની સાથે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવીને સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ વ્યક્તિને મદદરૂપ બની શકે છે.

- ભારત સરકારશ્રીનાં કલ્યાણ મંત્રાલય તરફથી મળતી અપંગ સાધન સહાય : સામાજિક કાર્યકરે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ભારત સરકાર તરફથી જે સાધન હસાય મળે છે તે મેળવવામાં સહાયભૂત થઈ શકાય છે.

જેમાં ધો. 1 થી 7 અને માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં અંધ વિદ્યાર્થીઓને બ્રેઈલ કીટ સાધન આપવામાં આવે છે. અનુસ્નાતકમાં અભ્યાસ કરતાં અંધ વિદ્યાર્થીને જુદું ટેપરેકોર્ડર અને બ્રેઈલ કીટ આપવામાં આવે છે.

શારીરિક ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓને કેલિપર્સ, ઘોડી, સર્જિકલ, બૂટ, કૃત્રિમ પગ અથવા હાથ આપવામાં આવે છે. બન્ને પગથી વિકલાંગ વ્યક્તિને વ્હિલચેર, ટ્રાયસિકલ પણ આપવામાં આવે છે. મૂકબધિર વ્યક્તિને શ્રવણયંત્ર આપવામાં આવે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં 12,000 જેટલા લાભાર્થીઓ વિવિધ સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે.

સામાજિક કાર્યકર જે તે જિલ્લાની આ ક્ષેત્રે કામગીરી બજાવતી સંસ્થાઓ સાથે સંકલન સાધીને વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને મદદરૂપ બની શકે છે.

- મિત્ર, માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાદાયી ભૂમિકા :

સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક મિત્રની ગરજ સારે છે, જેની સાથે વિકલાંગ વિદ્યાર્થી પોતાના હૃદયની વાતો કરી શકે છે પોતાની અંગત મુશ્કેલીઓ કહી શકે છે. સમસ્યાના સમાધાન માટે કાર્યકરની સલાહ માંગી શકે છે અને પોતાની હતાશામાં, મુંઝવણમાંથી બહાર નીકળવાની જડીબુટ્ટી એટલે સામાજિક કાર્યકર, વિકલાંગ વ્યક્તિને કાર્યકર પોતાની વાતોથી, વલણોથી અને તેને મગતા કામોમાં જોડીને તેની માનસિક હાલત સ્વસ્થ બનાવવા મહત્વની સંવેદનાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે.

આમ, સામાજિક કાર્યકર વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓનો મિત્ર, માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાત્મકની ભૂમિકા ભજવે છે.

3.5 વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્રોમાં સમાજ કાર્યકરની ભૂમિકા

વિકલાંગ વ્યક્તિઓમાં વ્યાવસાયિક પુન: સ્થાપન માટે સામાજિક કાર્યકર મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નોકરી અપાવવા માટેની ખાસ રોજગાર કચેરીઓ જે અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, મહેસાણા, રાજકોટ અને જૂનાગઢ ખાતે આવેલી છે. આ દરેક જિલ્લાઓમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને માટે અલગ નોંધણી કરવામાં આવે છે. આ બાબતે સામાજિક કાર્યકરે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય રીતે સહાયભૂત થવું જોઈએ.

- વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ / વ્યક્તિઓને સ્વરોજગારીની તાલીમ જે તે સંસ્થાઓમાં જ આપવામાં આવે છે જેમાં કમ્પ્યુટર તાલીમ
- સિવણની તાલીમ
- કાગળની કોથળીઓ બનાવવી
- મીણબત્તી બનાવવાની તાલીમ
- શ્રીટીગ્સ કાર્ડ બનાવવાની તાલીમ
- પગલૂછણિયા બનાવવાની તાલીમ
- ખેતીવાડી વિષયક તાલીમ
- સેવ બનાવવાની તાલીમ
- ડ્રોઈંગરૂમ
- સુથારીકામની તાલીમ
- પ્રિન્ટીંગ કામની તાલીમ
- બાઈન્ડિંગ કામની તાલીમ

- વોશિંગ પાવડર બનાવવાની તાલીમ
- ફળ પરિક્ષમ તાલીમ
- મસાલા પ્રોડક્ટ માટેની તાલીમ

ઉપરોક્ત વિગતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રે કામગીરી કરવા વિવિધ ટૂંકાગાળાની તાલીમો જે તે સંસ્થાઓ મારફત આપવામાં આવે છે.

આ તાલીમ મેળવ્યા બાદ વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતે પોતાનો રોજગાર ચાલુ કરી શકે તે માટે સરકારશ્રીની વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા સમાજકલ્યાણ ખાતા દ્વારા તેમને સહાય આપવામાં આવે છે અને આ રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાનું અલગ યુનિટ શરૂ કરીને રોજગાર મેળવીને પગભર થાય છે. સામાજિક કાર્યકરો તાલીમી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રોજગારની સહાય મેળવવા સમાજ કલ્યાણ વિભાગ દ્વારા જરૂરી કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવીને વિકલાંગ વ્યક્તિને સહાયભૂત થવાનું હોય છે. તાલીમ વિકલાંગ જલદી-ઝડપથી ધિરાણ મેળવી શકે. આર્થિક સહાય મેળવી શે તે માટે જરૂરી અરજી તથા પ્રમાણપત્રો જે તે યોજનાના અધિકારીને પહોંચાડી અને મધ્યસ્થીની ભૂમિકા ભજવી વિકલાંગ વ્યક્તિને મદદરૂપ વ્યક્તિઓ શિક્ષણ તથા તાલીમ મેળવીને સમાજમાં સ્વમાનભરે જીવી શકે પગભર બનીને જીવી શકે તે માટે સામાજિક કાર્યકર મિત્ર અને માર્ગદર્શકની ભૂમિકા અદા કરે છે.

વિકલાંગ પુનર્વસન કેન્દ્રોમાં રહેતા વિકલાંગ વ્યક્તિઓને જે તે કેન્દ્રોમાં જઈને સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ બને છે. તાલીમ મેળવવા, તાલીમ મેળવ્યા બાદ રોજગાર શરૂ કરવા, સરકારી સહાય કે ધિરાણ મેળવવા માટે સામાજિક કાર્યકર સતત તેની સાથે રહીને મદદરૂપ બની શકે છે. જરૂર જણાયે સંસ્થા અને સરકારી કચેરી સાથે મધ્યસ્થી બનીને વિકલાંગ વ્યક્તિને સહાય કરી શકે છે.

3.6 અપંગ વ્યક્તિઓનાં સંગઠનોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સંગઠનો દરેક જિલ્લાઓમાં હોય છે. જે સંગઠનો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાજમાં પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું, રહેણાંક સુવિધા, લગ્ન વિષયક બાબતો, રોજગાર સંબંધી તથા પોતાના સંતાનોના શિક્ષણ, તાલીમ વગેરે બાબતે વારંવાર સંગઠન મિટિંગ્સમાં મળતા હોય છે. સામાજિક કાર્યકરે આવા વિવિધ વિકલાંગોનાં સંગઠનોમાં ખૂબ અગત્યની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે.

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં લગ્ન ગોઠવવા માટેનું જીવનસાથી પસંદગી સંમેલન ગોઠવવા માટે સામાજિક કાર્યકર મહત્વની સેવાઓ પૂરી પાડી શકે. આ માટે વિકલાંગોની નોંધણી તથા સ્થળ, સમીયાણો, મુલાકાતનાં સ્થળ, ભોજન તથા પરિવારો સાથે ઘનિષ્ટ સંપૂર્ણ માટેની વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવા માટે વિકલાંગ વ્યક્તિઓની કમિટી બનાવવી, કામગીરી સોંપણી કરવી તથા કાર્યક્રમ વખતે સતત હાજર રહી પ્રેરણાત્મક ભૂમિકા પૂરી પાઠવવાની હોય છે.
- પસંદગી મેળા ઉપરાંત વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સમૂહ લગ્નો ગોઠવવાનો કાર્યક્રમો યોજી શકાય અને સરકારશ્રીની કલ્યાણ યોજનાઓનો લાભ વિકલાંગોને મળે તે માટે સમાજકલ્યાણ શાખા અને વિકલાંગ સંગઠનો વચ્ચે મધ્યસ્થીની ભૂમિકા બનાવી શકાય.
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓને રોજગાર સંબંધી સમસ્યાઓ હોય તો સંગઠનની સાથે પરામર્શ કરીને જરૂરી તાલીમ ગોઠવી શકાય અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓની આર્થિક સહાય માટે સરકારશ્રીની સમાજકલ્યાણ વિભાગની વિવિધ યોજનાઓ પૈકી લાગુ પડીતી યોજનામાંથી સહાય / ધિરાણ મેળવવા માટે મદદરૂપ બની શકાય છે.
- રહેણાંક સુવિધા અંગે વિકલાંગ વ્યક્તિઓની આવક સંદર્ભે સરકારશ્રીનાં સમાજ કલ્યાણ વિભાગની લાગુ પડતી યોજનાઓનો લાભ મેળવી આપવા મધ્યસ્થીની ભૂમિકા ભજવીને વિકલાંગ - ગરીબી રેખા નીચે આવતા વ્યક્તિઓને મકાન સહાય અંગે મદદરૂપ બની શકાય છે જેમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા ઘણી મહત્વની બને છે અને ઘરવિહોણા વિકલાંગ

વ્યક્તિઓને સામાજિક કાર્યકર “ઘરનું ઘર” મેળવવા મદદ કરે છે ત્યારે વિકલાંગ વ્યક્તિનાં આનંદની સીમા નથી હોતી. વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબ, બાળકો સાથે પોતાના ઘરમાં રહે તેનાથી શ્રેષ્ઠ પુનઃ સ્થાપન બીજી શું હોઈ શકે ? વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્વમાનભરે જીવી શકે છે. કોઈના પર આધારિત ન રહે તે જાતનું પુનઃ સ્થાપન થાય તે માટે સામાજિક કાર્યકરનાં પ્રયાસો મહત્વનાં હોય છે.

- વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સંતાનોનાં શિક્ષણ, તાલીમ વ્યવસાય અને લગ્ન જેવા વિવિધ કાર્યક્રમોમાં સામાજિક કાર્યકર સહભાગી બને છે મદદરૂપ બની છે એ મિત્રતાની ભૂમિકા નિભાવે છે. આ બાબતે સરકારશ્રીની જે તે કલ્યાણકારી યોજનાનો લાભ જે તે વિકલાંગ વ્યક્તિને મળવાપાત્ર હોય તો તે માટે સામાજિક કાર્યકરે મદદરૂપ બની મિત્રતા નિભાવી વિકલાંગ વડીલની સાથે રહેવું.

3.7 વિવિધ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા :

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સાથે અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કામગીરી કરતાં સામાજિક કાર્યકરે વિવિધ સેટિંગ્સમાં ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

- ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટર : કસરત અને ઈલેક્ટ્રોથેરાપી :

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવાતા ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટરો પર સારવાર માટે આવતા વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, સેરેબલ પલ્સીનો દર્દીઓ તથા બહુ વિકલાંગતાના દર્દીઓની સાથે સામાજિક કાર્યકરે વિશિષ્ટ ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે જે માટે દર્દી સાથે સંપર્ક કેળવી વારંવારની મુલાકાતો યોજીને દર્દીને હિંમત આપવી પડે છે. આવી સારવાર ઘણી લાંબી ચાલતી હોય છે જેથી દર્દી કંટાળી જાય, થાકી જાય કે ગુસ્સો કરે છે. ત્યારે સામાજિક કાર્યકર તેને પ્રેમથી સમજાવે છે. માર્ગદર્શન આપે છે અને તેનામાં ઉત્સાહ ભરે છે. આ કામ ધીરજ માંગી લ્યે તેવું છે. કારણ કે આવા ઘણા બધા વિકલાંગ દર્દીઓ સાથે આ જ પ્રકારનું કામ સામાજિક કાર્યકરે કરવાનું હોય છે. દરેક દર્દીની કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ તથા માનસિક હાલત અલગ-અલગ હોય ચે. આમ છતાં સામાજિક કાર્યકરે પૂર્ણ સહજતાથી, શાંતિથી અને ધીરજપૂર્વક પોતાની ભૂમિકા ભજવવી પડે છે. જે પડકારરૂપ છે. દરેક દર્દી સાથે આત્મીયતા કેળવવી અને દર્દીને સ્નેહપૂર્વક સંભાળવો ખૂબ અગત્યનું છે. ઉપરાંત વિકલાંગ દર્દીના કુટુંબીજનો, માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન કે પતિ-પત્ની સાથે પણ સૌજન્યપૂર્ણ, આત્મીય વહેવાર કેળવી તેમને મદદરૂપ થવું પણ કાર્યકર માટે અતિ અગત્યની ભૂમિકા છે. આમ ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટર્સમાં કસરત માટે આવતા વિકલાંગ દર્દીઓ સાથે સામાજિક કાર્યકર મિત્ર અને માર્ગદર્શક બનીને પ્રેરણાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે.

- સ્પીચ થેરાપી અને ઓડિયોમેટરી ટ્રેનિંગ :

જે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વાણી ક્ષતિ તથા શ્રવણ ક્ષતિથી ખામી હોય છે તેવા બાળકો, વ્યક્તિઓ સ્પીચ થેરાપી તથા ઓડિયોમેટરી ટ્રેનિંગમાં સારવાર માટે આવે છે. આ સમયે સામાજિક કાર્યકર બાળક તથા માતા-પિતાની સાથે પરામર્શ કરી જરૂરી માર્ગદર્શન આપે છે.

વિકલાંગ બાળક સાથે કે વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે સ્નેહપૂર્વકનો વ્યવહાર કરી તેનામાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે. તેવી જ રીતે લાંબી ચાલતી આ સારવારનો પૂર્ણ લાભ વિકલાંગ વ્યક્તિને મળે તે માટે પણ પ્રેરિત કરે છે.

- સાઈકોથેરાપી અને કાઉન્સેલિંગ સેન્ટરો :

આ સેન્ટરમાં આવતા વિકલાંગ બાળકો પૈકી મોટાભાગના માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા તથા મંદબુદ્ધિ ધરાવતા વિકલાંગ હોય છે. જેમને સાઈકોલોજીસ્ટ દ્વારા મનોરોગની સારવાર કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે કાઉન્સેલિંગ સેન્ટરોમાં આવતા વિવિધ પ્રકારનાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમની વિવિધ સમસ્યાઓ પરત્વે શાંતિથી સાંભળી તેમના માબાપ સાથેનાં પરામર્શ યોજી તેમની સારવાર પ્રક્રિયા નિયત કરવામાં આવે છે.

આ સારવારમાં સામાજિક કાર્યકરની વિશિષ્ટ ભૂમિકા હોય છે. કારણ કે આ બાળકો, વ્યક્તિઓની માનસિક હાલત દયનીય હોય છે તેમના વાલી સાથે કાર્યકરે પરામર્શ કરવા પડે છે અને તેમના વ્યવહારમાં સારવારથી શું ફાયદો થયો છે. પહેલાં કરતાં કુટુંબમાં તેમની વર્તણૂક હવે કેવી છે ? વગેરે વિવિધ બાબતોની માહિતી મેળવી સામાજિક કાર્યકર મનોચિકિત્સક સાથે પરામર્શ કરી સારવાર પ્રક્રિયા ગોઠવે છે / બદલે છે અને માતા પિતાને પણ યોગ સલાહ આપે છે.

- **હોસ્પિટલો અને સારવાર કેન્દ્રોમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા :**

સેરેબલ પલ્સી, પોલિયો, બહુવિકલાંગતા ધરાવતા વિકલાંગોને ઘણીવાર સર્જકલ સારવાર માટે હોસ્પિટલ અને સારવાર કેન્દ્રોમાં રાખવામાં આવે છે. આ દર્દીઓ તથા તેમના કુટુંબીજનો સાથે સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા સંવેદનશીલ અને પ્રેરણાત્મક હોય છે. સારવાર પ્રક્રિયા ઘણી લાંબી ચાલતી હોય છે અને ત્યારે કુટુંબીજનો તથા વિકલાંગ દર્દી ઘણીવાર કંટાળી જાય, થાકી જાય કે ગુસ્સે થઈ જાય ત્યારે સામાજિક કાર્યકર ધીરજપૂર્વકનાં સ્નેહપૂર્વક વ્યવહારની પરિસ્થિતિને સંભાળી લે છે. કુટુંબીજનોને હિંમત આપે છે અને દર્દીને ધીરજથી સમજાવે છે. પ્રેમપૂર્વક આ સારવાર પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરવા મનોબળ કરી જરૂરી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવામાં કુટુંબીજનોને મદદ કરે છે. આ દર્દીઓ જ્યારે સાજા, સ્વસ્થ થાય છે ત્યારે તેમની ફરીથી મુલાકાત યોજીને તેમનાં કુટુંબમાં સમાયોજન માટે પણ સહાયતા કરે છે. કુટુંબીજનો સાથે મિત્રતાપૂર્વક વ્યવહારથી માર્ગદર્શન આપે છે.

- **ફેમિલી સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યકરની ભૂમિકા :**

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ કુટુંબમાં રહેતા હોય છે તેથી કુટુંબના વ્યક્તિઓ માતા-પિતા-ભાઈ બહેન વગેરે સાથે વિકલાંગ વ્યક્તિનું સમાયોજન કેવું છે ? અને કુટુંબીજનોનું વલણ વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે કેવું છે તે અંગે સામાજિક કાર્યકર દ્વારા ફેમિલી સેટિંગ્સમાં પણ સમાજકાર્ય કરવામાં આવે છે. આ માટે કાર્યકર જે તે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં કુટુંબની નિયત સમયે મુલાકાત યોજીને વિકલાંગ વ્યક્તિને મળે છે. વાતચીત દ્વારા રીપોર્ટ સ્થાપીને તેની સમસ્યા સમજે છે. સાથે સાથે કુટુંબીજનો માબાપ અને ભાઈ-બહેનો સાથે વિકલાંગ વ્યક્તિ સંબંધી વાતચીત કરે છે અને તેની સારવાર પ્રક્રિયા કેવી ચાલે છે ? ક્યા ચાલે છે અને શું ફાયદો છે તે બાબતે પરામર્શ કરે છે. ઉપરાંત માતા-પિતાને સરકારશ્રીનાં સમાજકલ્યાણ વિભાગની વિવિધ કલ્યાણકારી યોજના વિશે માહિતી આપે છે. વિકલાંગ ઓળખકાર્ય વિશે માહિતી મેળવી વિકલાંગ વ્યક્તિનાં શિક્ષણ, તાલીમ અને પુનઃ સ્થાપન સંબંધી પરામર્શ કરે છે અને કુટુંબીજનોનાં મિત્ર અને માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે. સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓનો લાભ મેળવવા મધ્યસ્થીની ભૂમિકા ભજવે છે. સ્વૈ. સંસ્થાઓમાં સારવાર ગોઠવવા પ્રેરિત કરે છે. જરૂર જણાયે હોસ્પિટલો કે સારવાર કેન્દ્રોમાં સારવાર પ્રક્રિયા ગોઠવવા માર્ગદર્શન આપે છે અને વિકલાંગ વ્યક્તિને તેના દર્દમાંથી રાહત મળે. સારવાર મળે અને વિકલાંગ વ્યક્તિ પોતાનાં રોજિંદા કામો સરળતાથી કરી શકે તે માટે સામાજિક કાર્યકર પ્રેરણાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે.

3.8 ઉપસંહાર

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ કે જેમને શારીરિક-માનસિક અપંગતાને કારણે હરવા, ફરવા જેવી રોજિંદી કામગીરી કરવામાં અયોગ્યતાને કારણે પોતે માનસિક મુંઝવણમાં મુકાય છે. પોતાની અપંગતાને કારણે કુટુંબમાં, સમાજમાં બોજાડૂપ છે તેવું મનોમન નક્કી કરી નાંખે છે. સમાજનો લોકો પણ સમાજનાં અન્ય સભ્યો જેવી ભૂમિકા ભજવવાની અપેક્ષા ન રાખી શકાય છતાં જાણે-અજાણ્યે સરખામણી કરતા હોય છે. કુટુંબમાં સભ્યો અપંગતાને જુદી જુદી દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે.

પરંતુ હવે સરકારશ્રીનાં કાયદાઓ એ તેનાં અમલીકરણને કારણે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પોતાની શારીરિક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને, શિક્ષણ મેળવીને, તાલીમ-કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરીને રોજગાર મેળવીને પગભર થતા જોવા મળે છે.

આમ, સમાજકાર્યના આ ક્ષેત્રમાં સામાજિક કાર્યકર દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં કુટુંબમાં સમાયોજન સાધવામાં ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

આવા વિકલાંગ બાળકો જ્યારે શિક્ષણ મેળવવા સંસ્થાઓમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તથા તેમના રહેણાંક, પુસ્તકો સાધન સહાય તથા ભોજન જેવી મહત્વની બાબતોમાં સમાજકાર્યકર સહાયભૂત થાય છે.

રોજગાર કેન્દ્રોમાં તાલીમ મેળવતાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તાલીમ મેળવવામાં, રહેણાંક સુવિધાઓ, ભોજન, સાધન સહાય, શિક્ષકો - સાથેનાં સમાયોજન સાધવામાં સામાજિક કાર્યકર મદદરૂપ થાય છે.

સ્વરોજગારી મેળવવા તાલીમ કેન્દ્રોમાં નિવાસ કરતાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની તાલીમમાં, ધિરાણ મેળવવામાં તથા પગભર થવા માટે સામાજિક કાર્યકર મિત્ર એ માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે અને સમાજકલ્યાણ કચેરી - એનજીઓ અને વિકલાંગ વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવીને પુનઃ સ્થાપનમાં મદદરૂપ બને છે.

3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. વ્યક્તિ જેવો છે તેવો સ્વીકારવો એ કઈ ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરે છે.

A. સ્વીકૃતિ	B. સ્વીકાર
C. સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર	D. વિશ્વાસ સંપાદન
2. કઈ રાષ્ટ્રીયનીતિમાં અપંગ વ્યક્તિઓને સમાનતક પૂરી પાડવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

A. 1986	B. 1985
C. 1986	D. 1990
3. વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય બાળકોની જેમ યથાયોગ્ય શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કયા કાયદામાં આપવામાં આવી છે ?

A. વિકલાંગ અધિનિયમ - 1995
B. વિકલાંગ અધિનિયમ - 1996
C. વિકલાંગ અધિનિયમ - 2016
D. વિકલાંગ અધિનિયમ - 2021
4. અંધ વ્યક્તિને અનુસ્નાતકમાં અભ્યાસ કરતા વ્યક્તિને શિક્ષણ અસરકારક રીતે કરી શકે તે માટે શું વ્યવસ્થા કરી છે ?

A. ટેપરેકોર્ડર આપે છે.	B. બ્રેઈલ લિપિ આપે છે.
C. શ્રવણ યંત્ર આપે છે.	D. 1 અને 2 બન્ને
5. સાયકોથેરાપી કયા પ્રકારના વિકલાંગ વ્યક્તિને આપવામાં આવે છે.

A. માનસિક વિકલાંગ	B. દષ્ટિ માટે
C. શારીરિક વિકલાંગ	D. અંધધા ધરાવતા.

3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

1. B. સ્વીકાર
2. A. 1986
3. A. વિકલાંગ અધિનિયમ 1995
4. D. 1 અને 2 બન્ને
5. A. માનસિક

3.15 સંદર્ભ ગ્રંથો :

- દિવ્યાંગો માટેની કલ્યાણકારી યોજનાઓ
ઈનાયત અલી એન. સૈયદ
માહિતી નિયામક - ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર - 2016-17
- વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર
ડા. હેમીક્ષા રાવ
પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ - 2009
- વિકલાંગ ઉત્થાન
જ. મ. મલકાબ સંયુક્ત નિયામક (નિવૃત્ત)
સી.ડી. પરીખ, સંયુક્ત નિયામક (નિવૃત્ત)
નવસર્જન પબ્લિકેશન - નવે. 2001
- વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં અધિકારોનું રક્ષણ કેવી રીતે કરીએ ?
પ્રકાશ અંધજન મંડળ
અમદાવાદ, ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન
તથા હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ
- દિવ્યાંગજન લોગો કે ઉત્તશ્રય કે લિયે અનુદાન યોજના (દિવ્યાંગ પેન્શન) - ૨૦૧૩
- પ્રધાનમંત્રી વિકલાંગ યોજના - ૨૦૨૦

ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

જ્યોર્તિમય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
છારોડી, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧
વેબસાઈટ : www.baou.edu.in